ابدی آوازاں

ایم-اے پنجابی دے پہلے پرچے دے کلاسکی
ادب تے تحقیق اتے پڑچول دا انملا خزانہ

بشیر حسین ناظم ایم-اے

عزیز بک ڈپو چوک اردو بازار ○ لاہور

ابدی آوازاں

ایم۔اے پنجابی دے پہلے پرچے دے کلاسکی
ادب تے تحقیق اتے پرچول دا انملا خزانہ

بشیر حسین ناظم، ایم۔اے

عزیز بک ڈپو چوک اردو بازار ○ لاہور

پہلی

دار ——— پہلی

چھاپن والے ——— عزیز بک ڈپو۔ لاہور

چھاپہ خانہ ——— پنجاب آرٹ پریس۔ لاہور

مُل ——— ۱۳/۵۰ روپے

اِنتساب

دو بزرگاں

○ ڈاکٹر فقیر محمدؐ فقیر صاحب

تے

○ ڈاکٹر الطاف رانا صاحب

دے ناں

اِک ڈو گلاں

(از جناب اقبال صلاح الدین) ــــ

میںنوں میرے محترم دوست جناب ڈاکٹر الطاف رانا ہوراں دی زبانی معلوم ہویا اے کہ مشرقی پنجاب دی پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ تے گورونانک یونیورسٹی اُمرتسر دیاں کوششاں نال پنجابی زبان دے تحقیقی تے تنقیدی اَدب وِچ بے بہا اضافہ کیتا جا چکیا اے تے اَج اوتھے کئی مضموناں دی تعلیم وی ایسے زبان وِچ پئی ہندی اے ــــ کِنّے افسوس دی گل اے کہ جیس قوم دے کول اِک وی اُچّا تے سچّا پنجابی زبان دا شاعر نظر نہیں آؤندا تے جیس قوم نوں ہر ویلے ایس کمی دا خیال نہیں وِسّر دا، اوہ قوم تے ایس زبان وِچ پی ایچ۔ ڈی تِیک ڈگریاں دیوے ــــ ایس زبان وِچ ساری خط و کتابت کرے ــــ تے بڑے مان نال ایس زبان وِچ اُچی توں اُچی علمی مجلس وِچ تقریراں کرے ــــ پر ایسیں مسعود سعد سلمان، امیر خسروؒ، شاہ لطیف بھٹائیؒ، سچل سرمستؒ، بیدل فقیر، وارث شاہؒ، بُلھے شاہؒ، سُلطان باہوؒ، احمد یار مرالوی، میاں محمد بخش، مولوی غلام رسُول، مولوی محمد دلپذیر، عبداللہ پشاوری، محمد بُوٹا، میاں ہدایت اللہ تے سیّد فضل شاہؒ ہوراں دی زبان لکھدیاں تے پڑھدیاں اَج تائیں شرماندے ای رہئے ــــ ساڈا نام نہاد ترقی یافتہ طبقہ ایس زبان وِچ گل کرن نوں تہذیب دے ناں تے وٹّا سمجھن لگ پیا ــــ خورے ساڈی سوچ نوں کیہ ہو گیا اے؟ ــــ اَج تائیں ایس وکھری جیہی شرم دا بھیت نہ لبھیا۔

اُردو نے ساڈی قومی زبان اے تے پنجاب نے ایس دی خدمت کرنی ای سی تے اللہ دے فضل نال رج کے کیتی اے تے کردا وی رہویگا۔ پر یار و قہر خدا دا ــــ ساڈے پڑھیاں لکھیاں اُتّے انگریزی دا بھُوت کیوں اسوار اے۔

ایہہ کیہڑے حکیم نے آکھیا اے پئی اُٹھے بہہ اُٹھدے بہندے اسیں انگریزی وِچ ای رہیئے۔ انگریزی بولنی آوے تے بھانویں نہ آوے پر اردو، پنجابی، سندھی، پشتو تے بلوچی، جیہڑی وی بولی بولیئے اوس وِچ انگریزی دے گانڈھے تے چیپیاں ضرور لائیے —— پنجابی قوم تے بڑی وَخت نوں پھڑی قوم اے۔ ایہدے لئی ایس نوں وَدھ کیہڑی مصیبت ہووے گی کہ اپنی بولی وِچ لکھدیاں پڑھدیاں تے بولدیاں ایس نوں کوئی انت دی نموشی دا منہ ویکھنا پیندا اے۔ تے ایس نموشی ماریاں اسیں دوجیاں نال لگدے چارے اوہناں دی بولی وِچ ای گل کر کے سوکھا ساہ لینے آں یا فیر انگریزی نوں سہارا بناؤن دا جتن کرنے آں۔ دنیا دی شاید ای کوئی ہور قوم اپنی زبان بارے کمتری دے ایڈے احساس وِچ ڈُبی ہوئی ہووے گی۔ ایسے ماریاں اسیں اپنے پھُل ورگے چھوٹے چھوٹے دھیاں پُتراں نوں دُوجیاں زباناں سکھان وِچ اپنے جباڑے وی تھکا لینے آں۔ اسیں ایہہ کدی نہیں سوچیا پئی اسیں ایہناں ننھیاں مُنیاں نوں اپنی تہذیب، اپنی ثقافت، اپنی زبان تے اپنے ادب دی رُوح کولوں کِناں دُور لے جا رہے آں تے آؤن والی کل نوں ساڈی ایس پُٹھی سوچ پاروں ایہناں نوں کنیاں کو اوکھیایاں تے مصیبتاں نال کھہہ کے لنگھنا پوے گا تے فیر ایہہ ساڈی جان نوں پے رون گے۔

پنجاب یونیورسٹی لاہور نے جِگرا کڈھ کے ایم۔اے پنجابی دا شعبہ کھولیا تے ساڈے ایہو جیہے شرمیلے تے ترقی نوں رون والے بھراواں دے چُلھیاں دی اگ ای بُجھ گئی۔ کئی نمانے پنجابی بھراواں مینوں بڑی نکھی زبان وِچ پُچھیا: "اقبال بھائی! پنجابی وِچ ایم۔اے کرا کے کیہ کرو گے؟ کیوں مُنڈیاں دا وقت پے وَران کر دے او ـ ـ ؟" —— رَب تہانوں پُچھے۔ یارو کجھ تے عقل توں کم لے لیا کرو۔ جے کر انگریزی، اردو، فارسی تے ہور دوجیاں زباناں وِچ تعلیم حاصل کر کے کسے دی لَت نہیں بھج جاندی تے پنجابی پڑھن توں کیوں گھبراندے او —— جتھے ہور زباناں سِکھ کے ٹُکر مِل سکدا اے اوتھے پنجابی وی بھُکھیاں نہیں رکھن لگی —— غیراں دی اوپری تے کچّی تہذیب تے ثقافت نوں شوق نال پے پڑھدے او۔ اپنی تہذیب تے ثقافت پڑھدیاں ایہہ وَٹ کیوں؟ —— خدا دا لکھ لکھ شکر اے کہ اجیہے

مُنہ وٹّاں دی گنتی آٹے وِچ لُون دے برابر وی نہیں تے ساڈے جواناں نے اللہ دے فضل نال اپنی ماں بولی وِچ ایم ۔اے کرن لئی بڑے سُچّے جوش دا مظاہرہ کیتا اے۔ اَج سینکڑیاں دے حساب نال طالبعلم ایس امتحان دی تیاری وِچ دن رات اک کر رہے نیں۔

اَج سانوں اِہ گل دسن دی خورے لوڑ نہیں پئی پنجابی زبان دنیا دیاں پُرانیاں زباناں وچّوں اک اے تے ہور اہ پئی مغربی پاکستان دیاں ساریاں علاقائی زباناں وچوں ایہہ سرکڈھویں تے وڈّی بولی اے۔ ایسے کرکے روس تے یورپ وغیرہ وچ ایس نوں باقاعدہ اک زبان دی حیثیت نال پڑھایا جاندا اے تے ایس وِچ تحقیقی کم وی کیتے جا رہے نیں۔ ایہہ ای نہیں ساڈے کول ایس توں وی وڈّی تے بھاری دلیل خود پنجابی دیاں چھپیاں ہویاں کتاباں دی شکل وِچ موجود اے۔ ایہناں چھپیاں ہویاں پنجابی کتاباں دی تعداد گھٹو گھٹ اٹھ ہزار دے نیڑے تیڑے ضرور پہنچدی اے۔ ایس توں اُڈ بے شمار کتاباں اَجے قلمی شکل وِچ موجود نیں۔ جنہاں دے چھپن دی اجے تیک نوبت ای نہیں آئی۔ ایہناں وچّوں نبّے ۹۰ فیصد دے نیڑے تیڑے قلمی کتاباں مغربی پاکستان دے پنڈ پنڈ وِچ پیاں گل سڑ رہیاں نیں۔ ایتھے میں عوامی تے حکومتی اداریاں نوں ایہہ ضرور آکھاں گا پئی اوہ اپنا دھیان ایس بیش بہا علمی ذخیرے وَل وی کرن تے ایس نادر تے نایاب سرمائے نوں چھیتی توں چھیتی محفوظ کرن دی کوشش کرن۔ بھاویں ہن تائیں ایہناں وچوں بہت ساریاں کتاباں ضائع وی ہو چکیاں نیں پر اجے وی ویلا اے تے ایہناں دی حفاظت بڑی سُکھالی گل اے۔ جے کر ایس پاسے چھیتی دھیان نہ کیتا تے مینوں انج جاپدا اے پئی اک دو ورھیاں وِچ ساڈا ایہہ علمی، ادبی تے ثقافتی ڈھیر کیڑے مکوڑیاں تے ہڑاں دیاں پانیاں دی نذر ہو جائے گا۔ میں اک واری فیر ایس گل اُتے زور دیاں گا کہ پنجاب دی عظمت دے ایہہ نشان جیہڑے پشاور توں کراچی تیکر کھلرے ہوئے نیں چھیتی توں چھیتی ایہناں دی سنبھال کر لئی جائے نہیں تے فیر ککھ وی ہتھیں نہیں آوے گا۔ سیانیاں سچ آکھیا اے پئی :۔

ویلے دی نماز تے کویلے دیاں ٹکراں

گل کدھرے دی کدھرے ٹُر گئی۔ میں ایہہ دَس رہیاں ساں پئی پاکستان دیاں ساریاں

زباناں وچوں پنجابی زبان اپنے کتابی سرمائے دے لحاظ نال وی سب توں امیر زبان اے۔ پر ایس زبان وچ نثر دے مقابلے تے نظم دا ذخیرہ بہت زیادہ اے۔ نثر وچ جیہڑیاں کتاباں پچھلے کجھ ورھیاں وچ لکھیاں گئیاں نیں اوہناں دی ونڈ جے کر صنفاں دے حساب نال کریئے تے سانوں تنقیدی کتاباں نہ ہون دے برابر لبھدیاں نیں۔ آجا کے ادبی رشتماں، سید ھاں، وارث نرا وارث تے پورنے ورگیاں دو چار چھوٹیاں کتاباں ساڈے تنقیدی ادب دا سرمایہ نیں۔ تحقیق نوں تے شاید اجے گھٹ ای موضوع بنایا گیا اے۔ کجھ اداریاں ایدھر توجہ ضرور کیتی اے۔ پر اگلی گل نالوں چپ بھلی۔ پنجابی رسالیاں وچوں پنجابی ادب حق اللہ تے پنجابی زبان اجیہے رسالیاں کجھ چنگے مضمون وی چھاپے تے ستھرے نمبر وی کڈھے۔ امروز اخبار نے وی سوہنی خدمت کیتی، پر ایہہ سب کجھ بہت تھوڑا اے۔ اجے ایدھر بڑی محنت تے توجہ دی لوڑ اے۔ ایہہ کم آپس دی محنت تے تعاون توں بغیر ہونا بڑا مشکل اے۔ خدا دا شکر اے پئی میرے کجھ دوستاں میری ایس گل تے امنا کیتی تے اوہناں دے قلم تنقید تے تحقیق ول وی رلکے۔ مَیں اپنے دوست میاں بشیر حسین ناظم ایم۔اے، چودھری قدر آفاقی ایم۔اے تے قریشی عبدالغفور بھکری ہوراں دا بڑا شکریہ ادا کرناں۔ جنہاں ویلے دی لوڑ نوں پچھان کے بڑی محنت نال اپنی زبان دی خدمت کیتی اے۔ ایہناں دیاں ایہہ تنقیدی کتاباں اَج دے تنقیدی تول اُتے پوریاں اُتردیاں نیں تے پنجابی زبان دیاں نویاں لوڑاں دا حق پوری طرح چکاندیاں نیں۔ آکھن نوں ایہہ کتاباں ایم۔اے پنجابی دے طالب علماں دی سہولت تے ضرورت نوں سامنے رکھ کے لکھیاں گئیاں نیں پر نری ایہہ گل وی نہیں۔ ایہناں کتاباں نوں اک مستقل تنقیدی تے تحقیقی حیثیت وی حاصل اے۔ آون والے لکھاری تے پارکھ ایہناں کتاباں کولوں روشنی لے کے نویں نویں دیوے بالن گے تے بڑی چھیتی اللہ چاہیا تے پنجاب دی زبان تے ادب دا گھر ایہناں دی لو نال جگمگ جگمگ کرن لگ پوے گا۔

اخیر وچ مَیں اپنے بھرا سید عزیز شاہ بخاری ہوراں نوں وی شاباشے دیناں جنہاں نے ایس مہنگ دے سمے پنجابی زبان دی خدمت دی خاطر ایہناں کتاباں نوں چھاپ کے پنجابی بھراواں دے دل جت لئے نیں۔ اللہ تعالیٰ اگے دعا اے کہ اوہ ساڈے جواناں نوں ایس لگن وچ ہور وی پکیاں کرے تے پنجابی زبان ودھ نوں ودھ ترقی کرے۔ آمین اللھم آمین

خیر اندیش

اقبال صلاح الدین

عفی عنہٗ

لاہور

۲۷ رجادی الثانی ۱۳۹۲ھ

کتاب بارے میری رائے

(جناب حکیم محمد موسیٰ صاحب امرتسری مدظلہ)

پنجاب دی سرزمین نے تن ایسیاں شخصیتاں پیدا کیتیاں نیں جنہاں نوں بندہ اکھاں میٹ کے پنجابی کلاسکی ادب دے بادشاہ آکھ سکدا اے۔ جے انگریزی وچ اوہناں نوں سُپر جینیس (Super Genius) تے عربی وچ نابغہ عصر، کہدیئے تے اوہناں لئی فیروی گھٹ اے۔ ایہناں تناں شخصیتاں تے پنجاب والے ہمیشہ مان کردے رہن گے کیوں جو ایہہ لوک ایہناں دے لافانی کلام تے ابدی کلام توں بہرہ مند ہون نوں اُڈ اپنے دلاں تے نظراں نوں وی روشن تے منوّر کر دے رہن گے۔ ایہہ تن ہستیاں کون نیں؟ ۔ ایہناں دے ناں عارفِ پنجاب سیّد وارث شاہؒ، صوفی حق آگاہ سیّد عبداللہ المعروف بہ سیّد بُلھے شاہ قصوریؒ تے مجسمۂ عشق اتے درد مولوی غلام رسول عالم پوریؒ نیں۔

جناب بشیر حسین ناظم ایم۔اے ہوراں ایہناں تناں بزرگاں وچوں صرف دو بزرگاں یعنی سیّد وارث شاہؒ اتے مولوی غلام رسولؒ تے بڑی تحقیق تے جامعیت نال کتاب جہدا ناں "ابدی آوازاں" اے لکھی اے۔ ایس کتاب وچ ایہناں دوہاں شاعراں وی زندگی دے مختصر حالات اتے اوہناں دے کلام بلاغت نظام تے سیر حاصل روشنی پائی اے۔ ایہدے توں علاوہ اوہناں ایہناں دوہاں شاعراں دے فن دا دوجیاں ہم عصر تے قدیم شاعراں نال مقابلہ دی بڑی عمدگی تے غیر جانب داری نال کیتا اے۔ فاضل مولّف دی نظر دی وُسعت تے دینی معلومات دا اندازہ ایس گل توں بخوبی لگ سکدا اے کہ اوہناں بی بی زلیخا دے

نکاح بارے بڑے محققانہ اتے فاضلانہ انداز وچ فیصلہ کُن بحث کیتی اے تے اوہ ایس سلسلے وِچ قاریاں تے معترضاں نوں پوری طرحاں مطمئن کر دے ہوئے نظر اوندے نیں۔

میں اپنے مطالعہ دی بناء تے ایہہ گل بغیر کسے باک توں کہہ سکناں واں کہ وارث شاہ اتے مولوی صاحبؒ تے ایہہ پہلی کتاب اے جہدے مطالعہ توں ہر قاری پنجابی زبان دے سب توں وڈے شاعراں دی زندگی دے حالات تے اوہناں دی شاعرانہ خوبیاں اتے کمالات نوں سمجھن قابل ہون گے ستے ایہہ میری ذاتی رائے دے کہ ایہہ کتاب طالب علماں تے اُستاداں دوہاں واسطے کارآمد ثابت ہووے گی ؛

(محمد موسیٰ عفی منہٗ)

———— ••• ————

جان پچھان

بشیر حسین ناظمؔ ہوراں دا ناں علمی اَتے اَدبی حلقیاں لئی کوئی اوپرا نہئیں۔ ایہہ بہت ساریاں صِفتاں دے مالک نیں۔ مینوں ایہہ گل آکھن لگیاں کوئی باک نہیں کہ ناظمؔ ہوری اپنی ذات وِچ اک انجمن نیں۔ ایہناں دی اک مختصر جیہی کتاب:۔۔۔ "اولیائے ملتان"، چھپ کے علمی، ادبی اتے مذہبی حلقیاں توں داد وصول کر چکی اے۔

کجھ چر توں اوہناں اپنی ماں بولی وَل وی توجّہ کیتی ہوئی اے۔ "ابدی آوازاں" ایہناں دی ایس سِلسلے وِچ پہلی کتاب اے جیہڑی انج تے اوہناں ایم۔اے پنجابی دے پہلے پرچے دے نصاب توں سامنے رکھ کے لکھی اے پر ایہنوں پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ اَج توں پہلاں وارث شاہؒ تے مولوی غلام رسُولؒ ہوراں تے ایہناں جامع نوٹ کدی وی نہئیں سی لکھیا گیا جِہدے وِچ چجاویاں نئے ٹھوکویاں گلاں کیتیاں گئیاں ہون۔ "ابدی آوازاں" دے مسودے نوں پڑھ کے میں ایس نتیجے تے پہنچیاں کہ ناظمؔ ہوراں پنجابی پڑچولی دی حیثیت نال پرکھ پڑچول نوں اگے وَدھان دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ "ابدی آوازاں" وِچ ایہناں دوہاں عاشقاں صادقاں دے عشق دی داستان نوں اڈ ہر چیز موجود اے۔ پتہ نہیں ایس پہلو تے اوہناں قلم کیوں نہیں اٹھایا۔ بہر حال کتاب اپنی افادیّت دے لحاظ نال ہر پاسیوں کامل اکمل اے۔

میں امید کرناں کہ ایہہ کتاب عام قاریاں، طالب علماں اَتے اُستاداں واسطے بڑی مُفید ثابت ہووے گی۔ ناظم صاحب ہوراں نوں ماں بولی دی ایس خدمت کرن تے میں دلی مُبارک باد دیناں واں۔

ارشد میرؔ

بی اے ایل ایل بی

ایڈووکیٹ۔ گوجرانوالہ۔

میرے تاثّرات

(جناب مُمتاز لیاقت قائم مقام مُدیر چٹان)

"ابدی آوازاں"، میرے دوست بشیر حسین ناظم دی ادبی، تنقیدی اُتے تحقیقی تصنیف اے۔ جیہڑی پنجابی تنقید سرمایہ وچہ اجیہی ودھیک اے، ایہدی جنّی وی قدر کیتی جاوے گھٹ اے۔ پنجابی وِچہ ہن تیکر تنقیدی سرمایہ بہت محدُود اے۔ اُتے جیہڑی تنقید موجود اے اوہ بھی فن تنقید دے مَنّے پرمَنّے معیاراں دے مُطابق نئیں۔ بشیر حسین ناظم نے اپنی تصنیف ایہناں تنقیدی معیاراں نوں سامنے رکھ کے لکھی اے اتے پنجابی نقاداں نوں نویں راہ دکھائی اے۔

"ابدی آوازاں دا پہلا حِصّہ وارث شاہؒ دی شاعری بارے اے۔ ایس موضوع تے ہُن تیکر جو کُجھ لکھیا گیا، میری نظر نوں گذریا اے۔ مختلف رسالیاں جیہڑے وڈے وڈے خاص نمبر چھاپے، ہیں اوہ بھی پڑھے نیں۔ اوہناں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں مَیں آکھ سکداں جے بشیر ناظم ہوراں دا کم اپنی جامعیت اُتے افادیت دے نال اہناں سب تے بھاری اے۔

"ابدی آوازاں"، دا دُوجا حِصّہ مولوی غلام رسُول ہوراں دی شاعری تے زندگی بارے اے۔ مولوی غلام رسُول دا ادبی تے شاعرانہ مقام کسے توں اوہلے نہیں۔ پر ایہہ بڑی نموشی دی گل اے جو اجے تیکر ایہناں بارے تفصیلی کم نہیں ہویا۔ نہ پنجابی لکھاریاں ایدھر توجہ نہیں دتی۔ ادب دے طالب علم نوں ایہہ کمی بڑی شدّت نال محسوس ہندی رہی۔ بشیر حسین ناظم ہوراں بڑے نظم اُتے حسن نال ایس کمی نوں پورا کیتا اے۔ مولوی ہوراں بارے اوہناں ایس کتاب وِچہ شامل دوسَو ادوسو صفحات دے علاوہ دوسَو صَفحیاں دے لگ بھگ ہور بھی لکھیا اے۔ پر ایس کتاب دی تدریسی اہمیّت

اُتے اوہناں مضموناں دے ادق پُنے نوں سامنے رکھدیاں ہویاں اوہناں نوں "ابدی آوازاں"، وچہ شامل نہئیں کیتا پر ایس نال "ابدی آوازاں"، دی افادیت وچہ کوئی کمی نہئیں ہوئی۔

"ابدی آوازاں"، وچہ ناظم ہوراں نے مولوی غلام رسولؒ دے حالاتِ زندگی دے علاوہ اوہناں دی شہرت دے اصل سبب "احسن القصص"، دا تفصیلی جائزہ لیتا اے۔ ایس بارے اوہناں سُورہ یوُسف دی اہمیّت اتے شانِ نزُول تے بحث ای نہیں کیتی بلکہ احسن القصص دے واقعاتی فرق دا موازنہ انجیل و قرآن توں کیتا اے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دی زلیخا نال شادی بارے ۲۸ تفسیراں نوں کسب فیض کر کے اوہناں دے حوالے نال اک واضح تے ٹھوس رائے دتّی اے۔ اُنہاں سارے ماخذاں دا ذکر کیتا اے جیہڑے اَج تیکر ادب دے اکثر طالبِ علماں توں مخفی سن۔ ایہناں مولوی صاحبؒ دی شاعری دے اوصاف اتے خصوصیات تے بحث کردیاں ہویاں ایہناں دا موازنہ مولانا جامیؒ اتے فردوسی جیہے فارسی دے منّے پرمنّے شاعراں نال کیتا اے۔ جنہاں ایہو قصّہ فارسی وچہ نظم کیتا سی۔

مُکدی گل ایہہ اے جے بشیر ناظم ہوراں دا سوا دوسو صفحیاں وچہ مولوی غلام رسُول ہوراں دی ساری دنیا نوں سمیٹ کے اختصار اتے جامعیّت دا اِک نواں اوّلا اتے سوہنا نمونہ پیش کیتا اے۔ مَیں اوہناں نوں ایس محنت تے مبارک دیناں اتے دُعا کرناں واں جے اوہناں دی ایہہ محنت رنگ لیاوے۔ طالب علم ایتھوں فیض پاون، اَتے لکھاری نویاں راہواں لبھن۔ آمین ⁂

(مُمتاز لیاقت ایم اے لاہور۔)

———•••———

دِل دِی گل

وارثؒ اتے غلام رسولؒ دیاں اُچیّاں پروازاں
اِنہاں دیاں سوچاں نال رَل کے کیہہ اُڈّناں شہبازاں
ناظمؔ دی محنت، پرچول تے آہر توں صدقے جائیے
جس نے پرکھیاں، جاچیاں، تولیاں ایہہ ''ابدی آوازاں''

٥

حفیظ تائبؔ

میں کیہہ آکھاں تے کیہہ نہ آکھاں / راقب؟

"ماں بولی" نال اُنس تے پیار رکھن والیاں لئی ایہہ گل بہت حوصلہ افزا اے جو پنجاب یونیورسٹی نے دوجیاں زباناں طرحاں پنجابی وچہ وی ایم۔ اے کرن دی اجازت دے دتی اے تے نہ صرف اجازت ای دتی اے سگوں پنجابی دیاں کلاساں وی مشرقی بولیاں دے سب توں وڈے مدرسے (اورینٹل کالج) وچہ جاری کر دتیاں نیں۔ میں اپنے وَلوں اوس پردہان تے ودواں نوں دل وجھوں ہو کے مبارک دیناں جنہے ایہہ کم کیتا یاں کروایا اے۔ ہن جے رب چاہیا تے پنجابی زبان وچہ ڈاہڈا وادھا ہووے گا کھوج تے پڑچول دیاں نویاں نویاں راہواں کھلن گیاں تے پنجابی دے موتیاں نوں لبھ لبھ کے پنجابی ادب دی ہمیانی نوں ایس حد تک بھر دتا جائے گا کہ ایہہ نہ صرف ادبی زبان ای بنے گی بلکہ دُنیا دی زباناں وچہ اپنا آپ منوا کے اپنا مقام وی حاصل کرے گی۔ تے ہر ملک وچہ اک مکمل زبان دی حیثیت نال پڑھائی جائے گی۔ حالی صرف روس ای اک ایسا ملک اے جتھے ایہہ زبان سرکاری طور تے پڑھائی جاندی اے۔ میں ذاتی طور تے عربی فارسی دا طالب علم ہاں۔ پنجابی ادب پڑھن، پرکھن دا میںنوں بہت گھٹ ویلا ملیا اے۔ جھوٹھ مارن دی کیہہ لوڑ اے۔ میں تے تساں اپنی "ماں بولی" وَل کجھ دھیان نہیں کیتا۔ جے ہندے دے پتراں طرحاں ایس دیس زبان دی ترقی تے وادھے لئی ٹڈ گوڈے ہلاندے تے ایمانداری نال کوئی آہر کردے تے کوئی گل ای نہیں سی جو پنجابی اردو دی ہم پلہ زبان نہ ہندی۔ جیہڑی ایہدی گگھ وچوں نکلی اے۔

روسی پروفیسر دا ایہہ آکھنا کہ پنجابی دنیا دیاں وڈیریاں ساریاں زباناں وچوں اک "عظیم" زبان اے۔ حق اے تے سچ اے۔ ایہہ ہن ساڈے وس اے کہ

اسیں اپنی ماں بولی نوں سچ مچ دی "عظیم"، زبان بنا کے وس دیئیے۔

پنجاب یونیورسٹی نے ایم۔اے پنجابی لئی جیہڑا نصاب چُنیا اے اوہدے وچ کلاسکی ادب دے دو سرپینچاں نے دہنتراں (وارث شاہؒ اتے مولوی غلام رسول عالم پوریؒ) دیاں شہرہ آفاق کتاباں ہیر وارث شاہ اتے احسن القصص وی شامل نیں۔ ایہہ کم وی کسے بڑے سیانے ودوان نے کیتا اے۔ میرے یار جناب اقبال صلاح الدین صاحب نے کتاباں ویکھیاں تے مینوں اہلک دے پھنڈے ہوئے نوں حکم دتا کہ میں ایہناں دوہاں کتاباں اتے مصنفاں بارے کجھ نہ کجھ لکھاں۔ میں پہلاں تے ٹال مٹول ای کردا رہیا پر فیر اوہناں دا حکم مننّاں ای پیا۔

سخن دے بادشاہ حضرت سید وارث شاہؒ تے ہن تک بہت کجھ لکھیا جا چکیا اے۔ ایسے واسطے میں اپنی کتاب "ابدی آوازاں"، وچ ہیر وارث شاہ تے مصنف دا قاریاں نوں انیویں اِک عندیہ " IDEA "، جیہا ای دتا اے۔ مینوں امید اے کہ اوہ طلبہ دیاں امتحانی ضرورتاں نوں ضرور پورا کرے گا۔

احسن القصص اتے مولوی غلام رسول تے ہن تک میرے خیال مطابق کوئی پکّا پیڈا اتے مستند کم نہیں ہویا۔ میں ایس ضمن وچ مقدور بھر کوشش کیتی اے۔ پر حق ادا نہیں ہو سکیا۔ مولانا دا علمی پایہ ایناں کو اُچّا اے کہ کوئی میرے ورگا اوہنوں مُنھ نہیں لا سکدا۔ احسن القصص دے مطالب بارے میرے کول کوئی دو سو صفحیاں دا مسودہ ہور ہیگا اے۔ جنہوں میں ایس گلوں کتاب وچ شامل نہیں کیتا کہ اک تے اوہ طلبہ دے کم دا نہیں تے دُوجا عزیز شاہ ہوراں نوں کتاب چھپان دی کاہلی اے۔ احسن القصص دے حِصّے وِچ جو کجھ وی اے انشاءاللہ قاریاں نوں پسند آوے گا۔ میں مولوی صاحبؒ تے اک مستقل تحقیقی کتاب لکھن دا منصوبہ بنا لیا ہویا اے۔ جیہڑا شائد ایسے سال ای مولوی صاحب دے عاشقاں دی مدد نال پورا ہو جائے گا۔

آخر وچ میں ملک دے مایہ ناز ادیب تے مبصر جناب حکیم محمد موسیٰ صاحب امرتسری دا شکریہ ادا کرناں کہ اوہناں نے ایہہ کتاب لکھن واسطے حوالیاں دی نشان دہی کیتی تے مینوں ایس قابل بنایا۔ جناب محمد عالم کپور تھلوی صاحب،

ڈاکٹر عابد صاحب تے خاص کر حضرت علامہ مرشی امرتسری صاحب دا ئیں دلی شکریہ اُدا کرناں کیوں جو اوہناں دے مضموناں توں مَیں اینہاں گُو فائدہ اٹھایا کہ کتاب دا اوّل آخر سُبج گیا اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر مدظلہ، تے ڈاکٹر الطاف رانا صاحب دے احساناں تے مہربانیاں دا ئیں کسے صُورت وِچ وی شکریہ ادا نہیں کرسکدا۔ اوہناں نے زبان ٹھیک کرن واسطے میری بڑی مدد کیتی اے۔ اللہ تعالیٰ اوہناں نوں خوش رکھّے۔

کتاب دے پبلشر جناب عزیز شاہ ہوراں دا میں کیہہ شکریہ ادا کرناں ایں لوک آپے پٹّے کرن گے جیہناں نوں شاہ ہوراں نے کاغذ دے کال دے دناں وِچ وی ایہو جیہی کتاب چھپوا دتی اے۔

ماں بولی دا نوکر
بشیر حسین ناظمؔ ایم۔ اے
(مانگا قلعہ ستّیکا۔ ۲۳/۸/۷۲)

سرناویں

صفحے	سرناویں	نمبر شمار
۳۲	مُقبل - وارث شاہ -	۱۹-
۳۴	احمدؔ یار	۲۰-
۳۵	محمّد شاہ -	۲۱-
۳۷	اک واقعہ دا بیان - دمودر - احمد گوی، مقبل، وارث شاہ	۲۲-
۳۸	احمد یار - محمد شاہ، جوگ سنگھ -	۲۳-
۳۹	ہیر ہور کنہاں کنہاں لکھی اے -	۲۴-
۴۰	کُجھ ہیر دے (پاتراں) کرداراں بارے	۲۵-
۴۰	رانجھا	۲۶-
۴۲	موجو	۲۷-
۴۳	بھرا	۲۸-
۴۴	مُلّاں	۲۹-
۴۵	لُڈّن - کیدو -	۳۰-
۴۶	چوچک	۳۱-
۴۷	سُلطان - قاضی -	۳۲-
۴۸	پنج پیر - حضرت باوا صاحب	۳۳-
۴۹	حضرت بہاوالدین زکریا مُلتانیؒ -	۳۴-
۵۰	حضرت مخدوم شاہ جہانیاں - لعل شہباز قلندر	۳۵-
۵۲	حضرت خواجہ خضر علیہ السّلام -	۳۶-
۵۳	اجّو - سیدا - گورو - عیالی -	۳۷-
۵۴	زنانے پاتر - ہیر -	۳۸-
۵۵	ملکی - مٹھی -	۳۹-
۵۶	سہیلیاں - سہتی -	۴۰-

صفحے	سرناویں	نمبر شمار
۵۷	سہتی دی ماں ۔ پاتراں دیاں طبیعتاں دا فرق ۔	۴۱ ۔
۵۹	احمد یار ۔ احمد شاہ ۔	۴۲ ۔
۶۰	وارث شاہ دی شاعری ۔ زبان اُتے بیان ۔	۴۳ ۔
۶۹	بیان دی لطافت ۔	۴۴ ۔
۷۳	پنجاب دیس دی تصویر کشی ۔	۴۵ ۔
۷۵	جنج دا سین ۔	۴۶ ۔
۷۷	میل دا سین ۔	۴۷ ۔
۷۹	ووہٹی دا ڈولی پینا ۔	۴۸ ۔
۸۰	ہیر دے ہار شنگار دا نقشہ ، پنڈ و مولوی دی زبان ۔	۴۹ ۔
۸۱	مسیت دے مولوی دے کڑکے ۔ وارث شاہ دے مقولے ۔	۵۰ ۔
۸۲	وارث شاہ ہوراں دا علم، گیان اُتے ودیا ۔	۵۱ ۔
۸۳	کجھ تلمیحاں ۔	۵۲ ۔
۸۶	مختلف قوماں دے پیراں دا ذکر ۔	۵۳ ۔
۸۷	مرضاں اُتے روگ ۔	۵۴ ۔
۸۸	سپّاں دیاں قسماں ۔ موسیقی دا علم ۔	۵۵ ۔
۸۹	وارث شاہ تے مسئلہ وحدت الوجود ۔	۵۶ ۔
۹۲	وحدت الشہود ۔	۵۷ ۔
۹۳	مسئلہ وحدت الوجود اُتے شریعت ۔	۵۸ ۔
۹۶	ہیر وارث دے مہا پاتر تصوّف وِچ کیہ نیں ۔	۵۹ ۔
۹۸	ہیر وِچ قرآنی تلمیحاں ۔	۶۰ ۔
۱۰۲	نصیحتاں بھرے چونویں شعر ۔	۶۱ ۔
۱۰۴	متفرق ۔ ہیر وارث شاہ دے مقطعے ۔	۶۲ ۔
۱۲۴	دُعا ۔	۶۳ ۔

دُوجا حصّہ - احسن القصص

صفحے	سرناویں	نمبر شمار
۲۳۶	قصّہ یوسف زلیخا دے ہور مشہور پنجابی لکھاری۔	۱۹ -
۲۴۴	قصّہ یوسف زلیخا نوں عربی، فارسی تے اردو وچ کنہاں کنہاں لکھیا اے۔	۲۰ -
۲۵۰	یوسف علیہ السّلام دا حُسن۔ (تقابلی جائزہ)	۲۱ -
۲۵۷	احسن القصص دے ماخذ۔	۲۲ -
۲۵۷	قصّہ یوسف زلیخا دے پنجابی لکھاری۔	۲۳ -
۲۵۸	حضرت یوسف علیہ السّلام تے زلیخا دے نکاح بارے تفصیلی بحث۔	۲۴ -
۲۷۱	مولوی صاحبؒ دی شاعری۔ احسن القصص تے اک جھات۔	۲۵ -
۲۹۰	کتابیات۔	۲۶ -

وارث شاہؒ دی زندگی دے مختصر حالات تے تصنیفات

ایہہ گل کوئی جھوٹھی نہیں کہ جدوں انگریزاں دا ہندوستان تے پورا قبضہ ہوگیا تے اونہاں نے مسلماناں نوں اپنے علمی ورثے توں چنگی طراں کوریاں کر دِتّا۔ لوکاں نوں ڈھِڈھ دا دوزخ بھرن لئی انگریزی زبان سکھنی ضروری ہوگئی۔ پڑھے لکھے لوکاں نے عربی، فارسی، اردو تے پنجابی ولوں مکھ موڑ کے تے انگریزی وَل دھیان کرلیا۔ اونہاں مسلماناں نے جنہاں نوں علم سکھن دا شوق تے چاسی اونہاں انگریزی سکھی تے انگریزی وِچ ایناں گونکھیا جو انگریزی وی نہیں سن لکھ سکدے۔ مسلماناں نے اپنے بزرگاں دی زندگیاں نوں لوکاں دے سامنے پیش کرن توں گریز کیتا تے انگریزی کویاں تے بہت کجھ لکھیا۔ کسے نوں ایہہ نصیب نہ ہویا جو اوہ اپنے دیس پنجاب دے مہاکوی وارث شاہؒ ہوراں دے بارے قلم اٹھائے تے اونہاں دی زندگی دے کامل حالات تے شاعرانہ کمال بیان کرے۔ ایہو وجہ اے کہ وارث شاہ ہوراں دے حالات اجے تک بالکل ہنیرے وِچ ہین۔ ایہناں بارے کوئی صحیح روائیت نہیں ملدی۔ سب کجھ اٹکل پچولاں کے لکھیا گیا اے۔ تے جو کجھ لکھیا گیا اے اونہاں دے اپنے اشاریاں مطابق لکھیا گیا اے۔ کسے نوں ایہناں دی زندگی بارے پن چھان کرن دی توفیق نہئیں ہوئی۔ ہُن شائد کوئی اللہ دا مودی ایس بھار نوں اٹھائے تے وارث شاہ نوں اپنی ساریاں خوبیاں نال لوکاں سامنے پیش کرے۔ سیّد علی عباس جلال پوری ہوراں "فنون" رسالے وچہ وارث شاہ ہوراں تے لکھنا شروع کیتا ہویا اے۔ ہن تک جو وی لکھیا گیا اے تعریف دے قابل اے۔ میرے خیال وچہ ایہہ وی کوئی ڈیڈھ کو سو صفحیاں تے کم ہووے گا۔

وارث شاہ ہوراں داناں لتے نسب اَج توں کوئی دوسو ورہے پہلاں دے پنجابی شاعراں دی دنیا وچ اِک کوی راج کردا نظر اوندا اے جیہدا ناں وارث شاہؒ اے۔ ایہناں دے جمن سال بارے سارے لکھاری اِک دوجے نال اتفاق نہیں کردے۔ ہیر وارث شاہ دے مطالعے توں معلوم ہندا اے کہ شاہ صاحب نے ایہنوں ۱۱۸۰ ہجری وچ تصنیف کیتا۔ اوہ لکھدے نے ؎

سن یاراں سے اَسیا نبی ہجری لمّے دیس دے وچ تیار ہوئی

جے کامل پُن چھان کرکے گویڑ لایا جائے تے پتہ لگدا اے کہ اوہناں ایہہ کتاب اپنی وچلی عمر وچ تصنیف کیتی ہووے گی۔ ایس توں ایہہ گل سامنے آئی کہ اوہناں دا جمن سال ۱۱۳۰ ہجری تے ۱۱۴۰ ھ دے وچ وچ اے۔

باوا بدھ سنگھ مصنّف پریم کہانی نے اپنی کتاب دے صفحہ ۳۰۷ تے لکھیا اے کوی جی دا جنم جنڈیالہ شیر خاںؒ دا سی جیہڑا اج کل گوجرانوالہ دے ضلعے وچ اے اوہناں دا جنم ۱۱۵۰ ھ دے قریب ای ہویا سی۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں نے اپنے ایس دعوے دی شہادت وچ کوئی تاریخی ثبوت پیش نہیں کیتا۔

اَگے چل کے باوا بدھ سنگھ ہوری لکھدے نیں، بعض لوک ایہہ وچار وچار دے نیں کہ سیّد بُلھے شاہ ہوری ۱۱۷۱ ہجری وچ چنگی بھلی عمر نبھا کے اللہ نوں پیارے ہو گئے سن تے وارث شاہ نے اوہناں دی وفات توں بعد ہیر دا مڈھ بدھا سی تے جوانی وچ ای ایہہ کم کرلیا سی۔ ایس لئی وارث شاہ ہوری سیّد بُلھے شاہ ہوراں نالوں کوئی تیہہ چالی سال چھوٹے سن۔ وارث شاہ ہوری اپنے شعراں وچ محمد شاہ دے عہد دا ذکر کردے نیں پر بُلھے شاہ ہوری سکھاں دے گرو تیغ بہادر دا ذکر کردے نیں۔ ایہہ زمانہ اورنگ زیب عالمگیر دا اے۔

وارث شاہ صاحب دے والد صاحب داناں سیّد قطبؒ سی۔ ایس گل دی ہیر دے اِک مصرعے توں تصدیق ہوندی اے۔ وارث شاہ ہوری لکھدے نے ؎

بناں عمل دے نہیں نجات تیری ماریا جائیں گا قطب دیا بیٹیا اوئے

سیّد قطب شاہؒ جنڈیالہ شیر خاں ضلع شیخوپورہ دے وسنیک سن۔ وارث شاہؒ ہوری ایسے پنڈ ای پیدا ہوئے۔ ایہہ پنڈ اج شیخوپوریوں دکھن وَل اٹھ نو میل تے آباد

اِے ۔ وارث شاہ ہوراں جنڈیالہ شیر خاں وِچہ وسّوں بارے اینویں لکھیا اے سہ

وارث شاہ وسنیک جنڈیالڑے دا تے شاگرد مخدوم قصور دا اے

جدوں ذرا ہوش سمبھالی تے علم حاصل کرن قصور شریف آ گئے ۔ قصور اینہاں دِناں وِچہ علم تے تصوّف دا اِک گڑھ سی ۔ خاص کر کے حضرت غلام محی الدّین قصوری دی درس گاہ بڑی مشہور سی ۔ ایس درسگاہ دے صدر مدرس تے مہتمم حضرت سیّد غلام مرتضیٰؒ سن ۔ وارث شاہ ہوراں نے ایس درسگاہ وِچہ ہر علم جیہڑا وی اوس ویلے حاصل ہو سکدا سی حاصل کیتا ۔

ہیٹھاں لکھیاں ہویاں کتاباں وارث شاہ ہوراں نے حضرت غلام مرتضیٰ قصوری کولوں میاں یا مطالعہ کیتا ۔

میزان التعلیل ، میزان الصّرف ، صرف بہائی ، صرف میر ، کنز الدقائق ، باراں انواع مولانا محمد عبداللہ عبدی ، حیرت الفقہ ، فتاویٰ برہنہ ، شاہ نامہ فردوسی ، معارج النبوۃ ، اخلاقِ ناصری ، اخلاق جلالی ، زرادی ، زنجانی ، تحفۃ النصائح ، نامِ حق ، خالق باری ، ابوالفضل ، زبدۃ الفقہ ، قرانِ السّعدین ، دیوانِ حافظ ، شیریں خسرو ، گلستان بوستان ، بہار دانش ، طوطی نامہ ، واحد باری ۔

سندھ یونیورسٹی دے پروفیسر احمد بشیر ہوراں دا ایہہ دعویٰ اے کہ وارث شاہؒ نوں حضرت غلام مرتضیٰ قصوری دی شاگردی دا شرف حاصل نہیں ۔ ایس گل نوں ثابت کرن لئی اوہ دلیل ایہہ دیندے نیں کہ حضرت سیّد غلام مرتضیٰ تاریخی لحاظ ناں وارث شاہ دی پیدائش توں ویہہ ورھے پہلاں وفات پا گئے سن ، پر اوہناں دا ایہہ دعویٰ منن وِچہ نہیں اوندا ۔ کیوں جو وارث شاہ ہوراں نے اوہناں دی شاگردی دا خود دعویٰ کیتا اے بھاویں دبے لفظاں وِچہ ای کیتا اے شعر دے وزن توں قائم رکھن لئی اوہ حضرت سیّد مخدوم غلام مرتضیٰ دا ناں پورا نہیں لکھ سکے ۔

وارث شاہ وسنیک جنڈیالڑے دا تے شاگرد مخدوم قصور دا اے

ایس درسگاہ توں وارث شاہؒ نے قرآن ، حدیث ، تفسیر ، تاریخ ، منطق ، فقہ ، علم الافلاک تے علم طب وغیرہ سب دے سب حاصل کیتے ۔ جویں اوہناں دی ہیر دے مطالعہ توں صاف ثابت ہندا اے ۔ طب یوسفی ، میزان الطب ، دستور العلاج ، قرطاس سکندری ، طب اکبر ، ذخیرہ ، موجز القانون ، تحفۃ المومنین ، کفایہ منصوری ، پران سکھ ،

قرابادینِ شفائی، قرابادینِ قادری وغیرہ وغیرہ ۔ ایس تعلیم توں بعد وارث شاہ ہوراں نوں کِسے رُوحانی پیر و مرشد دی لوڑ سی ۔ ایس کارن اوہ پاکپتن شریف چلے گئے ۔ اوتھے جا کے اوہناں نے اوس وقت دے گدّی نشین دیوان صاحب دی بیعت کیتی تے تصوّف دے سِلسلہ چشتیہ وِچ داخل ہو گئے ۔ میرے ایس دعوے دا ثبوت ایہہ وے کہ وارث شاہ ہوراں نے اللہ تعالیٰ دی حمد، حضور علیہ السّلام دی نعت تے حضور غوث پاک دی مدح توں بعد حضرت بابا فریدالدّین مسعود گنج شکرؒ دی وی مدح لکھی اے ۔ جیہڑی خاندان چشتیہ نال منسلک ہون دی روشن دلیل اے ۔

مودود دا لاڈلا پیر چشتی شکر گنج مسعود بھرپور ہے جی
خاندان وِچ چشت دے کاملیّت شہر فقر دا پٹن معمور ہے جی
بائیاں قطباں دے وِچ ہے پیر کامل جیہدی عاجزی زہد منظور ہے جی
شکر گنج نے آن مکان کیتا، دُکھ درد پنجاب دا دُور ہے جی

جدوں وارث شاہ صاحب ہوری معقولی تے منقولی علماں وِچ تاک ہو گئے تے رُوحانی سلسلہ وی پکّا ہو گیا تے اپنے پنڈ ھ مڑدیاں ہویاں راہ وِچ مشہور پنڈ ملکہ ہانس (ساہیوال) ٹھہرے ۔ ایتھے اوہ مسیت دے امام ہو گئے ۔ کول کِسے اللہ دے نیک بندے دا گھر سی، اوہنے شاہ ہوراں دے کھان پین دا سر بندھ کر دِتّا ۔ ایتھے ایہناں نوں بقول افضل خاں لکھن پال ہوراں دے اک لوہار دی کُڑی یا ووہٹی نال عشق ہو گیا ۔ تے بقول ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دے ٹھٹھہ جاہد دی رہن والی اِک بلوچنی بھاگ بھری نال عشق ہو گیا ۔ آکھدے نے ”عشق تے مُشک لُکے نہیں رہندے“، جدوں وارث شاہؒ دے مجازی عشق دا چرچا تھاں تھاں ہو گیا نے پنڈ دے چودھریاں یا کُڑی دے لواحقاں نے وارث شاہ ہوراں نوں ماریا تے اوہناں نے اپنے دل دی ہواڑ کڈھن لئی اپنے پیار نوں ہیر تے رانجھے دا رُوپ دِتّا ۔ اپنے اک مصرعے وِچ ایس گل دا اظہار وی کر دے نیں ۔

”یمنوں شوق اے تنہاں دا بھاگ بھرئیے جنہاں ڈاچیاں بارچرائیاں نی

وو ڈاچیاں بار چرائیاں نی“، نوں صاف پیا معلوم ہُندا اے کہ بھاگ بھری لوہاری نہیں سی بلکہ بلوچ قبیلے نال تعلق رکھدی سی ۔ تے وارث شاہ ہوراں دی شہرہ آفاق تصنیف دا

ایہوای سبب سی۔ جدوں وارث شاہ ہوری اپنے عشق وچ ناکام رہے تے بڑے دلگیر تے غگین رہن لگ پئے۔ اوہناں نوں کسے پیارے سجن تے متر نے ایہہ صلاح دتی کہ تہاڈے جگر دا النبوا اودوں تائیں مٹھا نہیں ہونا جدوں تیک تسی اپنے اندر دے وچار نوں شعراں وچ نہ ڈہالو۔ وارث شاہؒ دے ہیٹھلے شعر توں ایہہ گل ثابت ہوجاندی اے سے

حکم من کے سجناں پیاریاں دا قصہّ عجب بہار دا جوڑیا اے
فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا نواں پھُل گلاب دا توڑیا اے
یاراں اساں نوں آن سوال کیتا عشق ہیر دا نوں بنائیے جی
ایس پریم دی جھوک دا سبھ قصہّ جیبھ سوہنی نال سنائیے جی
نال عجب بہار دے شعر کہہ کے رانجھے ہیر دا میل ملائیے جی
یاراں نال مجالساں وچہ بہہ کے مزا ہیر دے عشق دا پائیے جی

وارث شاہؒ تے بُلّھے شاہؒ

پروفیسر ضیاء محمد ضیاؔء اپنی تصنیف یادگار وارث جیہڑی ۱۹۳۵ء وِچ چھپی لکھدے نیں، ایہہ گل بڑی مشہور اے کہ وارث شاہ تے بُلّھے شاہ دونویں ہم درس سن۔ ایس گل نوں وارث شاہ دے بعضے سوانح نگاراں نے وی قبولیا تے لکھیا اے۔ پر سچی گل ایہہ وے کہ نہ بُلّھے شاہ ہوراں نے کِدھرے اپنی کافیاں وِچ ایس گل دا ذکر لیاندا تے نہ وارث شاہ ہوراں نے کِدھرے ہیر وچہ ای ایس گلدی طرف اشارہ کیتا اے۔ پر ایہہ چیز ساڈے سامنے ضرور اے کہ حضرت بُلّھے شاہ ہوراں ۱۱۷۱ ہجری وِچہ وفات پائی سی۔ ایس ویلے پتہ نہیں اوہناں دی عمر کِنی کو سی۔ وارث شاہ ہوراں ۱۱۸۰ ہجری وِچہ قصہّ "ہیر رانجھا"۔۔ تصنیف کیتا پر ایہہ معلوم نہیں اوس ویلے اوہناں دی عمر کِنی سی۔ ہاں ہیر ورگی کتاب ایس گل دی پکّی شہادت اے کہ اوس ویلے وارث شاہ ہوری ہر طرحاں پختہ کار سن۔ ایس گل نوں دھیان وچہ رکھ کے اگر حضرت بُلّھے شاہ نوں حضرت وارث شاہ دا ہمعصر تے ہم درس من لیا جائے تے کوئی اچنبّا نہیں۔ ہور کجھ نہیں تے استاد بھرا تے ضرور سَن۔ ایہہ ذکر ضمناً آگیا۔ اسیں وارث شاہ ہوراں دی تصنیف بارے کجھ کہہ رہے ساں۔

ہیر تے رانجھے دا قصہ کجھ تے سچّے عاشقاں دے عشق پیار دی داستان سی تے کجھ اُنج وی سوادلا سی تے شاہ صاحب ہوراں نے وی اپنے دل دے لانبو بجھانے سن ایس لئی اوہناں ایہنوں ملکہ ہانس وچہ بہہ کے تے نظمایا۔ ایس حسن و عشق دی مثنوی یا نظم تے وارث شاہ نوں بڑا مان سی۔ اوہ بڑے فخر نال لکھدے نیں:۔

ایہہ شعر کہیا پُر مغز موزوں جیہی موتیاں لڑی شہوار دی سی
تمثیل دے نال بیان کیتا جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

کتاب لکھ لئی تے گھر دی تیاری کیتی۔ اوندیاں راہ وچہ قصور استاد کول سلام لئی حاضر ہوئے۔ ایہہ گل مشہور اے کہ وارث شاہ ہوراں دی تصنیف دی بوباس اوہناں دے استاد کول پہلاں ای پہنچ گئی ہوئی سی۔ اوہناں وارث شاہ نوں ویکھیا تے فرمایا:۔

"بُلھے نوں پڑھایا تے اوس سارنگی سمبھال لئی، تے تینوں پڑھایا تے توں عشق عاشقی دے قصے لکھنے شروع کر دتے"

وارث شاہ ہوراں رات اپنے استاد دے ٹکانے تے گذاری۔ سویرے اُٹھے تے نماز توں فارغ ہو کے استاد نال گل کرن دا ویلا ملیا تے بڑی ہشیاری توں کم لیندیاں آکھیا:۔

"حضرت ایہہ تے رُوح تے بت دا قصہ اے جو ہیر رانجھے دے مجازی رُوپ وچہ لکھیا اے"

اوہناں نے وارث شاہ ہوراں دی گل سُن کے فرمایا:۔

"بھلا سُنا کھاں توں کیہہ روح تے بت دا قصہ لکھیا اے"

اُستاد ہوراں دی فرمائش تے وارث شاہ ہوراں نے ٹانویں ٹانویں شعر سنائے۔ آپ نے سن کے فرمایا:۔

"توں تے مُنج دی رسّی وچ موتی پرو دتے نیں"

حضرت سیّد غلام مرتضیٰ نے اپنے شاگرد نوں اشیرباد تے دُعا دتی جہدی برکت نال مصنّف تے تصنیف نوں اوہ شہرت تے قبولیت حاصل ہوئی کہ اوہدی

مثال نہیں مل سکدی۔

وارث شاہ ہوری ایتھوں جنڈیالے شیر خاں آ گئے تے ایتھے ای فوت ہوئے۔ ایہناں دی قبر جنڈیالہ شیر خاں وچ موجود اے۔

جویں وارث شاہ ہوراں دی پیدائش دا سال نامعلوم اے اونویں ای اوہناں دی وفات دا سال وی ہنیرے وچ اِے۔ کوئی ثبوت نہیں ملدا جہدی بنا تے اسیں کوئی تاریخی نتیجہ کڈھیئے۔ چوہدری افضل حق صاحب اپنی کتاب معشوقۂ پنجاب وچ شاہ صاحب دی تاریخ وفات ۱۲۳۳ ہجری لکھی اے پر پتہ نہیں اوہناں دے ایس حوالے دی اصل تے مڈھ کیہڑی کتاب اے۔

وارث شاہ ہوراں دے مزار تے ہر سال ساون مہینے عُرس ہُندا اے۔ لوک دُوروں دُوروں آکے شاہ صاحب دی رُوح نوں ایصال ثواب کر دے نیں تے نذر نیاز چڑھاندے نیں۔

وارث شاہ دی اولاد ایہہ گل یقین نال نہیں کہی جاسکدی کہ وارث شاہ ہوراں دا ویاہ بھاگ بھری نال ہویا یا نہیں۔ پر ایس گلوں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ اوہناں دا ویاہ نہیں سی ہویا۔ اوہناں سُنتِ نبیؐ دی ضرور ادا کیتی سی تے اوہناں دی اولاد وچوں صرف اِک دھی باقی بچی۔

اِک ہور پڑچولی تے کھوجی دا ایہہ دعویٰ اِے کہ وارث شاہ ہوری ساری عمر برھمچاری ای رہئے۔ تے اگانہہ "ٹبر" دی لڑی اوہناں دے اِک بھرا "سیّد قاسم شاہ" نوں ٹری۔

تصنیفاں ہیر وارث شاہ دے مُطالعہ توں پتہ چلدا اے کہ رب کریم نے وارث شاہ نوں ہر پاسے وگ جان والی طبیعت بخشی سی۔ اوہ چاہندے تے علم الافلاک تے اک جامع کتاب لکھ دیندے۔ اوہ چاہندے تے فقہ اُتے اِک لمّی چوڑی کتاب لکھ چھڈدے۔ اوہناں دا دل اوندا تے دنیا دے حالات تے واقعات تے اک ایسی کتاب لکھدے جیہڑی رہندی دنیا تک یادگار رہندی

اوہ چاہندے سن تے صرف نحو دے مشکل عقدیاں نوں حل کر کے لوکاں سامنے رکھ دیندے چاہندے تے طب اُتے اک وڈی ساری کتاب دی تدوین یا تصنیف کر دیندے۔ کیوں جو اوہناں نوں ایہناں علماں تے پورا پورا عبور تے کامل دسترس حاصل سی۔ پر اوہناں اپنے دیس دیاں لوکاں دے مزاج نوں سامنے رکھدیاں ہویاں ایہناں مشکل علماں وَل اپنے قلم دیاں واگاں نہ موڑیاں۔ ہیر وارث شاہ توں اڈ وارث شاہ ہوراں دیاں باقی تصنیفاں دا کوئی پکا ثبوت نہیں ملدا۔ بعض لوکاں نے وارث شاہ ہوراں دیاں کئی ہور تصنیفاں دا ذکر کیتا اے۔ میاں ہدایت اللہ والی ہیر وچ آپ دی تصنیف ''معراج نامہ'' تے ''عبرت نامہ'' شامل ہن۔ تے میاں پیراں دتہ ترگڑ دی مرتب کیتی ہوئی ہیر وچ عبرت نامہ تے نہیں پر اوہدی تھاں اشتر نامہ تے کجھ دوہڑے موجود ہن۔ پر میاں ہدایت اللہ دی مکمل کیتی ہیر توں پہلاں دیاں ہتھ لکھیاں یا چھپیاں ہویاں ہیراں وچ ایہہ کجھ وی نہیں ملدا۔

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ اپنی مرتب کیتی ہیر دے دیباچے یا مُکھ وچ لکھدے نیں۔ ایس ویلے میرے سامنے سسّی وارث شاہ اے جس نوں حکیم عبدالقادر مدرس مدرسہ تعلیم القرآن انار کلی لاہور نے چھپوایا اے۔ حکیم صاحب ایس وچ لکھدے ہن کہ ایہہ نسخہ میرے وڈ وڈیریاں کول ۱۲۲۱ھ وچ سی۔ سو سال توں ایہہ نسخہ ساڈے ٹبّر وچ ٹریا اوندا اے۔ تے میں ایس قلمی نسخے نوں اپنے جدّی کتب خانے چوں کڈھ کے چھپوا رہیا ہاں۔ ایہہ قصہ دوہڑیاں تے سیحرفیاں وچ اے تے ایس وچ احمد شاہ ابدالی تے شاہ نواز دے حملیاں دا ذکر اے۔

معراج نامہ عربی فارسی، اردو تے پنجابی ساریاں شاعراں نے ''معراج شریف'' دے اعلیٰ تے ارفع واقعہ دا ذکر کر کے اپنے نبی جناب محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم دی عظمت تے وڈیائی بیان کیتی اے۔ وارث شاہ ہوراں وی معراجنامہ لکھیا جہدی بحر چھوٹی جیہی اے۔ ایہدے وچ تھاں تھاں قرآنی آیتاں تے حروفِ مقطعات دا ذکر اے۔ مثال دے طور تے:-

طٰہٰ، یٰسین، مزمل، انا فتحنا، لقد کرمنا، یا نار کونی بردا،

رَب اَرِنی، لَن ترانیِ، او اَدنا۔

معراج نامہ اللہ تعالیٰ دی حمد توں شروع ہُندا اے جہدا پہلا بند اینج اے:۔

حمد الٰہی آکھ زبانوں ۔ ثابت ہو کے دلوں زبانوں ۔ تاں کجھ نجرہ ملے ایمانوں
ثمرہ شکر گذاری دا

بعد درُود سیّد ابراراں ۔ آل اَتے اصحاباں یاراں
رحمت اُپر نیکو کاراں ۔ ایہہ راہ تابعداری دا

نصیحت نامہ

نصیحت نامہ وی معراج نامے دی طرحاں چھوٹی بحر وچہ اے۔ ایہدے وچہ وارث شاہ ہوراں نے دنیا دی بے ثباتی دا ذکر کردیاں ہویاں لوکاں نوں نصیحت کیتی اے کہ اوہناں نوں چاہی دا اِے کہ نیک عمل کرن، کیوں جو موت ازل توں اوہناں نوں واجاں مار رہی اِے۔ اک نہ اک دیہاڑے مرنا ایں۔ اگلے جہان سوائے نیک عملاں دے کوئی چیز کم نہیں اَونی۔ نصیحت نامہ اینج شروع ہُندا اے سے

اللہ باقی عالم فانی ۔ سروَرِ عالم یار حقّانی
چھوڑ گئے فرمان نشانی ۔ باغ رہیا گلزاری دا
بھانویں سے برساں کوئی جیوے ۔ اوڑک موت پیالہ پیوے
لکھ کروڑ ہزاراں تھیوے ۔ بے وارث کرباری دا
وارث عمل نہ کیتے چنگے ۔ بے پرواہی کولوں سنگے
نت دُعا فضل دی منگے ۔ رحم کریں میں تاری دا

چوہڑ ہیڑی نامہ

ایہہ قصہ اپنی صنف دے لحاظ ناں اک طرحاں دی مثلث اے۔ بحر ایدی وی چھوٹی اِے۔ وارث شاہ ہوراں ایہدے وچہ عشق محبّت دے کئی نکتے تصوّف دے رنگ وچہ پیش کیتے نے۔ نمونہ اینج اے سے

اللہ پاک محمّد ہادی بخشنہار گناہاں + ابو بکر عثمان علی میں خدمتگار چوہاں + وارث منّے مذہب چارے سچّا صدق اساہاں
میں میں کردی کٹھی بکری الٹی کھل لہائی ۔ عزازیل نے خودیوں گل وچہ لعنت طوق پہنائی
وارث شاہ میناں دیں نہ، آکھے شاہاں دست بٹھائی۔ (حاشیہ اگلے صفحہ پر)

دوہڑے:۔ ایہناں تصنیفاں توں اڈ وارث شاہ ہوراں نے دوہڑے وی کہے۔ جیہڑی ہیر میاں اللہ دتہ ترگڑنے مرتب کیتی اے اوہدے وچہ ایہہ دوہڑے شامل نیں :۔

دوہڑہ:۔ دونین تیرے خونریزہ خنجر تھیں تیز، قیامت خیز ظلم انگیز ٥ بریز بریز شمس تبریز جیہے پکاردے
اوہ مست سدا خمار رہن بیمار ہووَن دو چار موہن ٥ ستمار ویکھ ہکوار پکڑ تلوار مویاں نوں مار دے

باراں ماہ

پنجابی دے ہر شاعر نے اپنی تصنیف نوں "باراں ماہواں" نال سجایا اے۔ ظاہر اے وارث شاہ ہوری وی ایس معاملے وچہ کسے توں پچھے نہیں سن رہن والے۔ اونہاں وی باراں ماہ تے سہ حرفی لکھی۔ بعض چھان پُن کرن والیاں دا خیال اے کہ ایہہ باراں ماہ تے سہ حرفیاں سیّد وارث شاہ موضع لوریاں ضلع گوجرانوالہ دے ہن۔ پر ایس دعوے دی کوئی پکی دلیل ساڈے سامنے نہیں آئی۔ وارث شاہ جنڈیالوی دے باراں ماہواں وچہ اک بند انج اے :۔

ساون ماہ چڑھیا ساون ماہ عذاب والا بنھ ماپیاں نے ڈولی پایاں میں
رو رو تنیرڑے شور کیتے قاضی کھیڑیاں گھت دوائیاں میں
سیو میر پویس ہیوس ہوئی رانجھے یار تھیں جُدا ہوائیاں میں
وارث شاہ تقدیر ایہہ رب وی اے کونج کاں دے ہتھ پھڑائیاں میں

شرح قصیدہ بُردہ شریف

قصیدہ بردہ شریف دے مصنّف حضرت امام بوصیری نیں ایہہ مصر دے اک قصبے بوصیر وچہ رہندے سن۔ ایہناں نوں فالج ہو گیا تے ایہناں حضور علیہ السّلام دی محبّت دے دریا وچہ ڈب کے اک قصیدہ لکھیا جہدے وچہ اپنیاں آہ و زاریاں تے مصیبتاں بیان کیتیاں۔ جس رات اونہاں ایہہ قصیدہ پڑھیا اوسے رات حضور علیہ السّلام تشریف لیائے تے امام صاحب نوں اپنی اک یمنی چادر عنائت فرمائی۔ ایہہ اونہاں اپنے اتے لئی تے سارا روگ جاندا رہیا۔ ایسے عربی قصیدے دا پنجابی منظوم ترجمہ سیّد وارث شاہ ہوراں دا شہکار اے۔ شعراں وچہ بڑا سوز تے رس اے۔

---

۱۳)۔ مولوی غلام رسول صاحب قلعہ میہاں سنگھ والے پکّی روٹی وچہ لکھدے نیں۔ جے کوئی پچھے سبھے صاحب مذہب دے کِنّے نیں تے توں آکھ چار۔ حضرت امام اعظم نعمان بن ثابت ابو حنیفہؒ۔ حضرت امام شافعیؒ۔ حضرت امام مالکؒ تے حضرت امام احمد بن حنبلؒ۔

ہیر رانجھے دی کہانی دا خلاصہ

بہلول لودھی دے زمانے وچ تخت ہزارہ (ضلع سرگودھا) وچ اک چودھری معزالدین المعروف موجو چودھری سی۔ ایہہ کھاندا پیندا بندہ سی۔ تے بعضیاں دے خیال مطابق تخت ہزارے دا نواب سی۔ چودھری موجو نوں اللہ تعالیٰ نے ہر پاسیوں مالا مال کیتا۔ سرداری توں اڈ پتر دھیاں دی نعمت وی بخشی۔ اوہدے اٹھ گبھرو جوان پتر تے دو مٹیار دھیاں سن۔ سب توں چھوٹے پتر داناں دھیدو۔ ایہہ قوم دے رانجھے سن۔ (ایہہ جٹ تے راجپوت دونویں اکھوالیندے نے) ایہہ قدرتی گل اے کہ ماں پیو نوں سب توں چھوٹے پتر دھی نال بڑا پیار تے محبت ہندی اے ایسے طرحاں چوہدری موجو نوں اپنے سب توں چھوٹے پتر رانجھے نال بڑی محبت سی۔ رانجھا اپنے پیو دیاں محبتاں تے لاڈاں دے سائے ہیٹھاں پل کے جوان ہویا تے پیو مر گیا۔ ایہدے بھراواں نوں ایہدیاں بھابیاں نے چکیا تے اوہناں رانجھے نوں تنگ کرنا شروع کر دتا۔ جدوں جھگڑا بہتا ودھن لگا تے شہر دے پینچ نے قاضی نوں پیو دی زمین دے ونڈارے واسطے بلالیا۔ زمین اسلامی رواج مطابق ونڈی جانی سی ایس لئی قاضی ہوراں دا موجود ہونا ضروری سی۔ قاضی شرع مطابق زمین دے حصے کر کے دے گیا پر پینچاں دی بے ایمانی نال رانجھے نوں اوہ زمین ملی جیہڑی رج کے بنجر تے بے آباد سی۔ رانجھے نوں بہت دکھ ہویا تے ایس دکھوں گھروں نکل ٹریا۔ زمین دی ونڈ توں اڈ رانجھے دے گھروں نکلن دے کئی ہور وی سبب سن۔ بھابیاں تے بھرا اوہنوں طعنے دیندے رہندے سن۔ بھئی توں ویلا رہنا ایں، کم دا کجھ نہیں۔ کھانا پینا سب توں چنگا ایں۔ ہل واہن دا تینوں بالکل پتہ نہیں۔ جنگی تیتھوں سمہالی نہیں جاندی۔ وچوں رانجھے ہوری دی بھابیاں نوں گھاہ نہیں سن پاندے۔ اک دن

اوہناں نے اینہوں آکھیا جے توں سانوں کجھ نہیں سمجھدا تے جا سیالاں توں ہیر ویاہ لیا۔ رانجھے نوں اوہناں دی ایہہ گل تیر وانگوں لگی۔ اوہنے منہ تے ہتھ پھیر کے آکھیا لو ہن میں اوہوای ویاہ کے لیاواں گا۔ ایہہ کہہ کے گھروں نکل ٹریا۔ بھراواں نوں پتہ لگا تے اوہ ترلے منتاں کرن لگ پئے۔ پر رانجھا نہ منیاں۔ بھابیاں تے بھراواں نے رویا پٹیا وی پر اوہناں دے رون دھون دا اوہدے تے کوئی اثر نہ ہویا۔ کیوں جو اوہناں دے پہلے طعنیاں دا پاڑ پوریا نہیں سی گیا۔ چلدا چلدا اک پنڈ دی کسے مسیت وچ رات رہن واسطے جا وڑیا۔ اوتھوں دا مولوی ڈاہڈا کوڑا تے پوست دا ماریا ہویا سی۔ آ رانجھے دے دوالے ہویا۔ رانجھے دی ایہدے نال ڈاھڈی تکرار ہوئی۔ رو دھو کے رات کٹی تے سویرے سویرے اٹھ کے دریا دے پتن تے چلا گیا۔ اوتھے لڈن جھبیل دا راج سی۔ اوہنوں مفت بیڑی تے چڑھان واسطے آکھیا پر اوہ نہ منیاں آخر رانجھے نے ونجلی وجانی شروع کر دتی۔ ونجھلی دیاں سراں نے لوکاں دے دل موہ لئے۔ لوکاں نے لڈن جھبیل نوں آکھیا ویکھیا نے اوہنے بیڑی چاہڑ لیا۔ رانجھا پار لنگدیاں ای اوس بیڑی تے جا بیٹھا جتھے ہیر دی چھیج وچھی ہوئی سی۔ اوتھے وی ایہنے لوکاں نوں ونجھلی دیاں تاناں نال خوش کیتا۔ وچارا رات دا تھکیا ہاریا ہویا سی ونجھلی وجاندا وجاندا ہیر دے پلنگ تے ای سوں گیا۔ ہیر نوں پتہ لگا تے اپنیاں سٹھاں سہیلیاں نوں لے کے پتن تے نسدی دوڑدی آ گئی۔ کیہ ویہندی اے کہ کوئی گھبرو جوان اوہدی سیج تے لمیاں تان کے ستا ہویا اے۔ ہیر دا اوہدے تے کوئی وس نہ چلیا اوہنے غریب لڈن جھبیل نوں چھنڈنا شروع کر دتا تے پچھن لگی ؎

دس لڈناں کالیا کدھناں دے ساڈے پلنگ نوں کس خراب کیتا
میری چھیج تے کون سوالیا ای میرا کجھ نہ ادب آداب کیتا
کجھ خوف خدا دا نہ بدھ کیتا میری جان نوں بدھ عذاب کیتا
تیرے نال کرساں سارا ملک جانے جیہا پلنگ نوں بدھ بے آب کیتا

ہیر دیاں سہیلیاں وی بھجدیاں بھجدیاں آئیاں تے ملاحاں مہانیاں دیاں مشکاں بنن لگ پیاں۔ ملاحواں نے عذر ماجرا کیتا تے اوہناں دی جان چھٹی۔

ایہدے توں بعد پلنگ ول آ کے رانجھے نوں ہلونیا اوہ غریب اُٹھ کے بہہ گیا۔

ہیر رانجھے دا میل ملاپ

جاں رانجھا اٹھیا تے ہیر نے اوہدے نال گلاں کرنیاں شروع کر دتیاں۔ دوہاں جنیاں اک دوجے وَلوں دل دیاں اکھیاں نال ویکھنا شروع کر دتا۔ عشق دی کٹاری دے وار دوہاں دے دِلاں تے چل گئے۔ فیر کیہ سی ؎

خوشی نال اُہدا جُثہ پھل گیا جیویں پھل کے تے دڈی تان ہوئی
آ بغل وچہ بیٹھ کے کراں گلاں جیویں وچہ کر بان کمان ہوئی
بھلا ہویا میں تینوں نہ مار بیٹھی کائی نہیں سی گل بے شان ہوئی
وارث شاہ نہ تھاں دم مارنے دی چشم یار دی جدوں گھمسان ہوئی

دوہاں رَل کے صلاح پکائی کہ رانجھا ہیر دے پیو چوچک کول کاماں بن کے رہوے۔ رانجھا من گیا تے ہیر اوہنوں اپنے پیو کول لے گئی۔ اوہنے دھیدو دی تعریفاں دے پل اسار دتّے۔ چوچک وی اپنی دھی دی ہر گل مندا سی۔ اوہ وی دھیدو نوں چاک رکھن لئی من گیا۔

رانجھے دے عاشق ہون وچہ اختلاف

فارسی زبان وچہ ہیر رانجھے دا قصہ نواب احمد یار خاں نے جنہاں دا قلمی ناں یکتا اے لکھیا اے۔ ایہہ رانجھے دا ہیر تے عاشق ہونا اینویں بیان کر دے نے کہ رانجھا حالی منڈا ای سی تے پیو وی اوہدا زندہ ای سی۔ ایہدے کول اک مسافر آیا۔ رانجھے نے ایس مسافر دی رَج کے ٹہل سیوا کیتی روٹی پانی کھا پی کے مہمان ویہلا ہویا تے رانجھے نے اوہنوں اوہدے گھر بار بارے پچھیا۔ اوہنے آکھیا میں جھنگ سیالاں دا رہن والا ہاں۔ اوتھوں دیاں وسنیکاں دا ذکر ہوندیاں ہوندیاں ہیر دے پیو دا ذکر چھڑ پیا۔ جو اوتھوں دا سردار سی۔ مسافر نے اوہدی دھی دے بارے دی گل بات کیتی۔ تے اوہدے حُسن دی تعریف کیتی۔ رانجھا سندیاں ای ہیر تے بن ویکھیاں عاشق ہو گیا۔ اوہدے دل وچہ ہیر دے عشق دے الانبو تے دھونیاں دُکھ پیاں۔ پیو دا ڈر تے احترام اوہنوں گھر چھڈن وِچہ رکاوٹ بن گئے۔ جدوں پیو مر گیا تے بھراواں نے اوہنوں جدّی جائیداد توں محروم کر دتا۔ اوہ تنگ آ کے جھنگ سیالاں وَل ٹر پیا۔ مُقبل نے ایہہ واقعہ اِس طرحاں لکھیا اے کہ

رانجھا ہیر تے خواب وچہ عاشق ہویا۔ پنج پیر اوہنوں ملے تے ہیر دا نکاح رانجھے نال کردتا اے۔

جو کجھ ورتیا سی اُوپر رانجھنے دے سبھ روکے حال سناوندا نی
نیناں ہیر دیاں خواب وچہ ذبح کیتا اِس زخم اُتے مرہم لاوندا نی
ہیر آکھدی سنو سہیلیو نی مینوں رل دِلیو وَدھائیاں نی
اُج گھڑی سولکھنی خیر دی اے رانجھے نال میں اکھیاں لائیاں نی
رانجھا مجنوں ہویا تے میں لیلیٰ گلاں جگ مشہور ہلائیاں نی
رانجھے ہیر دا اُج نکاح ہوتا بیٹھ مقبلے گنڈھیاں پائیاں نی

پنجابی دے مشہور شاعر احمد یار گجراتی جنہاں دیاں بے پناہ تصنیفاں نیں تے فضل شاہ صاحب نویں کوٹ والے رانجھے دے ہیر تے خواب وچہ عاشق ہون تے اتفاق کردے نے۔ فضل شاہ ہوری بیان کردے نیں جدوں ہیر دی رانجھے نال بیڑی وچہ ملاقات ہوئی تے ہیر نے دَسیا، میں اِک دن بیڑی وچہ سُتی نے ویکھیا جو چن اسماناں توں ٹٹ کے میری بیڑی وچہ آڈگا اے۔ فیر اوس چن تے غبار آگیا اے۔ ایس خواب دی تعبیر شاید ایہہ سی کہ اوہ چن رانجھا سی جیہڑا چاک بن کے چوچک دیاں مجھاں چیراندا رہیا تے بیلے جنگل جاں اون نال گھٹے نے اوہدے چہرے دے حسن نوں مدھم کردتا۔ ہیر نے خواب دی ایہہ تعبیر کیتی جیہڑا چن میں خواب وچہ ڈٹھا سی اوہ توں ایں سیں۔ رانجھے نے آکھیا تیرا ناں وی سوہنیاں وچہ خاص شہرت دا مالک سی۔ میریاں بھرجائیاں نے وی مینوں طعنہ دِتا سی جو اسیں تینوں پسند نہیں تے جا ہیر نوں جھنگ سیالوں ویاہ لیا۔ اِک اوہناں دا طعنہ تے دوجی تہاڈی کھچ مینوں ایتھے لے آئی اے۔ احمد یار ہوری لکھدے نے

جس دم ہیر وگی کھا غصہ کول پلنگ دے آئی
خولبے والا یار پچھاتا ہوش نہ رہ گئی کائی
جیویں زلیخا یوسف دے وَل پہلی جھاتی پائی
رس گئے گوہڑے نین نیناں وچہ وِھس گئے تیر ہوائی
رانجھے ڈٹھی ہیر سلیٹی خوب نظر سِگائی

احمد یار اوہ خواب والا سی محبوب صفائی

ھیر سیال تیری میں گھولی گھول گھمائی ساری
جنہیں راہیں ٹر دا آیوں اوناں راہاں تھئیں واری
مینوں خواب اندر رانجھا جنگ گیوں لاکاری
راتیں نیند نہ پوے اکھیں وچہ کراں اکل زاری
نہ ہیں بھیت کسے نوں دتا جگ دی سارو ساری
جاں اُج آن دتوں رب گھر وچہ رنگ لگا گلزاری
توں ہیں میرا نوشہ تے میں تیری ہیر کنواری
احمد یار حضوروں لکھی ہیر رانجھے دی یاری

ہیر وارث شاہ صاحب نے کوئی خواب دا ذکر کیتا اے نہ کسے جن دا زمین تے اون دا بیان۔ اوہ صرف ہیر دے حسن دا چرچا رانجھے دے عشق دا سبب دس دے نیں۔ رانجھا ہیر دے حسن دا چرچا سن کے ای جھنگ سیالاں وَل ٹر پیندا اے

ساڈا حسن پسند نہ لیاوناں ایں جا ہیر سیال ویاہ لیاویں
واہ وَنجلی پریم دی گھت جالی کائی نڈی سیالا ندی پھاہ لیاویں
دِنے رات پھریں اوہدے مگر لگا جیویں واگے تویں لا لیا دیں
تینتھے وَل ہے رناں ولاونے دا رانی کوکلاں محل تھیں لاہ لیاویں
دِنے بوہیوں کڈھنی ملے ناہیں راتیں کندھ پچھوا ڑیوں ڈھا لیاویں
وارث شاہ نوں نال لے جا کے تے کوئی دم دے کے کھسکا لیاویں

ایس مضمون نوں فضل شاہ ہوراں نے ایہراں بیان کیتا اے

تینوں رن چاہیئے تد جیہی سوہنی کِتھوں ڈھونڈ ھیئے وچہ خدایاں جی
جا کے ہیر سیال ویاہ لیاویں جے کر جوڑیاں رب رلائیاں جی
سن کے ہیر دا نام خاموش ہویا بھر جائیاں گھریں سدائیاں جی
ایس ہیر دے نام تاثیر کیتی گیاں ورت مُنہ تے زردائیاں جی
آکھے ہیر دے دیس نوں لے چلیں میرے صاحب سچّیا سائیاں جی
آئی نیند وچہ کھیت دے ہو یا رانجھے اکھیاں رب چا لائیاں جی

پنجاں پیراں دا پُن دان

رانجھا مجھیں دا چاک ہو کے بیلے گیا تے اوتھے اوہنوں پہلی واری پنج پیر بابا فرید گنج شکرؒ، حضرت شیخ الاسلام بہاءالحق زکریاؒ ملتانی، حضرت لعل شہباز قلندرؒ (خواجہ عثمان مروندیؒ)، حضرت سیّد جلال الدّین بخاریؒ تے حضرت خواجہ خضر علیہ اسلام ملے۔ ایہناں پنجاں بزرگاں نے رانجھے نوں واری واری اِک اِک تحفہ دِتّا۔ حضرت باوا صاحبؒ نے رومال دِتا۔ حضرت بہاءالحق زکریا ملتانی نے کھونڈی تے اک بوری میہنہ، حضرت لعل شہباز قلندرؒ نے مُندرا۔ حضرت سیّد مخدوم جہانیاں جہاں گشت نے خنجر تے حضرت خواجہ خضر علیہ اسلام نے طرّہ، وارث شاہ ہوری کہندے نے ؎

خواجہ خضرؑ تے شکر گنجؒ نور گوہری ملتان دا زکریا پیر نوری

ہور سیّد جلال بخار یاسی اُتے لعل شہباز بہشت حوری

طرّہ خضر، رومال شکر گنج بخشیا مندرا لال شہباز نور پوری

خنجر سیّد جلال بخاریئے نے کھونڈی زکریئے پیر تے مُجھ بوری

بعض نُسخیاں وِچ "مُجھ بوری" دی تھاں "اِک بھوری" لکھیا ہویا اے۔ فقیر نوں مجھّاں گانواں دی لوڑ نہیں ہندی۔ فقیر دیاں وڈّیاں نشانیاں کھونڈی، مُندرا تے بھوری (گدڑی) ہندیاں نیں۔ ایس لئی متن وِچ "مُجھ بوری" دی تھاں "اِک بھوری" ہونا چاہی دا اے۔

رانجھا کئی سال مجھیں دا چاک رہیا۔ اوہ معمول مُطابق ہر روز مجھّاں نوں چران لئی بیلے جاندا تے لیا وندا رہیا۔ تے ہیر اوہنوں مِلن دے بہانے گھروں چوری دے چھنّے لے جا کے کھواندی رہی۔ ہندیاں ہندیاں پنڈ دے اِک فقیر نوں جہدا ناں کیدو سی ہیر تے رانجھے دے عشق دا پتہ لگ گیا۔ ایس چغل خور نے ساریاں گلاں ہیر دے ماں پیو نوں آ دَسیاں۔ ماں پیو نوں پتہ لگّا تے ایس معاملے تے کجھ وچار کرن لگ پئے۔ آخر ایہہ صلاح پکّی کہ رانجھے نوں چاکری توں جواب دے دِتّا جائے۔

چوچک نے رانجھے نوں ایہنی وَدھی دے کہن تے جواب دے دِتّا۔ پر اوہدے جان نال مجھّاں گانواں دا وگ جنہاں نوں رانجھے نال ڈاہڈی ہیلت پے چکی سی کسے کولوں قابو وچ نہ آیا ؎

مہیں چرن نہ باہجھ رنجھیٹڑے دے ماہی ہور سبّھے جھکھ مار رہے
کائی کھُب جائے کائی ڈُب جائے کائی شینہ پاڑے کائی پار رہے
مہیں چردیاں نہ باہجھ رانجھنے دے کر لوک بتیرڑا پیار رہے
وارث شاہ چوچک پچھوتاوندا اِے منگو نہ چھڑے اسیں ہار رہے

ایدھر مجھیں گائیں قابو نہ اون تے اودھر ہیر نے پیو نوں ستایا۔ آخر چوچک تے ملکی نے صلاح کیتی کہ حالی رانجھے نوں لے آیئے۔ ہیر دے ویاہ توں بعد جے رہ گیا تے رکھ لاں گے نہیں تے فیر جواب دے دیاں گے۔ چوچک دے کہن موجب ملکی رانجھے کول گئی تے اوہنوں منتاں ترلے کر کے مناں کے گھر لے آندا۔

ایہہ فیر مجھیں لے کے بیلے گیا۔ مگرے اِی ہیر چوری دا چھنّاں لے کے چلی گئی۔ رانجھے نوں فیر پنجاں پیراں دی ملاقات نصیب ہوئی۔ ایہنے اوہناں کولوں ہیر منگی۔ پنجاں پیراں نے آکھیا "اساں رانجھے نوں ہیر تے ہیر نوں رانجھا بخش دِتا اِے"۔ ایس دوران دے وچ رانجھے دے بھراواں تے بھرجائیاں نوں ایہدی یاد ستان لگ پئی۔ آخر بھرا اَسن کیوں نہ اوہنوں یاد کردے۔ اوہناں رانجھے نوں واپس اون واسطے کئی خط لکھّے۔ ہیر چوچک دیاں منتاں کیتیاں، ہیر نوں واسطے پائے پر اوہناں انکار کر دِتّا۔

کیدو ہیر تے رانجھے دی ہر ویلے ٹوہ وچہ رہن لگ پیا۔ اک دن ہیر بیلے چوری چھپی گئی تے چوُری دا چھنّاں بھر کے بیلے لے گئی تے کیدو وی مگرے اِی جا پہنچیا۔ ہیر پانی لین چلی گئی تے کیدو فقیر بن کے رانجھے کول آگیا۔ رانجھے نے رُگ بھر کے چوری دا دِتّا تے ایہہ لے کے بھج دَگیا۔ ہیر دے اون تے رانجھے نے گل دسّی تے ہیر وی کیدو دے پچھّے نس پئی۔ کیدو لنگا سی۔ ہَولی ہَولی نسدا سی پر ہیر گھوڑے ورگی تیز دوڑن والی مٹیار سی، اوہنے کیدو نوں راہ وچہ اِی جا ڈھایا۔ اوہدے کولوں چوُری کھوہ لئی۔ کھوہندیاں کھوہندیاں کجھ چوُری ڈھ گئی۔ ڈُلھی ہوئی چوُری نوں چُک کے کیدو پنڈ چلا گیا۔ جا کے پریہہ پنچایت وچہ جال دوہائی کرن لگ پیا۔ پنڈ دے پینچاں تے ترپا بکلاں نے مہر چوچک نوں بڑا اُچی کیتا۔ ہیر نوں پتہ لگا تے اوہنے کڑیاں نوں نال لے کے کیدو تے اپنا غصہ کڈھیا۔

گل پا کے سہیلیاں لاہ ٹوپی پکڑ جھنڈیاں سنگھ نوں گھٹیا نے

بھن دور تے گتکے چھڑن لیں ریڑھ وچ کھڑول دے رُسٹیا نے
جھنجھوڑ کے کُٹ کے توڑ موہڈا لانگڑ پاڑ دھڑ ادھڑ کُٹیا نے
مُچھ پُٹ کے نے نا دے پُٹ داہڑھی مار مار کے تے چا سُٹیا نے
نادے مار کے ٹُکیاں چُور کیتا وانگ اُٹھ دے ڈھا کے جُٹیا نے
وارث شاہ میاں کچھی، پاڑ لانگڑ ایہہ تاں بڑا اکھڑا گھٹیا نے

ایڈی بُری بنھدیاں دی کیدو نے ہیر رانجھے دا کھہڑا نہ چھڈیا۔ روز آ کے پرہیہہ پنچائیت وچ ہیر رانجھے دیاں چغلیاں کردا رہیا۔ مہر چوچک دی بڑی خواری ہوئی تے اوہ تنگ آ کے اک دن خود بیلے گھوڑی تے چڑھ کے ویکھن گیا کہ ہیر رانجھا کیہ کردے نیں۔ مہر چوچک نے ہیر نوں رانجھے کول بیٹھیاں ویکھیا تے بڑی گرمی جھاڑی۔ اوسے دیلے ہیر نوں اپنے نال گھرے آندا۔ تے برادری نال ہیر دے ویاہ دی صلاح کیتی۔ اوہناں آکھیا ساڈے خیال مُوجب کھیڑے چنگے بندے نیں تے ساک وی منگدے نیں۔ چنگی ایہو گل اے کہ اوہناں دے پتّر سیدے نال ہیر دا ویاہ چا کرو۔

چوچک نے کھیڑیاں ول نائی چا گھلّیا۔ اوہنے جاندیاں ای اوہناں نوں ودھائی دے وتی۔ اوہناں نوں پتہ لگا تے بڑیاں خوشیاں تے ناچ کیتے۔ اوہناں وچ بعض ایڈے خوش ہوئے کہ پُٹھیّاں چھالاں مارن لگ پئے۔

ہیر نوں پتہ لگا تے اوہ اپنی ماں نال سخت ناراض ہوئی تے رانجھے نوں اپنے ماں پیو دا فیصلہ دس دِتّا۔

ہیر دے ویاہ دیاں تیاریاں زور شور نال ہون لگ پیّاں۔ تاریخ مقرّر ہو گئی۔ ہیر مایاں پئی۔ کڑیاں نے رانجھے نوں آکھیا ہیر دے ویاہ دے ساز سامان ہو رہے نیں۔ توں اوہنوں پچھ تے سہی اوہ تیرے نال تے اوہنے اقرار کیتا ہویا سی۔ فیر ہیر نوں جا آکھیا ایہہ کیہ کرن لگی ایں۔ توں تے رانجھے نال ویاہ دا وعدہ کیتا ہویا سی۔ ہیر نے کُڑیاں نوں کہیا تُسی اینج کرو، رانجھے نوں کڑی بنا کے میرے کول لے آؤ۔ اوہناں اینج ای کیتا۔ ہیر نے آکھیا میں تینوں کئی واری آکھیا سی، مینوں کدھرے لے چل۔ رانجھے آکھیا ہیرے عشق ادھالیاں نال سواد نہیں دیندا سے

ہیرے عشق نہ مُول سواد دیندا ناں چوریاں اَتے اُدھالیاں دے
کڑاں پوندیاں نٹھیاں دلیں وچوں قِصّے دُسّے نی کھُونیاں گالیاندے
معلوم ہویا تیرے سخن انوں چاہے دسّ نی ایں مُنہ کالیاں دِے
سر جان قربان توں ورجنی ایں پیّتر ڈِٹھے نی کہناں بر والیاں دِے

رانجھے دی گل سن کے ہیر نے اپنی بے وسّی دا اظہار کیتا۔ جنج آ گئی۔ قاضی صاحب نکاح پڑھن لئی آ گئے۔ قاضی نے ہیر نوں آکھیا پڑھ پُتّر پر ہیر نے انکار کر دِتّا۔ قاضی نے بہتیریاں نصیحتاں کیتیاں۔ کئی سوال جواب ہوئے پر اوہ کِسے پاسے نہ آئی۔ آخر دھکو دھکی نکاح پڑھ کے ہیر دی ڈولی ٹورن دی کیتی۔ ڈولی ٹری تے ہیر نے اِنج ورلاپ کیتا ؎

ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیکاں مینوں لے چلے بابلا لے چلے وے
مینوں رکھ لے بابلا ہیر آکھے ڈولی گھت کہار نی لے چلے وے
میرا آکھیا کدی نہ موڑ دا سیں اوہ سمیں بابل کتھے گئے چلے وِے
تیری چھتر چھاں وں بابل رُکھ وانگوں گھڑی وانگ مسافراں بہ چلے وے
دن چار نہ رج آرام کیتا دُکھ درد مصیبتاں سہ چلے وے
سانوں بولیا چالیا معاف کرنا پنج روز تیرے گھر رہ چلے وِے
لے وِے رانجھیا رب نوں سونپیوں توں اسیں ظالماں دے وس پے چلے وے
جیہڑے نال حیاں اسار دی ساں ختانے سب امید دے ڈھیہ چلے وے
چار ے کنیاں میریاں ویکھ خالی اسیں نال نائیں کجھ لے چلے وے
کوڑی دنیا تے شان گمان کوڑا وارث شاہ ہوری سچ کہہ چلے وِے

(ہدائیت اللہ)

سوہرے آ کے ہیر اداس رہن لگ پئی۔ اوہنوں دم دم نال رانجھے دی یاد ستان لگ پئی۔ راتاں دی نیندر خراب ہو گئی۔ اکھاں آگے ہنیرا اون لگ پیا۔ اک دن اِک کڑی دے ہتھ جیہڑی ایتھوں دی رہن والی سی تے ہیر دے پنڈ ویاہی ہوئی سی۔ سوہرے چلّی تے رانجھے نوں ہیر نے خط گھلیا، توں جوگی بن کے آجا۔ کڑی نے آ کے رانجھے نوں خط دِتّا۔ خط دا مضمون بڑا ای دل سوز تے پُر تاثیر سی ؎

تیرے واسطے ماپیاں گھروں کڈھی اساں ساہورا پیڑا چھڈیا اِی
تیرے باہجھ نہ جیوناں ہوئے میرا وِچہ سیالاں دے جیو کیوں گڈیا اِی
جھب ہو فقیر تے پہنچ میتھے اوتھے جھنڈڑا کا سنوں گڈیا اِی
وارث شاہ ایس عشق دی نوکری نے واماں باہجھ غلام کر چھڈیا اِی

رانجھے دا جوگی ہونا

ہیر دا سنیہا ملدیاں ایں رانجھا بالناتھ دے ٹِلّے گیا تے عرض کیتی جناب مینوں اپنا چیلا بنا لوو۔ پہلاں تے بالناتھ ہوراں انکار کیتا پر آخر مَن گئے۔ اوہناں رانجھے نوں بابا روڑا بنا کے سواہ مَلی۔ گنیں منداں پائیاں تے آکھیا "ویکھ پُتّر اپنے نوں وڈیاں نوں ماں پیو سمجھیں، چھوٹیاں نوں بھین بھرا تے کام کرودھ یعنی شہوت رانی دے نیڑے نہ ڈھکیں"۔ رانجھے آکھیا حضور ایس عشق لئی تے میں جوگ لتا اے تسیں ایس نوں جھڑک دیو "۔ بالناتھ ہوراں کہیا جا پُتّر رب تیرے کم سنوارے۔ رانجھے نوں تھاپنا لائی تے اوہ خوش ہوگیا۔ دُوجے چیلے ایس "جھبٹ منگنی تے فٹ ویاہ" توں سڑ بجھ گئے پر گرو بالناتھ نے اوہناں دی خوب جھاڑ جھنب کیتی جہدے نوں اوہ ٹھنڈے ہو گئے۔

رانجھے نے جوگی دا رُوپ دھار کے رنگ پور کھیڑیاں دی راہ لئی۔ پینڈے پینڈا پنڈ دی جُوہے آ وڑیا۔ پہلا بندہ جیہڑا رانجھے دے متھے لگا اک عیاں سی۔ ایس عیاں کولوں رانجھے نے پنڈ دا ناں پچھیا۔ عیالی آکھن لگا کیوں بھلیاں مارنا ایں۔ تیرے کولوں کیہڑی تھاں بھلی ہوئی اے۔ کیہ ہویا جے جوگی بن گیا ایں تے۔ میں تینوں جاننا واں۔ توں اوہو ای ایں نا جیہڑا کدی مہر چوچک دا چاک سیں۔ اوہدی دھی ہیر دی خاطر اوہدیاں مجھیں چاردا رہیا ایں۔ تے ہُن اوہدی خاطر ای جوگی بن کے آگیا ایں۔

رانجھے نے اوس عیالی نوں بہتیرا بھنبھل بھوسیاں وِچ پان دا زور لایا پر اوہ نہ منیاں۔ جدوں رانجھے نوں ایہہ یقین ہو گیا جو ایہہ عیالی اوہدا بھانڈا بھن دے گا تے اوسے ویلے من گیا۔ تے آکھن لگا یار تیتھوں کیہ لکانا ایں، توں ٹھیک آہنا ایں۔

رانجھا منیا تے عیالی نے اوہنوں کھیڑیاں تے ہیر بارے سبھے گلاں دسیاں۔

گلاں پچھ پچھا کے رانجھا اگانہہ ہویا ۔ ٹردیاں ٹردیاں اِک کھوہ تے چلا گیا جتھے پنڈ دیاں کڑیاں پانی پیاں بھردیاں سن ۔ رانجھے نے اوہناں مٹیاراں نوں وی پنڈ بارے پچھیا دسیا ۔ فیر آپے ای آکھن لگا ۔ ویکھو پنڈ وچہ جا کے ایہہ نہ آکھنا کہ پنڈوں باہر کھوہ تے کوئی کرنی بھرنی والا جوگی آیا اے ۔ (رانجھے دا وی وچوں دل ایہو کردا سی کہ کڑیاں جا کے پنڈ وچہ میری مشہوری کر دین ۔ کیوں جو اوہ زنانیاں دی عادت نوں سمجھدا سی کہ جے میں ایہناں نوں الٹ آکھاں گا تے ایہہ سدیاں مرن گیاں ۔) بس فیر کیہ سی کڑیاں آپو اپنے گھریں جا آکھیا تے پنڈ وچہ جوگی دے اون دی دوہائی پے گئی ؎

کڑیاں ویکھ کے جوگی دی طرح ساری گھریں سدیاں سدیاں آئیاں نی
مائے اِک جوگی ساڈے نگر آیا کنیں اوس نے منڈراں پائیاں نی
ناہیں بولدا برا زبان وچوں بھانویں بھچھیا پان نہ مائیاں نی
کدی ہسدا تے کدی روندا اے کدی رو رو دسے دوہائیاں نی

سہتی دے کھیڑے دی بھین سہتی نوں وی پتہ لگ گیا سی کہ پنڈ وچہ اِک جوگی آیا ہویا اے ۔ اوہنے سدیاں ای رانجھے دے اون دی خبر جھٹ ہیر دے کنیں جا کڈھی ؎

گھر آ ننان نے گل کیتی بھابی اِک جوگی نواں آیا نی
کنیں اوس دے درشنی مندرا اے گل سیلا عجب سہایا نی
پھرے ڈھونڈھدا وچہ حویلیاں دے کوئی اوسنے لعل گوایا نی
ناے گاوندا تے ناے روندا اے وڈا اوسنے رنگ مچایا نی
ہیرے کسے رجونس دا اوہ پتر روپ تدھ تھیں دون سوایا نی
وچہ ترنجناں گاوندا پھرے بھوندا انت اوسدا کسے نہ پایا نی

رانجھے تے سہتی دا ریڑکا رانجھا کئی دن پنڈ دیاں گیڑیاں لیندا رہیا ۔ آخر جد پنڈ وچہ ڈھڈ دا تنور بھرن لئی بھچھیا لئی گیا تے اوہدا سہتی ناں ٹاکرا ہویا ۔ سہتی اوہدے نال متھا لا بیٹھی تے اوہ اوہدے نال ریڑکا لا بیٹھا ۔ سوالاں جواباں دی چل سو چل ہون لگ پئی ۔ نالو ناں ای رانجھا ہیر ناں دی اکھ مٹکا کردا رہیا ۔ سہتی بڑی چالاک تے ہوشناک کڑی سی اوہ سبھ کجھ سمجھ گئی ۔ اوہنے فوراً ایں باندی نوں آکھیا کڈھنی ایہنوں ایتھوں

خیر پا کے۔ اوہنے چینا پایا تے رانجھے کچکول ہتھوں چھڈ دِتا جیہڑا ڈگدیاں ایں زمین تے ٹُٹ گیا۔ رانجھا اوتھے ای پتھلا مار کے بہہ گیا تے رونا شروع کر دِتا۔ تے نالے اِی اڈول اڈول اوہنوں مراد بلوچ دیاں بولیاں تے طعنے مارنے شروع کر دِتے۔ رانجھے دے طعنے سن کے سہتی دے اندر باہر اگ لگ گئی۔ جھٹ باندی نوں نال رلایا تے رانجھے نوں مُوہلیاں نال کُٹنا شروع کر دِتا۔ رانجھے نے وی اپنی چنگی رجھ لاہی۔ رانجھے نوں ہیر نے اکھ نال چلے جان دا اشارہ کیتا تے اوہ چلا گیا۔ پنڈوں باہر جا کے کالے باغ اندر دھونی رما بیٹھا۔

اِک دہاڑے کُڑیاں ترنجن چھڈ کے کالے باغ وَل چلیاں گیاں۔ اوتھے جا کے رانجھے نوں ڈاھڈا خوار کیتونیں۔ اوس غریب دا حُقہ بھن چھڈیا۔ بھنگ چرس افیم جو وی نشے دار شے سی ڈوہل دِتی۔ کچکول توڑ دِتا تے ہور وی جو کر سکدیاں سن کیتا رانجھا پہلوں تے چُپ کر کے ویندا رہیا پر جدوں ڈنڈا پھڑیا تے سب نس گئیاں۔ بدقسمتی ناں اک کاکی اوہدے ڈھہے چڑھ گئی۔ آکھن لگی مینوں نہ مار۔ میں تے ہیر دی بھتیجی لگنی آں۔ مینوں پتہ اے اوہ تیری سہیلی ایں۔ جے کوئی سنیہا ہے ای نئے دے دے۔ میں تیرا سنیہا ہیر نوں پہنچا دیاں گی۔ رانجھے ایس کاکی نوں سنیہا دِتا۔ جیہڑا اوہنے ہیر نوں ہُوبہو جا دِتا۔

ہیر نوں سنیہا ملیا تے ڈاھڈی دلگیر ہوئی۔ آپ تے رانجھے کول جانوں رہی۔ اوہنے منتاں ترلے کر کے سہتی اپنی نناں نوں رانجھے کول جان واسطے راضی کر لیا۔ سہتی نے کھنڈ ملائی دا اک تھال بھر کے اُتے پنج روپے رکھے تے رانجھے کول جا پہنچی۔ جاندیاں ایں سلام کیتا پر رانجھے نے اوہدے سلام دا جواب نہ دِتا۔ سگوں اپنا مُنہ اوہدے وَلّوں پھیر لیا۔ سہتی نے آکھیا جے توں بہتا ای باکرامت فقیر ایں تے دس میں کیہ لیائی آں۔ رانجھے دے موہنوں نکل گیا، کھنڈ ملائی تے چولاں دا بھریا ہویا تھال اے تے اُتے پنج روپئے نہیں۔ سہتی ایہہ سن کے ٹاہ ٹاہ کر کے ہسی تے مخول کرن لگ پئی۔ رانجھے آکھیا

---

[1] چوہدری افضل خاں عرف رو ایم۔ اے۔ لکھن پال نے کدھرے پنج روپئے لکھے نیں تے کدھرے پنج پیسے۔ اصل متن وِچ پنج روپئے نیں۔

تھال وَل تے وھیان مار۔ سہتی ویکھیا تے سچ مچ جو رانجھے نے کہیا سی اونویں ای سی۔ بس فیر کیہ سی سہتی رانجھے دی کرامت دی قائل ہو گئی۔ تے آکھیا اج توں تسیں پیر تے اسیں مُرید۔ جوگی (رانجھے) نے سہتی دیاں پچھلیاں ساریاں خطاواں معاف کر دتیاں تے آکھن لگا جیویں جانی ایں کِسے طرحاں ہیر نوں ملا۔ سہتی نے کہیا میں اَجّو ای اوہنوں حبا کے گھلنی آں۔

سہتی گھر آئی تے بڑے ای وَل ولانویں نال ہیر نوں رانجھے کول گھلن دا پربندھ کیتا۔ ہیر نے گوٹے کناری والے کپڑے پا کے تے خوب عطر پھلیل لایا تے پھب پھبا کے تے کالے باغ جوگی نوں ملن چلی گئی۔ جوگی نوں مِل کے آئی تے سہتی ماں نوں آکھن لگی توں تے اپنی ہیرے ورگی نونہہ نوں گھر ای کڑک بہا چھڈیا اے کدی باہر دی وی ہوا کھان دیا کرایہنوں۔ سہتی دی ماں نے کہیا پُتّر میں کدوں روکنی آں۔ سہتی نے ہیر نوں آکھیا لے بھابی کم بن گیا ای۔ چَل کپاہ چُگن دے بہانے جوگی نوں مِل آئیے۔ سہتی تے ہیر تے دوجیاں سہیلیاں کپاہ چگن دے بہانے اجو دے پھلے نچدیاں ٹپ دیاں پہنچ گئیاں

ہیر نوں سپ لڑنا

کپاہ چُندیاں چُندیاں سہتی نے لکّڑ دا اِک کنڈا لے کے ہیر دے پَیر وچ کھبو دِتّا تے دَند مار کے تھوڑا جیہا لہو وی کڈھ دِتّا۔ ہیر زمین تے لمّی پے گئی۔ آسے پاسے ہر تھاں رولا پے گیا کہ ہیر نوں سپ نے وَڈ کھادا اے۔ ہیر گھر آئی تے دوروں نیڑلوں چنگے چنگے حکیم تے ماندری منگا کے اوہدا علاج شروع ہویا۔ پر اوہنوں آرام نہ آیا۔ سہتی آکھن لگی بھلا کالے باغ دے جوگی نوں لیا وکھاں اوہ کیہ آہندا اے۔ اَجو نے سیدے کھیڑے نوں آکھیا توں آپ جا تے جا کے لے آ۔ اوہ گیا تے جوگی دے ڈیرے سَنے جُتّی جا وڑیا۔ جوگی نوں سیدے دی ایس واہیات حرکت تے بڑا غصہ آیا۔ سیدے نے گل کیتی۔ ساری کہانی سنائی تے رانجھے آکھیا بھئی میرا جادو منتر کواریاں تے چَلدا اے۔ ویاہیاں تے نہیں چلدا۔ سیدے آکھیا جناب اوہ ویاہی ہوئی تے ضرور اے پر اجے تیکر اچھوت اے۔ اوہنے اجے تک اپنے نیڑے نہیں جے ڈھکن دِتّا۔ جوگی وِچوں وِچ بہت خوش ہویا تے سیدے کھیڑے تے نفسیاتی رعب جمان لئی جھٹ چھری پھڑ کے بھوئیں وِچ چا گڈی۔ فیر کڈھ کے تے اوہدی

دھون تے رکھ کے آکھیا روپیہ دس اوئے اوہ سچ مچ ای انجھوت اے یا اینویں ایں کرنا ایں پیا،، اوہنے قسم کھادی تے جوگی نے سیدے نوں مارنا شروع کر دتّا۔ مار کھا کے سیدا گھر آیا۔ اجو نے پچھیا تے آکھن لگا کجھ نہ پچھو۔ جوگی ہوراں نے مینوں ڈاہڈا دھر کھلیا اے۔ اجو آکھیا حدّ مک گئی اے۔ ایہہ چنگا جوگی اے۔ سہتی نے سنیا تے کہیا چنگا ہویا اے، ایہہ وی کسے نوں بہت وچہ نہیں سی لیاوندا۔ فقیر کسے دی کیہہ پرواہ کر دے نیں۔ چنگی گل ایہو ای اے توں آپ جا کے اوہنوں لے آ۔ اوہ وچارا لوڑ دا ماریا ہویا بھجدا گیا۔ پہلوں رانجھے نے ایہدی کوئی وات نہ لئی پر فیر من گیا۔ اوہدے نال آ گیا۔ آکے پہلا حکم ایہہ کیتا کہ اک وکھرے مکان وچ ہیر دی منجی ڈاھ دیو تے کسے بندے بشر نوں ایدھروں لنگھن نہ دیو۔ تے تہاڈے وچوں وی ایہدے کول کوئی نہ آوے۔ ہاں صرف کوئی کواری کڑی لاگے آسکدی اے۔ ہیر دے سس سوہرے نے مراسیاں دے گھر اوہدا ڈیرا لوا دتّا۔ ایہہ سارا انتظام سہتی نے اپنی ہتھیں کیتا۔

ہیر دا رانجھے نال نکلنا

ہیر کوٹھے وچہ آکے بہہ گئی تے رانجھے نے اوہدے نال مٹھیاں مٹھیاں گلاں کرنیاں شروع کیتیاں۔ پچھلے گلے گذاریاں کر دے سن دے رہے۔ اوہی رات ہو گئی۔ سارا پنڈ سوں گیا۔ رانجھے نے پیراں نوں یاد کر کے اوہناں دی مدد لوڑی۔ پیر بہاءالدین زکریا ملتانی نے مکان دے پچھلے پاسیوں کندھ ڈھاہ دتی تے دوہاں نوں رب دی امان دی خوش خبری دے کے نکل جان دی اجازت دے دتی۔ سہتی نے آکھیا میں وی تہاڈے لئی کئی دکھ جھلے نیں تسیں وی میرے لئی دعا منگو اللہ میری مراد وی پہنچاوے۔ رانجھے نے اوہدے لئی رجھکے دعا منگی۔ پیراں نے یقین دوایا کہ سہتی دی مراد پوری ہووے گی۔ اوسے ویلے مراد اوٹھنی تے چڑھ کے آگیا تے سہتی نوں لے کے اڈاری مار گیا۔ ایدھر رانجھا ہیر نوں لے کے کھسکدا بنیا۔

دن چڑھیا تے ہیر تے سہتی دے نکل جان دا رولا پے گیا۔ کھیڑیاں باہیں موڑن لئی واہراں بھجیاں۔ پہلاں اوہناں دا ٹاکرا مراد نال ہویا۔ مراد دے انگ ساک بلوچاں نے واہراں نوں مار بھجایا۔ تے اوہ سہتی نوں لے کے چلے گئے۔ فیر اوہناں نے ہیر تے رانجھے نوں جا گھیریا۔ اوس ویلے رانجھا ہیر دے پٹ تے سر رکھ کے ستّا پیا سی۔

اوہناں پھڑلیا۔ ہیر نے رانجھے نوں راجے عدلی دی دہائی دین واسطے آکھیا۔ رانجھا باہواں کھڑیاں کر کے کُوکاں مارن لگ پیا کہ ہائے ہیر نوں کھیڑے لے گئے۔ ہیر نوں کھیڑے لے گئے۔ فیر اوہنے اینویں ای راجے عدلی اَگے جا فریاد کیتی۔ راجے نے ہیر نوں سنے کھیڑیاں اپنا کوئی کارندہ گھل کے سدوا گھلیا۔ رانجھے آکھیا میں فقیراں تے ایہہ میری فقیرنی ایں۔ ایہناں لوکاں سوہنی ویکھ کے تے میتھوں کھوہ لئی اے، خُدا دے واسطے انصاف کرو۔ اوہناں صفائی دیندیاں آکھیا ایہہ جگڑ جھوٹ فقیر جھوٹھ بولدا اے اساں تے ایہنوں ویاہ کے آندا اے۔ ایہہ جوگی ایہدی بیماری وچہ علاج کرن لئی آیا تے ایہنوں کھسکا کے لَے آیا اے۔ راجے نے انصاف لئی قاضی نوں آکھیا۔ اوہنے دوہاں دھراں دا بیان لے کے ہیر کھیڑیاں دے حوالے جا کیتی۔ رانجھے تے ہیر نے بد دُعا منگی۔ کرنی رب دی شہر نوں اگ لگ گئی۔ لوکاں حال پُکار کیتی۔ راجے فیر سمجھیا کہ رانجھا سچا اے۔ راجے نے ہیر کھوہ کے رانجھے نوں دے دِتّی۔

اوہ ہیر نوں لے کے آ رہیا سی تے ہیر دے ماپیاں نوں پتہ لگ گیا۔ اوہناں آکھیا پُتّر ایس طرحاں ایہنوں نال نہ لے کے جا۔ لوک آکھن گے کسے دی دھی کڈھ کے لے آندی سُو۔ ایس طرحاں تیری وی تے ساڈی وی انکھ آن ماری جائے گی۔ چنگی گل ایہو ای اے کہ توں گھر جا کے تے جنج لے کے آ جا تے سہریاں گانیاں نال ویاہ کے لے جا۔ رانجھا من گیا تے گھر آ کے بھراواں بھر جائیاں نوں مِلیا۔ جنج دی تیاری کیتی۔ ایدھر کھیڑیاں دا نائی جھنگ آ گیا۔ سیالاں نے اوہنوں گھاہ نہ پایا۔ الٹا ناراضگی دا اظہار کیتا۔ فیر ایہہ سوچیا جے ہیر نوں رانجھے نال ٹور دِتّا تے جگ ہنسائی ہووے گی۔ اوہناں صلاح مشورہ کر کے ہیر نوں کسے بہانے زہر دے دِتّی۔ تے اوہدی موت دے اِکدم لبعد لاگی ہتھ سنیہا گھل دِتّا کہ ہیر مر گئی اے۔ جد رانجھے نے سُنیا تے شیریں دے عاشق فرہاد طرحاں آہ بھری تے مر گیا ؎

عشق چنگا پر اوکھے پینڈے مرہو وئیے دُکھ جھلّے
واٹ جھلّے دکھ پاون ویلے چُپ رہے دم ٹھلّے

سیّد وارث شاہ ہوراں اخیر تے لکھیا اے ؎

اُیہہ رُوح قلبوت دا ذکر سارا نال عقل دے میل ملایا ای ،، پر ایہہ وی سمجھ لینا کہ ایہہ کہانی ای اصلوں فرضی اے۔ ڈاھڈا ظلم اے۔

ہیر رانجھے دی داستان دے مشہور لکھاری

ہیر رانجھے دی محبّت بھری تے لُوں لُوں وچ رَس مَس جان والی داستان نوں تیہاں[۳۰] دے نیڑے نیڑے لکھاریاں نے لکھیا اے۔ ایہناں وچوں ایہہ داستان کسے نے ہندی وچ، کسے نے انگریزی وچ، کسے نے اردو وچ، کسے نے فارسی وچ تے بہتیاں پنجابی زبان وچ لکھی اے۔ اگر اسیں ایس رومان دی کہانی دے سارے لکھاریاں دے ناں تے کتاباں دا ذکر تفصیل نال کرن لگیئے تے معاملہ خواہ مخواہ ای لمّا چوڑا ہو جائے گا۔ ایس واسطے ایہناں صفحیاں تے صرف مشہور مشہور لکھاریاں دا ذکر کرنے آں۔ باقی لوکاں دے صرف ناں ایں لکھنے کافی نیں۔ جیہڑے اخیر تے لکھ دتّے گئے نیں۔

باقی کولابی

سب توں پہلاں ایہہ قصّہ کوی حیات خاں باقی کولابی ہوراں نے فارسی زبان وچ لکھیا۔ ایہہ اکبری عہد دے بزرگ نیں۔ ایہناں بارے ایہدے توں وَدھ کے ہور کوئی سُوہ نہیں لگ سکی کہ ایہہ کولاب دے وسنیک نیں۔ ایتھوں ایہہ ہندوستان آ گئے تے لمّے ای عرصے تک ایتھے رہے۔ ۱۵۷۹ء وچ جدوں معصوم خاں کابلی نے بغاوت کیتی تے ایہہ وی اوہدے وچ مارے گئے۔ ایہناں دا قصّہ پنجابی زبان وچ لکھے ہوئے قصّیاں توں کجھ اڈّ اے۔

ایناں دے وچار وچ دھیدو اک جماندرو عاشق اے جیہڑا اَن ڈٹّھی ہیر نوں دل دے بیٹھا۔ جدوں عشق دے اَلنبے نے تن مَن پھُوکنا شروع کیتا تے ماں نے بڑی ماستا نال سمجھایا پر اوہنوں کوئی اثر نہ ہویا۔ ایہہ ماں نوں روندیاں پٹدیاں چھڈ کے گھروں نس گیا۔ اک جگہ تے ایہنوں پنج پیر مِلدے نے جنہاں کولوں اوہ اشیرباد لیندا اے۔ جدوں ہیر دے پنڈ پہنچدا اے تے اوہدے پیو نال ملدا اے۔ ہیر اوہنوں

ویہندیاں اِی اوہدے اُتے عاشق ہو جاندی اے۔
کوی کولابی ہوراں توں بعد سن وار نمبر دمودر ہوراں دا اوندا اے۔

۲۔ دمودر دمودر دے زمانے دا پکّی طرحاں پتہ نہیں لگّا۔ ایہدی زندگی دے بارے وی کجھ وسواس کیتا جاندا اے۔ میاں مولا بخش صاحب کُشتہ امرتسری ہوراں نے ایہدا جمناں لودھیاں دا زمانہ تے مرنا اکبر بادشاہ دا زمانہ لکھیا اے۔ تے قریشی عبدالغفور ہوراں نے ایہدا زمانہ شاہجہان تے اورنگ زیب عالمگیرؒ دا وچلا زمانہ لکھیا اے۔ سر رچرڈ ٹمپل ہوراں لکھیا اے کہ ایہہ اکبر دے زمانے وچ ضلع جھنگ وچ کدھرے پٹواری سی۔ عام وچار ایہہ کیتا جاندا اے کہ ایہہ جھنگ دا وسنیک سی نے ذات دا اروڑہ گلاٹی سی۔ ایہدا پیشہ دکانداری سی۔

دمودر دی داستان مُطابق جدوں دھیدو حالی چھیاں سالاں دا ای ہندا اے نے اوہدی ماں سُرگباش ہو جاندی اے۔ ماں دے مرجان نال پیو ایہنوں ڈاھڈی محبّت کرن لگ پیندا اے۔ نے ایہدے دوجے بھرا سڑن لگ پیندے نے دھیدو (رانجھے) دا پیو ایس گل نوں سہکدیاں ایں مرجاندا اے کہ اوہ اپنے پتّر دا ویاہ کِسے ایسے وڈے گھر وچ کرجائے جیہڑا اون والی حیاتی وچ اوہدا اسہارا بن جائے۔ پیو دی موت نوں بعد دھیدو بھراواں دیاں سختیاں توں ڈردا گھروں نس جاندا اے۔ راہ وچ کدھرے پنجاں پیراں نال ملاقات ہندی اے۔ پیر اوہنوں ہیر دا پُن دان کر دے نیں۔ پر جدوں ہیر دا ویاہ ہو جاندا اے تے اوہ گھر مُڑ اوندا اے۔ اپنی منگیتر جیہڑی ورانچاں دی دِھی ہندی اے نال ویاہ کران توں چِٹّا جواب دے دیندا اے۔ ہیر نوں پتہ لگدا اے تے اپنی ننان راہیں رانجھے نوں سد گھلدی اے۔ رانجھا جوگی بن کے جاندا اے تے ہیر نوں اپنے نال نسا لیوندا اے۔ جدوں کھیڑے حال تُوبُو کر دے نیں تے قاضی ہیر نوں کھوہ کے اوہناں دے حوالے کر دیندا اے۔ ایس فیصلے تے شہر نوں اگ لگ جاندی اے۔ جدوں قاضی نوں پتہ لگدا اے کہ ایہہ ظلم ہویا اے تے اوہ ہیر رانجھے دا میل کرا دیندا اے۔ فیر اگ بجھ جاندی اے۔ شہر دے لوک ہیر رانجھے نوں ودیا کرن اوندے نیں۔ قاضی دے پچھن تے رانجھا دسدا اے کہ اوہ

دونویں جنے اوتھوں حج کرن لئی جان گے تے ایسے جان گے کہ مڑ کے واپس نہ آن گے۔

کولابی تے دمودر کولابی دے قصّے وچ ایہہ وادھا اے کہ اینھے دھیدو دے پاتر نوں اینان کمزور نہیں دسیا جناں دوسرے لکھاریاں نے بیان کیتا اے۔ دُوجے لکھاری دھیدو نوں نکماں اُملک دا ماریا تے سُستی دا پھنڈیا ہویا لکھیا اے۔ پر کولابی اوہنوں صرف بھرانواں دے لوبھ تے حرص دا شکار لکھدا اے۔ ایس توں اڈ کولابی نے دھیدو نوں جیویں ہیر دے تھلّے لگّا ہویا وکھایا اودے وچ دی کوئی وادھا نہئیں کیتا۔ کیوں جو ہیر ورگی کڑیاں نوں ایسے طرحاں دے ای نرم طبیعت، سوہنے نے سُندر نوجوان ای پسند اوندے نیں۔ دوجی گل جیہڑی کولابی نے لکھی اے اوہ ایہہ وے کہ ہیر اپنے سوہرے گھروں نئیں نس دی۔ اوہ پہلاں کسے بہانے پیکے اوندی اے تے ناں نوں رانجھے نال چلی جان واسطے راضی کرن دی کوشش کردی اے۔ جدوں اوہ نئیں مندی تے پیکیاں گھروں ایں رانجھے کول چلی جاندی اے۔ کولابی دی کہانی دا انجام تے اخیر طربیہ اے تے دمودر تے سعید سعیدی ہوراں دی کہانی دا اخیر کولابی نال ملدا جُلدا اے۔

دمودر دی لکھی ہوئی ہیر دے کئی نُسخے ملدے نیں، جنہاں وچ چھوٹیاں چھوٹیاں واقعیاں دا وی رَولا اے۔ ایہدے توں اڈ ایہناں قصیاں دی زبان وی اینی پرانی نئیں جنّی ہونی چاہی دی اے۔ کیوں جو اکبر دے زمانے وچ پنجابی زبان تے فارسی زبان دا حال اینان اثر نئیں سی پیا جنّاں دمودر دی ہیر وچ ملدا اے کولابی تے دمودر اِکو ای زمانے وچ ہوئے نے۔ دمودر دعوی کردا اے کہ اوہنے ہیر رانجھے دا واقعہ اپنی اکھّاں نال ویکھیا اے۔ پر اوہدا ایہہ دعوی کجھ پکّا نئیں لگدا۔ کیوں جے ایہہ واقعہ اوہدی اکھّاں سامنے ہویا ہُندا تے کولابی نوں ضرور پتہ لگدا تے ایس طرحاں کولابی نے دمودر وچ کوئی خاص اختلاف نہ ہُندا۔

اصل وچ ایہہ رومان بڑا پرانا رومان ایں۔ دوجی گل ایہہ وے کہ ایس طرحاں دے دعوے کئی افسانیاں دے لکھاری اپنی گھٹان واسطے کر ای دیندے نیں۔ ایہناں گلاں توں ہٹ کے سوچیا جائے تے پتہ لگدا اے کہ دمودر کوی انسان دی ذہنی کیفیتاں تے

لوکاں دی عام زندگی تے بڑی جنگی طرحاں نظر رکھدا سی۔ مثال دے طور تے :۔

جدوں ہیر تے رانجھے دے عشق دا پتہ لگدا اے تے ہیر دا پیو چوچک رانجھے نوں نوکری توں جواب دے دیندا اے پر صرف اِکو گل تے کہ مجھاں اوہدے ہتھ تے پے جان ناں کسے ہور توں مِلدیاں نئیں رانجھے نوں فیر سد گھلدا اِے۔ ایتھوں پتہ لگدا اے جو مجھاں اِک دو نئیں سَن۔ کئی سو سَن۔ کوئی سولاں سَو دے نیڑے نیڑے یمطلب ایہہ ہویا کہ پورے قبیلے کو ڑمے دیاں مجھاں سَن۔ جدوں چوچک نوں یقین ہوگیا کہ مجھاں دے ایڑے وڈے وَگ نوں ملیں ٹھل نئیں سکدا تے اوہ رانجھے نوں اپنے کول رکھن تے مجبور ہوگیا۔ ناں ای اوہنے ایہہ قید دی لا دتی کہ رانجھے نوں گھراون دی اجازت نئیں۔ اوہ بیلے ای رہے کرے گا۔

دوجی مثال ایہہ وے کہ جدوں دھیدو دے پیو نوں ایس گل دی کیڑ ہو جاندی اِے کہ اوہدے پتّر اپنے ساریاں نالوں چھوٹے بھرا رانجھے توں سڑن لگ پئے نیں تے اوہ اوہدی بھلائی واسطے کوئی ایسا گھر تاڑ دا اِے جیہڑا ویاہ توں بعد اوہدا سہارا بن سکے۔ پر اوہ مر جاندا اِے۔ ایس گل دی بنا، وی اصلیت تے ای لگدی اِے۔

دموُدر پاتراں دے آپو اَپنے کماں تے دل دے جذبیاں دی تھوڑے جہئے لفظاں وچہ ڈاھڈی چنگی طرحاں تصویر کھچ دیندا اِے۔ ہیر جیہا منہ زور تے نٹ کھٹ پاتر جیویں اوہدی کتاب وچہ بیان کیتا گیا اے اہوَیں کسے ہور کتاب وچہ نئیں ملدا۔ نور خاں جیہا بہادر تے سوُرما جدوں اپنے ۳۶۰ ساتھیاں نوں ناں لے کے اپنی بیڑی دا قبضہ لین اوندا اے تے ایہہ اپنی سہیلیاں ناں رَل کے اوہدے کڑیل جواناں نوں نسا دیندی اِے۔ ایہو وجہ اے جو دمودر نے ایہنوں اکبر دے حرم وچہ داخل ہون لئی ہر طرحاں ناں قابل سمجھیا اِے۔ ایس واقعہ توں بعد جدوں ہیر دے بھرا اوتھے پہنچدے نیں تے اوہنوں آہندے نیں توں سانوں کیوں نئیں دسّیا۔ تے ہیر جواب دیندی اِے ؎

سُن وِیرا خاناں تے سلطاناں کِسے تہانوں کوڑ سُنایا
بھکھے چاک کداؤں آئے ولّیں نوں ہتھ پایا
کڑیاں کڈھے چک کواہس ہمینوں نظر نہ آیا کِت نوں آکھاں تدھ سدائیں کجھ کبر میتھے دکھایا

ایتھے پنڈ دی زندگی تے اوس زمانے دے رسماں رواجاں دی پوری تصویر کھچی گئی اے۔ زمینداراں کول نوکراں چاکراں دی بھیڑ۔ ڈوماں مراسیاں دا منگنی دا سنیہا لے کے اوتاں جاناں۔ چھوٹی عمر دا نکاح تے ویاہ۔ منگنی دا سارے قبیلے دی صلاح نال ہونا تے جٹاں دیاں کڑیاں دا اپنے خصم نوں اپنے آپ پسند کرنا تے ایسے طرحاں دے ہور رواجاں تے بیاناں نال قصے کہانی دا رنگ ہور نکھڑاوندا اے۔ دمودر دے بعد ایہہ رومان اک فارسی مثنوی وچ وی ملدا اے۔ جنہوں سعید سعیدی ہوراں نے شاہجہانی دور وچ کتابی شکل دتی۔

۳- سعید سعیدی

سعید سعیدی جیہے مشہور کوی دی زندگی دے حالات وی ہنیرے وچ ای نیں۔ ایہناں دی مثنوی "افسانہ دل پذیر" توں ایہہ پتہ چلدا اے کہ ایہناں دا ناں سعید سی۔ تے تخلص سعیدی کردے سن۔ ایہناں دا شاہجہان دے عہد وچ ۱۶۲۸ء توں ۱۶۵۸ء تک زندہ رہنا ثابت اے۔

"افسانہ دلپذیر" وچ ایہہ دعویٰ کردے نیں کہ ایہہ قصہ اوہناں کدھروں سنیا پڑھیا نہیں بلکہ ایہہ ایہناں دی اپنی دماغی کوشش اے۔ ایہناں دسیا اے جدوں رانجھے دے عشق دا چرچا تے مشہوری ہو جاندی اے تے اوہدے بھراواں نوں سوہ لگدی اے تے اوہ اوہنوں بڑی بے رحمی نال گھروں کڈھ دیندے نے۔ راہ وچ رانجھے دی ملاقات حضرت خواجہ خضرؑ نال ہندی اے۔ حضرت خواجہ خضر علیہ السلام ہیر دی باہنہ رانجھے دے ہتھ پھڑا دیندے نیں۔ اگوں اونویں ای قصہ جیویں مشہور اے۔

سعید سعیدی ہوراں ایس قصے وچ رانجھے نوں اک کمزور جیہا پاتر لکھیا اے ایتھوں تیک کہ ہیر تے رانجھے دوہاں نوں اخلاقی حداں وی ٹپ جان دا ذمے وار ٹھہرایا اے۔

اوہ قصے دے وچ گھروں تن چار واری نسدے نے تے تنے چارے واری پھڑے جاندے نے۔ ہر واری ہیر رانجھے نوں لکا دیندی اے تے آپے ای کھوجیاں دے نال واپس آ جاندی اے۔

سعید سعیدی ہوراں ایس قصے نوں طربیہ بنان دی کوشش کیتی اے۔ کئیاں جگہاں تے غیر انسانی مخلوق وی ایہناں دی مدد کردی وکھائی اے۔ شروع شروع وچ رانجھے نوں

گھروں کڈھن توں عقل نئیں مَنڈی۔ کیوں جو اخیر وچہ جدوں اوہ ناکام واپس اوندا اے تے بہت زیادہ بدنام ہو جاندا اے تے ایہہ لوک اوہنوں گھر رکھ لیندے نئیں تے اوہدی خاطر خدمت وی کر دے نیں۔ ایہدے توں اُڈ رانجھا جوگی بنن لئی کوئی پکا سرنبدھ کرکے جوگ نئیں لیندا بلکہ اک جوگی نال اپنا لباس وٹا لیندا اے۔ ایہہ گل وی رانجھے دی کمزوری وچہ وادھا کردی اے کہ رانجھا صرف ہیر نال ملن دی خاطر جوگی بن دا اے۔ ایس قصے وچہ اصلیت دا رنگ کجھ ڈِماں ڈِماں ایں تے گھڑونت چوکھی اے۔ سب توں حیرانی دی ایہہ گل اے جو ایس کہانی وچہ معاشرے دیاں پابندیاں دا بالکل خیال نئیں کیتا گیا۔

۴۔ احمد کوی اتے بیان کیتے ہوئے قصیاں توں اُڈ اوہ قصہ یا رومان لکھیا گیا جدے تے وارث شاہ ہوراں دے قصے دی بنیاد اے۔ ایہدے لکھاری احمد کوی ہوری نیں۔ جنہاں ایس قصے نوں ۱۶۹۲ء وچہ نظمایا۔

احمد کوی ہوراں دی زندگی دے حالات چنگی طرحاں کسے کتاب وچہ نئیں ملدے۔ بس ایناں ای پتہ لگدا اے جو ایہہ حضرت ابوالمظفر محمد اورنگ زیب غازی دے زمانے وچہ ہوئے نیں۔ تے اینہاں اپنی ہیر ۱۶۹۲ء وچہ مکمل کیتی۔ اہدے وچہ تے وارث شاہ ہوراں دے قصے وچہ صرف اینا کو فرق اے کہ اخیر وچہ جدوں رانجھا اپنے گھروں جنج لین جاندا اے تے پچھوں ہیر مُر جاندی اے پر ایہہ پتہ نئیں لگدا کہ اوہ مردی کس طرحاں ایں۔ اِنج جاپدا اے جو وارث شاہ ہوراں نے اپنے قصے دا پلاٹ احمد کوی توں لیا اے۔ ایہہ ایس لئی کہ اینہاں دوہاں دے قصیاں وچہ ہیر دی موت دی وجہ نامعلوم ہون توں اُڈ باقی سب چیزاں اکو جیہاں نیں۔ پنڈ دے معاشرے دی تصویر احمد کوی ہوراں دی کتاب وچہ اونویں ای ملدی اے جیویں وارث شاہ ہوراں دی ہیر وچہ۔ پر وارث شاہ ہوراں نے اپنی طبیعت دے خالقانہ زور نال قصے نوں ہور زیادہ رنگین بنا دتا اے۔ ایس گل توں انکار نئیں کیتا جا سکدا کہ احمد کوی دے پاتراں دی زبان اپنی علمی قابلیت دے مطابق استعمال ہوئی اے۔ ایہدے وچہ کوئی بناوٹ یا گھڑونت نئیں۔ جس طرحاں کہ وارث دے قصے وچہ ملدا اے۔

۵ - مُقبل

احمد کوی ہوراں توں پچونجا سال پچھوں مُقبل نے ایس قصے نوں شعراں دا کُرتہ پوایا۔ مقبل محمد شاہی دَور دا شاعر سی۔ ایہدا اصلی ناں شاہجہان تے تخلّص مقبل سی۔ وچارا اکھاں توں اُنھا سی۔ ہیر توں اَڈ ایہنے جنگ نامہ حضرت امام حسین علیہ السّلام تے اک سی حرفی حضرت سیّدنا شیخ عبدالقادر جیلانی حسنی الحسینیؒ دی مدح وِچ لکھّی۔

مقبل ہوراں وی ایس رومان وِچ احمد کوی ہوراں دی اِی پیروی کیتی اے۔ وارث شاہ ہوراں تے مقبل وِچ کوئی اڈا فرق نئیں۔ صرف اینا کو فرق کہ وارث شاہ ہوراں دے قصّے وِچ رانجھا ہیر تے اوہدے حُسن دی مشہوری سن کے عاشق ہندا اے۔ پر مُقبل دے قصّے وِچ رانجھا ہیر نوں خواب وِچ ویکھ کے عاشق ہندا اے۔ ایہہ اک ایسی داستان اے جہدا اخیر طربیہ نئیں حُزنیہ اے۔ ایس رومان توں پتہ چلدا اے کہ وارث شاہؒ تے مقبل دی شاعری دا طور طریقہ اکو جیہا اے۔ شعراں دیاں کئی ونگیاں توں ظاہر ہُندا اے کہ دوہاں دے انداز وِچ کوئی فرق نئیں۔ مقبل دے قصّے وِچ وی وارث شاہؒ طرحاں ہر چیز پوری تفصیل نال بیان کیتی گئی اے۔ دوہاں دے قصّیاں وِچ پنڈ دی زندگی، رسم و رواج، چنگیاں بریاں عادتاں تے سماجی قدراں دی تصویر اکو جیہی کِھچی ہوئی نظر آوندی اے۔ زبان سادہ اے۔ لمیّاں چوڑیاں تشبیہاں تے استعاریاں توں کم نئیں لیا گیا۔ ٹھیٹھ لفظ ورتے گئے نیں۔ عبارتاں دے موقعے مطابق ورتاوے توں قصّے دے واقعات۔ تے پاتراں دے احساس دی تفسیر ہندی جاندی اے۔

۶ - وارث شاہ

جمّن سال ۱۷۲۲ء، وارث شاہؒ نے اپنا رومانی قصہ ”ہیر رانجھا“ ۱۷۶۶ء وِچ لکھیا۔ ایہناں دی تصنیف ”ہیر رانجھا“ توں پتہ چلدا اے کہ وارث شاہؒ ۱۷۲۲ء مطابق ۱۱۳۵ ہجری دے نیڑے جنڈیالہ شیر خاں ضلع شیخو پورہ وِچ پیدا ہوئے۔ ایناں دے والد صاحب دا ناں سیّد قطب شاہ سی۔ وارث شاہ ہوراں نے سیّد غلام مرتضیٰؒ یا غلام محی الدین قصوری رحمتہ اللہ علیہ توں دینی کتاباں پڑھیاں۔ ہیر وارث شاہ نوں پڑھ کے ایہہ سُوہ لگدی اے کہ سیّد وارث شاہ ہوری عربی زبان تے پوری طرحاں مہارت رکھدے سَن۔

ایس کتاب دی تصنیف بارے ایہہ مشہور اے کہ وارث شاہ ہوری ٹھٹھہ زاہد دی اِک زنانی بھاگ بھری تے عاشق ہو گئے تے اوہناں اپنے ای ایس عشق نوں ہیر رانجھے دے قصّے دی شکل وِچ بیان کر دِتا اے۔ پر ایہہ گل کسے مستند تذکرے توں ثابت نئیں۔ پنجابیاں نے پنجابی زبان دے لکھاریاں دی زندگیاں دے حال احوال پکّی پیڈی طرحاں لکھن دی کدی وی کوشش نئیں کیتی۔ ہن شائد پنجابی لکھاری کجھ تحقیق دے کم ول دھیان دیہن تے پنجابی دے اُچّے تے سُچّے شاعراں دے احوال لکھنے شروع کر دیہن۔ وارث شاہ ہوراں دی زندگی دے حالات بالکل ای پردے وِچ نیں۔ کوئی ایسی کتاب بازار وِچ نئیں لبھدی جہدے وِچ شاہ صاحب دی شاعری تے زندگی تفصیل نال بیان کیتی گئی ہووے۔

وارث شاہ ہوراں "ہیر" توں اَڈ معراج نامہ، چوہڑیہیڑی نامہ، اُشتر نامہ، تے سَسّی پنّوں لکھے نیں۔ ۱۹۱۸ء وِچ سوہنی دی داستان وی اوہناں دے ناں تے چھپی پر ہیر دے الحاقی شعراں طرحاں ایہدے شعر وی سارے دے سارے ای الحاقی تے بناوٹی نیں۔ کیوں جو ایہناں شعراں وِچ وارث شاہ ہوری کدھرے وی نظر نئیں آوندے۔[۱]

وارث شاہ نے اپنی کہانی (PLOT) دی زبان تے اُچارن کارن احمد کوی تے مُقبل دیاں ہیراں توں فائدہ اٹھایا اِے۔ پر ایہہ گل مَنّنی پیندی اے کہ ایہدے وِچ چھوٹے وڈے واقعاں دا واہدا وارث شاہ ہوراں دا اپنا کمال اِے تے ہیر دا ضروری حصّہ اسے۔

وارث شاہ نے ہیر رانجھے دی کہانی وِچ کجھ سیاسی واقعیاں دے نال نال سیاسی حالاں دا وی ذکر کیتا اے۔ (جیویں نادر شاہ دے حملے دا ذکر) ایس پنجابی

نمبر ۱۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیر وِچ بہت سارے لکھاریاں نے اپنی وَلوں کئی سو شعر ودھا دتّے سَن۔ جناب ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں مینوں دَسیا کہ اک واری جالندھر دے کسے نے ہیر وارث شاہ چھپوائی جہدے وِچ اک شعر وی وارث شاہ ہوراں دا نئیں سی۔ ہیر وارث شاہ وِچ بعضیاں تھانواں تے کجھ ایسے شعر (صفحہ نمبر ۴۳ پر)

اُنبرّ دے تارے دیاں چمکاں قِصّے دے واقعہ تے پاتراں دوہاں تے ایس طرحاں پئیدیاں نیں جو دونویں اپنے آپ ای اُبھر دے لگے اوندے نیں۔ جیہڑا پاتر جس طرحاں دا وی اے اوہنوں پوری ایمانداری تے شاعرانہ کمال نال پیش کیتا اِے۔ قِصّے نوں حقیقی رنگ دین لئی وارث شاہ ہوراں نے پاتراں دے موہنوں جو گل وی کڈھائی اِے اوہ لاجواب اِے۔ سوال تے جواب دا طریقہ، کہاوتاں، تمثیلاں، لوکاں دے کماں کاجاں تے عام عادتاں نے ڈونگی نظر دی جِنی تعریف کرئیے گھٹ اِے۔

۷۔ احمدیارؒ

ایہناں دی پیدائش ۱۷۶۸ء تے وفات ۱۸۴۵ء وچ ہوئی۔ احمدیار ہوراں دے بزرگ تحصیل وزیر آباد دے اِک پنڈ سوہدرے دے وسنیک سَن۔ ایتھوں ایہناں دے دادا جلال پور جٹاں دے کول اِک پنڈ قلعہ اسلام گڑھ چلے گئے۔ احمدیار ہوراں ۱۸۴۰ء وچ مہاراجہ گلاب سنگھ دے آکھن تے لاہور آ کے "فتوحات خالصہ" شاہ نامے دے نمونے تے فارسی وچ لکھی۔

ایہہ بڑے وڈّے لکھاری سَن۔ ایہناں دیاں تصنیفاں نوں پڑھ سن کے انج لگدا اِے جیویں گھر بار، سفر تے حضر وچ ہر ویلے اپنے نال قلم دوات تے کاغذ لئی پھردے سَن۔ تے اک پل وی ویلیاں نئیں سَن رہندے۔ ایہناں دی قلم تے طبع اینی کو رواں سی کہ ایہناں جو چاہیا تے جیویں چاہیا اونویں ای لکھدے چلے گئے۔

احمدیار ہوراں جو وی لکھیا اوہدے وچ پورے پنجابی معاشرے دی کامل تصویر اے۔ ہر جگہ رسماں رواجاں دے نقش اُبھرے ہوئے نظریں آوندے نیں۔ ایہناں وچ کوئی شوخی تے ترکھاپن نئیں، سگوں سادگی تے سُگھڑپن اے۔ ایہہ گل بغیر کہے

ودھائے گئے نے جے اوہناں نوں کڈھ دئیے تے ہیر نامکمل کتاب جا پدی اے۔ جیویں ہدایت اللہ دا اُچارن ؎

ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیکاں مینوں لے چلے بابلا لے چلّے وے۔ اِسے

نمبر۱۔ احمدیار بارے پوری اُگھ سُگھ لئی جناب اقبال صلاح الدین ہوراں دا مضمون "احمدیار دوسن"، رسالہ "پنجابی زبان"، بابت ماہ نومبر ۱۹۷۱ء ویکھیا جائے۔

خوف دے کہنی پیندی اے کہ احمد یار ہوری چھیڑ چھاڑ تے عشق دے معاملیاں نوں بیان کردیاں ہویاں وارث شاہ دے نیڑے پہنچ جاندے نیں۔ ایناں اپنے کلام نوں کئی جگہ قرآن دیاں آیتاں نال سجایا اے۔ کلام وچ محاوریاں تے کہاوتاں دی بھرمار اے۔

ایناں اپنی ہیر وچ رانجھے دے رنگ پور جوگی بن کے اون دا واقعہ کمال استادی نال بیان کیتا۔ رانجھے نال کڑیاں دی چھیڑ خانی نوں بڑے رنگین بیان وچ لکھیا اے۔

۸۔ محمد شاہ ہیر رانجھے دی کہانی نوں کوی محمد شاہ ہوراں نے جیہڑے انویں[19] صدی دے ادھ دے اخیر دے شاعر نے چار سی حرفیاں وچ لکھیا اے۔ ایہہ علاقہ پوٹھوہار دے رہن والے سن اینہاں دیاں ایہہ چار سی حرفیاں ۱۸۵۲ء دیاں تصنیفاں نیں۔ ایہہ لکھدے نے رانجھا جدوں اپنے گھروں بھراواں تے بھابیاں نال لڑ جھگڑ کے نکلدا اے تے اوہدے دل وچ ہیر بارے کسے قسم دا وچار نئیں ہندا۔ رانجھے نوں ہیر دا خیال اوس ویلے اوندا اے جدوں اوہنوں دریا جھناں دے کنارے رات گذاردیاں ہویاں پنج پیر دودھ پیا کے ہیر بخش دیندے نیں تے نالے ای جھنگ وَل چلا جان دی ہدایت کردے نیں۔ باقی قصہ دوسرے کویاں نال ملدا جلدا اے۔ کوی محمد شاہ ہوراں نے وی اوس ویلے دے رہن بہن تے رسماں رواجاں بارے کجھ نہیں لکھیا صرف عشقیہ کہانی ایں بیان کیتی اے۔ محمد شاہ ہوراں دی مثنویاں توں ایہں گلدا پتہ چلدا اے کہ جدوں ہیر دی منگنی ہندی اے تے رانجھا اوہنوں مہنے طعنے دے کے اپنے چھچھورے پن دا اظہار کردا اے۔ تے سمجھ نئیں اوندی اوہ ہیر دیاں مجبوریاں نوں کیوں نہیں سمجھدا تے اوہدی محبت تے وفا دا یقین کیوں نئیں اوندا۔

ایہدے مقابلے وچ ہیر بڑے صبر نال سب کجھ سہندی سہار دی نظر اوندی اے۔ کدھروں کدھروں ایہہ تصنیف مضمون وَلّوں دوجیاں کتاباں نال نئیں رلدی۔ معلوم ہندا اے مصنّف دی نیت صرف ہیر رانجھے دے عشق دے واقعہ نوں ایں بیان کرن دی سی۔

محمد شاہ توں اُڈ جوگ سنگھ ہوراں نے وی سی حرفی دی شکل وچہ ہیر رانجھے دا قصہ بیان کیتا اے۔ ایس سی حرفی دی تصنیف دا سال معلوم نہیں۔ اگ گوڈیر مطابق ایہہ انویں صدی دی تصنیف اے۔

جوگ سنگھ دے بیان مطابق پنج پیر رانجھے دا نکاح ہیر نال بیلے وچہ ای کر دیندے نیں تے نصیحتاں کر دے نیں جنہاں وچوں ایہہ نصیحت سب توں اُتم اے کہ ایہہ دنیا جھوٹھ نال بھری ہوئی اے ایس لئی اوہ اللہ نوں یاد کیتا کرن۔ تے دِل وچوں غصہ کرودھ تے ہنکار کڈھ دین۔ ایہہ آکھدیاں ایں پنج پیر غائب ہو جاندے نیں۔

جوگ سنگھ دی کہانی دا اخیر وی دوجیاں مصنفاں نال نہیں مِلدا۔ اوہ لکھدے نے جدوں رانجھا جنج لین واسطے اپنے گھر جاندا اے تے ہیر بیمار ہو کے آئی موتے مر جاندی اے۔ ایس قصے نوں ڈاہڈا انکا کر کے بیان کیتا گیا اے۔ پاتراں دی نوک جھوک تے چھیڑ چھاڑ وی کوئی ایڈی لمی چوڑی نہیں وکھائی گئی۔ تھوڑی جنی تکرار دے بعد پاتر صلح صفائی وَل تیار ہو جاندے دسے گئے نیں۔ رانجھے نوں جوگ سنگھ ہوراں بڑا کاماں تے اُدمی لکھیا اے۔ اوہ لکھدے نیں جدوں رانجھے داماں پیو مر جاندا اے تے اوہ اپنا غم ہولا کرن لئی دن رات ہل واہندا اے تے دُوجیاں نکیاں موٹیاں کماں وچہ مست رہندا اے۔ پر جدوں ایہہ ساریاں گلاں اوہدی تسلی نہیں کر سکدیاں تے اوہ فقیر ہو جاندا اے۔ بھرا تے بھابیاں جوگی بنن توں منع کر دیاں نے پر اوہ نہیں من دا تے گھروں نکل جاندا اے۔ بانی وچہ محاورے تے کہاوتاں بہت تھوڑے ورتے گئے نیں۔ پر لفظاں نوں چُن چُن کے قصے نوں بیان کرنا جوگ سنگھ دا کمال اے۔ قصے وچہ معاشرے دیاں تصویراں کوئی اینیاں شوخ تے ترکھیاں نہیں پر پنڈ دے سُبھادیاں ساریاں نکیاں موٹیاں گلاں توں وی قصہ خالی نہیں۔

ہیٹھاں لکھے ہوئے شعراں توں اِکو ای واقعہ دا اظہار ہوندا اے پر بیان کرن دا طریقہ ہر اک شاعر دا وکھو وکھ اے۔ ایہہ واقعہ اوہ اے جدوں رانجھا ہیر دے ویاہ دے بعد اوہدے آکھن تے جوگی بنن واسطے گرو بالناتھ کول جاندا اے۔ ویکھن توں نے ایس بیان نوں ایہہ ظاہر ہندا اے کہ رانجھا ہیر نوں حاصل کرن لئی جوگی

بن دا اے پر باطنی طور تے اوہ اپنے سفر دی وجی منزل لبھدا اے، نفس نوں مارن ول لگ جاندا اے ۔ تو ہُن شعر سُنو ۔

دمودر

تخت ہزارہ وطن اساڈا معظم دا میں جایا
پیا وخت میں گھروں نکھیا سک سیالیں آیا
چوچک دے گھر بیٹی چنگی ہیر سُو ناؤں رکھایا
ویکھ وکانا اِس دے پچھے اس میرا جیو پھایا
پرنی گئی دیس کھیڑیاں دے تاں میں قضیہ پایا
آکھ دمودر ہور نہ سمجھے تاں سام تساڈی آیا

احمد کوی

اُدھ سُدھ والا لوک آکھدے سنے تاں میں آیا ساں اینت ڈیرے
میں تے واسطے ہیر دے جوگ لیا ہور کم ناں ساکوئی نال میرے
مینوں ورجیو وگڑیا کم میرا مینوں دکھڑے پئے آن گھنیرے
کرامات تیری اساں ڈھونڈھ ڈٹھا حکم دے جے رہندلگاں سویرے
بھٹھ جوگ بھبھوت اے اپنی دو پھیر کن درست کر دے میرے

مُقبل

رانجھا آکھدا منیاں حکم تیرا مول کراں نہ ذرا عدول میاں
جا ساں ہیر تے رنگ پور کھیڑیاں دے جیند اُڈھ کلیجے سُول میاں
خاطر ہیر دے ملن دے جوگ لیتا دکھ تے درد قبول میاں
مقبل رب تھیں ہیر دوا مینوں ہور غرض نائیں کجھ مُول میاں

وارث شاہ رح

ناتھا جیوندیاں مرن ہے کھرا اوکھا ساتھوں ایہہ نہ وعدے ہوونے نی
اسیں جٹ ہاں ناڑیاں کرن والے اساں لچکرے نئیں پروونے نی
اینویں کن پڑا ٹیکے خوار ہوئے ساتھوں نئیں ننہدرے ایڈے رووونے نی
ساتھوں کھپری ناد نہ جانے سانبھی اساں ڈھگ ای انت نوں جوونے نی
رناں نال جے ورجدے چیلیاں نوں ایہہ گورو نہ بنھ کے جوونے نی

رناں وین گالیں اسیں چپ رہیئے اَڈے صبر دے پیر کیں دھووَنے نی
ہَس کھیڈنا چاتساں منع کیتا اَساں دھوئیں گوئیے کبھے ڈھووَنے نی
وارث شاہ کیہ جانیئے انت آخر کھٹے چوَوتے کہ مِٹھے چووَنے نی

احمد یار

ناتھا اگدوں لیک لایوئی وَت متیں دیون لگوں
درداں میریاں وی کر کاری راہ کم دا دَس اگوں
جگ کڈھیا میں ہیر جٹی دے عشق جہانوں جگوں
دنیا وچہ کائی پت نہ میری رہی نہ ڈاہڑی بگوں
پنجی: ورہے چگایاں مَہیں طمع والی اِس رگوں
پلے پیا نئیں اک پیسہ میںوں چوچک ٹھگوں
ایس کھیڑیاں نوں گھت دتی ڈولی ہلک پیا اس جگوں
احمد یارا دید نیناں ئیں سیر کر کوئی داروں سگوں

محمد شاہ

عرض سن کے ساہو رانجھنے دی گرو دے پاس سے جاوندا ئے
نمسکار کر کے گورکھ ناتھ اگے چرن پکڑ کے عرض سناوندا ئے
گورو سن کے گل حقیقتاں دی منتر جوگ دا ہتھ پھڑاوندا ئے
محمد شاہ رانجھنے دے کن پاڑے کڈھ درشنی متدراں پاوندا ئے

جوگ سنگھ

پاڑ کے تے کن میرے نفع کیتا ناتھ جی نہیں عورتاں بیگانیاں دا تیاگی مینوں دس کے
ایہہ گل آکھ جے ساون لگی مینوں پل نہ کھلوندا تیرے پاسوں جاندا نس کے
واسطے میں ہیر دے پڑائے کن جوگی ایہہ بھُل پایا تیرے بھاہبے وچہ پھس کے

ہیر ہور کنہاں لکھی

اُتّے لکھے ہوئے لکھاریاں توں اڈ ہیر ہیٹھاں لکھیاں ہویاں کویاں نے ہندی، فارسی، انگریزی، اردو تے پنجابی وچ لکھی اے۔

ہندی وچ | ہیر گنگ بھٹ نے ۱۵۶۵ء وچ لکھی۔ گورو داس مل کھتری نے ۱۷۰۶ء وچ لکھی تے گورو گوبند سنگھ نے تریا چرتر دے روپ وچ لکھی۔
فارسی نظم وچ حکیم درویش دے پتر مینا نے ۱۱۱۰ ہجری وچ لکھی۔ علی بیگ نے ۱۱۲۳ ہجری وچ لکھی۔
فقیر اللہ آفریں نے ۱۱۲۳ھ وچ لکھی۔
نواب احمد یار خاں گورگانی نے ۱۱۴۲ ہجری وچ
منشا رام نے ۱۱۵۷ ہجری وچ، منشی سندر داس آرام نے ۱۱۴۷ھ وچ
میر قمر الدین دہلوی نے ۱۱۴۹ ہجری وچ، غلام سرور نے ۱۲۳۹ھ وچ لکھی۔
نثر فارسی وچ عبرتی عظیم آبادی نے ۱۲۵۲ ہجری وچ لکھی۔
انگریزی وچ ہیر سر رچرڈ ٹمپل، مسٹر جی۔ سی آسبورن ڈپٹی کمشنر جھنگ، مسٹر آفندی تے پروفیسر سنت سنگھ ایم۔ اے نے لکھی۔

اردو وچ | رونق تے دلگیر نے ڈرامے لکھے۔ چوہدری افضل حق ہوراں معشوقہ پنجاب تے میاں ایم اسلم نے ناول ہیر رانجھا لکھیا۔

پنجابی وچ | ہیر دمودر، احمد کوی، مقبل، وارث شاہ، احمد یار، محمد شاہ

تے جوگ سنگھ توں اُڈ ہیٹھاں لکھیاں ہویاں کویاں نے لکھّی اے۔

بہبل، بھائی گورداس، مولوی عبداللہ، میاں چراغ اعوان، ہاشم، مولا شاہ، احمد شاہ، سائیں مولابخش، پیر غلام جیلانی، میرن، علی حیدر، حامد شاہ، محمد شاہ، دائم اقبال، امام دین منشی، عبدالستار، مولابخش کشتہ، حسین میراں شاہ میاں محمد عمر، شاہ شرف، اللہ دتہ ترگڑ، عبدالواحد، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر[۱] - غلام جیلانی رُہتکی، نوردین، محمد دین سوختہ۔

کجھ ہیر وارث دے پاتراں (کرداراں) بارے

ایس گل توں کوئی وی انکار نہیں کر سکدا کہ حد تک کسے کہانی، قصّے، ڈرامے، ناول یا مثنوی دے پاتراں توں واقفیت نہ ہووے بندہ اوہنوں پڑھن لگیاں بھنبل بھوسے ای کھاندا رہندا اے تے اوہنوں اوس کہانی یا قصّے دی پوری طرحاں سمجھ نئیں اوندی ایس پاروں سب توں پہلاں ایہہ ضروری اے جو ہیر وارث شاہ دے پاتراں دا تھوڑا تھوڑا تعارف کرا دِتا جائے۔ تاں جے ایس کہانی، قصّے یا مثنوی نوں پڑھن لگیاں قاری لئی سہولت پیدا ہو جائے۔

مردانویں پاتر

۱۔ رانجھا | ایس خوبصورت تے سلکھنے نوجوان دا اصلی ناں دھیدو سی۔ ایہندی

نمبر ۱۔ ڈاکٹر فقیر محمد صاحب فقیرؔ ہوراں جیہڑی ہیر لکھی اے اوہ حالی تیک چھپ نئیں سکی۔ اگر کوئی چھپنیڈر ہمت کر کے چھپواوے تے ایہہ پنجابی زبان تے بڑا احسان ہووے گا۔ میں اوہناں کولوں ٹانویں ٹانویں شعر سنے نیں۔ اِک اِک شعر ڈاکٹر صاحب دی شاعری دے کمال دا ثبوت اے۔

قوم رانجھا تے پیو دا ناں چودھری معزالدّین یا موجو دین المعروف موجو سی جو ضلعے جھنگ دے اک پنڈ تخت ہزارے دا وسنیک سی۔

رانجھا اپنے پیو دا سب توں چھوٹا تے لاڈ لڈّا پتّر سی۔ ایہدے نال قدرتی طور تے پیو نوں بڑی محبّت سی۔ ماں پیو مر گئے تے ایہنوں بھراواں تے بھرجائیاں نے طرحاں طرحاں دے طعنے دینے شروع کر دتّے۔ ایہہ عزت والا جوان اوہناں دے طعنے نہ سہہ سکیا تے اوہناں نال رس کے پنڈ چھڈ گیا۔

رانجھے دیاں ستّاں بھرجائیاں نے اوہنوں بولیاں ماریاں تے طعنے دتّے۔ جے ساڈے ورگیاں حُسن پریاں تیرا جی نئیں پرچا سکدیاں تے جا ہمّت ہے ای تے سیالاں دی کوئی کُڑی ویاہ لیا سے

ساڈا حسن پسند نہ لیاوناں ایں جا ہیر سیال تھیں ویاہ لیاویں
واہ وَنجلی پریم دی گھت جالی نڈھی کوئی سیالاندی پھاہ لیاویں
تینوں وَل ہے رَناں ولاونے دا رانی کوکلاں محل توں لاہ لیاویں
وینہہ بوہیوں کڈھنی ملے نائیں راتیں کندھ پچھاڑیوں ڈھاہ لیاویں

رانجھے نے مُنہ تے ہتھ فیر کے آکھیا :۔

" اچھا لو ہُن کڑی لے کے ای آواں گا تے ایسی کڑی لیاواں گا جہدے سندیاں تسیں اوہدیاں برویاں گولیاں معلوم ہووگیاں "

رانجھا کو راتے چٹا ان پڑھ سی۔ ایہنوں پیراں نال ڈاہڈی عقیدت سی۔ وَنجلی وجان تے گون سنان توں سوا ایہدے پلّے ہور کوئی گن نئیں سی۔ ایہدے راگ دے وچ اینی تاثیر سی کہ بھابیاں تے پنڈ دیاں دوجیاں مٹیاراں دے دل موہ لیندا سی۔ ایتھوں تیک کہ ایہدے راگ دا مجھّاں گاواں تے وی ڈاہڈا اثر ہندا سی۔

رانجھے نے اپنی معشوقہ ہیر دا ہر آکھا منیا۔ کیوں نہ مندا۔ عاشق دا ہور کم کیہ اے۔ اوہ تے اپنے معشوق دی رضا نوں پان واسطے موتوں وی نئیں ڈردا۔ جے ہیر نے آکھیا چاک لگا تے چاک لگ گئے۔ جے آکھیا جوگی بن تے جوگی بنیا۔ پر ایہہ کم کرن لگیاں ہتھوں آن اَنکھ نہ چھڈی۔ ہیر نے پنڈوں نس جان واسطے آکھیا تے ایہہ نہ منیّاں۔ کیوں جو ایہہ اپنی ضد دا پکّا سی۔ گلاں باتاں وچ وی کسے توں گھٹ

نئیں سی۔ اوہ ملاں، ہیر، بالناتھ جوگی، عیالی تے سہتی نال سانویں جواب سوال کردا رہیا۔ ٹکوراں، جُتاں تے جُگتاں وچہ وی بڑا ای ودھ سی۔ مطلب دا پکا تے گنڈھ دا پورا۔ پر فیر وی بھولا بھالا۔ نرم دل تے مستقل مزاج۔ وارث شاہ ہوراں نے ہیر دے موہنوں ایہنوں اِنج اکھوایا اے ؎

پُتر تخت ہزارے دے چودھری دا رانجھا ذات دا جٹ اصیل ہے جی

اوہدا بھولڑا مُکھ تے نین نمّے بڑی سوہنی ایس دی ڈیل ہے جی

متھّا ایس دا چمکدا نور بھریا سخی جیوا نئیں بخیل ہے جی

گل سوہنی پر ہیدہ ہے وچہ کردا کھوج لائے تے نیاؤں وکیل ہے جی

رانجھا صرف اک دنیا دار گبھرو، چھیل چھبیلا، مست البیلا تے سندر نوجوان ای نہیں۔ اوہدے وچہ وارث دے قول مطابق کجھ ولائیت دے وی جوہر ہین۔ چنانچہ اوہدے کولوں کئی کراماتاں دا ظہور ہویا۔ اوہنے دو کراماتاں سہتی ہیر دی نناں نوں وکھایاں۔ اک حدوں اوہ کھنڈ ملائی دا تھال بھر کے تے اتے پنج روپیے رکھ کے لیائی تے پُچھیا دس خاں میں کیہہ لیائی آں تے ایہنے سب کجھ دس دتّا۔ تے دُوجی کرامت اوددوں وکھائی جدوں سہتی نے اپنے یار نوں مِلن واسطے رانجھے نوں دُعا منگن لئی آکھیا۔ رانجھے دعا منگی تے سہتی دا یار اوہنوں مِل گیا۔ اک ہور کرامت ایہنے اوددوں وکھائی جدوں راجے عدلی دے قاضی نے ہیر کھوہ کے تے کھیڑیاں نوں دے دتّی۔ ایس ویلے ایہدا دل ڈاھڈا ای سڑیا تے ایہنے بددُعا کیتی۔ ایس بددُعا دے اثر نال شہر نوں اگ لگ گئی۔

رانجھے نے اپنے عشق پچھّے اپنے انگ ساک، بھیناں بھرا، گھر بار تے ننگ ناموس صدقے کر دتّے۔ ایہہ چاک رہیا، کن پڑوائے، جوگی بنیاں تے اپنے مقصد وچہ کامیاب ہویا۔ پر قسمت بھیڑی نکلی۔ ہیر دے مرن دی خبر سن کے ہُوکے بھردا بھردا مر گیا۔

۲۔ موجو اصل ناں موج دین یا معزالدین۔ پنڈ دا ناں تخت ہزارہ (ضلع جھنگ) ایہہ اپنے پنڈ دی منّی پرمنّی ہستی سی۔ انگاں ساکاں وچہ ڈاھڈی عزت

پُت دا مالک سی۔ پڑھیا وچہ اپنیاں سیانیاں بیانیاں گلاں پاروں مشہور سی۔ بڑا بارسُوخ تے خاصہ وڈا زمیندار سی۔ اٹھاں پتراں تے دو دِھیاں دا پیو سی۔ سب توں چھوٹا پتر دھیدو عرف رانجھا سا سُو جہدے نال اوہنوں بڑی محبت سی۔ وارث شاہ ہوراں اوہدی اِنج تصویر کھچی اے :-

موجو چودھری پنڈ دی پانڈ والا چنگا بھائیاں دا سردار آہا
اُٹھ پتر دو بیٹیاں تِس دیاں سَن وڈا ٹبر اُتے پروار آہا
دولت مال دے نال خوشحال وسّے ہور مجلساں وچہ اعتبار آہا
بھلیاں بھائیاں وچہ پرتیت اُسدی مَنیّاں چوہدری وِچہ سرکار آہا

چوہدری موجو دے مرن دے بعد رانجھے دے بھراواں تے بھرجائیاں نے اوہدے لاڈلڈے پتر دا بُرا حال کیتا۔ تے اوہ تنگ آکے گھر بار چھڈ کے ہیر نال عشق سہیڑ بیٹھا۔

۳۔ بھرا

دھیدو یعنی رانجھے دے سَت ہور بھرا سَن۔ جیہڑے سارے دے سارے ایہدے توں وڈے سَن۔ چودھری موجو نے ایہناں ساریاں دا ویاہ اپنی زندگی وچہ ای کر دِتا سی۔ صرف رانجھا کوارا رہ گیا سی۔ پیو مرن توں بعد وڈے بھرا اپنی سوانیاں دے چکن چکان تے رانجھے دے وَیر پے گئے۔ اوہناں اوہنوں سخت مہنے تے طعنے دینے شروع کر دِتے جیہناں توں رانجھا سخت تنگ پے گیا۔ اوہ اوہنوں وہلیاں رہن، رَج کے کھان تے پنڈ دیاں رَناں نوں گھورن دے طعنے ماردے سَن۔ غرض ایہناں کولوں جو وی ہو سکدا سی کیتا۔ اوہناں دی دشمنی دا چند شعراں وچہ وارث شاہ ہوراں نے ایس طراں خاکہ کھچیا اے :-

باپ کرے پیار تے ویر بھائی ڈر باپ دے توں پئے سنگدے نی
گُجھے مہنے مار کے سپ وانگوں اس دے کالجے توں پئے ڈنگدے نی
کوئی گل کر بیہے جے وچہ بھائیاں اوہدی گل نوں چا اولنگھدے نی
پا تیوڑیاں متھے تے گل کر دے بولن بول اوتے لڑے جنگ دے نی
کوئی وس نہ چلے کڈھ چھڈن دیندے مہنے رنگ برنگ دے نی
وارث شاہ ایہہ غرض ہے بہت پیاری ہور ساک نہ سین نہ انگ دے نی

۴۔ **مُلّاں** | ہر پنڈ دیو چہ مسیت ہندی اے۔ جہدے وچ مُلّاں دی سرداری تے راج ہندا اے۔ ہیر وارث شاہ دے پلاٹ دا اک پاتر مُلّاں وی اے۔ جیہڑا بڑا ہوشیار چالاک، زمانے ساز، خشک مزاج، شرع شریف دا پورا پابند تے پرچارک اے۔ کیہہ مجال جے کوئی اودے سامنے کوئی غیر شرع کم کر کے وَسّے۔ جدوں رانجھا مچھ داڑھی مُناں کے تے زُلفاں بھبا کے مسیت دے وچ رات رہن جاندا اے تے اوہدا ٹاکرا ملّاں ناں ہو جاندا اے جیہڑا اوہنوں ویکھدیاں ایں گرم ہو جاندا اے۔ مُلّاں رانجھے ناں وارث شاہ دی زبان وچ اِنج مخاطب ہُندا اے :

گھر رَب دے مسجداں ہوندیاں نے ایتھے غیر شرع نئیں واڑیئے او

کتّا اُتے فقیر پلید ہوندے ناں دُریاں دے بَنھ مَارئیے او

تارک ہو صلوٰۃ دا پٹے رکھّے لَباں والیاں مار پچھاڑ سُٹیے او

نیواں کپڑا ہووے جے پاڑ دیئے لَباں ہون دراز تے ساڑئیے او

جیہڑا فقہ اصول دا نئیں واقف اوہنوں چا سُولی اتے چاہڑ ئیے او

جیہڑا کھائے حرام تے جھوٹھ بولے اوہنوں کافر آکھ پکارئیے او

رانجھا وی مُلّاں نوں سخت قسم دیاں جُگتاں، مخول، جُجتاں تے ٹکوراں کردا اے معلوم ہوندا اے جو رانجھا معاشرے دے ایس فردیاں وِچلیاں گلاں توں وی واقف اے :

تسیں وچ خدا دے خانیاں دے ڈھلی چھڈ کے گوز کیوں ماردے ہو

جھوٹ غیبتاں اتے حرام کرنا مُشت زنی دے عیب کیوں دہاردے ہو

سوہنی شکل نوں ویکھ کے بھوندے او پردے شرم دے تُسی اتار دے ہو

بَاس حلویاں دی خبر مردیاں دی جیوندے ناں دُعا دے ماردے ہو

داڑھی شیخ دی عمل شیطان دا اے کیہا رنیوں جاندیاں راہیاں نوں

اُگے کدھ قرآن تے بہیں منبر کہیا اڈیو مکر دیاں پھاٹیاں نوں

ایہہ پلیت تے پاک دا کر و واقف اسیں جانیئے شرع گواہیاں نوں

جیہڑی تھاں ناپاک دے وچ وڑیوں تُشکر رَد ماں بے پرواہیاں نوں

الغرض ہیر وارث شاہؒ دی کہانی دا ملّاں اِک اہم پاتر اے۔ جیہڑا اپنا پاٹ چنگی طرحاں ادا کردا اے۔

۵ - لُڈن ایہہ اک کالا کلوٹا آدمی پنڈ دے نال بہندے دریا دے پتّن دا مالک تے بیڑی دا ملاح اے۔ ایہدی بیڑی دے وچ ہیر اپنی سہیلیاں دے نال پلنگ ڈاہ کے تے اتّے بہہ کے سَیر کردی اے۔ اِک دن رانجھا اودھر جا نکلدا اے تے ہیر دے پلنگ اتّے سوں جاندا اے۔ لڈن جھبیل اوہنوں منع کردا اے پر اوہ باز نئیں اوندا۔ آخر جدوں اوہ آ کے ویکھدیاں نے تے لڈن تے سخت ناراض ہوندیاں نے

دس لڈناں کالیا کڈھناں دے ساڈے پلنگ نوں کس خراب کیتا
میری چھیج تے کون سوالیا ای میرا کجھ ناں اَدب اداب کیتا
کجھ خوف خدا نہ تدھ کیتا میری جان دا تدھ عذاب کیتا
تیرے نال کراں سارا ملک جانے جیہا پلنگ نوں تدھ خراب کیتا

جدوں ہیر تے اوہدیاں سہیلیاں لڈن ملاح نوں ماردیاں نیں تے اوہ اپنی صفائی پیش کردیاں ہویاں آہندا اے

کڑیئے مار نہ اساں بے دوسیاں نوں کوئی اُساں نہ ایہہ مہمان کیتے
ایہہ تاں آن بیٹھے بولے راگ سوہتے سر لوکاں دے ایس احسان کیتے
کئی گیتی او اُساں دے نال ہیرے تیری مار نے بہت حیران کیتے
تیرے جیہاں صورتاں کئی ہویاں اوہناں حُسن دے نہ گمان کیتے

تصوّف دے رنگ وچہ لیا جاوے تے لڈن دا کردار بندے دے عمل نے۔

۶۔ کیدو تصوّف دے رنگ وچہ ایہدا کردار شیطان لعین دا اے پر عام پاتراں وچہ ایہدا کردار ہیر دے مجازی چاچے دا اے۔ ایہہ پنڈ دا اک فقیر بندا اے جیہڑا لتّوں لنگا ہندا اے تے دُھکّے نال ای ہیر دا چاچا بن بہندا اے۔ ہیر وارث شاہؒ وچہ ایہدا کردار اک مکمل مخبر دا اے۔ جیہڑا ہیر تے رانجھے دیاں ساریاں گلاں دا پتہ رکھدا اے۔ اوہناں دے حال احوال دا پوری طراں مشاہدہ کردا اے۔ چنانچہ اوہ فقیر بن کے

رانجھے توں کجھ لین دیے بہانے اوہنوں کئی سوال کردا اے۔ ایتھوں تیک کہ رانجھا اوہدی شکل ویکھ کے اوہدے نال بڑی نرمی نے مہربانی نال پیش اوندا اے۔ رانجھے کول اوس ویلے ہیر دی لیاندی ہوئی چوری دا چھنّاں سی۔ اوہنے چوری دا رگ بھر کے کیدو نوں دِتّا۔ تے اوہ ہے کے عمل پہنچ ہویا۔ کجھ دیر بعد ہیر آجاندی اے تے رانجھے نوں پچھدی اے۔ چھنّاں ادھا ہو گیا اے ایہہ کون کھا گیا اے۔ اوہ دس دا اے کوئی فقیر نماناں آیا سی، میں اوہنوں رگ بھر کے چوری دے دتی اے۔ ہیر نوں کیٹر ہو گئی آکھن لگی ہووے نہ ہووے ایہہ کیدو لنگا ای اے۔ وچاری ڈر گئی کیوں جو اوہنوں اپنے پول کھلن دا پتہ لگیا سی۔ رانجھے نوں سمجھاندیاں ہوئیاں آکھدی اے ؎

ہیر بولدی کیتا ای برا ماہیا تیری مت نوں کون لے جاوندا اے
ویسی سُتنیاں کلاں جگا لنگا اک دُدھ دے وچ چوا وندا اے
سخن چین جہاں دا چغل لنگا ماتواں دھیاں دے ویر لواندا اے
وارث شاہ میاں ویخ لنگ لنگی شیطان دی کلا جگاوندا اے

ایس کہانی وچ ایہدا پاتر اک وِلن دا پاتر اے۔ جیہڑا قدم قدم تے رکاوٹاں پیدا کردا اے۔ ایہدی کئی واری بے عزتی وی ہندی اے پر ایہہ اپنے کموں باز نئیں اوندا۔ اک دن ہیر نے اپنی سہیلیاں دی مدد نال ایہنوں سُوتا وی لایا پر ایہنے اوہدے توں بعد اپنیاں سرگرمیاں تیز کر دتیاں۔ کدی ہیر دے پیو نوں چوبھاں لائے تے کدی ہیر دی ماں نوں مہنے دیوے۔ کدی چغلیاں لائے تے کدی بہتان بنّے۔ آخر چوچک ہیر دا پیو برادری تے لوکاں دے طعنیاں توں تنگ آکے رانجھے نوں گھروں کڈھن لئی تیار ہو گیا۔ بس کیدو دا ایہو کم سی جو شیطان نے حضرت آدمؑ نوں بہشت توں کڈھان لئی کیتا۔

۷۔ چوچک

پنڈ دا منیاں پرونیاں چوہدری ہیر دا پیو۔ مزاجوں تے طبیعتوں خبط۔ ویکھن نوں بہدّھا سادھا پر پورا مطلبی۔ ہر اک دی من لین والا۔ نہ دِھی دی گل موڑن والا نہ ووہٹی دی۔ نہ انگاں ساکاں دی۔ دھی ہیر نے آکھیا تے رانجھے نوں گھر کاماں رکھ لیا۔ تے جے سوانی نے آکھیا تے گھروں کڈھ دتا۔ فیر گھروالی نوں گھل کے تے ہیر دے ویاہ تاکر رکھ لین دی نیت تے بلالیا۔ رانجھا واپس آگیا تے ملکی ہیر

دی ماں نے اوہنوں صبر ناں رہن دی تلقین کیتی تے مجھاں لے کے بیلے جان لگ پیا۔ ہیر دے پیو چوچک دا کردار اک لائی لگ بندے دا کردار اے۔

۸۔ سُلطان ہیر دا بھرا اے۔ ایہہ اُچا لمّا گھبرو جوان اے تے عزّت پت دا مالک اے۔ ایہدے وچ اک غیرت مند بھرا دیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ ایہدی عزت مند طبیعت نوں پیش نظر رکھدیاں ہویاں ہیر دی ماں نے ہیر نوں اینویں جھاڑیا۔

تیرے ویر سلطان نوں خبر ہووے فکر کرے اوہ تیرے مکاونے دا
چوچک باپ دے راج نوں لیک لائیا کہیا فائدہ ماپیاں تا ونے دا
نک وڈھ کے کوڑماں گالیا ای ہویا فائدہ لاڈ لڈاونے دا
رانیں چاک نوں چا جواب دیساں نئیں شوق ہن مہیں چراونے دا
آ مٹھڑے لاہ دے سب گہنے کیا فائدہ گہنیاں پاونے دا
تیرا اجیاں کوپتئے نت ایہو ماؤں باپ نوں سدا ستاونے دا

۹۔ قاضی ایہہ اوہ قاضی صاحب نے جنہاں نے ہیر دا نکاح پڑھیا۔ اینہاں دا ناں شمس الدّین سی۔ اے دین دے علم وچ خوب تاک سن۔ حدیث، تفسیر، تاریخ، فقہ، منطق تے دوجے علماں وچ کامل مہارت رکھدے سن۔ ہیر رانجھے دے قصّے وچ اینہاں دی دو واری لوڑ پئی اے۔ پہلی واری جناب ہیر نوں سمجھان لئی آئے تے دوجی واری ہیر دا نکاح پڑھن لئی۔

قاضی صاحب نوں اپنے علم تے بڑا ماں سی۔ پر ہیر نے اوہناں دا ایسا لکو ٹھپیا جو اوہناں نوں سارے علم بھل گئے۔ آخر ہار کے بدو بدی نکاح پڑھ دتّا۔

قاضی صاحب نے پہلی واری وارث شاہ دی زبان وچ ہیر نوں اینوں سمجھایا۔

بچہ ہیر تینوں اسیں مت دیندے مٹھی ناں زبان سمجھاوندے نی
چاک چوبراں ناں نہ گل کیجے ہندے ایہہ بھلا کیہڑے تھاؤندے نی
نیویں نظر حیا دے ناں رہیئے تینوں سب سیانے فرماوندے نی
چوچک سیال ہوری ہیرے جانی ایں سردار تے پینچ گراوندے نی

شرم ماپیاں دل وصیان کیجے شاندار ایہہ جٹ سدا وندے نی
باہر پھرن نہ سوہندا کواریاں نوں اجکل لاگی گھر یئے آوندے نی
قاضی صاحب ہیر دا نکاح پڑھاندے نے

قاضی سد بہایا فرش اُتے آیا ہیر دا عقد پڑھاونے نوں
دو شاہد تے اک وکیل کیتے نیت خیر دے ہتھ اٹھاونے نوں
مسلمانی دے پنج بنا دسے کلمہ صفت ایمان پڑھاونے نوں
لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ ہکو کیہا شریعت بتاونے نوں
چھ کلمے تے پنج نماز کیہا مسلے ہور بتا سمجھاونے نوں
دلوں شک مٹائیکے کہیں بی بی تاں ایجاب قبول کراونے نوں

۱۰ - پنج پیر پنجاں پیراں توں مراد حضرت بابا فرید گنج شکرؒ پاکپتن، حضرت لعل شہباز قلندر سہون شریف سندھ، حضرت بہاء الحق والدین زکریا ملتانی، حضرت خواجہ خضر علیہ السلام اور حضرت سید جلال الدین بخاری المعروف مخدوم جہانیاں جہاں گشت اے۔ ایہناں بزرگاں دا تھوڑا تھوڑا حال تھلے لکھیاں ہویاں سطراں وچہ بیان کیتا جاندا اے تاں جے طالب علماں نوں ایہناں دی کجھ جان پچھان ہو جائے۔ تصوف دی زبان وچہ پنجاں پیراں توں مراد بندے دے پنج حواس نیں۔

۱ - حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ

ایہناں سرکاراں دا ناں مسعود تے لقب فرید الدین سی۔ آپ گنج شکر دے ناں نال مشہور سن۔ آپ حضرت سیدنا عمر فاروقؓ دی پاک اولاد وچوں سن۔ ایسے لئی آپ نوں فاروقی وی آکھیا جاندا اے۔ بعض عالماں فاضلاں تے رب دیاں مقبول بندیاں نے جیویں حضرت علامہ عارف باللہ مولانا محمد اکرم ہنے اپنی کتاباں وچہ ایہناں نوں حضرت سلطان ابراہیم بن ادھمؒ دی اولاد دسیا اے۔ پر ایس گل نوں حضرت امام عبدالوہاب شعرانیؒ ہوراں اُکا ای نئیں منیا۔ حوالے واسطے ایہناں دی کتاب ۔۔۔

طبقات کبریٰ ویکھی جا سکدی اے۔

حضرت بابا صاحبؒ دے وڈ وڈیرے چنگیز خاں دے حملیاں توں بچ کے کابل راہیں لاہور تشریف لیائے تے قصور وچ آ کے وسوں کر لئی۔ اینہاں دے وچوں اک بزرگ سن جنہاں نوں بادشاہ دے حکم پاروں قاضی القضاۃ اجکل دے چیف جسٹس دا عہدہ قبولنا پیا۔ حضرت بابا صاحبؒ اینہاں دی لڑی وچوں ای ۵۶۹ھ وچ پیدا ہوئے۔ ہوش سنبھالی تے ملتان شریف علم حاصل کرن لئی چلے گئے۔ ایتھوں دیاں استاداں نے بابا صاحب دی جھولی علم دے موتیاں نال بھر دتی تے اینہاں نوں کوئی روحانی پیر استاد پھڑن دی وچار ہوئی۔ آخر حضرت خواجہ بختیار کاکیؒ دے ہتھ تے بیعت ہوئے۔ اوہناں اپنے مرید فریدالدین نوں سلوک دیاں ساریاں منزلاں طے کرائیاں تے آپ اک بہت وڈے اللہ دے ولی بن گئے۔ آپ نے لکھاں گمراہاں نوں سِدھی راہ دکھائی تے اپنے مرشد کولوں جو وی عطا ہویا اوہ مخلوق وچ خوب وان کیتا۔ زہد تے تقویٰ وچ اینہاں دی مثال نئیں سی لبھدی۔ ایسے واسطے "زہدالانبیاء" مشہور ہوئے۔ آپ پنجابی زبان دے اِک بہت وڈے قادر الکلام شاعر سن۔ شلوک بابا فرید بہت مشہور تے مقبول نیں۔ جواہر فریدی مطابق آپ دا انتقال ۶۶۴ ہجری وچ ہویا۔ روضہ مبارک پاکپتن شریف اِے۔ جتھے ہر سال محرم وچ میلا لگدا اے تے لوک بہشتی لنگھن جاندے نے۔

۲۔ حضرت خواجہ بہاءالدین زکریا سہروردی ملتانی

آپ دا جنم سال ۵۶۰ھ ہے۔ سلسلہ نسب حضرت سودہ ام المومنینؓ نال جا ملدا اے۔ آپ قریشی الاسدی مشہور نیں۔ آپ دا سلسلہ مریدی حضرت خواجہ شہاب الدین سہروردی نال جا ملدا اے۔ جیہڑے اپنے ویلے دے چوٹیاں تے منّے پرونّے پیر سن۔ حضرت خواجہ بہاؤالدین زکریا ملتانی دی گنتی ہند تے پاکستان دے وڈے وڈے ولیاں وچ ہندی اے۔ آپ وچ بڑے کمال سن۔ ہر قسم دیاں برکتاں نوں مالا مال سن۔ حضرت فخرالدین ابراہیم عراقی آپ دے داماد سن۔ ایہہ بہت وڈے فارسی

دے شاعر سن ۔ ایہناں نے فصوص الحکم دی شرح لمعات لکھی اے۔

حضرت زکریا ملتانی تاں حضرت بابا فرید گنج شکر نوں بہت محبت سی ۔ ایہہ دونویں بزرگ اک دوجے کول اوندے جاندے رہندے سن۔

حضرت صاحب دیاں نصیحتاں وچوں چونویں نصیحت ایہہ ہے:۔

گھٹ کھان نال جُسّہ تندرست رہندا اے ۔

رُوح دی سلامتی گناہواں نوں چھڈ دین وچ اے ۔ تے دین دی سلامتی حضور نبی پاک صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم تے درود بھیجن وچ اے ۔

آپ دا سالِ وفات ۷ صفر ۶۶۱ ہجری اے ۔

۳- حضرت مخدوم شاہ جہانیاں سیّد جلال الدین بخاریؒ

آپ دا جنم سال ۷۰۷ ہجری اے ۔ ناں جلال الدین تے لقب مخدوم جہانیاں ایں ایہہ بڑے وڈے ولی تے شیخ سن ۔ حضرت شیخ رکن الدین ابوالفتح قریشی ملتانی دے مریداں تے خلیفیاں وچوں سن ۔ ایہہ جدوں مکہ معظمہ حج کرن گئے تے ایہناں نوں حضرت امام یافعیؒ کول بہن اٹھن دا شرف حاصل ہویا ۔ ایسے وجہ نال ایہہ حضرت امام یافعیؒ دا اپنے ملفوظات خزانۂ جلالی وچ وَب کے ذکر کردے نیں ۔ ایہناں دے متعلق مشہور اے کہ جنہوں وھون نال دھون لاکے بلدے سن اوہدیاں کراماتاں کھوہ لیندے سن ۔ سلطان محمد تغلق نے ایہناں نوں شیخ الاسلام دے عہدے تے مامور کیتا ۔ سلسلہ قادریہ نال بے حد محبت رکھدے سن ۔

آپ دا انتقال ۷۸۵ھ وچ ہویا ۔

۴- حضرت لال شہباز قلندرؒ

آپ دا ناں خواجہ عثمان مروندی اے ۔ ایران دے مردم خیز خطے مروند دے رہن والے سن ۔ جدوں منگول بادشاہ ہلاکو نے اپنے اُتوڑ تی حملیاں نال بغداد تے

اوہدے آسے پاسے دے شہراں نوں تباہ تے برباد کر دِتا تے عباسی بادشاہت دے ختم ہون تے قلعہ الموت دے اسماعیلاں نس کے کسے ہور جگہ تے پناہ لین تے مجبور ہو گئے۔ ایہناں وچوں ای خواجہ عثمان مروندی سَن جیہڑے زیادہ حضرت لال شہباز قلندر دے ناں تے مشہور نیں۔ مسلک دے لحاظ نال اسماعیلی سَن پر اعتقادی طور تے اسمٰعیلی نئیں سَن۔ ایہناں اپنے شہر مروند نوں چھڈ کے سندھ وچ سیہون دے مقام تے ڈیرہ لا لیا۔ آپ فارسی تے سندھی دے بہت وڈے شاعر سَن۔ ایہناں دے کلام وچ نِری اَگ بھری ہوئی اِے۔ ایہہ درویشاں دے اوس سِلسلے نال تعلق رکھدے سَن جنہوں "قلندریہ" آہندے سنے۔ محمد حسین تبریزی نے قلندر دے لفظ دا ویروا کردیاں ہویاں ایہہ لکھیا اے کہ قلندر اوہ انسان ہُندا اے جیہڑا عزت تے وڈیائی دی اوس منزل تے پہنچ جاندا اے جتھے جا کے اوہنوں دنیا دیاں ظاہری رسماں دی کوئی پرواہ نئیں رہ جاندی۔ اوہ صرف رب دے دیدار وچ رُجھ جاندا اے۔ تے اوہنوں دنیا دی کسے وی چیز نال کوئی واسطہ نہیں رہندا۔

عرب دا مشہور تاریخ لکھن والا مقریزی اپنی کتاب "الخطاط"، وچ لکھدا اے کہ قلندری فرقے دے درویش اوہدے وقت توں چار سو ورھے پہلاں عرب دے مُلکاں وچ آئے۔ پہلا درویش ۶۱۰ھ وچ شہر دمشق وچ ظاہر ہویا۔ قلندری تے ملامتی درویشاں وچ کوئی بہتا فرق نئیں۔ ایہو ای کدی اپنے آپ نوں قلندر اکھوان لگ پیندے سَن تے کدی ملامتیئے۔

حضرت شہاب الدین سہروردی نے اپنی کتاب عوارف المعارف وچ ملامتی تے قلندر وچ فرق دسیا اِے۔ آپ فرماندے نے ملامتی اوہ لوک نے جیہڑے اپنیاں بُرائیاں نوں لُکا کے نئیں رکھدے تے اچھائیاں نوں ظاہر نئیں کردے۔ اک ملامتی دیاں رگاں وچ خلوص دی رَت ہندی اے۔ تے اوہ سچائی دا پہاڑ ہندا اِے۔ اوہنوں ایہہ گل بالکل ای پسند نئیں کہ لوک اوہدی روحانی حالت توں باخبر ہو جان۔ ایس واسطے اوہ کوشش کردا اِے کہ کوئی شخص اوہدے اصلی حال تے عملاں نوں نہ جان سکے۔

دوجے پاسے قلندر لوکاں دیاں لائیاں ہویاں مجلسی پابندیاں دی کوئی پرواہ نئیں

کردا۔ اوہ صرف اپنے مالک دی محبّت دے نشے وچہ دُھت رہندا اے۔ بالکل آزاد تے بے آزار زندگی گذاردا اے۔ اوہنا لوکاں نال کوئی میل جول نئیں ہُندا۔ قلندر اوہ ذات اے جو ویکھن نوں تے نشے وچہ غلطان نظر آوے پر اوہدا دِل پاک تے صاف ہووے۔ اوہدیاں ظاہری عادتاں خراب ہندیاں نیں۔ اوہ لوکاں نال ملن ملان دی پروا نئیں کردا۔

ملامتی تے قلندر وچہ موٹا فرق ایہہ وے کہ ملامتی عبادتاں نوں لکاندا اے تے قلندر بریاں عادتاں ظاہر کردا اے۔

حضرت لال شہباز قلندر وی کجھ ایسے طراں دے بزرگ سن۔ ایہناں دی یاری حضرت شیخ صدرالدّین عارف، حضرت جلال الدین بخاری مخدوم جہانیاں تے شیخ نوح بکھّری نال سی۔ قیاس ایہہ وی آہندا اے کہ ایہہ سلسلہ سہروردیا نال تعلق رکھدے سن۔

ایہناں دا عُرس ہر سال بڑی دُھوم دھام نال سیہون شریف ہندا اے۔ جتھّے ہر قسم دے لوک حاضریاں دیندے نے۔ دھمالاں دا نظارہ ویکھن والا ہندا اے۔

۵۔ حضرت خواجہ خضر علیہ السّلام

ایہناں بزرگاں دی شخصیّت دے ویروے کرن والے انکار نئیں کردے پر ایہناں دی پیغمبری تے ضرور بے وسے کردے نیں۔ کوئی آہندا اے ایہہ پیغمبر نیں تے کوئی ایہناں دی ولایت دا قائل اے۔ مُہانے ایہناں نوں دریاواں تے پانیاں دا بادشاہ مَن دے نیں۔ تے دریاواں دے کنڈھے دے وسنیک ایہناں دے ناں دے دیوے بال دے نیں تے پیڑے وی ونڈ دے نیں۔

ایہہ پتہ نئیں ایہہ جمّے تے پلے کتھّے۔ ایہناں دا وجُود قرآن کریم دے بیان مُوجب حضرت موسیٰؑ دے زمانے دا اے۔ ایہہ حضرت موسیٰ علیہ السلام دے نال کدھرے سفر تے گئے تے راہ وچہ کئی ایسیاں گلاں کیتیاں جیہڑیاں موسیٰ علیہ السلام دی سمجھوں باہر سَن۔ جدوں ایہناں نے اوہ گلاں کھول کے بیان کیتیاں تے حضرت

موسیٰ علیہ السّلام حیران رہ گئے۔ بس ایتھوں ایہناں دوہاں وچہ نکھیڑ پے گیا۔
ایہناں پنجاں پیراں نے رانجھے نوں چھ چیزاں دتیاں۔ ہیر تے رانجھے دوہاں نوں ایہناں اُتّے بڑا یقین سی۔ ایسے لئی ہر بھیڑ وچہ ایہہ دونویں جنے ایہناں دی مدد منگ دے سن۔

اَجّو ہیر دا سوہرا تے سیدے کھیڑے دا پیو۔ بڑا ٹوہری بندہ رنگ پور کھیڑیاں دا منیاں پرمّنیاں رئیس۔

سیدا رانجھے دا دشمن، ہیر دا خصم تے اَجّو چوہدری رئیس رنگ پور دا پتّر کمزور دلا۔ ایہنوں ہیر نے پہلی رات اڈّا ڈرایا دھمکایا جو فیر کسے ویلے اوہدے نیڑے نہ آیا۔ اوہنے ایس گل دی کِسے نوں سوہنو وی نہ دتی۔ تے دیندا وی کیوں اپنی آن تے اَنکھ تے حرف اوندا سا سُو۔ وارث شاہ نے بطور پاتر ایہنوں قصّے وچہ دو واری لیاندا اے۔ اک ویاہ ویلے تے دوجا کالے باغ جوگی کول جا کے گل بات کرن گئی۔ تصوّف وچہ ایہدا ناں عزرائیل اے۔

گورو رانجھا ہیر دے آکھے لگ کے بالناتھ ہوراں کول گیا تاں جے جوگی بن کے آوے۔ بالناتھ ہوری چنگے جتی ستی گورو سن۔ ایہناں دی طبیعت وچہ رنج کے نرمی تے نیک سُبھا سی۔ ایہہ رانجھے دیاں دردبھریاں گلاں توں بڑے پسیجے۔ تے بھر آئے تے اوہنوں جھٹ پٹ جوگ دے دتّا۔ بالناتھ ہوری رانجھے نوں نصیحتاں کرن لگے تے رانجھا وِہر گیا۔ ایہہ اوتھے ای مدّھم پے گئے۔ تے نثاپڑاں دے کے آکھن لگے جا تیرا رب رکھا ہووے۔ بالناتھ ہوری سارے قصّے وچہ بطور پاتر دے صرف اک واری آئے نے۔

عیالی رنگ پور کھیڑیاں دا آجڑی، بہت ہوشناک، زمانے ساز، رمز شناس تے نبض شناس، ایہدا کم صرف اوندیاں جاندیاں راہیاں کولوں گلاں پچھ پچھ کے اپنا علم وَدھان دا ای اے۔

زنانے پاتر

۱۔ ہیر مہر چوچک دی کل مکلّی دھی تے سُلطان دی اکلی بھین، بڑی شوخ، ہوشیار، تے چالاک سی۔ ایہدے ہر انگ وچوں جوانی دی مستی ڈلھدی سی۔ رج کے سوہنی تے ہیرے ورگی۔ ایسی الھڑ مٹیار فولا اگر کوئی صوفی ویکھ لیندا تے ایمان گوا بہندا۔ رئیس دی بچی نازاں نعمتاں تے دودھ مکھناں دی پلی ہوئی۔ طبیعت وچ ہاسا مذاق، سہیلیاں دی سجن جان۔ ماں پیو نے ایہدے لچھناں توں واقف ہندیاں ہویاں سُنیاں ان سُنیاں تے ڈھٹاان ڈھاکر چھڈیا۔ تاہیوں ای ایہدی آزادی وچہ ذرا ماسہ فرق نہ آیا۔

ایہہ تدھی الیسراں عشق دے ہینڈرے پٹی جو ایہنوں کسے دی نیت نے عزت آن تے انکھ داخیال نہ رہیا۔ پیو دی پگ تے ماں دی چُنی ول وی نہ ویکھ سکی۔ ایہنے ماں پیو، بھرا، قاضی تے ہر اک سمجھان والے دی کوئی پروا نہ کیتی۔

پیراں فقیراں دی رج کے منن والی، اپنی ہٹ دی پکی۔ جو چاہندی سی کردی سی۔ تے جو آکھدی سی منیاں جاندا سی۔ ماں پیو نے ایہدے اُدھال توں ڈر کے ایہدا ویاہ سیدے کھیڑے نال کر دِتا۔ پر اوہنوں ایس شیر دی بچی نے اپنے کول نہ اوُن دِتا۔

زمانے دیاں مصیبتاں دا کل مقابلہ کرن والی۔ اک ایرانی کڑی قرۃ العین طاہرہ تاج زریں طراں ہر تھاں سوال جواب وچہ پورا اترن والی۔ ایہدے اگے گلیں باتیں سب بھیڈ ہو جاندے سن۔ لو اسیں ہن ہیر جٹی دا سراپا وارث شاہ ہوراں دے لفظاں وچہ پیش کرنے آں ؎

کہی ہیر دی کرے تعریف شاعر متھے چمکدا حُسن مہتاب دا جی
خُونی چونڈیاں رات جوں چن دوالے سُرخ رنگ جوں رنگ شہاب دا جی
نین نرگسی مرگ ممولڑے دے گلہاں ٹہکیاں پھُل گلاب دا جی

بھواں وانگ کمان لاہور درشن کوئی حسن نہ انت حساب واجی
چہرے سوہنے تے خط خال سوہنڑے خوش خط جیوں حرف کتاب واجی
چلو لیلۃ القدر دی کرو زیارت وارث شاہ ایہہ کم ثواب واجی

(۲)

ہونٹھ سُرخ یاقوت جیوں لعل چمکن ٹھوڈی سیب ولائتی سار وچوں
دند چنبے دی لڑی کہ ہنس موتی دانے نکلے حسن انار وچوں
نک الف حسینی دا پپلائے زلف ناگ خزانے دی بار وچوں
چھاتی ٹھاٹھدی ابھرے پٹ کھینوں سیو بلخ دے چُنے انبار وچوں
سُرخی ہوٹھاں دی لوہڑ دنداسڑے دا کھوجہ کھتری قتل بازار وچوں
باہاں ویلنے ویلیاں گُنھ مکھن چھاتی سنگ مرمر گنگ دھار وچوں

اسیں پہلاں دس چکے آں کہ ایہہ نڈھی بڑی شوخ تے چنچل سی۔ سوالاں جواباں وچہ ایہدے اگے بڑے بڑے علماں تے فضلاں والے نہیں سن ٹک سکدے۔ قاضی دا ہیر نال دو واری ٹاکرا ہندا اے۔ اک واری اوہنوں سمجھان لئی اوندا اے تے دوجی واری اوہدا نکاح پڑھان اوندا اے۔ ایہہ کڑی قاضی نوں ایسیاں کھریاں کھریاں سناندی اے کہ قاضی صاحب اپنا کم کر کے کھسکن دی کر دے نے۔ ویاہ توں بعد سوہریاں گھر بڑی آکڑ پھوں نال رہندی اے۔ اپنی ننان سہتی نال وی ڈاھڈا آنڈھا لاندی اے۔ متصوفانہ ناں "روح" سا سُو۔

۲۔ مَلکی ہیر دی تے سُلطان دی ماں۔ موجو چوہدری دی ووہٹی تے سید سے کھیڑے دی سس۔ ہور مانواں مانگوں دھی نال ڈاھڈی محبت سا سُو۔ اوہدے لچھن ہینے ویکھ کے اوہنوں جھڑکاں دیندی اے۔ پر فیر اپنے ننگ نموج ڈھکن لئی چپ کر رہندی اے۔ دھی بارے جگ دے میہنے تے بولیاں سن دی اے تے سہندی اے گھر وچہ ایہدی ہر گل منی جاندی اے۔

۳۔ مِٹھی مِٹھی جھنگ دی نائن ایں۔ ایہدا پاتر ہیر وارث شاہ وچہ اوہوا اے

جیہڑا عام طور تے نیناں دا ہُندا اِے ۔ ایہہ ہیر دی رکھوالی رہندی اِے تے اوہنوں چنیر وست بھڑاندی وَھردی اِے۔

۴۔ سہیلیاں ہیر دیاں گھٹ وَدھ سٹھ سہیلیاں سَن ۔ ایہناں وچوں اِک توں اِک وَدھ سی ۔ چھوٹے ہندیاں توں ہیر دے نال کھیڈیاں مَلدیاں رہیاں ۔ جدوں ہیر دی چھیج اُتے میاں رانجھا جاستا تے ایہناں ہیر نال رَل کے لڈن جھبیل نوں چنگا سُوتا لایا ۔ حالاں اوہدا کوئی اجیہا قصور وی نہیں سی ۔ تصوّف وچ ہیر دیاں سہیلیاں توں مراد "بیوی تے گھر بار" اِے ۔

۵۔ سہتی ایہہ کُڑی مہر اَجّو دی دھی ، سیدے کھیڑے دی بھین تے ہیر دی ننان اِے ۔ عقلوں شکلوں چنگی ، بڑی نٹ کھٹ ، مُنہ پھٹ تے جھگڑے باز ، جدوں رانجھا جوگی بن کے اوندا اِے تے ایہہ اوہنوں فوراً تاڑ لیندی اِے تے ہیر نوں مخاطب کر کے آہندی اِے ؎

سہتی آکھیا بھابیئے ویکھ توں نی پھردا لُچ منڈا کر سانیاں نی
کتے سجرے کن پڑوا لتے دھروں لعنتاں ایہہ پُرانیاں نی

رانجھا سہتی نوں کسے نہ کسے طراں اپنی عقیدت مند بنا لیندا اِے ۔ ایہہ ایہنوں کرنی والا بزرگ منن لگ پئی ۔ آخر اپنے کلیجے دیاں پیڑاں دا ذکر رانجھے اگے کیتا شائد جے دار وِل جائے ۔ ہیر تے رانجھے دے گھروں نکلن وچ اوہدا بڑا ہتھ ہُندا اِے ۔ ہیر دا کم کرن لئی ماں نال وی وَل چھل کردی اِے ؎

نو نہہ لعل جیہی اندر گھتیا اِی پرکھ باہروں لعل ونجاونی ایں
تیری اِہ پھلیلڑی پدمنی اے دار ولین کھونوں توں گنواونی ایں

ایہدی ایہہ گل سن کے ماں کہندی اِے ؎

جا وے اٹھ کے منجیوں کویں ٹل کے ہتھ پیر ہلا کے چُست ہووے
ایہہ وی وڈا عذاب ہے ماپیاں نوں دھی نونہہ نُوں ہے تے سُست ہووے

وارث شاہؒ تے دمودر ہوراں وچ ایہدے بارے کجھ اتفاق نہیں ۔ وارث شاہ ہوری

ایہنوں کنواری مَن دے سنے، پر دمودر کہندا اے ایہہ بیوہ سی تے اِہدا راموں برہمن نال پیار سی۔

ایہدے پاتر توں معلوم ہُندا اے کہ ایہہ بڑی زنانے ساز، کھچروٹ تے براوندے جاندے راہی تے پیراں فقیراں دے بھیڑ چنگ توں جانوں اے۔ ایہنے اپنی تے اپنی بھابی ہیر خاطر ماں پیو دا بیڑا غرق کر دتّا۔

۶۔ سہتی دی ماں | اِک سدّھی سادھی ہنڈو زنانی۔ جو دھی آکھیا او سو منّیاں او مدّا کر دار لڑاکیاں سسّاں والا نئیں۔ ایہدی سارے قِصّے وچہ اِکّو واری لوڑ پئی اے

ایہناں پاتراں توں اَڈ ہیر وارث شاہ وِچہ دو کڑیاں وی نیں۔ اِک کڑی اوہ اے جیہڑی رنگ پوروں ہیر دا سنیہا لے کے آئی تے دُوجی ہیر دی اپنی بھتیجی اے جیہڑی کالے باغوں ہیر دا سنیہا لیوندی اے۔ ایہناں توں اَڈ کئی ہور پاتر نے جیویں رابیل باندی، سہتی دیاں سہیلیاں، کئی سوانیاں تے لڈّن جھبیل دیاں دو دوہٹیاں۔

ہیر رانجھے دی کہانی دے پاتراں دی طبیعتاں دا فرق

جس جس لکھاری نے اَج تک ہیر رانجھے دا قصّہ لکھیا اے اوہنے اوہنے اپنے اپنے پاتراں دی طبیعتاں دا ماڑا ماڑا فرق دسّیا اے۔

دمودر نے رانجھے نوں اِک دھیمے مزاج دا پاتر لکھیا اے۔ اوہدے نزدیک رانجھا ایسا پاتر اے جہنوں اپنی شخصیّت دا کوئی زیادہ پاس نئیں۔ اہدی طبیعت وچہ کوئی جوش تے ابھار نئیں۔ سگوں ایہدی طبیعت بالکل ٹھنڈی اے۔ دمودر دے رانجھے دی طبیعت وارث شاہ، احمدیار، جوگ سنگھ دے رانجھے طراں جذباتی نئیں۔

احمد کوی دے قِصّے وچہ رانجھے نوں میانہ رو مستقل مزاج تے انسانی فطرت توں پُوری طراں واقف وکھایا گیا اے۔ ایہدے رانجھے نوں اپنے جذبات تے پُوری طراں قابو اے۔ اوہ نہ تے بالناتھ نال جھگڑدا اے تے نہ ای اوہدے نال

کوئی اوہدی ئے دے منہدی اے۔ سگوں اک پاسے اوہ بالناتھ دے کشف تے کرامت دی تعریف کردا اے تے دوجے پاسے اپنی مصیبتاں تے دکھ دا اظہار کردا اے، تے ایس طراں اوہ بالناتھ نوں اپنا ہمدرد بنالیندا اے۔ اِنج معلوم ہندا اے جیویں رانجھا جوگ دے پوتر پن وچہ پورا یقین رکھدا اے تے جوگ نوں دلوں قبول کردا اے۔ احمد یار نے رانجھے نوں حقیقی تے مجازی دونواں طراں پیش کیتا اے۔

مُقبل نے اپنے قصے وچہ رانجھے نوں اک غریب طبیعت پاتر دکھایا اے۔ جو بالناتھ کولوں منتاں ترلے کر کے جوگ لیندا اے۔ تے وعدہ کردا اے کہ اوہ اپنے گرو دا دلوں بجانوں حکم منّے گا۔ مُقبل دا رانجھا وارث شاہ دے رانجھے طراں جوگیاں دے عملاں تے بہتی تنقید نئیں کردا تے نہ ای احمد یار دے رانجھے طراں اپنے حسب تے نسب تے ہنکار کردا اے۔ اوہ بالناتھ نال بڑی عاجزی تے انکساری نال گل کردا اے۔

اوہ روحانی طاقت حاصل کر کے وی اپنی انسانی ضرورتاں توں ہتھ نئیں چکدا۔ اوہنوں دنیا توں کنارہ کشی دی زندگی پسند نئیں۔ بس ایہہ کہہ لو کہ مقبل دا رانجھا مجازی سطح تے زندہ اے۔ اوہ نہ سماج دا نمائندہ تے نہ کسے ضرورت دی علامت اے۔

وارث شاہ دی کہانی وچہ رانجھا اک چلدا پھردا پاتر اے۔ اوہ بے حس نئیں۔ ویلا وہان دے نال نال اوہدے کردار وچہ وی ترقی منہدی جاندی اے۔ تے حدوں اوہ جوگ لین جاندا اے تے اوس ویلے اک گھبرو جوان ای نئیں ہندا سگوں اک نڈر، عقلمند، تے سماجی لحاظ نال اک کامیاب انسان ہندا اے۔ اوہنوں ایہہ پتہ ہندا اے کہ جوگ لیناں کوئی خالہ جی دا واڑا نئیں۔ اوہ سوچدا اے، ہو سکدا اے میں ایس کم وچہ اپنی ذات دی پوری نفی نہ کر سکاں۔ پر ہیر اوہدے لوں لوں وچہ ایسراں رس مس گئی ہندی اے کہ اوہ اپنے مجازی معشوق نوں ای حقیقی معشوق سمجھن لگ پیندا اے۔ اوہدے نزدیک جوگ دا مقصد ہیر نوں ای حاصل کرنا اے

ایہو گل اوہ اپنے گرو توں وی دس دا اے۔ اصل وچہ وارث شاہ اپنے پاتر رانجھے نوں تنہاں تھاواں تے ای زندہ رکھنا چاہندا اے تے ایس مقصد وچہ اوہ

کامیاب وی نظر اوندا اِے۔

احمد یار احمد یار دا رانجھا اپنے اردگرد توں چنگی طراں واقف اِے، تے اوہدے تے سماج دا اثر وی پوری طراں غالب اے۔ اوہنوں ایس گل دا وی بہت افسوس اِے کہ اوہنے ہیر نوں حاصل کرن لئی پورے بارہ ورھے ہیر دے پیو دی خدمت کیتی اِے۔ پر اوہ اخیر تے آکے ایسا ٹھگ نکلیا اے جنھے اوہدی محنت تے خدمت دا اوہنوں کوئی صلہ نئیں دتا۔ تے سوائے بدنامی تے رسوائی دے ہور کوئی شے نئیں دتی۔ ایتھے رانجھے نوں اپنی بے عزتی دا سخت افسوس تے احساس اِے۔

احمد یار ہوراں نوں اپنے پاتر رانجھے دی آن انکھ بہت پیاری اے۔

محمد شاہ ہوراں دی مثنویاں مطابق رانجھا اک خدمت گذار تے حکم دا بندہ اِے۔ جو بڑی منتاں تے ترلیاں ناں بالناتھ کولوں جوگ لیندا اے۔ بالناتھ وی ایہدی درداں بھری کہانی سن کے اوہنوں جوگ دے کے گھل دیندا اِے۔ ایسراں کہانی اک شکل وچوں نکل کے دوسری شکل وچ داخل ہندی اِے۔ جہدے توں ایہو مراد لئی جا سکدی اے کہ رانجھا جدوں اپنے مقصد وچ اُکا ای کامیاب نئیں ہندا تے عام لوکاں دے رسم و رواج چھڈ کے بالناتھ دی روحانی امداد حاصل کردا اے۔ جوگ سنگھ دا رانجھا ہیر دے فراق تے وچھوڑے وچ سڑدا بھجدا دکھائی دیندا اے۔ ایہو وجہ اے کہ بالناتھ دا اوہنوں نصیحت کرنا ذرا پسند نئیں اوندا۔ معلوم ایہہ ہویا کہ رانجھا بالناتھ کولوں جوگ توں اُڈ روحانی مدد لین واسطے جاندا اِے۔ ایسے لئی اوہ جوگ دیاں ضرورتاں نوں بہتا ضروری نئیں سمجھدا۔

......

وارث شاہ دی شاعری

زبان تے بیان وارث شاہ پہلا پنجابی کوی اے جیہدے کلام وچ پنجابی زبان اپنی پوری چمک دمک، لچک تے خوبصورتی نال سامنے آئی اے۔ وارث شاہ ہوراں کول لفظاں تے ترکیباں دا اک سدیپک خزانہ اے۔ جیہدے وچ عربی، فارسی، ترکی، سنسکرت، تے بھاشا دے الفاظ موجود نیں۔ جنہاں نوں اوہناں ایسے استادانہ فن نال ورتیا اے کہ اوہ دوجیاں زباناں دے لفظ ہندیاں ہویاں بڑے معلوم نئیں ہندے تے پنجابی دی اصلی شکل روپ تے قائم رہندے نے۔

ہیر وارث شاہ دے مطالعہ توں پنجابی دی دولت مندی تے دھن مایا نوں اڈیہدے پرانے ہون دا وی احساس ہندا اے۔ تے گل وی اصلی ایہو ای اے کہ پنجابی دنیا دی سب توں پرانی زبان ایں۔ بعض لوگ پنجابی زبان تے ادب دی بسم اللہ مولوی عبداللہ عبدی مصنف باراں انواع دی نثر تے جعفر زٹلی دیاں یاویاں توں ہندی خیال کردے ہین۔ دوجے پڑچولی ایہدی ابتداء بابا فریدؒ دے کجھ اچار ناں تے گورونانک دے کجھ اکھاناں توں ہندی من دے نیں۔ تے ایس بارے پنجاب دے فارسی گو شاعر مسعود سعد سلمان دے گواچے ہوا چے دیوان دا حوالہ وی دیندے نیں۔ پر ایہہ گل سادی تے سہل نئیں۔ پنجابی نوں شمال مغربی پراکرت دا روپ قرار دین نال ایہہ مسئلہ حل نئیں ہو سکدا۔

ہیٹھلیاں سطراں وچ اسیں مختصر جیہا ایہدے بارے عرض کرنے ہاں:۔

پنجاب دی جوہ وچ آریاں نے مسیح علیہ السلام توں پندراں سو ورہے (۱۵۰۰) پہلاں اُدناں جاناں شروع کیتا۔ ایہہ بڑے وحشی تے اُجڈ قسم دے لوک سن۔ گھوڑے پال دے سن تے بہت سارے دیوتیاں نوں پوجدے سن۔ کئی طراں دے منتر وی پڑھدے سن۔ ایہناں دی بولی جنہوں بعد وچ ویدک آکھیا گیا سنسکرت دی

نویں نویں شکل سی تے مجوسیاں دی کتاب اوستا نال مِلدی جُلدی سی۔ آریاں دے اون ویلے پنجاب تے سندھ وِچ دراوڑی تہذیب نوں پلدیاں پھُلدیاں نیڑے نیڑے اِک ہزار وَرہا ہو چُکا سی۔ موہنجوداڑو تے ہڑپے دیاں تہذیباں اِک دوجے نال ڈاھڈیاں مِلدیاں جُلدیاں نیں۔ حالی تیک "آثارِ قدیمہ" دے وِدواناں کولوں ایہہ بیان نئیں ہو سکیا کہ ایہناں دوہاں تہذیباں وچوں بہتی پرانی کیہڑی تہذیب اِے۔ موہنجوداڑو تے ہڑپہ دے کھولیاں توں ایہہ گل صاف تے واضح ہو جاندی اِے کہ دراوڑ بڑے محنتی، سلیقہ مند، تے باقاعدگی دے نال زندگی گذارن دے عادی بن چکے سَن۔ اوہ ہر گل نوں گِن مِتھ کے کردے سَن۔ جیہڑے پنڈاں وِچ وَسوں کردے سن اوہناں دے کوٹھے تے گلیاں بڑے کھُلے کھُلے بناندے سَن۔ جگہ جگہ تلا (تالاب) بناندے سَن۔ پانی نِکلن لئی زمین دے ہیٹھو ہیٹھ نالیاں بنیاں ہویاں سَن۔ آٹا دانہ جمع کرن لئی وڈے وڈے گودام بناندے سَن۔ ہل واہندے تے زمینداری کردے سَن۔ مال ڈنگر ڈھون لئی گڈاں ورتدے سَن۔ دودھ مکھن واسطے مجھاں گانواں پالدے سَن۔

اوہناں دے مذہب وِچ سپ دی پُوجا ہندی سی۔ درختاں نوں وی خدا منیاں جاندا سی۔ اوہ اِک نچن والے دیوتے تے کالی دیوی دی وی مانتا کردے سَن۔ لی بان ہوراں دے بیان مُطابق سندھ تے پنجاب دے ایہہ پرانے وسنیک حدّی پُشتی تورانی سَن۔ ایہناں دی بولی وی تورانی بولی نال مِلدی جلدی اِے پر ایہہ اینویں خیال اِی اِے۔

ایہہ گل حقّی اِے کہ دراوڑاں نے قلعیاں وِچ رہ کے آریاں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا پر ہر ویلے تے ہر تھاں ہاردے ای رہے۔ آریاں نے بڑی بے رحمی نال دراوڑاں نوں تھاں ماریا تے اوہناں دے شہراں نوں قبرستاناں وِچ بدل دِتا۔ جیہڑے باقی بچے کجھ دکھن وَل نس گئے تے جیہڑے دراوڑ پنجاب وِچ آریاں دے ہتھے چڑھے اوہناں نوں غلام (شودر) بنا لیا گیا۔ آریا لوک بے ہنر تے بے مذہبے سَن۔ اوہناں اتے دراوڑاں دے مذہب تے پیشیاں دا بڑا اثر ہویا۔ زبان دا تے حدّوں ودھ اثر ہویا۔ ایہہ گل یاد رکھن دے لائق اے کہ موہنجوداڑو تے ہڑپہ وِچ معاشرے دا نظام ماں وَلوں ٹردا سی۔ پر ایہدے برخلاف آریاں دا نظام پیو وَلوں شروع ہندا سی۔

مطلب ایہہ پئی مرد ہر طراں ناں عورت توں اُچا تے سُچا سمجھیا جاندا سی۔ مرد اپنی عورت تے آل اولاد دتے پوری طراں حکم چلان دا حق رکھدا سی۔ آریاں نے دوجے فتح مند لوکاں طراں اپنے گھراں وچہ کئی ہزار عورتاں نوں بہالیا۔ ایس طراں آریاں دے مذہب عادتاں تے زبان تے ڈونگھے اثر پئے۔ نویں پڑچول مطابق شو دیوتا، درگا، بھوانی، تے کرشن ورگے الفاظ آریاں دی بولی وچہ رَچ مچ گئے۔ جتھوں تیک ادب تے شعر دا معاملہ اے، عورت دے مرد ناں عشق دیاں روائتاں وی دراوڑاں دے "مادری نظام معاشرہ" توں ایں لیاں گیاں نیں۔ ایس ادبی روائت نے ہندواں وی شاعری تے روح دی ڈونگھائیاں تک اثر کیتا۔ بنگالی تے ہندی دی عشقیہ شاعری توں لے کے بھگت کویاں دے عارفانہ کلام تک ہر تھاں ایہدا مطالعہ کیتا جا سکدا اے۔ سورداس، چنڈی داس میراں تے گوبند ایس روائت دے مشہور ترجمان نیں۔ آریاں لوکاں نے اپنے آپ تے دراوڑاں وچہ فرق رکھن لئی ذات پات دا سربندھ کیتا۔ ایہہ نظام چٹے کالے رنگ تے قائم سی۔ ایہنوں کجھ ویلے بعد برہمناں نے اپنی سرداری قائم رکھن لئی پکا ادارہ بنا لیا۔ ایہہ گل یاد رکھن دے قابل اے کہ آریا لوک گنگا تے جمناں دی وادیاں وچہ ہڑ لونگ مچان توں پہلاں کئی صدیاں پنجاب وچہ ٹھہرے رہے۔ ایس دیس وچہ اوہناں حکومتاں قائم کیتیاں تے ویدک بولی نوں سنسکرت وچہ ڈھال لیا۔ رگ وید نوں ترتیب دتی تے دراوڑاں دی حکومتاں دے طور طریقے اختیار کیتے۔ دراوڑاں دی بولی آریاں دی بولی نالوں زیادہ ترقی پا گئی سی ایس لئی ویدک بولی اوہدے توں ڈاھڈی متاثر ہوئی۔

ویدک بولی نوں سنسکرت بنن لگیاں کوئی پنجسو ورہے لگے تے ایہہ اینویں گل ای نئیں کہ اوہ ایس دوران وچہ دراوڑی زبان توں حدّوں ودّھ متاثر ہوئی۔ بدھ مت دے رواج پان ناں برہمناں دی مذہبی تے زبان دی ٹھیکیداری ختم ہو گئی۔ بدھ تے اوہدے بھکشو پالی زبان وچہ وعظ نصیحت کردے سَن۔ تے تصنیفاں تے تالیفاں دا سلسلہ وی ایسے زبان وچہ ای شروع ہویا۔ پالی زبان نوں شمالی ہندوستان وچہ بڑی ترقی حاصل ہوئی۔ تے ایہو دیس پالی زبان وچہ مذہبی تصنیفاں دا گڑھ سی۔

ہندواں دا ایہہ دعویٰ اے کہ دوجیاں پرکرتاں سنسکرت دی کوکھ وچوں ہنیں نکلیاں بلکہ ایہہ اوہ مقامی بولیاں سن جہڑیاں آریاں دے اون توں پہلاں پنجاب تے سندھ وچہ بولیاں جاندیاں سن تے اوہناں دے ہزاراں لفظ سنسکرت وچہ وڑ بیٹھے۔

آریا لوک ہل واہن، بھانڈے بنان، گہنے گھڑن، کاٹھ کوٹھا بنان تے لکڑی دے ساماں تیار کرن توں بالکل نہئیں جاندے سن۔ ایس لئی مجبور ہو کے اوہناں پیشیاں بارے جنّے لفظ سن سبھ اپنی زبان وچہ داخل کر لئے۔ ایسے طرحاں ویلا گذردیاں گذردیاں دراوڑی تے پنجابی تے سندھی زباناں دے ہزاراں لفظ سنسکرت وچہ رس مس گئے۔ بعد وچہ برہمناں نے سنسکرت توں ہندوستان دی سب توں پرانی زبان من لیا۔ پالی تے دوجی پراکرتاں جہڑیاں سنسکرت توں وی پرانیاں زباناں سن سنسکرت دیاں ای وگڑیاں شکلاں بن کے رہ گئیاں۔ ہندو جنہاں نوں تاریخ نویسی نال دور دا وی واسطہ نہئیں اپنی گھٹاں واسطے آریاں نوں دنیا دی سب توں پرانی نسل سمجھدے ہین۔ تے سنسکرت نوں دنیا دی سب توں پرانی زبان منواں واسطے اینویں ای سنگ پھسا بہندے رہین۔ وڈا ظلم ایہہ وے جو بعضے انگریزوی جنہاں نوں مشرقی زباناں نال پیار اے برہمناں دے گھسّے وچہ آ گئے تے سنسکرت اتے دراوڑی زبان دے اثراں دی پڑچول تے پُن چھان دی بجائے پالی تے دوسریاں پراکرتاں نوں سنسکرت دی ای وگڑی ہوئی شاخ سمجھن لگ پئے۔ رہس ڈیوڈز ہوراں ایس غلطی دا پوری طرحاں ازالہ کر دِتا اے۔ پر فیر وی آریاں توں پہلی زباناں دے برخلاف پرانا دکھ تے ساڑ باقی اے۔ تے ایسے لئی پنجابی تے سندھی ورگیاں پرانیاں زباناں نوں بھیڑی نظر نال ویکھیا جاندا اے۔

آریاں نے ہندوستان دے اصلی باشندیاں نوں غلام بنا لیا تے نال ای اوہناں نوں ایہہ ہدایت کر دتی کہ اوہ اوہناں دی دیوبانی نوں نہ سکھن تے نہ بولن۔ ایہو وجہ سی جو محکوم قوماں برابر اپنیاں زباناں بولدیاں رہیاں۔ شمالی ہند وچہ اوہ جو بولی بولدے سن اوہنوں پنجابی زبان دی سب توں پرانی صورت سمجھیا جا سکدا اے پنجابی آریاں دے اون توں لگ کے ہن تیکر کسے نہ کسے شکل وچہ پنج دریاواں

دے دیس دی زبان رہی اے ۔ ایہہ زبان ای مسلمان جتوآں (فاتحین) نال ہجرت کر کے دلی پہنچی ۔ اوتھوں تغلقاں تے خلجیاں دے نال دکن گئی چلی تے ایتھے اوہنوں دکھنی داناں دے دتا گیا ۔ بعد وچ ایہدی صفائی کر کے ایہنوں اردو داناں دے دتا گیا ۔ جناب حافظ محمود شیرانیؒ تے جناب شوکت سبزواری ہوراں نے اُردو تے دوجیاں پراکرتاں دے آپس وچ میل ملاپ ظاہر کرن لئی ہزاراں الفاظ اپنیاں کتاباں "پنجاب میں اردو" تے "اردو زبان کا ارتقاء" وچ دتے نیں ۔ جنہاں نوں پڑھ کے تے مقابلہ کر کے ایہہ منناں پیندا اے کہ جنہاں نوں بعض لکھاری پراکرت دے الفاظ سمجھدے نیں اوہ اصل وچ پنجابی زبان دے ای الفاظ نیں ۔

اُردو	پراکرت	اُردو	پراکرت
دوُدھ	دُدھ	پوُچھ	پچھُ
پوُت	پُت	سات	سَت
بھوُک	بھُکھ	کان	کَن
لاَت	لت	ناک	نک

ایہدے توں اڈ کئی مصدر ایسے نیں جیہڑے اُکاّ ای پنجابی دے مصدر نیں تے اوہناں نوں دکھنی آکھیا جاندا اے ، جیویں :۔

دِسنا	نظر آنا	لوڑنا	تلاش کرنا
سِٹنا	ڈالنا	نسنا	بھاگنا
کاڈنا	نکالنا	لڑنا	کاٹنا

اگر غور تے وچار نال ویکھیا جائے تے دکھنی پنجابی دی ای اک شاخ اے جس طراں لاہوری ، سرائیکی ، ملتانی ، لہندا ، پوٹھوہاری ، ہندکو ، ڈوگرا اصل وچ پنجابی دیاں ایں شاخاں نیں پر بعضے لوک ایہناں نوں پنجابی توں علیحدہ زباناں بنان دی کوشش کر دے نیں ۔

عام طور تے ایہہ آکھیا جاندا اے کہ عربی ، فارسی ہتے ترکی دا پرانیاں بولیاں نال میل ملاپ محمد بن قاسم دے سندھ تے حملے تے غزنویاں دے پنجاب تے حملیاں ویلے عمل وچ آیا ۔ پر حقّی گل ایہہ وے کہ پہلوی زبان تے مقامی بولیاں دا

ایہہ میل ملاپ حضرت عیسیٰ علیہ السّلام توں پنجسو ورہے ہو چکا سی۔ ایہہ اوووں دی گل اے جدوں ہنجا منشی خاندان دے ایرانی بادشاہواں نے پنجاب تے کشمیر، بلوچستان تے سندھ دے کجھ علاقیاں نوں فتح کر کے اپنی راجدھانی وچہ شامل کر لیا سی۔ تے فیر جدوں خشاشیا ہنجا منشی نیں یونان تے چڑھائی کیتی تے اوووں وی اوہدی فوج وچہ پنجابی تے سندھی سپاہی موجود سن۔ سکندر دے حملے نیکر وودھ گھٹ دوسو ورہے تائیں ایران دا سیاسی سنتھ ایتے رہیا۔ ایس وقتی گذران وچہ ہزاراں ایرانی خاندان کشمیر وچہ تے پنجاب وچہ آکے آباد ہو گئے۔ ایسے لئی آزاد کشمیر وچہ کئی جگھاں تے لہراسپ، ارجاسپ، خداداد، نورداد، گوہر داد ناں رکھے جاندے نیں۔ غزنویاں نے پنجاب تے اک سو ستّر ورہے حکومت کیتی تے ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں مسلماناں تے پنجابی ہندواں دا آپس وچہ میل جول شروع ہویا۔ پنجابی وچہ ترکی تے فارسی دے الفاظ دھڑا دھڑ شامل ہون لگ پئے۔ تے اک نویں زبان دی نیں رکھی گئی۔

جدوں قطب الدین ایبک نے دلّی تے حملہ کیتا تے اوہدی فوج وچہ سٹھ ہزار پنجابی سن۔ اوہناں نے دلّی وچہ ای وسّوں کر لئی۔ ایسے طراں غیاث الدین نے پنجاب توں دلّی وَل رُخ کیتا تے اوہدی فوج وچہ سٹھ ہزار توں گھٹ پنجابی سپاہی نئیں سن۔ بہلول لودھی نے دلّی تے حملہ کیتا تے پنجابی سپاہیاں دی مدد ناں ای کیتا۔ محمد تغلق نے دِلّی چھڈی تے اوس ویلے اوہدے نال پنجابی جواناں دا اِک بہت وڈا لشکر سی۔ تیمور بادشاہ دا صوبیدار پنجابی سی۔ ایس طراں لکھّاں پنجابی دِلّی تے دکھن پہنچے۔ اوتھے ای وسّوں کر لئی تے پنجابی ای بولدے رہے۔ تے کجھ عربی، فارسی تے ترکی دے لفظاں نوں وی اپنی بولی نال گنڈھ لیا۔ جیہڑے زمانے دا اسیں ذکر کر رہے ہاں اوس زمانے وچہ پنجابی نوں لاہوری یا ملتانی آکھیا جاندا سی۔ بعض لوک لہندا تے پنجابی نوں دو وکھریاں زباناں سمجھدے نیں پر پنجابی تے لہندا اک ای زبان دے دو ناں نیں۔ پنجابی پنج دریاواں دے دیس دی زبان اے تے پنجاب دے کئیاں حصّیاں دیاں بولیاں وچہ بول چال دا فرق ایہدی وحدت یعنی اک ہون نوں انکار نئیں کرا سکدا۔ جیویں آئرلینڈ، سکاٹ لینڈ، اضلاعِ متحدہ،

کینیڈا، آسٹریلیا، نیوزی لینڈ، دی زبان نوں بول چال دے فرق دے ہندیاں ہویاں انگریزی ای آکھیا جاندا اے۔

جیویں وی ہووے ایہہ منناں پیندا اے کہ دکن وچ پنجابی لشکراں دے نال جیہڑی زبان پہنچی اوہنوں دکنی آکھن لگ پئے۔ تے ایہہ زبان کجھ پنجابی نالوں تھوڑی جیہی وکھری شکل اختیار کر گئی۔ پر ایہدا ڈول پنجابی دا ای سی۔ بہمنی ٹبّر دے بادشاہواں وچوں محمد قلی قطب شاہ تے عبداللہ قطب شاہ شاعر سَن۔ اوہدی وی زبان پنجابی دی اوہو ای شکل اے جنہوں غلطی نال دکنی آکھیا جاندا اے۔

ملّا نصرتی دی مثنوی گلشنِ عشق وچ پنجابی زبان دا ذخیرہ ملاحظہ ہووے:۔

اتاول	بے قراری	اچ۔ اُچے	ابھی تک
انپڑنا، اپڑنا	پہنچنا	اَنت	انتہاء
وست۔ بُت	چیز لبت	بھنجن۔ بھجّن	ٹوٹنا
بھوئیں	زمین	پاڑنا	پھاڑنا
توائی	بربادی	جداں	جَب
ڈونگا	گہرا	سٹیّا	ڈال دیا
سنگ	ہمراہ	سیوا	خدمت
گالن	پگھلانا	گشتی	آوارہ عورت
نیڑے	نزدیک	نٹھنا	بھاگنا

پنجابی زبان دا اثر دکن تک ای نئیں رہیا، راجستھان وی ایہدے غلبے توں نہیں بچ سکیا۔ میراں دے بھجناں وچ اکثر پنجابی دے الفاظ ملدے نیں۔ جیویں

سُرت کی کچھنی کا چھوں گی۔

ایسی ہے کوئی پریم سنیہی ترت سُنیہا لادے۔

اب چھوڑت نہیں ہے پر بھوّ جی۔

اودھی بدیسی اجوں نہ آئے۔

ناسخ تے اوہدے نگرلیاں کویاں اردو شاعری وچوں پنجابی ناواں تے فعلاں نوں کڈھ دِتا پر نثر وچوں نہ کڈھ سکے۔ لکھنو دے کئی لکھاریاں نے پنجابی

دے ہزاراں محاورے تے الفاظ اپنیاں اُچارناں وچہ ورتے نیں ۔جیویں ۔

کورے کا کورا ۔ میرے پیٹ میں بات نہیں پچتی ۔ سہم نہیں چنگا کر دے گا ۔ اک گھبرو جوان ادھر سے گذرا ۔ گیڑیاں کھیلیں گے ۔ زمین پولی رکھی ۔ مکان ڈھے گیا ۔

ایہہ تے گل وکھری اے محمد حسین آزاد ورگا مہا لکھاری پنجابی نوں متاثر ہوویں بغیر نئیں رہ سکیا ۔ دربار اکبری وچہ لکھدا اے ؛ ۔

مارے خوشی کے چک پھیریاں لیا کرتا تھا ۔ ہاتھی لانگتے پھلانگتے چلے جاتے ۔ ہانڈی میں جو ہوتا وہی ڈوئی میں آتا ۔ ایک لپ بھر اشرفیاں دیں ۔ برف ڈھیمے ۔

اُتلیاں تشریحاں توں ساڈا مطلب ایہہ سی کہ پنجابی زبان دی قدامت (پرانا ہونا) تے ہر تھاں کھل کھلار ثابت ہو جاوے ۔

وارث شاہ نے ایس سب توں پرانی تے دولت مند زبان وچہ ہیر رانجھے دا قصہ لکھیا تے ٹھیٹھ پنجابی دے ہزاراں الفاظ، ترکیباں، محاورے تے کہاوتاں ساڈے لئی محفوظ کر کے رکھ دتے جیہڑے شاید ہیر لکھیوں بغیر ساڈے علم وچہ ای نہ اوندے ۔ ایہناں محاوریاں تے کہاوتاں توں پینڈو لوکاں دی زندگی دا اک پاسہ سامنے آجاندا اے ۔ کجھ مثالاں چھکے لئی ہیٹھاں لکھیاں جاندیاں نیں ۔

سُتیاں کلاں جگانا = سوئے ہوئے فتنے کو جگانا ۔

تھال وچہ پدنڑاں = ناشکری کرنا ۔

ددھ وچ اک چونا = رنگ میں بھنگ ڈالنا ۔

چاوناں چکنا = ذمہ لینا

اُلٹا کھوہ گیڑنا = اُلٹی بات کرنا

متھا ڈاہنا = مقابلہ کرنا ۔ جھگڑنا

کھتے پینا = پنجے جھاڑ کر پیچھے پڑنا ۔

رلیکاں لانا = بدنامی کرنا ۔

دندیاں لِلکاناں = مِنت کرنا ۔

وِل دی گھنڈی کھولنا	=	راز بتانا
پَنڈ چاوناں	=	ذمہ لینا
پہاڑ تولنا	=	بہت بڑا جھوٹ بولنا۔
اکھیاں وچ چونڈیاں وڈناں	=	آنکھوں سے اشارے کرنا۔
بِھیہہ کھانا	=	جھک مارنا۔
نیوں لگانا	=	پیار کرنا۔
جھاڑا جھاڑنا	=	ٹھگ لینا۔
کُچریاں وارا کھا گِدڑ	=	جَواں دا راکھا کھوتا (گدھا گیہوں کا محافظ)

ہیر وارث شاہ وچ ہزاراں لفظ نیں جو خاص پنجابی نیں تے ہور کسے زبان توں اُدھار نئیں لے گئے۔ ایہہ بدقسمتی سمجھو کہ حالی تیکر دراوڑی تحریراں چنگی طرحاں پڑھیاں نئیں گئیاں۔ ایہو وَجہ اے جو اسیں ایہہ فیصلہ نئیں کر سکدے کہ کیہڑے کیہڑے لفظ دراوڑاں دے زمانے دی یادگار نیں۔ پر جدوں اسیں ویکھنے ہاں کہ مَر مُکیاں زباناں دے لفظ وی کسے نہ کسے نویں زبان وچ مِلدے نیں تے فیر اسیں ایہہ نتیجہ کڈھ سکدے ہاں کہ اوہ الفاظ جیہڑے ترکی، عربی تے فارسی وچ نہیں مِلدے اوہ اصل وچ آریاں دے زمانے توں پہلاں دے نیں۔ مصر، بابل، اشوری تہذیباں فناہ ہو گئیاں تے اوہناں دے نال اوہناں دیاں زباناں وی مَر مٹ گئیاں۔ پر پنجابی دے تمدّن وچ اُتّو ڑتی انقلاب ایہدی اصلیّت نوں نئیں وگاڑ سکے۔ آریاں دے اون توں پہلاں پنجاب وچ کھیتی باڑی دا پورا سر بندھ سی تے حملہ کرن والے کوئی تے گڈریئے سَن، کوئی صحرائی سن تے کوئی پہاڑی سَن۔ ایہو وَجہ اے کہ اوہناں دے اون توں بعد وی پنجابی کھیتی باڑی دی اِصطلاحواں وچ تے ترکیباں وچ کوئی فرق نہ پیا۔ کیوں جو وارث شاہ نے جیہڑیاں قسماں گھاہ (گھاس) دیاں گنوائیاں نیں اوہناں دے بارے اَسیں پورے یقین نال کہہ سکنے آں کہ اوہ اوہو ای نے جیہڑیاں کدی پرانے زمانے وچ ہندیاں سَن۔ جیویں ؎

لِہلی، سرالا، گرہم، سہچر، وِٹّل، مُرک، کھبّل، وہامن، چوزاں، لونک، سوانک، ڈِبھّہ، کاہی۔

ایسے طرحاں اِی مجھّاں گانواں وی آریاں دے اون توں پہلاں دیاں پلن لگیاں نیں۔ وارث شاہ تے مجھّاں دیاں جو قسماں گنوایاں نے اوہناں وچوں ناں ہندوستان تے پاکستان دی کسے وی نویں تے پرانی زبان وچہ نہیں مِلدے بلکہ اوہناں وچوں کجھ ایسے ناں وی نے جیہڑے پینڈواں نوں وی نہیں اوندے جویں:۔

ڈھیلیاں، موریاں، بوریاں، کبلیاں، کنڈھیاں، مٹیالیاں، لنڈیاں، روڑیاں، کریلیاں، وَوکلاں، پھنڈراں، کھانگڑاں، ہنقیلیاں، ڈھڈلاں، ڈاگاں۔

ہیر وچہ بعضے الفاظ بالکل اِی پنجابی زبان دے نیں۔ جنہاں دے بارے کسے پرانی زبان نال تعلق رکھن دا شُبہ نئیں ہو سکدا۔ جویں:۔

ارلی، سیاڑ، جھوٹی، پاڑے، لدّھا، گواہنڈ، بھاہ، چھوڈا، دھرکونا، تیلا، پلاکی، منکھ، اولا، پنڈ، آہر، اواگت، اوکڑ۔

مصر، پنجاب تے سندھ وچہ جیہڑا معاشرے دا نظام قائم سی اوہدے وچہ عورت نوں مرکزی حیثیّت حاصِل سی۔ پنجابی زبان دے ڈانڈے ایسے زبان نال جا مِلدے نیں۔ ایہہ گل غور دے لائق اے کہ صورت، شکل، قد کاٹھ، ڈیل ڈول تے عادتاں دے لِحاظ نال عورت دیاں جنیاں وی قسماں نیں شاید اِی کسے دوسری زبان وچہ مِلن۔ عربی زبان وچہ گھوڑے تے تلوار دے کئی سو ناں نیں۔ ہیر وچہ عورت دے اک سو توں ودّھ ناں موجود نیں۔ نمونہ ایہہ وے:۔

اناکھڑی، اول منولی، باندر نکّی، اُڈّھل، سُوڈیل، بودلی، بوسری، باہگڑ بلّی، بھیر بھُنّی، بھیڑ بتھنّی، پٹاکی، پدپیڑی، پھینی، ٹرلوبی، باہگی، پھپھے کٹن، جلہّی، جوکھٹ، چھُنّی، گھڑ گھسّی، ڈاری، سیون چڑی، کھیڈ کھڈوہنی، للاتری، انگ جھپیڑی، تُسو جّی، نڈھی، سوانی، مان متی، مُٹھڑی، ہلینی۔

بیان دِی لطافت وارث شاہ دا سارے دا سارا کلام سرتوں پے کے پیراں تیکر اُتّم تے چونواں ایں تے

دِل دی گھُنڈی کھولنا = راز بتانا

پَنڈ چاوناں = ذمہ لینا

پہاڑ تولنا = بہت بڑا جھوٹ بولنا۔

اکھیاں وچہ چونڈیاں وڈناں = آنکھوں سے اشارے کرنا۔

کھیہہ کھانا = جھک مارنا۔

نیوں لگانا = پیار کرنا۔

جھاڑا جھاڑنا = ٹھگ لینا۔

کُجریاں دا راکھا گدڑ = جُواں دا راکھا کھوتا (گدھا گیہوں کا محافظ)

ہیر وارث شاہ وچہ ہزاراں لفظ نیں جو خاص پنجابی نیں تے ہور کسے زبان توں اُدھار نئیں لیے گئے۔ ایہہ بدقسمتی سمجھو کہ حالی تیکر دراوڑی تحریراں چنگی طرحاں پڑھیاں نئیں گئیاں۔ ایہو وجہ اے جو اسیں ایہہ فیصلہ نئیں کر سکدے کہ کیہڑے کیہڑے لفظ دراوڑاں دے زمانے دی یادگار ہیں۔ پر جدوں اسیں ویکھنے ہاں کہ مرُ گئیاں زباناں دے لفظ وی کسے نہ کسے نویں زبان وچہ مِلدے نیں تے فیر اسیں ایہہ نتیجہ کڈھ سکدے ہاں کہ اوہ الفاظ جیہڑے ترکی، عربی تے فارسی وچہ نہیں مِلدے اوہ اصل وچہ آریاں دے زمانے توں پہلاں دے نیں۔ مصر، بابلی، اشوری تہذیباں فناہ ہوگئیاں تے اوہناں دے نال اوہناں دیاں زباناں وی مُر مٹ گئیاں۔ پر پنجابی دے تمدن وچہ اُتوڑتی انقلاب ایہدی اصلیت نوں نئیں وگاڑ سکے۔ آریاں دے اون توں پہلاں پنجاب وچہ کھیتی باڑی دا پورا سر بندھ سی تے حملہ کرن والے کوئی تے گڈریئے سَن، کوئی صحرائی سَن تے کوئی پہاڑی سَن۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں دے اون توں بعد وی پنجابی کھیتی باڑی دی اصطلاحواں وچہ تے ترکیباں وچہ کوئی فرق نہ پیا۔ کیوں جو وارث شاہ نے جیہڑیاں قسماں گھاہ (گھاس) دیاں گنوائیاں نیں اوہناں دے بارے اسیں پورے یقین نال کہہ سکنے آں کہ اوہ اوہوای نے جیہڑیاں کدی پرانے زمانے وچہ ہندیاں سَن۔ جیویں ؎

لہلی، سرالا، گرھم، سہچر، وِنل، مُرک، کھبل، وہامن، چوراں، لونک، سَوانک، ڈِبھہ، کاہی۔

ایسے طرحاں ای مجھاں گانواں وی آریاں دے اوہ توں پہلاں دیاں پلن لگیاں نیں۔ وارث شاہ تے مجھاں دیاں جو قسماں گنوایاں نے اوہناں دے ناں ہندوستان تے پاکستان دی کسے وی نویں تے پرانی زبان وچہ نہیں ملدے بلکہ اوہناں وچوں کجھ ایسے ناں وی نے جیہڑے پینڈواں نوں وی نہیں اوندے جویں:۔

ڈھیلیاں، موریاں، بوریاں، کبلیاں، کنڈھیاں، مٹیالیاں، لنڈیاں، روڑیاں، کریلیاں، وَدکلاں، پھنڈراں، کھانگڑاں، ہتھیلیاں، ڈھڈلاں، ڈاگاں۔

ہیر وچہ بعضے الفاظ بالکل ای پنجابی زبان دے نیں۔ جنہاں دے بارے کسے پرانی زبان نال تعلق رکھن دا شُبہ نئیں ہوسکدا۔ جویں:۔

ارلی، سیارڑ، جھوٹی، پاڑے، لدّھا، گواہنڈ، بھاہ، چھوڈڑا، دھرکونا، تیلا، پلاکی، منکھ، اولا، پنڈ، آہر، اواگت، اوکڑ۔

مصر، پنجاب تے سندھ وچہ جیہڑا معاشرے دا نظام قائم سی اوہدے وچہ عورت نوں مرکزی حیثیت حاصل سی۔ پنجابی زبان دے ڈانڈے ایسے زبان نال جا ملدے نیں۔ ایہہ گل غور دے لائق اے کہ صورت، شکل، قد کاٹھ، ڈیل ڈول تے عادتاں دے لحاظ نال عورت دیاں جنیاں وی قسماں نیں شاید ای کسے دوسری زبان وچہ ملن۔ عربی زبان وچہ گھوڑے تے تلوار دے کئی سَو ناں نیں۔ ہیر وچہ عورت دے اک سو توں ودّھ ناں موجود نیں۔ نمونہ ایہہ وے:۔

اناکھڑی، اول منولی، باندر نکّی، اُدّھل، سُوہل، بودلی، بوسری، باہگڑیلّی، بھیر کُھنّی، بھیڑ بتھنّی، پتاکی، پدپیڑی، پھینی، بڑبولی، باہگی، پیچھے کٹن، جلہّی، جوکٹھ، چھُنّی، گھرڑ گھسّی، ڈاری، سیون چڑی، کھیڈ کھڈوسنی، للاتری، انگ جھپیڑی، سُوچجّی، نڈھی، سوانی، مان مَتی، مُٹھڑی، ملیسنی۔

بیان دی لطافت وارث شاہ دا سارے دا سارا کلام سر توں لے کے پیراں تیکر اُتم تے چونواں ایں تے سے

"کرشمہ دامنِ دِل می کشد کہ جا اینجاست"

دا مصداق اے۔ ہیر نوں جتھوں وی پڑھو بیان تے اظہار دی اک تازگی نظراں وچ کھُبدی جائے گی۔

وارث شاہ نے پینڈی سٹے ای عشق، وصال، شادکامی، درد فراق، سوز، عاشق تے معشوق دی اک دوجے نال محبت، امید تے نا اُمیدی، ویاہ شادی دیاں رسماں، عورتاں دیاں اک دوجے نال چوبھاں، بھابیاں تے دیوراں دے ہاسے مذاق، پنڈ دی زندگی دی وصف نگاری، قدرتی مناظراں دی تصویر کشی، پینڈواں دی وہم پرستی، بھائی بندی تے بھائی چارے وچ وکھو وکھ بولیاں، ورگے اوکھے مضموناں تے بڑی ہوشیاری تے استادی نال قلم اٹھایا اے۔ ایہہ پتہ نئیں کیہہ گل اے جو ہیر دا پڑھن والا فوراً اپنے آپ نوں ہیر دے حلاں کر دین والے جادو دے سپرد کیوں کر دیندا اے۔ ہیٹھلے شعراں توں وارث شاہ ہوراں دی قادر الکلامی تے اعجاز فن ڈلکاں مار دے نظر اوندے نیں:۔

۱۔ محب اپنے محبوب نوں مخاطب کر کے آکھدا اے ؎

ساڈیاں اکھیاں دے وچ وانگ وہیری ڈیرا گھت بوہ ہل نہ سجناں اوئے

۲۔ عشق دا بھار عاشق دے موہڈیاں نوں ماندہ کر دیندا اے پر سچے عاشق اوہ بھار چک کے منزل تے پہنچ ای جاندے نیں ؎

عاشق چک کے عشق دی پنڈ سر تے کٹ منزلاں پار اتار دے نے

۳۔ سہتی رانجھے نوں آکھدی اے توں مینوں ورغلا تے پھُسلا نہیں سکیں گا کیوں جو میرے سر تے ہوراں جٹیاں وانگ عشق سوار نہیں ؎

ہوراں جٹیاں وانگ میں نئیں کچّی کی لینا ئیں چٹ بھرمائیکے دے

۴۔ سہتی رانجھے نوں آکھدی اے تیری زبان انج چلدی اے جویں سائی تے بنوائیاں ہوئیاں جُتیاں چراچر کر دیاں نیں۔ تشبیہہ بالکل دیہاتی اے تے بڑی کمال اے جہدے وچ طنز دی اک دنیا آباد اے ؎

تیری چراچر پھِر کدی جیبھ اینویں جویں جُتیاں مرکدیاں سائیاں دیاں

۵۔ رانجھا آکھدا اے امیراں دے تے سبھے یار بیلی بندے نیں سواد تے تد اے

جے کسے غریب نال وی پیار کیتا جائے سو

دولت منداں نوں جاندا سب کوئی نیوں نال غریب دے پالیئے نی

۶ - ناجنساں دی محبت دا ذکر کردیاں ہویاں رانجھا آکھدا اے سو

نال بھوریاں ریشماں میل کیہا ساتھ اُنّ دے میل کی پونیاں نے

شُتر نال رو باہ ایویں سمجھ سہتی جویں نال شہباز جھونیاں نے

۷ - دنیا وچ وارث شاہ دیاں نظراں وچ سچی خوشی دا سامان کیہہ اے سو

دھاراں کھانگڑاں دیاں جھوکاں ہانیاں دا گھول کواریاں تے مزے یاریاں دے

سچی گل اے وارث شاہ ہوراں اکو ای مصرعے وچ حظ دا فلسفہ پرو کے رکھ دِتا اے ۔

۸ - عیالی رانجھے دے سامنے ہیر دی خوبصورتی دا ذکر کردیاں ہویاں آکھدا اے سو

موجاں مار دا حسن دریا چڑھا اُتے بوہناں آوندا جگ دا ئی

چہرہ سُرخ گلاب دے پھُل ورگا وانگ کوئلیاں شوخیوں مگھ دا ئی

مطلب ایہہ پئی ہیر دا حسن اک ٹھاٹھاں ماردا ہویا سمندر اے تے ہیر دیاں چھاتیاں انج نیں جویں گھمن گھیر تے جھگ دا گولا ابھریا ہووے ۔ اوہدا چہرہ گلاب دے پھُل ورگا اے جو بھکھدیاں کوئلیاں وانگوں دکھدا اے ۔

۹ - عیالی رانجھے نوں آکھدا اے سو

ہن ہیر گوائیکے ہیریا او پیا رونا ہیں اسرائیل وانگوں

ہیر تے "ہیریا" دی رعایت لفظی ملاحظہ فرماؤ ۔ تے اسرائیل دے لفظ دی ورتوں توں لطف اٹھاؤ ۔ ایتھے اسرائیل توں مراد جناب یعقوب علیہ السّلام نیں ۔ اسرائیل اوہناں دا لقب سی جہدے معنے عربی وچ "عبداللہ" نیں ۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام دے پُتر حضرت یوسف علیہ السّلام اوہناں توں جُدا کیتے گئے تے یعقوب علیہ السّلام کئی سال اوہناں دی جدائی وچ روندے رہئے ۔

۱۰ - ملکی اپنی دھی ہیر نوں آکھدی اے کُڑیاں دا کیہہ کم اے جو اوہ جوان مشٹنڈیاں نال چھیڑ خانی کرن سو

نال ساہناں دے پھریں دن رات کھیہندی تیرا حال ایہو اُٹھے پھریئے نی

۱۱ - وصال دا منظر جدوں ہیر بے اختیار ہو کے جوگی نوں گل نال لالیندی اے سے

یارو وگی اندھیرڑی عشق والی اٹھ شرم حیادی پگ گئی
وارث شاہ رب جوڑدا جوڑیاں نوں کھپ چھاپ اندر رنج اگ گئی

۱۲ - ہیر سہتی نوں آکھدی اے کہ ہیں رانجھے دی جدائی وچہ تے توں مراد دے فراق وچہ گھل گھل کے مرنی ایں ہی۔ کیوں نہ اسیں دونویں اپنے اپنے عاشق دے ملاپ نال خوش ہوئیے تے گھٹ گھٹ کے جپھیاں پائیے سے

تینوں ملے مراد تے اساں رانجھا ماہی دونویں اپنے یار ہنڈائیے نی
ہووے میل جو چریں وچھنیاں دا یار رنج کے گلے لگائیے نی

ور یار ھنڈانا،، بھانویں مبتذل اے پر خوب اے۔

۱۳ - ہیر دی سس اپنی نونہہ نوں چپ چاپ ویکھدی اے تے آکھدی اے سے

کوئی گھجڑا روگ ہے ایس دہانا ہیں نال ایہہ کڈھ دی ساہ کرڑیئے

۱۴ - جدوں ہیر نوں سپ وڈ جاندا اے تے اوہ ہولی ہولی بولدی اے انج جویں بلی دا بلونگا سے

بدل ہیر دی گئی آواز زہروں سہجے بولدی جویں بلونگڑا اِی

تشبیہہ خالص دیہاتی اے تے بڑی موقعے دی اے۔

۱۵ - عشق تے مشک چھپے نہیں رہ سکدے سے

لاٹ رہے نہ جیو دے وچہ لکی ایہہ عشق النبڑا اگ دا اِی

۱۶ - وارث شاہ دے ویلے ہندواں مسلماناں وچہ مذہبی منافرت وی چنگی بھلی سی۔ لکھدے نے سے

وارث شاہ جیوں سنکھیا چوہیاں نوں سنکھ ملاں تے بانگ برہمناں نوں

۱۷ - سہتی رانجھے نوں چوٹ کردیاں آکھدی اے سے

مگر تتراں دے انھا باز چھٹا جا چمڑے دانڈ پٹالواں نوں
گھلیا پھل گلاب دا توڑ لیاویں جا چمڑے توت سنبھالواں نوں

ایس شعر وچہ حد درجے دی چوبھ اے۔ آکھدی اے تیرا حال تے اوس انھے باز ورگا اے جنہوں تتر مارن لئی چھڈیا جائے تے اوہ کسے ڈھگے دے پٹالو

جاݨو ہے۔ تے فیر کسے باغ وچوں گلاب دا پھُل توڑن لئی گھلیا جائے تے اوہ توُت دے درخت تے جا پوے۔

اُتلیاں مثالاں نوں وارث شاہ دے کلام دیاں خوبیاں اپنے آپ ای واچکاں تے پڑھن والیاں دے ساہمنے آگیاں نیں۔ پر حق گل ایہہ وے کہ وارث شاہ دے کلام دا احاطہ کرنا اینج ای اے جویں کسے باغ دی کندھ دی موری وچوں کھلوتیاں کھلوتیاں اوہدیاں رنگینیاں نوں سمیٹن دی کوشش کیتی جائے اوناچر بندہ پورا لطف نئیں اٹھا سکدا جناچر ہیر وارث شاہ دے سمندر وچہ اک ٹوبے طراں رَج کے ٹُبیاں نہ مارے۔

دیس پنجاب دی تصویر کشی

جناب سیّد علی عباس جلالپوری اپنے مضمون "ہیر وارث شاہ" جیہڑا فنوُن رسالے وچہ لگاتار چھپ رہیا۔ دی پنجویں قسط وچہ دیس پنجاب دی تصویر کشی بارے لکھدے نیں۔ :۔

ہیر وارث شاہ دیس پنجاب دا دِل موہ لین والا البم این جہدے وچہ پنڈ دیاں چلدیاں پھردیاں تصویراں نظر اوندیاں نیں۔ کدھرے گھنے جنگل دی تصویر اے کدھرے دریا موجاں ماردے نیں پئے۔ کدھرے لہلہاندیاں ہویاں بیلیاں نیں۔ کدھرے کھوہ دے گیڑن دیاں آوازاں نیں۔ کدھرے ڈھور ڈنگر چر رہے نیں۔ کدھرے فصل وڈی جا رہی اے۔ کدھرے دائرے وِچ بیٹھ کے حُقّے دے کش لگدے نظر آرہے نیں۔ کدھرے ڈھول دی آواز تے بھنگڑا تے ناچ ہو رہیا اے۔ کدھرے جوڑی نال ڈھولے گائے جا رہے نیں۔ کدھرے جنانیاں کھوہ توں پانی بھردیاں نظر اوندیاں ہیں پیاں۔ کدھرے کوئی مجھاں تے گاواں چور رہیا اے۔ کدھرے ترنجن دے چرخیاں دی گھوکر اے تے کدھرے چھٹ جنانیاں چھڑ کے اک دوجی توں طعنے مہنے دے رہیاں نیں۔ کدھرے میلیاں تے بھرے ہوئے جٹ بڑھکاں ماردے نظر اوندے نیں۔ بازار وِچہ ایسے جٹ تے جٹاں دے منڈے وی نظر اوندے نیں، جنہاں اپنے کناں وِچہ سونے دیاں مُرکیاں

پائیاں ہویاں نیں۔ تے کدھرے چھیل چھبیلیاں جٹیاں تے گھبرو جوان دودھ ملائیاں کھا کے پلے ہوئے نظر اوندے نیں۔ کدھرے ملنگ بھنگاں پی رہے نیں۔ کدھرے جھگڑے مکان واسطے بڈھے تے تجربہ کار جٹ پنچائیت لائی بیٹھے نیں۔ تے ہور ایسے طراں دیاں ان گنت من موہنیاں تصویراں ہیر وارث شاہ دے ورقیاں تے پھیلیاں ہویاں نیں۔ ہیر دی تصنیف نوں گھٹ ودھ سوا سو سال لنگھ گیا اے پر نویاں روشنیاں دے باوجود پنڈاں وچہ حالی او ہوای بھائی چارا تے معاشرہ قائم اے جہدے شاعر وارث شاہ ہوری سن۔ مضمون دے لماں ہون دے خوف پاروں صرف تھوڑیاں جہیاں جھلکیاں ای قاریاں دے سامنے پیش کتیاں جاندیاں نیں:۔

سب توں پہلاں اسیں ایہہ ویکھاں گے کہ پنڈاں وچہ سویل کویں ہندی اے وارث شاہ دے قول مطابق چڑیاں دی چوں چوں تے لالیاں جنوراں دی چہچہاہٹ دے نال راہی اپنے اپنے سفر تے چلے جاندے نیں۔ چندر بنسی ٹبرّ دی بادشاہی ختم ہو جاندی اے تے سورج بنسی ٹبر دا راج آ جاندا اے۔ مطلب ایہہ پئی چن ڈب جاندا اے تے سورج اُگ اوندا اے۔ کالے کلوٹے ہندو راجیاں دے حصے ہار تے شکست آ جاندی اے تے حکومت دی واگ ڈور گورے چٹے پٹھاناں دے ہتھ آ جاندی اے۔ مطلب ایہہ پئی رات گئی تے دن چڑھ آیا۔ جٹ اپنے اپنے کمیں کاریں چلے جاندے نیں۔ عورتاں چرخہ کتن لگ پیندیاں نیں۔ کجھ زنانیاں متھنیاں صاف کر کے دُدھ رڑکن لگ پیندیاں نیں۔ جنہاں روٹیاں پکانیاں ہُندیاں نیں۔ آٹا پیہن لگ پیندیاں نیں۔ جنہاں رات نوں سیج دے مزے لئے ہُندے نیں، غسل کرن واسطے کھوہاں دے اولواں ول بھج جاندے نیں۔ جنہاں ہل واہنا ہندا اے اوہ ڈھگیاں گل پنجالیاں پاندے نیں۔ کمیں گاہدیاں تے بہہ کے جوگاں نوں ہکدے نیں۔ کمہار مٹی ڈھون لئی اپنے کھوتیاں نے تہرو تے پالان پاندے نیں۔ جلاہے اپنیاں تانیاں بھیوِنیاں شروع کر دیندے نیں۔ عبادت گذار لوک وضو کر کے تسبیحیاں سنبھال لیندے نیں۔ ملاں اذان دیندا اے، سراواں وچوں قافلے چلن لگ دے نیں تے ٹلیاں دیاں آوازاں اونیاں شروع ہو جاندیاں نیں۔

حافظ لوک قرآن دی تلاوت وچہ رُجھ جاندے نیں ۔ تے سالک لوک سلوک دیاں منزلاں طے کرن لئی مراقبے وچہ غرق ہو جاندے نیں ۔

چڑی چوہکدی نال جاں ٹرے پاندھی پیاں دُدھ دے وچہ مدھانیاں نے
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن تدوں لالیاں آن چھلانیاں نے
چندر بنسیاں دی شاہی ختم ہوئی سورج بنسی کردے حکمرانیاں نے
سیاہ فام مہاراجیاں ہندیاں تھیں لیا راج افغان دُرانیاں نے
کاروبار دے وچہ جہان رُجھا چرخے ڈاہندیاں اُٹھ سوانیاں نے
اک اُٹھ کے ریڑکا پا دتّا اک دھوندیاں بھرن دو مانیاں تے
گھر باراں چکیاں جھوتیاں نے جنہاں تاڈناں گھتھ پکانیاں تے
سویرے غسل دے واسطے جان دوڑے سیجاں جنہاں نے رات نوں مانیاں نے
پانی لان نوں کامیاں کھوہ جُتے بیٹھے گادھی تے لین جھولانیاں نے
مٹی لین نوں گدھے گھمیار کسّے چلے پاولی کرن پیانیاں تے
وضو ساز کے زاہداں پھڑی تسبیح بانگاں مسجدیں کیہاں ملوانیاں نے
ہوئے قافلے کوچ سرائے وچوں کھڑکے ٹل بربھات چلانیاں نے
شروع حافظاں دور قرآن کیتا جنہاں منزلاں ست مکانیاں نے
سلک عشق دے ہوئے رواں سالک جنہاں کرنیاں ہفت طرانیاں نے

جنج دا سین

ہُن جنج دا اک سین ویکھو جہدے توں وارث شاہ ہوراں دے عام مشاہدے دی قوّت پوری طراں نکھر دی نظر اوندی اے ۔ جنج دا پنڈ وچہ اونا تے فیرا و ہدیاں نال لگویاں رسماں دی وصف نگاری وارث شاہ ہوراں تے ختم اے ۔

برات دا منظر ایہہ کہ ڈوم مراسی برات دے نال نال گاوندے وجاندے آرہے نیں ۔ ڈھول ڈھمکے تے تُوتیاں واجے وج رہے نیں ۔ بھنڈ نقلاں کر رہے نیں ۔ رنڈیاں اُچیاں اُچیاں سریلیاں سُراں وچہ گا رہیاں نیں تے مور طراں پَیلاں پاندیاں ، کدی ایدھر جا رہیاں نیں تے کدی اودھر ۔ گھوڑے ہنہنا رہے نیں ۔ دھوڑ اُڈ اُڈ کے آرے دوائے

پھیل گئی اے۔ جانجیاں دے گھوڑیاں دیاں رنگارنگ نسلاں نیں۔ کوئی مُشکی تے چنبا اے کوئی کمیت تے کوئی عراقی اے۔ کوئی سبز تے کوئی چینا اے۔ کوئی نقرئی اے تے کوئی تیلیا اے۔ کوئی لکّا اے تے کوئی سمند اے۔ ایہناں گھوڑیاں نوں سازاں نال سجایا ہویا اے۔ براتی لال بنات دیاں زیناں تے مٹھے شراب وچ مست نیں۔ کیسری رنگ دیاں پگّاں بدّھیاں ہویاں نیں۔ جنہاں وچ پھُل ٹنگے ہوئے نیں۔ پیسے وی سوٹ کر رہے نیں۔ براتیاں نے سنہری تے بلوری گلاساں وچ بھنگ پیتی ہوئی اے۔ مراساں ڈھولکی دی تھاپ نال سہرے گاوندیاں نے پیاں۔ مراسی اُچی اُچی کبت پڑھ رہے نیں۔ برات رنگ پور وں آئی اے۔ تے سیالاں کول ٹھہری اے۔ کئی آپو اپنے لاگ لین کھلوتے ہوئے نیں۔ کھیڑیاں دے گھوڑیاں دیاں لگاماں پھڑ کے "اللہ دی امان" ، "جمان بھاگوان" کہہ رہے نیں۔ اک پاسے شطرنج کھیڈی جا رہی اے۔ ساریاں نوں شربت پیایا جا رہیا اے۔ حُقیاں دے شوقیناں لئی سنہرے روپہلے تے چموڑے حُقے حاضر نیں۔ پیچویں حُقیاں تھلے سچے تِلّے نجھے ہوئے نیں۔ ڈوم ڈھاری کھڑے دعاواں دے رہے نیں تے کھیڑے پُن دان کر رہے نیں ۔

ڈھاڑی کنجریاں بھگتیئے نقلیئے سن نالے ڈوم سرود گائے کے جی
کشمیر دے دکھنی نال واجے تر ہیاں توتیاں چھنّا چھنکائے کے جی
پیا آن ہنکارسی گھوڑیاں دا اُڈّی دھرت دی دھوڑ دھمکائے کے جی
نیلے شربتی پنج کلیاں کلّے چھبے پھُمناں نال سجائے کے جی
مُشکی چینے کمیت عراقیئے سن برسے چینیاں رنگ لہرائے کے جی
نقرے تیلیئے لکّے سمند چھہے چلن چال کنوتیاں چائے کے جی
کھیڑے ہوئے اسوار نے گھوڑیاں تے زیناں اُن بنات دیاں پائے کے جی
دارو نوش کر کے بے کے ہتھ نیزے چڑھے گبھرو دھگ وجائے کے جی
کیسر بھنبھڑے پگّاں دے پیچ آہے چڑھے سورمے جنج بنائے کے جی
پھُل سہریاں طرّیاں نال لٹکن ٹکے وتے تے مکھ لٹائے کے جی
سونے رُپے بلور دے جام آہے پوست ہوندے بھنگ چھنائے کے جی
سہرا گھوڑیاں راگ مراساں دا گاون ڈھولکاں نال سجائے کے جی

گاون کنجریاں خوب آواز کر کے اتے وسدیاں وست بتائے کے جی
وانگ موردے پائیلاں پاندیاں نے ناچ نچدیاں پَیر اٹھائے کے جی
سُروار کبت سن بہت پڑھدے ویندے نوک زبان سنائے کے جی
کیتا جنج اُتار آ چوک اندر صفاں بوریے ولیں وچھائے کے جی
مجلس لا بیٹھے وچہ دائرے دے شربت پیوندے صرف کرائیکے جی
سونے رُپے تے جَم دے لیا حُقّے بجلی بھرت دے چمک چمکائیکے جی
پیچوان چکانیئے خوب نیچے سُچّے تِلّے دے بند پوائے کے جی
وارث شاہ دے تان کے مکٹ سر تے سہرے سونے دے بنھ بنھائیکے جی

چڑھی رنگ پُور تھیں جنج کھیڑیاں دی ڈھکی شہر سیالاں دے آسیاں
لاگی لکھ خوشامدی ہوئے حاضر گھوڑے کھیڑیاں دِتے پکڑامیاں
شطرنجیاں گھت وِچہ سَتھ بیٹھے ڈھاڈی کرن سلام دُعامیاں
وارث شاہ اگے ڈھاڑی گاوندے نے کیتی کھیڑیاں بُہت عطامیاں

میل[1] دا سِین

وارث شاہ ہوراں دا ایہہ کمال اے جو اوہ ہر موقعے دی انج تصویر کھچ دے نے کہ بھاویں اوہ کئی سال پہلاں ہویا ہووے یا ہونا ہووے ہو بہو اکھاں دے سامنے آجاندا اے۔ ہیٹھلیاں شعراں وِچہ اوہناں ایہہ بیان کیتا اے کہ پریاں وانگوں سوہنیاں تے مَن موہنیاں جٹیاں دے قتل کرن والے نَین شاہ پری دے حُسن نوں وی مات کر رہے نیں۔ اوہ نازاں تے اداواں نال قدم چُکدیاں نیں۔ انج لگدا اِے

---

(۱) پنجابی وچہ اک آکھان اے "توں کہڑا میل آیا ہویاں ایں"۔ ویاہ والے دِن برات توں پہلاں وَوہٹی دے رشتے دار تے سہیلیاں ٹھٹ بن کے سُرخی پوڈر لا کے تے ووہٹی دے گھر اوندیاں نیں۔ اوہناں دے ایس اِک ٹھاں تے جمع ہون نوں میل آکھیا جاندا اے۔

جویں پریاں طرحاں اُڈن نوں تیار نیں۔ کجھ اِک دُوجی نوں جپھی پا رہیاں نیں تے کجھ براتیاں نوں مہنے طعنے دے رہیاں نیں۔ کجھ سہرے تے گیت گا رہیاں نیں۔ کجھ مٹیاراں اپنے ہار سنگار دیاں جھلکاں دے رہیاں نیں۔ کئیاں دی چھاتیاں ننگیاں نیں، کیوں جو اوہناں نوں لاڑا ویکھن دے چاء، وچ اپنی ہوش نئیں رہی۔ کجھ نوُڑیاں تے ماگھے مار رہیاں نیں۔ کجھ کوئل تے کونج طراں سُریلی آوازاں وچ دوہڑے گا رہیاں نیں۔ جھنگ سیال دیاں کڑیاں میل پھبن کر کے سہاگ دے راگ گا رہیاں نیں۔

نویاں ویاہیاں ہوئیاں کڑیاں دے سُرخ تے سبز جوڑیاں تے تِلّے دا کم ویکھ کے کواریاں شرما رہیاں نیں۔ جھنگ دیاں گلیاں وچ ہر تھاں میل دی رونق اے۔ کڑیاں بڑے ناز نخرے نال پھر ٹُر رہیاں نیں۔ زنانیاں نے اپنے آپ نوں چنگی طراں عطر پھلیل لبیا تے ملیا ہویا اے۔ غازے تے اُبٹنے نال اوہناں دا رنگ ہور نکھر گیا اے۔ کجھ زنانیاں جوگی جوگن دا سوانگ رچا رہیاں نیں۔ اوہناں دے ولانویں دار وال ہوا وچ سپ وانگوں لہرا رہے نیں۔ بُلّاں تے سُک دیاں بہاراں نیں۔ پہلاں آپ شیشے وچوں مُنہ ویکھدیاں نیں تے فیر دوجیاں نوں شیشہ وکھاندیاں نیں۔ کجھ اوندیاں نیں تے کجھ جاندیاں نیں۔ ہیر دیاں سہیلیاں اِک توں اِک سوہنیاں نیں۔ کجھ سُکّیاں سُتریاں نیں تے کجھ موٹیاں تازیاں نیں۔ ہر اِک دیاں اکھاں وِچ کجلیاں دی تار اے۔ اِنج لگدا اے جویں قندہاری فوج نے قتلِ عام شروع کر دِتّا اے ؎

پریزاد جھٹیاں نین خوفی شاہ پری دی ہوش ونجاندیاں نے
جاپن اڈ دیاں جاندیاں حسن بھریاں ایسا ناز تھیں قدم اٹھاندیاں نے
اِک سٹھنیاں ویہن تے لین گالیں اِک سہرے دا گیت سناندیاں نے
اک ہوا کھٹیاں نال نخرے نال ہیک دے ہیک ملاندیاں نے
نال آرسی مکھڑا ویکھ سُندر پیاں عاشقاں نوں ترساندیاں نے
اِک لاہ کے چادراں کڈھ چھاتی اُپّر واڑیوں جھاتیاں پاندیاں نے
اِک وانگ بسھاتیاں کڈھ لاٹو ویرا راہ دی ناف وکھاندیاں نے
اِک تاوڑی مار کے نچدیاں نیں اک شونوں پیاں اکاندیاں نے
اِک گوں کے کوئلوں کونج ہوئیاں دوہڑے راہ وچ اک اکاندیاں نے

اِک آکھدی مور نہ مار میرا اِک وِچہ مموُلڑا گاندیاں نے
اِک عطر پھلیل عبیر لاون وٹنا رنگ تے اِک ملاندیاں نے
اِک سوانگ بن کے جوگن جوگیاں دا انگ سواہ بھبھوت رماندیاں نے
وُل پا کے خونیاں ٹپیاں نوں سَنگ چپ کے لیاں رنگاندیاں نے
ناں آرسی مکھڑا ویکھ پہلے فیر عاشقاں ویدکراندیاں نے
بھڑ بھو مارکے بھمنیاں گھت دیاں نے اِک اونڈیاں وُجیاں جاندیاں نے
وارث شاہ دا چوُر ما کُٹ کے تے پڑھ فاتحہ ونڈ ونڈاندیاں نے

سنگ سٹھ سہیلیاں سب سارا اک دوجی توں رنگ رنگیلیاں نے
اِک بھاریاں گوریاں حسن اندر اِک نازکی نال پتیلیاں نے
کنگی پا کے لٹک دی چال چلن نال چاوڑاں چھیل چھبیلیاں نے
زُلفاں کالیاں ناگناں مکھڑے تے کسے ماندری منتراں کیلیاں نے
سرمہ کجلا کٹک قندھار دا اِی کوئی نظر دی تاڑ دی حیلیاں نے
ایس بجر چناب دے ناز نیارے ناز بھنیاں سبھ سنجیلیاں نے

وَوہٹی دا ڈولی پینا

وَوہٹی نوں جدوں ڈولی وچہ پا یا جاندا اے تے اوہ ڈھائیں مار کے روندی اے تے مراساں لہک لہک کے بابل دا گیت گاونا شروع کر دیندیاں نیں۔ ایہہ گیت ایس سوز نال گایا جاندا اے کہ مرداں تے زنانیاں دیاں اکھاں وچوں اتھرو وگ پیندے نیں۔ جدوں ہیر نوں دھکے زوری ڈولی وچہ بٹھایا گیا تے اوہ ہتے روندیاں آکھیا سے

ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیکاں مینوں لے چلے بابلا لے چلے وے
مینوں رکھ لے بابلا ہیر آکھے ڈولی گھت کہار نی لے چلے وے
میرا آکھیا کدی نہ موڑ دا سیں اوہ سمیں بابل کتھے گئے چلے وے
تیری چھتر چھاویں بابل رُکھ وانگوں گھڑی وانگ مسافراں بہہ چلے وے
دن چار نہ رنج آرام کیتا دُکھ درد مصیبتاں سہہ چلے وے

سانوں بولیا چالیا معاف کرنا ہنج روز تیرے گھر رہ چلے وے

....

(ہدائیت اللہ)

ہیر دے ہار سنگار دا نقشہ

ہیر نہا ئیکے پٹ دا پہن تیور والیں عطر پھلیل لگاوندی اے
وّل پا ئیکے مہنڈیاں خونیاں نوں گورے مکھ تے زلفاں بلپاوندی اے
کجّل بھنڑے نین اپر اہدے کٹے دوئے حسن دے کٹک لے دہاوندی اے
مل کے وٹناں ہوٹھاں تے لا ئیرخی نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھاوندی اے
پا جھانجراں لوہڑ دے سرے چڑھ کے ہیر لٹک دے نال چھنکاوندی اے
ٹکا بندی پھب رہے نال لوہلاں وانگ مور دے پائلاں پاوندی اے
ہاتھی مست چھٹا چھن چھنکے قتل عام خلقت ہندی جاوندی اے
نین مست تے لوہڑ دندا سڑے دا شاہ پری دی ہوش گواوندی اے

پینڈو مولوی دی زبان

رانجھا گھروں نکلدا اے تے جھنگ سیال جاندیاں راہ وچ رات پے جاندی اے۔ رانجھے دا ایس پنڈ وچ کوئی سجن جانوں نئیں ہندا ایس کر کے اوہ رات گذارن لئی مسیت وچ جاوڑدا اے۔ اوتھے مولوی صاحب نے اوسنوں انج ڈرایا دھمکایا سی

ملاّں آکھیا او نا معقول جٹا فرض کج کے رات گذار جائیں
فجر ہندی توں اگے ای اٹھ ایتھوں نکل مسجدوں فیر نہ جھات پائیں
کوئی بدعتی توں نظر آوناں ایں ایسے وقت ای دور ضرور ہو اوئے
خراباتیاں دی نہیں جاگھ ایتھے یاد رب دا نت مذکور اوئے
تارک ہو صلواۃ دا پٹے رکھے داڑھی مُنیاں مار پچھاڑ لیے اوئے
نیواں کپڑا ہووئے تے پاڑ دیئے لباں ہوں دراز تے ساڑ دیئے اوئے

....

مسیت دے مولوی دے کڑکے

عموماً ایہہ ویکھن وچہ اوندا اے کہ پنڈاں دے مولوی اپنے شاگرداں نوں حرف غلط پڑھن تے خوب مانجالاندے نیں۔ تے بعض ویلے نرا ڈراندے دھمکاندے ای نیں، تے ایس طراں کڑاک کے بولدے نیں۔ جو شاگرد دی جان کڈھ دیندے نیں۹

اِک بھُل کے عین نوں غین لکھدے مُلّاں جند کڈھے نال کڑکیاں دے
اِک آوندے شوق جزدان لے کے وچہ مکتباں دے نال تڑکیاں دے
اِک نال پربھات دے نس جاندے مارے خوف دریڑیاں وڑکیاں دے
وارث شاہ دھن بھاگ سہاگ تنہاں جھلے دُکھ استاد دے دھڑکیاں دے

وارث شاہ دے مقولے

چنگے شعر بھانویں کہڑی زبان دے ہون اوہ عام لوکاں دیاں زباناں تے چڑھ کے تے مقولے بن جاندے نیں۔ عربی فارسی تے اردو وچہ ایسے شعراں دیاں کئی مثالاں دتیاں جا سکدیاں نیں۔ جیہڑے لوکاں وچہ مقولیاں دی شکل وچہ مشہور نیں۔ وارث شاہ دے شعر جیہڑے مقولے بن گئے نیں سارے دے سارے حکمت تے دانائی نال پُر نیں۔ ایناں وچوں کجھ نمونے دے طور تے پیش کیتے جاندے نیں :۔

۱ ۔ ککھاں وچہ انگیار نہ کدی لکدے لگی اگ نہ چھپدی چھپن ہیرے
۲ ۔ وارث شاہ اجاڑیاں ربدیاں نوں ہتھیں اپنے فیر اجاڑناں کی
۳ ۔ وارث شاہ سب عیب دا رب محرم ایویں سانگ ہے پگڑیاں پولیاں دا
۴ ۔ جناں ہنگ دے نرخ دی خبر نائیں پین پچھدے بھا کستوریاں دے
۵ ۔ جیہڑے ہون بے عقل پئے لاوندے نے اِٹ باریاں دی نال موریاں دے
۶ ۔ جھگڑا پیر ہے احمقاں ہو چھیاں دا عقل پیر ہے اہل قیاسیاں دا
۷ ۔ کہے کانواں دے ڈھور نہ کدی مردے شیر بلّیاں ہنیں ونگار دے نے
۸ ۔ اوہ کواریاں جان خراب ہویاں جیہڑیاں مُنڈیاں نال کھڈیندیاں نے
۹ ۔ پیسا پیر ہے کنجراں بھڑویاں دا چھتر پیر رنّاں چوڑناسیاں دا

۱۰۔ بوٹا ہیٹھ دے نال جو لائیے ہیٹھیں ناہ مُرنڈئیے واسطائی

۱۱۔ وارث شاہ نہ اوس نوں مرد جانوں کھاکے جس نے تھال وچہ پڑیائی

۱۲۔ کرنا دوستاں نال بگاڑ بھیڑا بُرا ہاسڑا نال اناڑ ئیے نی

۱۳۔ وارث شاہ چُھپائیے خلق کولوں بھانویں اپنا ای گڑ کھائیے نی

۱۴۔ وارث رَن، فقیر، تلوار، گھوڑا، چارے تھوک ایہہ کسے دے یار ناہیں

۱۵۔ بری دشمنی نال ملوانیاں دے اگ دینی کول کھلواڑیاں دے

۱۶۔ تینوں رب شہباز بنایا سی بنیوں کرتباں نال توں اِل آپے

۱۷۔ سوکن رن، گوانڈ کپتیاں دا بھلے مرد دے باب دا روگ ہے نی

۱۸۔ جان مال دیجے لکھ کنجری نے کدی دلوں محبوب نہ تھیندیاں نی

۱۹۔ وارث شاہ وساہ کی زندگی دا ساڈی عمر ہے نقش پتاسیاں تے

وارث شاہ ہوراں دا علم، گیان اُتے رُودیا

ھیر دے مطالعے توں پتہ لگدا اے کہ وارث شاہ نوں تفسیر، فقہ تے تاریخ دا پورا علم حاصل سی۔ اوہ تصوّف تے رب دے گیان دے بھیداں تے بڑی ڈونگھی نظر رکھدے سُن۔ طب، نجوم تے رنگ راگ دے علماں توں پوری طراں واقف سُن۔ تے عربی فارسی، ہندی تے پشتو وی پوری طراں جاندے سُن۔ یوگ، ویدانت، پُران تے ہندو دیومالا دا اوہناں نوں پورا وقوف سی۔ ہیر وارث شاہ وچہ ایسی کئی تلمیحاں[1] ملدیاں نے جنہاں توں وارث شاہ دی ہمہ دانی تے ہمہ گیری دا ثبوت ملدا اے۔ سچ پچھو تے ہیر وارث شاہ "گنج[2] شائیگاں" توں گھٹ نہیں جہدے نال پورے عہد دے دیہاتی تے عوامی رہت بہت

ع[1]۔ تلمیح دا لغات دے لحاظ نال مطلب، لُون لاکے کسے چیز نوں کراریاں کرن دا اے۔ پر اصطلاح وچہ تلمیح ایسے تھوڑے تے گنے متھے لفظ ہندے نے جنہاں دے پچھے کوئی مشہور یا بہت وڈا واقعہ موجود ہووے۔ ع[2]۔ "گنج شائیگاں" "گنج باد آورد" دا دوجا ناں ایں۔ اصل وچہ ایہہ گنج شاہگان سی جہدا مطلب اے اوہ خزانہ جیہڑا بادشاہواں دے لائق ہووے۔ ایس خزانے دا مالک خسرو پرویز سی تے آکھدے نے ایہہ خزانہ اوہنوں ہوا تے اُڈا کے لیا دِتا سی۔

تے تہذیب دا بچا کر لیا گیا اے۔ عام طور تے کیہا جاندا اے کہ شاعر لئی پڑھیا لکھیا ہون دی کوئی خاص ضرورت نہیں پر جدوں شعر گوئی دے نال نال علمیت تے ڈونگیاں سوچ وچار مل جان تے شعر دی آن تے شان ودھ جاندی اے۔ ایس معاملے وچ ساڈے سامنے نظامی گنجوی، عمر خیام، فردوسی طوسی، دانتے، گوئٹے تے ملٹن دیاں مثالاں موجود نیں۔ ایہناں دے کلام وچ تھاں تھاں سلوُنی نظم تے نثر دی بھرمار اے۔ وارث شاہ دی گنتی دی ایہناں وچ ای ہندی اے۔ بلکہ سچّی گل ایہہ وے کہ واقعاتی تے محاکاتی بیاناں وچ وارث شاہ نہ نظامی گنجوی توں پچھاں این تے نہ فردوسی توں گھٹ اے۔ تے دانتے گوئٹے ملٹن تے شکسپیئر ہوری تے وارث شاہ دا جوڑ ای ہے نہیں۔

بعض ویلے شاعراں نوں ایہہ مشکل پے جاندی اے کہ اوہناں دی ”شاعرانہ آمد“ اپنے آپ دل وچوں نکلن والی گل تے علمیت نال ٹکران لگ پیندی اے تے اوہناں دے علم دا سمندر اپنے آپ بیان وچ اون والی چیزاں نوں ڈوب کے رکھ دیندا اے ایس طرحاں شاعرانہ آمد علمیت دے پک (ثقاہت) نوں اک تھاں نہیں رہن دیندی۔ جیہڑے شاعر ایس مشکل تے قابو پا لیندے تے اوہ فن دی سب توں اُچی تھاں تے منزل تے پہنچ جاندے نیں۔ وارث شاہ دی علمیت وچ شعر دی رنگینی پیدا ہو گئی اے تے علمیت تے شاعری نوں چار چن لا دتے نیں۔ انج وارث شاہ ہوراں نوں اپنے عالم ہون تے وی مان سی ؎

وارث شاہ میاں تیرا علم ہویا مشہور وچ جن تے انس طریں

شاعر جے سارے علماں توں پوری طرحاں وقوف رکھدا ہووے تے اوہ اپنے آپ ای اپنے علم نوں لوکاں دے سامنے پیش کرن دا آہر کردا اے تے کسے قسم دی کنجوسی توں کم نہیں لیندا۔ وارث شاہ ہوری آکھدے نے میں بخیلاں وانگوں اپنا علم سینت سینت کے نہیں رکھیا سگوں ایس مال تے دولت نوں عام ونڈ دتا اے ؎

حسد بخل نہ کسے دے نال کیتا جیو کسے دا نہیں ستایا ئی

علم اپنے دا حصہ ونڈ دتا نالیں شوم کنجوس سدایا ئی

کجھ تلمیحاں

ہیٹھلیاں سطراں وچ اسی سب توں پہلاں وارث شاہ دیاں

تلمیحاں دا ذکر کراں گے۔ جیہڑیاں فارسی شاعری دے واسطے نال، اردو، سندھی، بلوچی، پشتو تے پنجابی شاعری دا وی سنگار نیں ایہناں زباناں دی شاعری وچ وی شیریں فرہاد، لیلیٰ مجنوں، وامق عذرا، تے زلیخا ایسے مثال تے سوہنے عاشق تے معشوق نیں جنہاں اپنیاں زندگیاں عشق دی خاطر قربان کر دتیاں۔ ایہدے نال نال ای اپنے دیس دے عاشقاں دا وی ذکر بڑے ادب تے پیار نال کر دے نیں۔ ایہناں عاشقاں تے معشوقاں وچ سوہنی مہینوال، سسّی پنّوں تے مرزا صاحباں خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ کجھ تلمیحاں ایسیاں وی نے جو اج کل دے پڑھن والیاں دی سمجھوں باہر نیں۔ ایہناں وچوں کجھ تلمیحاں دا ذکر کیتا جاندا اے۔

۱۔ امیر بائی امیر بائی بلوچستان دے اک سردار تے وڈیرے مصری خاں دی ووہٹی سی جہدے تے امیر خاں عاشق ہو گیا تے بائی وی اوہدے نال پیار دیاں پینگاں پان چڑھان لگ پئی۔ ایس عشق معاشقے دا اخیر چنگا ہویا۔

۲۔ جام کوراں کوراں اک ہندو الہڑ مٹیار سی۔ جہدے تے اک بلوچ احمد عاشق ہو گیا۔ ایس عشق تے محبت دا اخیر بڑا دردناک ہویا۔

۳۔ ڈھول ماروان ڈھول اک شہزادہ سی جہدے پیار دی پھاہی وچ ماروان راجکماری پھس گئی۔ ایہہ ڈھول شہزادے دی منگیتر وی سی۔ ماروان دا اخیر بڑا بھیڑا تے دردناک ہویا۔

۴۔ روڈا جلالی علی گوہر عرف روڈا بلخ دے بادشاہ دا پتر سی۔ ایہہ ہندوستان آیا تے اک لوہاری جلالی تے عاشق ہو گیا۔ ایہدے عشق دا بھیت فاش ہو گیا تے لوہاراں نے روڈے نوں جانوں مار دتا۔ جلالی تے ایس واقعہ دا بہت اثر ہویا۔ اوہ ایہدے فراق وچ گھل گھل کے مر گئی۔

۵ - کامروپ کام لٹاں | کامروپ اِک ہندو راجے دا پُتّر سی۔ جو کام لٹاں دے عشق دا قیدی ہو گیا۔ ایہنوں اپنی مراد حاصل کرن واسطے سخت مصیبتاں جھَلنیاں پیاں۔

۶ - ملکی کیما [redacted] مرزا انور علی بیگ عُرف کیما ایران دا اک سوداگر بچّہ سی۔ جو چنیوٹ دے اک قصائی دی کُڑی نوں دل دے بیٹھا تے اوہدی معشوقہ ملکی وی اوہدے تے جان دین لگ پئی۔ دونویں اِک دُوجے نوں لک چھُپ کے مِلدے گِلدے رہیے۔ جدوں ایہناں دے عشق دا مُشک کھِلریا تے قصائیاں نے غیرت دی بنا، تے کیمے نوں حلال کر دِتّا تے ملکی نوں زہر دے کے مار دِتّا۔

ایہناں تلمیحاں توں اَڈ گل صنوبر، بدر منیر، گل بکاؤلی، پنج پھُول رانی، شاہ پری تے بہرام دے متعلّق تلمیحاں ملدیاں نیں تے کجھ مشہور ہستیاں دا وی ذکر کردے نیں جنہاں توں کئی قِصّے کہانیاں مشہور نیں۔ جویں :-

۱ - **بہلول دانا** :- ایہہ بزرگ صاحب جلال سَن۔ ہارون الرشید عباسی دے عہد وِچ ہوئے نیں۔ صاحب کرامت سَن۔ ایہناں دیاں گلّاں وِچ حکمت تے دانائی بھری ہُندی سی۔ عام طور تے رمزاں تے اشاریاں وِچ گلّاں کردے سَن۔

۲ - **بلعم باعور** :- حضرت موسیٰ علیہ السّلام دی اُمّت دے اک وَلی سَن۔ جد حضرت موسیٰ علیہ السّلام نے مدین حملہ کیتا تے مدین دے بادشاہ نے بلعم باعور نوں موسیٰ علیہ السّلام واسطے بد دُعا کرن لئی آکھیا۔ ایس بد دُعا کیتی تے نالے موسیٰ علیہ السّلام دے لشکر وِچ کجھ سوہنیاں سوہنیاں مٹیاراں گھل دین لئی آکھیا۔ بادشاہ نے اوہدا آکھا مَن کے اونویں کیتا۔ ایہناں کُڑیاں دے جان نال موسیٰ علیہ السّلام دی فوج وِچ بیماری پھیل گئی تے اوہ لڑن دے قابل نہ رہیے۔ بادشاہ دی فوج ویکھ کے بھج نَس گئے۔ بلعم باعور نے بد دُعا تے کر دِتّی تے بادشاہ نوں فتح دی حاصل ہو گئی پر بلعم باعور دا اپنا چہرہ وِگڑ گیا۔

۳۔ گورکھ ناتھ:۔ ایہہ بالناتھ دا گورو سی۔

۴۔ وشوامتر:۔ ایہہ اک کھتری سی جہنے یوگ اختیار کر لیا سی۔

۵۔ بھرتری ہری:۔ ایہہ ہندوستان دے مشہور راجے بکرماجیت دا بھرا سی۔ زبردست عالم، شاعر تے مصنّف سی۔ شعر فہمی تے شعر گوئی وچ اپنا جواب آپ سی۔ حضرت علامہ اقبالؒ نے ایہدے اِک خیال نوں ایس طرحاں ادا کیتا اے ؎

پھُول کی پتّی سے کٹ سکتا ہے ہیرے کا جگر
مردِ ناداں پر کلامِ نرم و نازک بے اثر

۶۔ راجہ رسالُو:۔ ایہہ سیالکوٹ دا رہن والا سی تے پُورن بھگت دا باپ سی۔

۷۔ شیخ صنعان:۔ ایہہ ایران دے وسنیک سَن۔ بڑے بزرگ تے عالم سَن پر اک کُڑی تے عاشق ہو گئے۔ اپنے عشق نوں توڑ چڑھان لئی ایہناں نوں سُوریاں چرانیاں پیاں۔ آخر حضرت شیخ عبدالقادرؒ دی دُعا نال سدّھے راہ تے آ گئے۔

۸۔ سُتھرا:۔ بابا سُتھرا اک اللہ لوک آدمی سی۔ ایہنوں بابا نانک صاحب نال بڑا عشق سی۔ ایہہ شاعر وی سی۔ ایہدا اک مصرعہ لوکاں وچ ہُن کہاوت، بن گیا اے۔

کوئی مرے کوئی جیوے سُتھرا گھول پتاسے پیوے ؎

مختلف قوماں دے پیراں دا ذکر

وارث شاہ دے ویلے پنجاب تے ہندوستان دے دوجیاں صوبیاں وچ پیری مریدی دا عام چرچا سی۔ ہر قوم دا وکھرا وکھرا پیر سی۔ وارث شاہ نے اپنے مشاہدے تے علم نال اپنے پڑھن والیاں نوں اوس ویلے دیاں قوماں تے اوہناں

وسے پیراں دا پتہ دنّا اے۔

۱ - راجہ نل - جواریاں دا پیر

۲ - لال شہباز - قلندراں دا پیر

۳ - شاہ مدار - مداریاں دا پیر

۴ - شیخ ٹیر - (ظہیر) موچیاں دا پیر

۵ - ماگھی - خراسیاں دا پیر

۶ - علی رنگ ریز - چھینبیاں دا پیر

۷ - سلمان - نائیاں دا پیر

۸ - رشو مالی - کشمیریاں دا پیر

۹ - حسّو - تیلیاں دا پیر

۱۰ - گلگو - گھمیاراں دا پیر

۱۱ - ناما - دھوبیاں دا پیر

وارث شاہ عقلی تے نقلی سب علماں دے عالم سَن ۔ اوہناں دی تصنیف ہیر وچ عربی دیاں ایہناں کتاباں دا ذکر اے۔

میزان التعلیل، صرف بہائی، صرف کنزالانواع، حیرت فقہ، فتاوی قاضی خانی، معارج النبوّہ۔

فارسی کتاباں وچوں مشہور مشہور کتاباں ایہہ نیں۔

گلستان بوستان، دیوان حافظ خواجہ شمس الدین شیرازی، بہار دانش، طوطی نامہ، دفتر ابوالفضل، بدر چاچ (دیوان) شاہنامہ، قران السعدّین شیریں خسرو، سکندر نامہ (نظامی گنجویؒ)، تے انوارِ سُہیلی۔

طِب دیاں مشہور کتاباں ایہہ لکھیاں نیں:-

میزان الطب، طِب اکبر، طب یُوسفی، قرابادین وغیرہ۔

<u>مرضاں تے روگ:-</u> سودا، مرگی، قولنج، تپ دق، سِلّ، نفخ، استسقاء، مُحرقہ، برص، جذام، باد فرنگ، پتھری وغیرہ وغیرہ۔ ایہہ بیماریاں

گنوا کے تے اک سیانے حکیم واںگوں فیر ایہناں دا علاج وی دسدے نیں۔ تے جن بھوت دے روگیاں واسطے ٹونے ٹوٹکے وی دسدے نیں۔

سپاں دیاں قسماں ایس ویلے ہندوستان وچ ایسے بہت سارے لوک موجود سن جیہڑے سپاں دے ڈنگیاں ہویاں دا علاج خاص طور تے جاندے سن۔ وارث شاہ نے سپاں دیاں گھٹ وّدھ تریہہ ۳۱ قسماں گنوایاں نیں:۔

باشک ناگ، کرنڈیا، بھچک، چنیا، نیترا، کلغی دار، اُڈنا، پھنیر، بھونڈیا، سرل کول، سندورڑا، بورڑا، پتی، مٹی واد، وڈ سرا (دو مونہاں) کھرنیا، جلیبیا، تیلیا، سنگتا، پوچھلا، وڈاتا، کاتدبیر، چکنا، نبت، کھجوریا، چنیڑا، کنکوریا تے کھبلیا۔

موسیقی دا علم ایہہ گل اساں پہلاں صدق دلوں من لئی اے کہ وارث شاہ سرتوں پیراں تک اک علم دا موٹام سن۔ قرآن حدیث، فقہ، حدیث، تفسیر، تاریخ، علم الافلاک، علم الارض، ہندسہ ہیئت، توں اڈ اوہناں نوں موسیقی تے رنگ راگ تے پورا عبور حاصل سی۔ اوہناں چھ وڈیاں راگاں دا ذکر کردیاں ہویاں اگوں اوہناں دی آل اولاد دا وی ذکر کیتا اے۔ مشہور راگ۔ بھیروں، مالکوس، ہندول سری، دیپک تے میگھ نیں۔ راگ مرد ہندا اے تے راگنی اوہدی ووہٹی۔ ہر راگ دیاں پنج پنج راگنیاں نیں۔ تے اٹھ اٹھ پتر تے اٹھ اٹھ نوہاں نیں۔ نوہنہ نوں بھارجا آکھدے نیں۔ وارث شاہ ہوراں اوہنوں بھارجاں لکھیا اے۔ وارث شاہ نے راگنیاں پتر تے بھارجائیاں دے ایہہ ناں لکھے نیں:۔

سارنگ، شہانہ، سورٹھ، سوہنی، تلنگ گجری، پوربی، للت، بھیم پلاسی، بھیروی، دھناسری، اساوری، ٹوڈی، گوندسری، جیت، مالسری، ماروا، پرج، کدارا، بھاگڑا، مارو، کانڑا، جنگلہ، کلیان، مدھنس، نٹ، بردا، جھنجھوٹی، آسا، بسنت تے رام کلی۔

وارث شاہؒ نے اک تھاں ”گرام،، دا ذکر وی کیتا اے ۵
سیتی سرالائیکے وَنجلی نوں انگل پورگرام رکھاوندا ئی

کھرج، رکھب، گندھار، مدھم، پنچم، دھیوت اتے نکھاد ملا ونداۓ

گرام تن قسم دے ہندے نیں۔ کھرج گرام، مدھم گرام، تے نکھاد گرام راگ دا عشق تے محبت نال ڈونگھا واسطہ اے۔ پرانے بزرگ راگ تے خوشبو نوں عشق لئی ضروری شے سمجھدے سن ؎

خورش روح دی راگ ایہہ کہن عاشق روح راگ قلبوت وچ سلیائی
محرم عشق دا کہن سرود ہندا جنہاں راہ سلوک دا ملیائی

وارث شاہ تے مسئلہ وحدت الوجود

وحدت الوجود اک ایہا ادق تے اُچا مسئلہ اے جہدے اتے کئی صدیاں توں ظاہر دار علماء تے صوفیاء وچ سخت لے دے ہو رہی اے۔ وڈے وڈے بزرگ پرانے علماء تے صوفیاء دے حوالے نال ایس مسئلے ول اشارے کر دے چلے آئے نیں۔ صوفیاء ایس مسئلے نوں معرفت دی جان سمجھدے نیں۔ پہلے بزرگاں دے اللہ بیلی ہون توں بعد تے ہجرت نبوی دے پنج سو ورھے گذرن توں بعد ایس مسئلے وچ صوفیاء دے دو گروہ ہو گئے۔ اک گروہ وحدت الوجود تے دوجا وحدت الشہود دا قائل سمجھیا جاندا اے۔ پہلا گروہ صوفیاء، دے اشاریاں تے کنایاں نوں حقیقت دے روپ وچ ای اپنا لیندا اے تے ایس گل دا قائل اے کہ وجود مطلق "ABSOLUTE BEING" اکو ای اے۔ جیہڑا وجود تے امکان، قدیم تے حادث، مجرد تے جسمانی، مومن تے کافر، پاک تے پلید مظاہر وچ ظاہر اے۔ پر ہر مظہر دا وکھو وکھرا حکم ایں تے مظاہر دے حکماں وچ فرق قائم کرنا ضروری اے۔ ایسے لئی مومن واسطے نجات دا حکم اے تے کافر لئی قتل تے قید دا حکم ایں ؎

ہر مرتبہ از وجود حکمے دارد　　گر فرق مراتب نکنی زندیقی

بزرگاں نے ایس مسئلے دی تقریر وکھو وکھ طریقیاں نال کیتی اے۔ حضرت مولانا روم دے اک شعر ؎

جملہ معشوق است و عاشق پردۂ　　زندہ معشوق است عاشق مردۂ

نوں اگے رکھ کے ایس مسئلے تے انج بحث کردے نیں:-

ایہہ تمام موجودات عین معشوق نیں تے عین معشوق حق دی ذات اے تے عاشق جو تعین تے تشخص وچہ پایا جاندا اے اینویں اِک پردہ ای اے - جے ایہہ پردہ چُکیا جائے تے ساری دنیا فنا ہو جائے - ایسے طرح معشوق یعنی ذاتِ حق ہمیشہ زندہ اے تے عاشق اک مُردے وانگوں اے - کیوں جو عاشق دا وجود تے اوہدی زندگی تے موت خدا دے ہتھ وچہ اے - تے اوہدی ای شان دا اک کرشمہ اے - جے اوہ ایس شان دے بغیر ای اپنے جلوے وکھانا شروع کر دے تے دنیا دا وجود ای ختم ہو جائے -

اُتلی تقریر شریعت دے مذاق وچہ ذرا اوپرا جیہا رنگ رکھدی اے - ایہدے برخلاف حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی ؒ دی تقریر بھانویں اصطلاحی سنگلاں توں آزاد نئیں پر اعتراضاں توں محفوظ اے - آپ فرماندے نیں :-

وجود توں صوفیاں دی مراد مصدری نئیں کیوں جو اوہ خارج وچہ موجود نئیں تے معقولات ثانیہ وچوں ایں - بلکہ وجود توں " مابہ الموجودیت " (جہدے توں موجودات قائم نیں) مراد اے - تے جدوں اللہ تعالیٰ اپنے وجود دے توابع وچہ تے خود اپنے وجود دے معاملے وچہ کسے غیر دا محتاج نئیں بلکہ اوہدی ذات ای اوہدے وجود دا تقاضا کردی اے تے اوہدی ذات ای اپنے ارادے دے موافق ممکن چیزاں دے وجود نوں چاہندی اے - تاں ایں وجود مصدری معنیاں وچہ جیہڑا ممکن وچوں کجھ دھرو کے کڈھیا گیا اے اوہ ذاتِ ممکن دا مقتضا نہیں تے نہ ایس اَمر دا مقتضا جو ایہدے توں منضم ہویا اے بلکہ ممکن دا مابہ الموجودات کیہ اے ؟ ایہدے وجود نال اللہ تعالیٰ دے ارادے دا تعلق اے تے ایہہ ارادہ اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں وچوں اِک صفت اے تے ایس ارادے دا تعلق خاص اللہ تعالیٰ دی ذات دا مقتضاء اے - کوئی دوجی چیز وچکار نہیں پیندی - ثابت ایہہ ہویا کہ ممکنات دا مابہ الموجودیت حق دی ذات دے سوا ہور کجھ نہیں - جدوں ایہہ ثابت ہو گیا تے فیر ذاتِ حق تعالیٰ نوں مابہ الموجودیت دے معنیاں وچہ وجود کہنا بالکل حق تے درست گل اے - تے ایہدا ساری چیزاں تے احاطہ جو قرآنِ کریم توں ثابت اے اوہدے معنے نیں کہ ساریاں چیزاں دا مابہ الموجودیت اللہ تعالیٰ ای اے -

اللہ تعالیٰ نوں وجودِ مطلق (ABSOLUTE BEING-) لابشرط شے ایس لئی آکھیا جاندا اے کہ اوہدی ذات جس طراں اپنے وجود دی مقتضی اے اوسے طرحاں اپنی تمام صفاتِ کمال، حیاتی، سُننا، ویکھنا، جاننا، قدرت، ارادت تے کلام دے وجود دی وی مقتضی اے۔ ایہو وجہ اے جو اوہدی ذات نوں واجب بالذات آکھدے نیں۔ تے اوہدیاں صفتاں نوں جو مسلماناں دے عقیدے وِچ اوہدی ذات توں وانْدرو نیں "واجب بالغیر" آکھدے نیں۔ بس اللہ تعالیٰ دی ذات "لابشرط شیٔ من الصفات"، تے "مطلق عن القیود والاعتبارات"، واجب بالذات اے تے "مابہ الموجودیت"، اوہدیاں صفتاں نیں۔ جنہاں دی مظہر ساری کائنات اے۔

(رسالہ وحدت الوجود مولفہ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ)

وحدت الوجود دے قائل بڑے بڑے نیک عارف تے صوفیا بندے نیں۔ سلسلہ قادریہ وِچ حضرت شیخ اکبر محی الدین ابن العربیؒ، شیخ صدر الدین قونویؒ، شیخ عبدالکریمؒ شیخ عبدالرزاق جھنجھانویؒ، شیخ امان اللہ پانی پتیؒ شامل نیں۔

سلسلہ کبرویہ وِچ حضرت مولانا محمد جلال الدین بلخی المعروف مولائے رومؒ تے شمس الدین تبریزیؒ شامل نیں۔

سلسلہ سہروردیہ وِچ شیخ فرید الدین عطار شامل نیں۔

سلسلہ چشتیہ وِچ حضرت سید محمد گیسو درازؒ، سید جعفر مکیؒ شامل نیں۔

سلسلہ نقشبندیہ وِچ حضرت خواجہ عبیداللہ احرارؒ، مولانا محمد عبدالرحمٰن نورالدین جامیؒ، ملا عبدالغفور لاریؒ، حضرت خواجہ محمد باقی باللہ کابلیؒ، حضرت شیخ عبدالرزاق کاشیؒ، شمس الدین فناریؒ تے سعید الدین فرغانیؒ شامل نیں۔

مدینہ منورہ زاد اللہ شرفہا دے علماء وِچوں حضرت شیخ ابراہیم کردیؒ مشہور نیں۔ مکہ معظمہ زاد اللہ عظمتہا دے مشائخ وِچوں شیخ حسام الدین علی متقیؒ مشہور نیں۔

ہندوستان دے علماء وِچوں حضرت شیخ عبدالحق محدث دہلوی وحدۃ الوجود دے قائل نیں۔ وحدۃ الوجود دے متعلق اشارے تے کنائے حضرت سید غوث الاعظمؒ، حضرت خواجہ بزرگؒ تے حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکیؒ دے کلام وِچ تھاں تھاں موجود نیں۔ حضرت خواجہ فرید الدین مسعود گنج شکرؒ تے اپنے مریداں نوں

تلقین ای وحدت الوجود دی کردے نیں۔

وحدتُ الشُّہود اُتّے ایہہ بیان ہو چکا اے کہ ہجرت توں پنجسو ورہے بعد صوفیا دے دو گروہ ہو گئے سَن۔ اِک گروہ وحدۃ الوجُود دا قایل رہیا تے دُوجا گروہ صوفیائے سلف دے اوہناں اشاریاں دی تاویل کرن لگ پیا۔ تے وحدت الوجُود دے متعلق اشاریاں نوں سُکر (بے ہوشی) تے اِستغراق دا نتیجہ سمجھن لگ پیا۔ ایس گروہ نے وحدۃ الوجود دی واقعیت توں انکار کیتا تے دعویٰ کیتا کہ سالک نوں کسے ویلے واحدۃ الوجود دا احساس ہندا اے پر نفس الامر وچ اوہ واقعہ نئیں ہندا۔ جویں سورج دی روشنی وچ سارے تارے مدھم پے جاندے نیں تے نظر نہیں اوندے۔ حالانکہ اوہ حقیقت وچ موجود ہندے نیں پر جدوں دِن ویلے سُورج دا نور اوہناں تے غالب آجاندا اے تے اوہناں دا نور مدھم پے جاندا اے۔ بس ایہہ وحدۃ جنہوں وحدۃ الوجُود آکھیا جاندا اے اصل وچ وحدت الشُّہود اے۔

شیخ علاءالدولہ سمنانیؒ تے ہور وڈے وڈے پچھلیرے بزرگ جنہاں وچ حضرت امام ربانی مجددؒ الف ثانی شیخ احمد فارُوقی سرہندی تے اوہناں دے منن والے شامل نیں۔ وحدت الشُّہود دے قایل نیں۔ حضرت شیخ سعدی شیرازیؒ وی وحدۃ الشہود دے قایل سَن۔ اوہ فرماندے نے کہ عارف لوکاں دے نزدیک خدا دے سوا کوئی چیز موجود نہیں پر اہلِ قیاس ایس گل نوں قابلِ اعتراض سمجھدے نیں۔ اوہناں دے جواب وچ ایہو ای آکھیا جا سکدا اے کہ خداوند تعالیٰ دی ہستی ایڈی عظیم تے وڈی اے کہ اوہدے اگے دریا، زمین، اسمان، انسان تے فرشتیاں دی ہستی دا ناں لینا وی بے اَدبی اے۔ پر ایس باریک نکتے دا احساس ظاہر دار لوکاں نوں کتھے ہو سکدا اِے۔ ایہہ تے صرف خاص خاص لوکاں دا حِصہ اِے۔

حضرت شاہ عبدالعزیز دہلویؒ اینہاں دوہاں مسئلیاں دے متعلق فرماندے نیں کہ پر چول ایہہ وے جو وحدت الوجود دی مرتبہ ذات وچ حق متعیّن اے تے وحدۃ الشہودی جو غیریت نوں ظاہر کردی اے تعیّنات دے مرتبیاں وچ واجب القبول اِے۔ بس ایہہ دونویں این امر فی الواقع صحیح نیں۔ اللہ تعالیٰ دی حکمت نے ایہہ تقاضا کیتا کہ

اہمیت محمدیہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والسّلام دے کمال دی ترقی دی پہلی پوڑیوں ای توحید دے علما، دا القا ہووے تاں جے لوک اللہ تعالیٰ دی نزدیکی دے معنیاں توں سوا دے کے زُہد تے مجاہدہ وچہ مشغول ہو جان۔

جدوں ایہہ معرفت اپنے کمال نوں پہنچ گئی تے ہَولی ہَولی پُٹھّی سوچ والے لوک عارفاں دیاں گلاں توں ملحدانہ معنے کڈھن لگ پئے۔ تے اوہناں نے ایس باریک معرفت نوں دین تے شریعت دے حکماں نوں چھڈ دین تے جو چیزاں کرن لئی آکھیاں گئیاں سَن اوہناں نوں باطل کرن دا وسیلہ بنا لیا۔ ایہہ گل وَدھ گئی تے شیخ محبّ اللہ الہ آبادی دا مذہب جیہڑا ظاہری طور تے الحادی سی ہر پاسے پھیلن لگ پیا۔ ایتھوں تیک کہ اللہ تعالیٰ دیاں مہربانیاں نے حضرت شیخ احمد سرہندی مجدّد اعظم رح نوں ایس الحاد دے روکن واسطے پَیدا کیتا۔ تے اوہناں نوں علوم عالیہ دا القا ہویا۔ حضرت مجدّد نے لوکاں دے ایس بارے خیالاں نوں معتدل بنایا تے حق حق تے باطل باطل کر دتا۔

مسئلہ وحدت الوجود تے شریعت

حضرت شاہ عبدالعزیز دہلوی رح قدس سرہٗ دے فتاویٰ جلد پہلی وچہ لکھیا ہویا اے:۔

”وحدۃ الوجود دے قائل نوں کافر آکھنا، اوہدے پچھے نماز نہ پڑھنا، اوہدے نال حق نکاح نہ کرنا، اوہدے ہتھ دا ذبیحہ نہ کھانا چنگی گل نئیں۔ لوکاں نوں چاہی دا اے ایسے انسان نوں مسلمان ای سمجھن تے اوہدے نال گل بات ”السلام علیکم“ نال شروع کرن۔ جدوں اوہنوں نچھ آوے تے یرحمک اللہ آکھن۔ بیمار ہووے تے خبر گیری کرن تے اوہدا جنازہ پڑھن۔ پر ایہہ گل وی اپنے ذہن وچہ رکھنی چاہی دی اے کہ وحدت الوجود دا اعتقاد اسلام دے عقائد وچہ شامل نے داخل نئیں۔ اگر کوئی ایس مسئلے تے عقیدہ نہ رکھدا ہووے تے ایہنوں نہ سمجھدا ہووے تے اوہدے اسلام وچہ کوئی واندا گھاٹا واقعہ نہیں ہُندا۔ پر جو بزرگ ایس مسئلے تے عقیدہ رکھدے نیں اوہناں دے حق وچہ نیک خیال ای رکھنا ضروری اے۔ عام لوکاں نوں چاہی دا اے

کہ اوہ ایس مسئلے بارے اپنے موہناں نوں نبداای رکھن۔ تے اوہدے تے بحث نہ کرن۔ کیوں جو اصل عقیدے دے وگڑن دا شک اے ۔،،

ایس مختصر جہی بحث تے تقریر توں بعد اسیں وارث شاہ نوں پچھنے آں کہ اوہناں دا کیہ عقیدہ اے۔ اوہ وجودی نیں یا شہودی۔ فارسی وچہ وحدت الوجود نوں "ہمہ اوست،، تے وحدت الشہود نوں "ہمہ از اوست،، آکھدے نیں۔

پتہ لگدا اے کہ وارث شاہ ہوری "ہمہ اوست،، دے قائل نیں۔ پر اپنے علم تے وِدیا دی برکت نال وحدت الوجود تے ویدانت دے فرق توں وی واقف نیں سے

بچہ سنواس وچہ قلبوت خاکی سچے رب نے تھاؤں بنایائی
وارث شاہ میاں ہمہ اوست جانے سرب موئے بھگوان وسایائی

جتھوں تیک تصوف تے عرفان دا واسطہ اے وارث شاہ اک صاحب حال صوفی سن۔ تے تصوف تے عرفان دے شوہ دے تارو سن، منتارو نئیں سن۔ اوہ سلوک دے مقاماں توں وی واقف سن ۔ تے وحدت الوجود یا "ہمہ اوست،، اُتے ڈاہڈا عقیدہ رکھدے سن سے

وارث شاہ یقین دی گل ایہا سچا حق ای حق ٹھہرایا جی

وحدت الوجود دا عقیدہ فلسفے راہیں تصوف وچہ آوڑیا اے۔ سب توں پہلاں اِلیاطی فلسفیاں نے ایس عقیدے تے مسئلے نوں دلیلاں نال ثابت کر کے پیش کیتا اے اوہناں توں بعد اشراقیاں تے مشائیاں نے اوہنوں آپو اپنے رنگ وچہ بیان کیتا۔ فلاطینوس تے اوہدے چیلیاں دے وچار سریانی زبان وچہ ترجمے ہو کے عربی وچہ منتقل کیتے گئے۔

اسلامی دنیا وچہ تصوف دے بادشاہ حضرت ذوالنون مصری، حضرت ابراہیم ادھم، حضرت جنید بغدادی، حضرت بایزید بسطامی، حضرت ابوالمغیث حسین بن منصور حلاج رہیں۔ ایہناں اللہ دیاں نیک بندیاں تصوف دیاں روائتاں قائم کیتیاں تے سلوک دے مقام وی متعین کیتے۔ تے مجاہدۂ نفس دے آداب دسّے۔ عربی، فارسی دے شاعراں نے اپنی شاعری وچہ ایس زور شور نال عشق حقیقی دے مضموناں

نوں مجازی رنگ وچ پیش کیتا جو تصوف گھر گھر کھلر گیا۔

ہندوستان وچ چشتی صوفیاء نے اپنے مسلک دی بنیاد وجودیات تے رکھی تے اوہدے حوالے نال خواجہ معین الدین چشتی تے اوہناں دے خلیفیاں نے ہندوستان وچ اسلام پھیلایا۔ پر ایہناں لوکاں دی بحث تمحیص دی زبان بالکل متکلمانہ[1] سی۔ فلسفیانہ نہیں سی۔ فارسی شاعراں وانگوں اردو شاعراں وچوں خواجہ میر درد، سندھی وچ شاہ عبداللطیف بھٹائی، پشتو وچ رحمان بابا تے پنجابی وچ خواجہ فریدؒ نے وَکھر آور اسلوباں وچ وحدت الوجود تے عشق حقیقی دے مضموناں نوں پیش کیتا اے۔ شاہ حسینؒ، حضرت مولانا غلام رسولؒ، بلھے شاہؒ، علی حیدر ملتانی، سلطان باہوؒ، میاں محمد صاحبؒ پنجابی دے مہاکوی نیں۔ پنجابی دے پہلے شاعر بابا فرید گنج شکرؒ مشہور صوفی سن تے اوہناں دا تعلق خاندانِ چشتیہ نال سی[2]۔ ایہناں دے شعر گورو گرنتھ صاحب وچ محفوظ نیں۔ پنجابی شاعراں نے رانجھے تے پنوں نوں "محبوب حقیقی" تے "معشوق مطلق" دی نشانی سمجھیا اے۔ تے سسی تے ہیر نوں روح دیاں علامتاں سمجھیا اے۔ روح ہمیشہ اپنے اصلی مقام ول جان لئی بے قرار رہندی اے۔ روح دی تڑپ، اضطراب تے التہاب نوں عشق آکھیا جاندا اے۔ وارث شاہ وی عشق دی ہمہ گیر بادشاہی دا قائل اے ؎

خاک بھکھیاں قند دا سواد آوے مزہ عشق دی ایہہ تاثیر دا ئی
بناں مرشداں عشق دا راہ مشکل جویں راہ وچ حال ضریر[3] دا ئی

---

[1]: متکلم تے فلسفی وچ کجھ فرق اے۔ متکلم کلام کرن توں تے انفس و آفاق بارے وچار کرن توں پہلاں اللہ تعالیٰ دی ہستی دا قائل ہندا اے۔ اوہ اپنے غور تے فکر وچ جے کدھرے جا کے رک جائے تے فوراً اللہ ول رجوع کردا اے ایس لئی اوہ گمراہ ہون توں بچ رہندا اے پر فلسفی دا خدا تے ایمان نہیں ہندا ایسے وجہوں اوہ اگر کدھرے جا کے رک جائے تے سوا گمراہی دے اوہنوں ہور کجھ حاصل نہیں ہندا۔

[2]: جناب احمد حسین قریشی قلعداری ایس گل نوں نہیں من دے۔ اوہ آکھدے نیں کہ گرو گرنتھ وچ جیہڑے شعر شامل نیں حضرت بابا فرید الدینؒ مسعود گنج شکرؒ دے نہیں بلکہ ایہہ شعر فرید ثانی دے نیں۔ کیوں جو بابا فرید تے فرید ثانی دے اسلوب وچ ڈاڈھا فرق اے۔ [3]: اَنھا (اندھا)۔

عشق وچہ بڑیاں تلکن بازیاں نے ایتھے حوصلہ پست ضمیر دائی
عشق عاقلاں دی مت مار دیندا لکھے حکم ایہہ خاص تقدیر دائی
نازک زلف محبوب دی ڈنگیاں دا حال نئیں اصلاح پذیر دائی
چھڈنا یار نوں تکنا غیر ول تے گوشت کھاونا جویں خنزیر دائی

ہیر وارث شاہ دے کہاپاتر تصوف وچہ کیہہ نیں؟

وارث شاہ نے ہیر دے پاتراں نوں تصوف دی رمزیت وچہ اونج بیان کیتا اے کہ ہیر روح اے۔ چاک قلبوت اے؛ بالناتھ مرشد اے، پنج پیر پنج حواس نیں، مسجد ماں دا پیٹ اے۔ تے ملکی تے چوچک فقہ دے اصول نیں ؎

ہیر روح تے چاک قلبوت جانوں، بالناتھ ایہہ پیر بنایا ئی
پنج پیر نے پنج حواس تیرے جنہاں تھاپڑا اندھ نوں لایا ئی
اوہ مسیت ہے ماں دا شکم بندے جہدے وچہ دن رات لنگایا ئی
ملکی چوچک نے فقہ اصول دونویں جنہاں حق دا راہ بتایا ئی

وارث شاہ دے ایس دعوے دے باوجود ہیر دے قصے نوں نرا تصوف تے رمزیت ای نہیں سمجھیا جا سکدا۔ اوہ عشق مجازی دی ترجمانی وچہ ایسے محو ہوئے کہ قصے نوں نظماندیاں ہویاں عشق حقیقی دا پلہ ہتھوں چھٹ گیا تے دوجے فارسی شاعراں طراں اوہ وی عشق مجازی وچہ ڈب گئے۔ بھانویں ایہناں دے کلام وچہ تھاں تھاں عشق حقیقی دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں پر غلبہ عشق مجازی دا ای اے۔ ایس گل توں ایہہ ثابت ہویا کہ وارث شاہ پہلاں شاعر تے فنکار نیں، تے بعد وچ صوفی نیں۔

وارث شاہ ہوراں دی رمزاں بھری تشریح نال جیہڑی اوہناں قصے دے اخیر وچہ کیتی اے بعض لوک اتفاق نہیں کردے۔ اوہ آکھدے نیں ہیر نوں روح تے رانجھے نوں ”محبوب ازلی“ دے واسطے نال تے سمجھیا جا سکدا اے۔ پر روح تے قالب دے تعلق نال سمجھن وچہ کجھ مشکل نظر اوندی اے۔ فلسفیاں دے بیان مطابق نوفلاطونیت وحدتِ وجود تے ویدانت تِنّاں دی رُو نال رُوح

مادی جسم دی قید وچہ آ جاندی اے۔ جہدے نوں خلاصی حاصل کرن لئی کل مکمل زندگی (تجرّد) تے مراقبے دی ضرورت ہندی اے۔ جے ہیر نوں رُوح تے رانجھے نوں قالب مَن لیا جائے تے فیر ایہہ وی مننا پئے گا کہ روح قالب دے ملاپ واسطے بے چین ایں۔ ایہہ گل ظاہری طور تے منن دے لائق نئیں۔

ایسے طرحاں بالناتھ نوں مُرشد سمجھن وچہ مشکل نظر آوندی اے۔ بالناتھ رانجھے دا گورو اے۔ پر رانجھا اوہدے حکم دی صاف حکم عدُولی کردا اے۔ وارث شاہؒ پنجاں حواساں نوں پنج پیر سمجھدے نیں جیہڑے انسان نوں سدّھی راہ وکھاندے نیں حالانکہ اوہ اپنے آپ ایہہ گل مندے نیں کہ جدوں تک حواسِ مدرکہ تے پوری طراں قابو نہ پا لیا جائے جوگ یا عرفان مکمّل نئیں ہو سکدا۔ جوگ یا وحدتِ وجُود دوہاں وچہ حواسِ مدرکہ سالک دی گمراہی دا سبب ہندے نیں۔

فیر فرماندے نیں چوچک تے ملکی فِقہ دے اصُول نیں۔ جو سدّھی راہ وکھاندے نیں تے قاضی حق دی نشانی ایں۔ پر خود قِصّے وچہ لکھدے نیں کہ چوچک نے رانجھے نوں فریب دِتّا سی۔ تے قاضی نے اوہدے نال سازش کر کے بغیر من منا دے ہیر دا نکاح سیدے نال کر دِتّا سی۔ ایس گل وَل اگر دھیان کریئے تے ملکی نوں اصولِ فِقہ تے قاضی نوں حق دی نشانیاں نہیں منیاں جا سکدا۔ کیدّو نوں ایس واسطے شیطان آکھیا گیا اے کہ اوہنے ہیر رانجھے نوں بیلے دی جنّت وچّوں کڈھوا دِتّا سی۔ پر جے کیدّو دے کردار دا چنگی طرحاں مطالعہ کیتا جائے تے معلوم ہندا اے کہ اوہدا کردار اِک عزت مند تے پت پان رکھن رکھان والے انسان دا کردار اے۔ جے اوہدا کردار شیطانی ہندا تے اوہ ہیر نوں ہر ویلے گناہ وَل جان دی شہہ تے ترغیب دیندا۔ تے نہ ایں اوہناں دی کھلم کھلا مخالفت کردا۔

ایسے طرحاں حرص نوں کجھ دھرو کے "رو ناگ"، بیڑی نوں پُلصراط، پکیاں نوں دُنیا تے باغ نوں قبر آکھیا جا سکدا اے۔ پر سہتی ورگی شوخ تے شرارتی کڑی نوں موت آکھنا تے سیدے جیہے کمزور دل نوں عزرائیل آکھن نال کوئی گل پھبدی نئیں۔ معلوم ہندا اے کہانی مکان توں بعد وارث شاہ نے ظاہری عالماں دے ہتھے چڑھن توں بچن لئی ایہناں چیزاں تے رمزیّت دا کُرتہ پان دی کوشش کیتی اے تاں جو اوہ اوہناں

دیاں زباناں تے نلماں توں بچ سکن۔ پر ایس معاملے وچ اوہ کامیاب نہئیں ہو سکے۔ ایس گل توں اڈ وی اوہ اک صوفی دی حیثیت نال نہئیں اک مہاکوی تے عظیم شاعر دی حیثیت نال زندہ رہن گے۔ شاعر دی حیثیت وچ اوہ جے کوئی تصوّف نوں مقام دیندے وی نیں تے اوہ سوائے ایہدے ہور کجھ نہئیں ؎

تصوّف برائے شعر گفتن خوب است

ہیر وچ قرآنی تلمیحاں

ع:۔ ایہہ قرآن مجید دے معنے نیں جیہڑے شعر میاں وارث شاہ دے نیں

ہیر دے مطالعہ توں ایہہ چیز سامنے اوندی اے کہ وارث شاہ نے اپنے کلام نوں قرآنِ کریم دیاں آئتاں نال سجایا اے۔ ہیر وچ ایہہ آئتاں اِنج معلوم ہندیاں نیں جویں کسے مُندری وچ بھاہواں تے ڈلکاں ماروا ہو یا نگینہ۔ مسلماں شاعراں وچ ایہہ اک سوہنی تے سچّی روایت ٹُری اوندی اے کہ شاعری بھانویں عربی وچ ہووے بھانویں فارسی وچ، بھانویں اُردو وچ ہووے تے بھانویں پنجابی وچ اوہناں اپنے کلام نوں کلام ربّانی نال ضرور سجایا اے۔ ایس معاملے وچ وارث شاہ ہوری کسے وی شاعر توں پچھاں نہئیں رہے۔ کدھرے قرآنِ کریم دا متن ای چمکاں ماردا اے پیا، کدھرے اوہدا پنجابی ترجمہ پڑھن والیاں دیاں دلاں نوں ٹھنڈ پیا پاندا اے۔ ہن اسیں کجھ قرآنی آئتاں دی تشریح کردے ہوئے مصرعے یا شعر درج کرنے آں۔

اللہ دی بندگی تے عبادت اک مسلمان دی زندگی دا خاصہ ای اللہ تعالیٰ دی عبادت اے۔ ربُ العالمین نے قرآنِ کریم وچ فرمایا:۔

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ ہ

تے مَیں جن تے انسان ایسے واسطے پیدا کیتے نیں جو اوہ عبادت تے بندگی کرن۔ اصل گل وی ایہوای اے۔ بندہ بناں بندگی بندہ نہئیں۔ رومیؒ نے لکھیا اے ؎

زندگی آمد برائے بندگی
زندگی بے بندگی شرمندگی

وارث شاہ ہوراں نے ایس مفہوم نوں اکو مصرعے وچ بڑے عمدہ طریقے نال بیان کیتا اے ؎

۱۔ وارث شاہ کر بندگی رب دی توں جس واسطے رب بنایا ایں

۲۔ وارث بندگی واسطے رب گھلیا ایں آ بیٹھا ایں پہننے کھاونے نوں

۳۔ وارث شاہ نکوئی تے بندگی کر وت نئیں جہان تے آونا اوے

نیک عمل تے حسن سلوک

مسلمان ہر حال وچ اعلیٰ اخلاق دا حامل تے پرچارک ہونا چاہی دا اے۔ کیوں جو اوہ نبی محترم صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم دا امتی اے جنہوں پروردگار نے وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيْمٍ کہہ کے وڈیایا اے۔ تے فرمایا اے:۔

اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ لَهُمْ جَنّٰتٌ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَا اَبَدًا اَبَدًا ہ۔

بناں شک اوہ لوک جنہاں ایمان لیاندا تے نیک عمل کیتے اوہناں لئی جنتاں نیں جنہاں دے ہیٹھاں نہراں وگدیاں نیں جہدے وچ اوہ ہمیشہ لئی رہن گے۔

اسلام صرف گلاں باتاں نوں نئیں مندا۔ ایہہ اک عمل تے فعّال مذہب اے ایہدے وچ نکمیاں، اہلک دے مارے ہویاں تے افیمیاں لئی کوئی تھاں نئیں۔ ایسے لوک اپنے بھائی بنداں واسطے، سماج واسطے، گھربار واسطے تے اسلام واسطے کلنک دا ٹکا نیں۔ اسلام نے جناں زور عمل تے دِتّا اے شاید ای دنیا دے کسے مذہب نے دتا ہووے۔ ہن ویکھو وارث شاہ ہوری اپنے قاری نوں کس طراں عمل تے نیک کماں ول مائل کردے نیں ؎

۱۔ بناں عمل دے نہیں نجات تیری ماریا جائیں گا قطب دیا بیٹیا اوئے

۲۔ وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں جنہاں کیتیاں نیک کمائیاں نے

۳۔ عملاں باجھ درگاہ وچ پون پولے لوکاں وچ میاں وارث شاہ ہویا

ہتھاں پیراں دی گواہی

قرآن کریم وچ رب تعالیٰ نے فرمایا اے:۔

"اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلٰى اَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا اَيْدِيْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ"

اوس وہاڑے اسیں اوہناں دے موہناں تے مُہراں جڑ دیاں گے تے اوہناں دے ہتھ پیر ساڈے نال گلّاں کرن گے، اوہ گلاں جیہڑیاں اوہ کردے رہے نیں۔
وارث شاہ ہوراں نے ایسے آیت کریمہ دا ترجمہ اک مصرعے وچہ بڑی عمدگی نال کیتا اے سے

حدوں رب اعمال دی خبر پچھی ہتھ پیر گواہیاں دیہن گے اوئے

نماز

نماز دین اسلام دا رکن رکین اے۔ حضور صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم نے ایس دنیا وچوں تِن چیزاں پسند فرمایاں نیں جنہاں وچوں اک نماز وی اے۔ تاہیوں فرمایا:-

"قرۃ العینی فی الصلوٰۃ" نماز میری اکھاں دی ٹھنڈ اے۔
رب کریم نے کوئی ست سو واری قرآنِ کریم وچہ حکم دِتا اے:-
"وَاَقِیمُوا الصَّلوٰۃَ وَآتُوا الزَّکوٰۃ" نماز قائم کرو تے زکواۃ دیو۔
وارث شاہ ہوراں ایسے گل نوں ایس طرحاں ادا کیتا اے سے

وارث شاہ نماز دا فرض وڈا ایہدوں لاہ او دلبرا واسطائی

قول قرار

حدوں رب نے عالم ارواح وچہ ساریاں روحاں نوں مخاطب کرکے پچھیا "اَلَستُ بِرَبِّکُم؟" رکیہ ہیں تہاڈا رب نہیں؟ تے اوہناں آکھیا "بَلیٰ"، کیوں نہیں۔

ایس وعدے نوں بُھل جان بارے فرماندے نیں سے

وارث قول بُھلا کے کھیل رُدھوں کیہا توں مخول بنایا اِی

اِنَّ الصَّلوٰۃَ تَنھٰی عَنِ الفَحشَاءِ وَالمُنکَرِ

ربُّ العزّت نے نماز دے فائدیاں وچوں سب توں وڈا فائدہ ایہہ دسیا اے کہ نماز برائی تے بے حیائی توں روک دی اے۔ وارث شاہ نے ایس قرآنی ٹکڑے

دا ترجمہ ویکھو کس عُمدہ طریقے نال کیتا اے :-

وارث صَوم صلوٰۃ دی چھُری کپّے اینہاں دین ایمان دیاں پھاہیاں نوں

غیبت تے چُغلی پروردگار نے غیبت تے چُغلی نوں سخت منع فرمایا اے ایتھوں تک کہ ایس بھیڑے فعل نوں اپنے مردہ بھرا دا گوشت کھان دے برابر فرمایا اے :-
اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْہِ مَیْتًا ۔ کیا تہاڈے وچوں کوئی پسند کردا اے کہ اوہ اپنے مُردہ بھرا دا گوشت کھائے۔

ایسے خیال نوں وارث شاہ نے انج بیان کیتا اے :-

غیبت کرن بیگانڑی وڈا اوگن سبھّے آدمی ایہہ گنہگار ہُندے
چور یار تے کرت گھُن چُغل جھوٹے لُوتی لاؤنے سب ایہہ یار ہُندے

کُلّ من علیھا فان ایہہ گل منّی پرونی ایں کہ موت ہر ذی روح نوں اونی ایں تے جے کوئی ہستی ہمیشہ واسطے قائم تے دائم ایں تے اوہ رب دی ذات اے، باقی سب فانی نیں ۔ وارث شاہ نے انسان دی فانی زندگی نوں انج بیان کیتا اے :-

وارث شاہ میاں انت خاک ہونا لکھ آب حیات جے پیوناں ایں

لیس للانسان الا ما سعیٰ رُومی رحمۃ اللہ علیہ نے قرآن کریم دی ایس آیت کریمہ دا مفہوم انج فرمایا اے :-

گندم از گندم بروید جَو ز جَو   از مکافاتِ عمل غافل مشو

پر وارث شاہ ہوراں دا وی سلیس ترجمہ اپنی شان تے آن وچ گھٹ نئیں :-

۱ - جیہا بیجیئے وارثا وڈھ لیئے حرف وچ قرآن دے آیا اِی
۲ - وارث شاہ ایہہ بات یقین جانو جیہیاں کیتیاں تیئیاں پائیاں نیں

......

نصیحتاں بھرے چونویں شعر

۱۔ آدمی بلبلا ہے پانی کا

وارث رب نے کم بنا دِتّا ساڈی عمر ہے نقش پتاسڑے تے

۲۔ کون کیہ نہیں ہو سکدا

نہیں چوہڑے دا پت ہوئے سیّد گھوڑے ہون ناہیں پت لیلیاں دے
وارث شاہ فقیر نہ ہون ہرگز پت جٹاں تے موچیاں تیلیاں دے

۳۔ گیا وقت پھر ہاتھ آتا نہیں

وارث شاہ میاں ایہہ وقت کُھنّا کسے پیر نوں سنھ نہ آیا جے

۴۔ حقدار نوں حق نہ ملے تے کیہ ہندا اے

وارث حق دے توں جدوں حق کُھنّا عرش رب دا تدوں تھرتھلّیا اے

۵۔ ماں پیو دی ناراضگی

وارث شاہ پھر آسرا رب دا اے جدوں وٹرے ماں تے باپ بیرے

۶۔ وہ پرندے جو آنکھ رکھتے ہیں سب سے پہلے اسیر ہوتے ہیں

وارث شاہ میاں جیہڑے بہت سیانے کاں وانگ اوہ بلک وچ پھاہنیں گے

۷۔ مسلماناں در گور مسلمانی در کتاب

وارث شاہ جو اہل ایمان آہے تنہاں جا ڈیرے وچ گور کیتے

۸۔ عشق دے رنگ

"وارث شاہ ایس عشق دی نوکری نے دماں باجھ غلام کر چھڈیا ای"

۹ - رَب مہربان تے کُل مہربان ۔

وارث شاہ میاں سبھّے کم ہندے جدوں رَب ہووے مہربان میاں

۱۰ - قَبل مُوتوا اَن تموتوا ۔ (مَرن توں پہلاں مرنا)

وارث شاہ محبُوب نوں تدوں پا ہیئے جدوں اَپنا آپ گوا لیئے

۱۱ - معشُوق دیاں اَکھاں ۔

معشوق دیاں بانکیاں شوخ نیناں وارث شاہ جیئے مجذوب کیتے

۱۲ - عادتاں نہیں بَدل دیاں ۔

وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں بھانویں کٹیئے پوریاں پوریاں اوئے

۱۳ - رَب دی مہربانی ۔

جدوں کرم اللہ دا کرے مَدد بیڑا پار ہو جائے نمانیاں دا

۱۴ - رَاز داری ۔

بھیت دَسنّاں مَرد دا کم نائیں مَرد سوئی جو ویکھ دَم گھٹ جائے
گل جیو دے وچہ ای رہے خُفیہ گاں وانگ بچھاں نہ سُٹ جائے
بھیت دَسنّاں کسے دا بھلا نائیں بھانویں پُچھ کے لوک نکھٹ جائے
وارث شاہ نہ بھیت صندوق کھُلے بھانویں جان دا جندرا ٹٹ جائے

۱۵ - جوانی دی قدر ۔

وارث شاہ نہ بیٹھیاں جنہاں جنیاں قدراں جاندے نئیں جوائیاں دیاں

۱۶ - موت اٹل اے ۔

موت جیڈ نہ ہے سخت نہ کوئی چھٹّی اوتھے کسے وی نا نہیوں نا بری وے

۱۷ - ناجنسی تے ہم جنسی ۔

وارث جنس دے نال ہم جنس سوہندے بھو نزناں گدھے نہ میلیئے نی

متفرق

۱ - وارث شاہ اجاڑ کے وسدیاں نوں آپ خیر دے نال پھیر وسیئے کیوں
۲ - وارث شاہ نہ دیئیے موتیاں نوں پھل اگ دے وچہ نہ ساڑئیے نی
۳ - وارث شاہ فقیر دے نال لڑناں کپن زہر دیاں گندلاں کوڑیاں نی
۴ - وارث شاہ ہتھو بھیڑے دی لاج ہندی ساتھ کریئے تے پار اتاریئے نی
۵ - وارث شاہ جس کسے دا بُرا کیتو جا گور اندر پچھوتاسی آ نی
۶ - وارث ڈاہڈیاں دا سو ست وہیں ہاڑے رب اگے کمزوریاں دے
۷ - جیہڑے نیویں سو اوہ حضور ہوئے وارث شاہ نوں پیر نے دسیا ای
۸ - وارث شاہ نبھائیے توڑ تائیں نیوں لا کے پچھاں نہ ہٹیئے نی
۹ - وارث شاہ وساہ کی زندگی دا ساڈی عمر ہے نقش پتاسیاں تے
۱۰ - وارث شاہ سراں دی رات وانگوں دنیا خواب خیال ہی جانیا جے
۱۱ - وارث فعلاں دے نال خراب ہندے بندے پاک گناہ توں جمدے نی

ہیر وارث شاہ دے مقطعے

ایہہ مضمون شروع کرن توں پہلاں اِہ عرض کر دیناں ضروری اے کہ ایس مضمون وچہ بعضے ایسے شعر تے مقطعے دوبارہ شامل کر دتے گئے نیں جیہڑے ایہدے توں پہلاں کتاب وچہ کدھرے نہ کدھرے لکھے ہوئے نیں۔ اوہناں شعراں بیاں مقطعیاں نوں ایس مضمون وچوں کڈھیا جا سکدا سی پر کڈھیا ایس واسطے نہیں کہ چلو قاری یا پڑھن والے دی دوہرائی ای سہی۔

ہیر وارث دا دھیان تے گیان نال مطالعہ کیتا جاوے تے پتہ لگدا اے کہ ایہدے مقطعیاں وچہ ڈاہڈے پُر مغز تے پر حکمت سبق نیں۔ ایہناں مقطعیاں وچہ رنگا رنگ دے مضموناں دے عنوان قائم کیتے ہوئے نیں۔ جے کوئی چاہے

تے اِک اِک مقطعے نوں مضمون داناں رکھ کے کئی وڈیہیاں کتاباں لکھ سکدا ہے۔ اسیں ہیٹھاں کجھ مقطعیاں نوں تھوڑی تشریح نال پیش کرنے آں جنہاں توں ایہہ اندازہ ہو جائے گا کہ وارث شاہ ہوریں شاعری دے دوجے کمالاں توں علاوہ مقطعے بکھن وچ کڈے اُچے نیں تے اوہناں نوں دنیا دے مشاہدے وچ کڈا کمال حاصل اے۔

ساڈا مقصد مقطعیاں دے رواج دی تاریخ بیان کرن دا نہیں۔ اساں تے صرف اِہ عرض کرناں ایں کہ مشرقی شاعری وچ ایہہ پرانا رواج لگا آؤندا اے۔ سب توں پرانی کتاب رِگ وید دے منتراں وچ ہر منتر دے اخیر وچ مصنّف (رشی) داناں اے۔ ایس کتاب نوں ہندو لوک، خاص کر سوامی دیانند الہامی کتاب مندیاں ہویاں آکھدے نیں کہ وید بہت سارے رشتیاں وچ تے الہام دے طور تے اُتریا اے۔ عربی شاعری وچ مقطعے دا رواج نہیں پر ایران جو شاعری وچ عرباں دا مقلد اے غزل دی حد تائیں مقطعے دی سختی نال پابندی کردا اے۔ اردو وچ وی فارسی طراں ایہدی پابندی کیتی گئی اے۔

پنجابی وچ وارث شاہ توں پہلاں مقطعیاں دا رواج عام ہو چکا سی۔ دمودر جنہوں ہیر دی کہانی دا مصنّف آکھیا جاندا اے تے ہیر رانجھے دا ہم عصر وی سی۔ دی ہر دو بیتی (رُباعی) دا آخری مصرعہ اوہدے ناں نال شنگاریا ہویا اے۔ اوہ تھاں تھاں تے آہندا اے "دمودر میں اکھیں ڈٹھا"، مطلب اِہ وے کہ ایہہ مصرعہ اوہدا تکیہ کلام بن گیا سی۔

دمودر، سب نوں پتہ اے، اکبر بادشاہ دے زمانے دا شاعر اے۔ ایہدے توں بعد محمد شاہ دے زمانے وچ مُقبل تے رُباعیاں وچ ہیر رانجھے دے قصے نوں نظمایا اے تے ہر دو بیتی وچ اپنا تخلّص لیاندا اے۔ ایہناں دے بعد کئیاں شاعراں تے مشہور عاشقاں لیلیٰ مجنوں، وامق عذرا، شیریں فرہاد وغیرہ دیاں کہانیاں نوں نظمایا تے ایہناں وچ اپنا تخلّص لیاندا۔ پر اسیں پوری ایمانداری تے غیر جانبداری نال کہہ سکنے آں کہ جو جان تے سواد وارث شاہ دیاں مقطعیاں وچ اے اوہ کسے ہور شاعر دے مقطعیاں وچ نہیں۔ وارث شاہ ہوری اپنے

مقطعے وِچ پورے بندے دی رُوح تے جان نوں اِسیراں بیان کر دے ہیں کہ پڑھن سُنن والا اثر لیئوں تے لُطف اٹھائیوں بغیر نہیں رہ سکدا۔ ایہناں مقطعیاں وِچ رنگ برنگیاں تصویراں ہیں جنہاں توں شاعر دی شاعرانہ، فنکاری تے گلکاری دا کمال ظاہر ہندا اے تے عام پڑھن والا ایہہ جھٹ من لیندا اے کہ وارث شاہ ہوری دِل وِچ جو وی سوچدے ہیں یاں دماغ وِچ جو دی نقشہ بناندے ہیں اوہدی حرفی تے لفظی تصویر کھچن تے وی پوری طاقت تے قدرت رکھدے نیں۔ سانوں وارث شاہ ہوراں دی قادر الکلامی ہور حیران کر دیندی اے کہ اوہ اِکو مصرعے وِچ اک جہان آباد چا کر دے نیں۔ جو آکھناں چاہندے نیں چنگی طراں آکھدے نیں۔ کوئی پاسہ وی تشنہ نہیں رہن دیندے۔ کدھرے فقر دیاں رمزاں ہیں، کدھرے شریعت دیاں ڈونگھیاں گلاں آسان لفظاں وِچ بیان کیتیاں جا رہیاں ہیں۔ کدھرے تغزّل دا رنگ جمایا جا رہیا اے۔ تے کدھرے دنیا دیاں تجربیاں دا نچوڑ اے۔

لوہن اگانہہ وَدھو تے ویکھو کہ پِنڈ دا وَسنیک کوی علم، فضل، ودیا تے گیان دے نکتیاں تے رمزاں نوں کس نال بیان کردا اے۔

کُجھ معاشرے بارے :۔ پنجابی دی اِک کہاوت اے :۔

"جُوڑیاں جگ تھوڑیاں تے نرڑ بتھیرے"

وارث شاہ ہوری ایس اکھان دی ترجمانی کر دیاں ہویاں فرماندے نیں بھراواں نال ای سوبھا، چودھراہٹ تے مجلساں دا شنگار اے تے بھراواں نال ای بندہ سجدا اے :۔

وارث شاہ میاں بھائیاں نال سوبھا بناں بھائیاں سوبھ سنسار نائیں

اک تھاں تے مُلّاں دی ذہنیت دا نقشہ کھچدیاں ہویاں فرماندے نیں :۔

وارث شاہ میاں پِنڈ جھگڑیاں دی پچھوں مُلّاں میت دا آیا ای

ایس مقطعے توں علامہ اقبال وی خوب متاثر نظر آوندے نیں۔ اوہ فرماندے نیں :۔

"دین مُلا فی سبیل اللہ فساد"

(میں بعض لوکاں کولوں سُنیا اے کہ ہیر وارث شاہ اقبالؒ دے مُطالعہ وچہ اکثر رہندی سی)۔

وارث شاہؒ نے اپنے اِک مقطعے وچہ بیان کیتا اے کہ بُری چیز نوں بھاویں کِنّاں پئے لوکاؤ چھپاؤ اوہ اِک نہ اِک ویلے ضرور سامنے آجاندی اے ؎

وارث شاہ نہ ہینگ دی باس جاوے بھانویں رکھیئے وچہ کافور میاں

فقر تے توکّل:۔ وارث شاہ ہوری اصل درویشی تے فقیری ایہہ سمجھدے ہین کہ سوا خدا تعالیٰ دی ذات دے کسے ہور تے آسرا نہ رکھیا جائے: ؎

۱۔ وارث رب دے باجھ نہ تاہنگ کوئی بانا فقر دا اساں وٹایا اے

۲۔ وارث شاہ اللہ بن کون بجھے، بجھا ترٹیاں اُتے نمانیاں نوں

۳۔ وارث جنہاں نوں ہور نہ تاہنگ کوئی کم اوہناں دے رب سوار دا ای

۴۔ وارث شاہ پھر آسرا رب دا اے جدوں وِٹرے باپ تے ماں ہیرے

۵۔ وارث شاہ میاں سبھے کم مندے جدوں رب ہووے مہربان میاں

۶۔ وارث شاہ میاں جنیدا کوئی تائیں بیڑے اُتّ نوں تنہاندے پار ہندے

۷۔ وارث شاہ جاں رب دی مہر ہندی حکم ہُندا اے نیک ستاریاں نوں

وارث شاہ ہوری ایس مقطعے وچہ اک بہت اچی گل کر گئے نیں۔ اوہ فرماندے نیں، انسان ستاریاں دا غلام نہیں۔ جے اوہ اللہ تعالیٰ دے حکماں نوں من کے اوہدی رضا تے محبّت حاصل کرے تے منحوس ستاریاں دی تھاں سعد تے نیک ستارے اللہ دے حکم نال اوہدے شاملِ حال ہو جاندے نیں۔

گیتا وچہ کرشن جی ارجن نوں اُپدیش دیندے نیں کہ انسان دا کم کوشش کرنا اے اگوں کم دا اخیر چنگا ہووے جاں مندا، اوہدے وس دی گل نہیں۔ پس رب تے ڈوریاں سٹ دینیاں چاہی دیاں نیں تے نتیجہ جو وی نکلے اوہنوں رب دی رضا سمجھ کے من لیناں چاہی دا اے۔ وارث ایس نکتے نوں کڈے سِدھے تے سادے طریقے نال بیان کر دے نیں۔

سدّہا نال توکلے ٹھیل بیڑا، اکے وچہ رہیا اکے پار رہیا

تغزّل:- وارث شاہ ہوراں دا مشرب اک صوفی صافی دا مشرب اے۔ پر اوہ تغزّل دے جذبیاں نوں بیان کرن وچہ وی اپنی مثال آپ نیں۔ جدوں اوہ تغزّل ول آوندے نیں تے اِنج معلوم ہندا اے جویں اوہناں اپنے پوتر پن۔۔۔ (تقدس) دا جامہ لاہ کے اک پاسے رکھ دتّا اے تے اوہناں وچہ میرؔ تے داغؔ دی رلی ملی کیفیت پیدا ہو رہی اے۔ کجھ مقطعے ملاحظہ فرماؤ:-

۱- ایس عشقدے نشے نے نڈھیئے نی وارث شاہ ہوری پریشان کیتے

۲- وارث شاہ ایس عشقدے وَنج وچّوں کسے پلّے نہ بدّھی آدھڑی اے

۳- وارث شاہ جنہاں لائیاں نیں سوا ای جان دے گوڑیاں یاریاں نوں

۴- وارث شاہ میاں جس نوں عشق لگا دین دُنی دے کم توں جا رہیا

عشق نے غالبؔ نکمّا کر دیا

ورنہ ہم بھی آدمی تھے کام کے (غالبؔ)

ساڈا وارث شاہ گوشت پوست دی شاعری وچہ کسے غزل گو کولوں گھٹ نہیں ے

وارث شاہ نہ رہن نچلڑے اوہ جنہاں نراں نوں شوق نے ناریاں دے

اک تھاں رانجھے دیاں ناکامیاں تے ہیر دی زبانی بڑی ہمدردی نال تبصرہ کر دیاں لکھدے نیں:ے

وارث شاہ ایس عشقدے وَنج وچّوں جفا جال کیہہ وٹیا کھٹیا سُو؟

رانجھا ہیر پچھے جوگی بن کے کس حسرت نال ایہہ آکھدا اے پیا ے

وارث شاہ معشوق جے ملے خلوت سبھ جیؤ دے دُکھ اُلٹ دیئے

اک ہور مقطع سُنو:ے

وارث شاہ اس ویلے نوں جھُور دا سی جس ویلڑے اکھیاں لا بیٹھا

اگر دانستم از روزِ اَزل داغ جدائی را

نمی کردم بدل روشن چراغ آشنائی را

جو میں ایسا جانتی پیت کئے دُکھ ہو
نگر ڈھنڈورا پھیرتی پیت کرے نہ کو

وارث شاہ ہوریں عشق دے مرض نوں لاعلاج کہ دیاں ہویاں فرماندے نیں :۔
وارث شاہ اوتھے نائیں پھرے منتر جیتھے عشق نے وَندیاں ماریاں میں
اِک جگہ عشق تے عقل دا مقابلہ کر دیاں ہویاں فرماندے نیں :ؔ
وارث شاہ فقیر دی عقل کتھے ایہہ پٹیاں عشق پڑھائیاں نی

اخلاق :۔ اخلاق دا موضوع نتے مضمون بڑا لمّا چوڑا اے۔ مشرقی شاعری وِچ تصوّف تے اخلاق دا اِکو جیہا دخل عمل اے۔ فیر جیہڑا شاعر صوفی ہووے اوہ اخلاق دے موضوع نوں کویں ہتھوں چھڈ سکدا اے۔ ایس ضمن وِچ ہیر وارث شاہ دیاں گُلکاریاں ویکھن دے لائق نیں۔ بول چال دی تاثیر دے متعلق فرماؤندے نیں :ؔ

وارث شاہ بِن کاردوں ذِبح کرئیے بول نال زبان رسیلڑے نی
اِک تھاں اصلی تے نقلی فقیر دا فرق دسدیاں ہویاں فرماؤندے نیں :ؔ

۱۔ وارث شاہ جیہے بھُکھے لکھ پھردے صبر فقر دا قول اقرار ہے وے
۲۔ چھڈ بندگی چوراں دے بھڑے چالے وارث شاہ فقیر سداونا ایں !

انسان ایس دنیا وِچ کُجھ دِناں لئی آزمائش لئی پیدا کیتا گیا اے۔ ایہنوں چاہیدا اے، اپنی چند دِناں دی زندگی نوں ایویں غفلتاں وِچ برباد نہ کرے۔ کیوں جو اوہنوں ایس دنیا وِچ رہ کے (جیہڑی شطرنج دی بساط وانگوں اے) اخیر زندگی دے لال رنگ دے مُہرے ہارنے ای پین گے ؔ

۱۔ وارث شاہ ایہہ عمر دے لال مُہرے اِک روز نوں عاقبت ہارنیں گے
۲۔ وارث شاہ میاں انت خاک ہونا لکھ آب حیات جے پیونا ایں
۳۔ سب خاک در خاک فنا ہوناں وارث شاہ پھر تنہاں نوں عیش کیہا

قضا و قدر دے بے رحم ہتھ وِچ انسان انج اِے جویں قصائی دے ہتھ وِچ بکرا۔ جدوں حالت ایہہ ہووے تے فیر زندگی دا کیہہ بھروسا ! مضمون ملاحظہ

فرماؤ اے:

وارث شاہ وساہ کیہہ زندگی دا بندہ بکرا اتھے قصائیاں دے

ایس دنیا وچہ کئی لوک آئے جنہاں نوں رب نے شان، بان تے آن دِتّی تے اوہناں دا ہر پاسے نقارہ وَجیا۔ آخر ایس راج بھاگ نوں چھڈ گئے:

وارث شاہ ایس خواب سراں اندر کئی واجڑے گئے وَجا میاں

تصوّف دی تعلیم ایہہ وے کہ تکلیفاں تے صبر کیتا جائے، بدلہ لین دا جذبہ دل وچہ پیدا نہ ہون دتا جائے۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلدا اے کہ قدرت موذی تے ظالم کولوں آپنے آپ بدلہ لے لیندی اے جیہڑا لوکاں لئی عبرت دی حیثیت رکھدا اے:

وارث شاہ فقیر نے چپ وٹی اوہدی چپ ای دیوگ اُڈا میاں

پر شاعر دی نظراں وچہ قصاص دا وی اک مقام اے جنہوں اوہ انج اجاگر کردے نیں:

وارث شاہ جے ماریئے بداں تائیں تنہاں خون نہ دیونے آوندے نیں

وارث شاہ لوکاں دیاں طبیّعتاں نوں چنگی طراں واقف نیں۔ اوہ حسد تے ساڑ دی پرانی لعنت نوں بچن لئی اپنے پڑھن والے نوں انج نصیحت کردے نیں:

وارث شاہ لکائیے خلق کولوں بھانویں اپنا ای گڑ کھائیے جی

احمق دا عشق:۔ وارث دے عام مقطعیاں دی طراں ہیٹھلا مقطع وی اکھان دی حیثیت رکھدا اے:

وارث احمقاں نوں بناں پھاٹ کھادے نہیں آوندا عشق سواد میاں

اُدلے دا بدلہ:۔ دنیا دے جنے مذہب نیں سب دی بنیاد عملاں دے بدلے تے قایم اے۔ قرآن کریم نے خاص طور تے ایس بارے کھل کے تاکید فرمائی اے:۔

مَنۡ یَّعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّۃٍ ۔۔۔ الخ

وارث شاہؒ نے ایس آیت شریفہ دی ترجمانی ایہراں کیتی اے :-

۱ - جیہا بیجئے وارثا وڈھ لیئے حرف وچ قرآن دے آیا ئی

۲ - وارث شاہ ایہہ بات تحقیق جانوں جیہاں بیتیاں تیہاں پائیاں نی

۳ - وارث شاہ اُجاڑ کے وسدیاں نوں آپ خیر دے نال پھر وسیں کیوں

کدی ایسا وی ہندا اے کہ بدنوں اپنی بدی دی ایس زندگی وچ سزا نہیں ملدی پر اوہنوں سزا دے قانون توں باہر نہیں سمجھناں چاہی دا۔ کیوں جو موت دے لبعد سخت سزا مل کے ای رہے گی :-

وارث شاہ جس کسے دا بُرا کیتا جاگور اندر پچھو تاسی آ نی

کسے مغربی حکیم دا قول اے :-

"میرے کولوں جو وی منگو میں دے سکناں آں ، پر جے گذریا ہویا وقت آکھو تے ایہہ نہیں"۔

وارث شاہ ایس بارے فرماؤندے نیں :-

وارث شاہ میاں ایہہ وقت گُتھا کسے پیر نوں ہتھ نہ آیا ای

عقل تے بھروسے دی وی اک حد بندی اے پر اکثر لوگ ایس حد توں لنگھ جاندے نیں تے عقلوں باہر چیزاں نوں عقلی گز نال ناپن دی کوشش کردے نیں تے آخر منہ دی کھاندے نیں :-

وارث شاہ میاں جیہڑے بہت سیانے کاں وانگر اوہ پلک وچہ پھاہنیں گے

مذہب ، تصوف تے گیان دھیان ایس گل تے متفق نیں کہ گئیاں گذریاں گلاں تے پچھوتاناں بے فائدہ اے ، سگوں ہور تکلیف دا باعث اے۔ ایس واسطے بندے نوں چاہی دا اے کہ اوہ سکون تے اطمینان دی دولت نوں ہتھوں نہ چھڈے۔

وارث شاہؒ ہوریں وی ایہو تعلیم دیندے نیں :-

وارث شاہ کیہہ فائدہ جھورنے دا جو ہووناں سی سو ہو رہیا

تصوف اور نفی ذات :- پرانے تے قدیم تصوف دا مشہور مسئلہ اے

"موتوا قبل ان تموتوا" مطلب ایہہ ہئی اپ اپنا گوان توں بغیر اوس کُلاں دے کُل (رب) دا وصل نصیب نہیں ہو سکدا۔ غالب فرماندے نیں ؎

عشرت قطرہ ہے دریا میں فنا ہو جانا

وارث شاہ ہوراں ایس مضمون نوں رنگا رنگ طریقیاں نال ادا کیتا اے :۔

۱۔ وارث شاہ محبوب نوں تدوں پائیے جدوں اپنا آپ گنوائیے

۲۔ وارث شاہ میاں ہمہ اوست جاپئی سرب موئے بھگوان توں پایا ای

فقر دی شرط ایہہ وے کہ فقیر دنیا دی حرص لالچ تے لوبھ توں پاک صاف رہے تے اللہ دی یاد توں غافل نہ رہے۔ سگوں ذکر وچہ ڈبا رہے۔ مضمون ملاحظہ ہووے :۔

وارث شاہ فقیر بن حرص غفلت یاد رب دی وچہ غلطان ہوئے

ترک دنیا تے فقر اختیار کرن نال جیہڑی استغناء دی حالت پیدا ہندی اے اوہنوں بہت لمیاں مصرعیاں وچہ بڑے پرتاثیر انداز وچہ ادا کردے نیں۔ آخری مصرعہ پورے بند دی روح اے ؎

خوشی اپنی اٹھنا میاں وارث اتے اپنی نیندرے سونا جے

ایس گل دا سب نوں پتہ اے کہ انسان مشکلاں تے مصیبتاں دے اک لمے چوڑے جال وچہ پھاتھا ہویا اے۔ ایہناں مشکلاں نوں چھٹکارا مرن توں پہلاں کدی نہیں ہو سکدا۔ غالب فرماندے نیں :؎

قید حیات و بند غم اصل میں دونوں ایک ہیں

موت سے پہلے آدمی غم سے نجات پائے کیوں

وارث شاہ فرماندے نیں :؎

وارث شاہ میاں رب شرم رکھے جگ وچہ مصیبتاں بھاریاں نیں

نویں زندگی :۔ اک پکے یقین والا مرید جدوں کسے مرشد کامل دی بیعت کردا اے تے اوہ بیعت توں پہلی زندگی نوں جاہلیت دی زندگی یا موت نال تعبیر

کردا اے تے ذکر تے ہدائیت دی تلقین نوں بعد نویں زندگی حاصل کردا اے۔
حکم سنائی دے قول مطابق:-

مُردگی جہل است زندگی ایں است

ہر چہ گفتند مغز آں، ایں است

وارث شاہ دے بیان دے مطابق رانجھا جدوں بالناتھ نوں اپنا گرو من کے فقر دی تعلیم لیندا اے تے بالناتھ رانجھے نوں سنیارے طراں پرانے گہنے گال کے خالص سونے دی ڈلی بنا دیندا اے تے رانجھا نویں زندگی دے سفر وچ پیندا اے:-

وارث شاہ میاں سنیار وانگوں جٹ پھیر مڑ بھن کے گالیو سُو

حرص تے لوبھ دی مذمت جنی ساڈی اخلاقی شاعری وچ اے کسے ہور مذہب وچ نہیں۔ ایہدے متعلق کجھ مقطعے ملاحظہ فرماؤ:-

۱۔ وارث شاہ ایہہ حرص بیفائدہ ای اوڑک الیس جہان توں پاونان کیہ؛

۲۔ وارث شاہ جوانی دی عمر گذری، طبع حرص تھیں اجے نہ باز آئی

"عادت وَل موت"، مشہور کہاوت اے۔ ایہدے وچ تبدیلی ممکن نہیں۔ کسے آکھیا اے:- جبل گردد جبلّت بر نہ گردد

وارث شاہ نے ایہے خیال نوں اِنج ادا کیتا اے:-

وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں بھاویں کٹیئے پوریاں پوریاں اوئے

اِک ردیف "جیہا"، وچ وارث شاہ ہوراں نے کئیاں چیزاں دا ذکر کیتا اے تے اجیہا کیتا اے جہدا جواب نہیں:-

وارث شاہ جیہا گنہگار ناہیں بخشن ہار نہ رب غفور جیہا

قضا دیاں دو قسماں نیں "معلق" تے "مُبرم"، ایہدے متعلق فرماندے نیں:-
وارث شاہ سب دکھ تے درد جاندے، ایہہ ہوونی کسے نہ ہوڑنی دے

عبادت:- وارث شاہ نے عبادت دے موضوع تے کئی شعراں وچ قرآنی آیتاں دا ترجمہ تے نچوڑ پیش کیتا اے۔ "وَمَا خَلَقتُ الجِنَّ والاِنسَ اِلّا لِیَعبُدُون"

دے مضمون نوں انج ادا کر دے نیں: ؎

۱۔ وارث شاہ کر بندگی رب دی توں جس واسطے رب بنایا ئیں
۲۔ وارث بندگی واسطے گھلیا سیں آ بیٹھا ایں پہننے کھاونے نوں

حضرت شیخ سعدیؒ فرماندے نیں: ؎

خوردن برائے زیستن و ذکر کردن است
تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن است

۳۔ وارث شاہ نکوئی تے بندگی کر وت نہیں جہان تے آؤناں وے
۴۔ وارث شاہ پچھتاوسیں بندگی نوں عزرائیل جاں دھوں چڑھ بولیا ای

وارث شاہ نوں بے عملی دا بڑا احساس اے۔ ایہہ بے عملی دا احساس ساری کتاب وچ کھلریا ہویا اے۔ کتاب ختم ہو جاندی اے پر ایہہ احساس ہور زیادہ ہندا جاندا اے: ؎

وارث شاہ نہ عمل دی راس میتھے کراں مان نمانڑے کاس داوے

وارث شاہ ہوری اپنے آپ نوں وی تنقید دی زد توں باہر نہیں سمجھدے فرماندے نیں: ؎

۱۔ عملاں باہجھ درگاہ وچ پین پولے لوکاں وچ میاں وارث شاہ ہویا
۲۔ بناں عمل دے نہیں نجات تیری ماریا جائیں گا قطب دیا بڈیا اوئے
۳۔ وارث قول بھلا کے کھیل رُدھوں کہیا قواں مخول بنایا ای

تربیت:۔ انسان دیاں جماندرو خوبیاں تے جوہر اودوں کھلدے نیں جدوں اوہدی تربیت چنگی طرحاں کیتی جاوے تے اوہنوں تربیت حاصل کرن دے موقعے میتھ اون۔ نہیں تے بہت ساریاں خوبیاں تباہ برباد ہو جاندیاں نیں۔ وارث شاہ ایس حقیقت نوں اک ویکھی ڈٹھی سچائی دی شکل وچ پیش کر دے نیں ؎

وارث شاہ جاں ذوق دی لگے گدی جوہر نکلن اصل تلوار دے وے

ابدی زندگی:۔ خواجہ حافظ ابدی زندگی بارے فرماندے نیں: ؎

ہرگز نہ میرد آنکہ دِلش زندہ شد بعشق
ثبت است بر جریدۂ عالم دوام مَا

قرآنِ کریم وِچہ اوندا اے :-

"اللہ دی راہ وچہ جنہاں جانّاں دِتیاں ہیں اوہ ہمیشہ زندہ نیں"

وارث شاہ ہوری آکھدے نیں :-

وارث شاہ اوہ سدا ہی جیوندے نیں جنہاں کیتیاں نیک کمائیاں نیں

فقیر دا غصّہ :- اللہ والیاں دی مخالفت تے اوہناں نوں تکلیفاں دین والے لوگ ہمیشہ ذِلّت تے خواری دی موت موئے نیں - اَولیاءاللہ دی زندگیاں دا مطالعہ کریئے تے اِہ گل کُھل کے سامنے اوندی اے تے آسمانی کتاباں وی ایس گل دی تصدیق کردیاں نیں کہ جنہاں لوکاں اللہ دے نیک بندیاں نوں ایذائیں دِتیاں رَب نے اوہناں نوں ایسے دردناک عذاب وِچہ پایا کہ اوہ سِسکدے سِسکدے مرگئے ۔ رومیؒ فرماندے نیں :-

تا دلے صاحب دلے نامد بدرد
ہیچ قومے را خُدا رُسوا نہ کرد

وارث شاہؒ فرماندے نیں :-

وارث شاہ فقیر جے ہون غُصّے خوف شہر نوں قحط وَبا دا ای

جھُوٹھ تے دوزخ :- حدیث شریف وِچہ اوندا اے کہ اک بندے نے حضُور علیہ السّلام دی خدمت وِچہ آکے عرض کیتی کہ مَیں بہت سارے گناہ کر بیٹھاں تے اہناں عادی ہوگیاں کہ ہُن اوہناں توں چھٹکارا مشکل نظر اَون لگ پیا اے ۔ حضُورؐ! تُسیں مینوں کِسے اک گناہ توں مڑ جان دی تلقین فرماؤ، تاں جے میری بخشش دا کوئی سر بندھ ہو سکے۔

حضُور پاک صَلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم نے فرمایا "جا جھُوٹھ چھڈ دے"، اوہنے

حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی ایہہ گل من لئی۔ ہن اوہ اگر کوئی گناہ کر داسی تے اوہنوں اوہ گناہ چھپان لئی جھوٹھ مارن دی ضرورت پہندی سی۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ اوہنے سب نکّے وڈے گناہواں توں توبہ کر لئی۔

ہُن ویکھو وارث شاہؒ نے جھوٹھ دی ایس سمہ گیری نوں کِنّے چنگے طریقے نال بیان کیتا اے:۔

وارث شاہ ہم وزن ہے جھوٹھ دوزخ کنڈی پا انصاف دی تولئے نیں

ضِدّاں :۔ جے غور نال ویکھیا جائے تے ایہہ دُنیا ضِداں دا اِک مجموعہ اے۔ عقل دی دنیا ہووے یا جنون دی، انسان دی ہووے یا ڈھنگراں ڈھوراں دی ہر تھاں ضِداں دا راج نظر آؤندا اے۔ پر بہتیاں تھانواں تے اساں وہمی تے خیالی ضِداں پیدا کر لیاں ہوئیاں نیں۔ وارث شاہ نے پنج حکمت نال بھرے ہوئے مصرعیاں وِچ ایہدی تشریح کیتی اے:۔

وارث شاہ جیوں سنکھیا چوہیاں نوں سنکھ مُلّاں تے بانگ برہمناں نوں

ایہہ عام منّی گل اے کہ چوہیاں نوں مارن واسطے سنکھیا کسے چیز وِچ رلا کے دِتّا جاندا اے، پر مُلّاں نے ناقوس نوں تے برہمن نے بانگ نوں وی سنکھیئے طرحاں سمجھ لیا اے۔

اگے چل کے فرماندے نیں کہ اِک شریف انسان واسطے ایہہ چنگی گل نہیں کہ اوہ اِک کمینے آدمی نوں اپنا مقابلہ سمجھے تے فیر اپنی جگ ہنسائی کرائے ا۔

نال چوہڑے کھتری گھلن لگا وارث شاہ پھر ملک تے ھسّناں ایں

تگڑے ماڑے دا ظلم کرنا تے سہنا شروع توں لگا آؤندا اے۔ وڈیرے لوک ماڑیاں غریباں نوں ہمیشہ اپنے ظلماں دا نشانہ بناندے لگے آئے نیں۔ ماڑے جے رون پٹن وی تے اوہناں دی باہجھ رب دے کوئی فریاد نہیں سُندا۔ وارث شاہ ہوری ایہے خیال نوں ادا کر دیاں ہویاں فرماندے نیں:۔

"وارث ڈاڈھیاں دا سوشت وِہیں ہاڑے رب اگے کمزوریاں دے"

مشرقی اخلاقیات وِچ انکساری تے عاجزی نوں اِک خاص درجہ حاصل اے۔

انکساری تے عاجزی بندے نوں نہ صرف رب دیاں نظراں وچہ اُچا تے سچا بناندی اے سگوں اوہدے بندیاں تے مخلوق وچہ وی ایسے بندے دی آن تے شان وُدھ جاندی اے۔ جیہڑا ہمیشہ اپنے آپ نوں عاجز تے مسکین ظاہر کرے۔ رب تعالیٰ نے قرآنِ کریم وچہ فرمایا اے:۔

اِنَّ اللّٰہَ لَا یُحِبُّ کُلَّ مُختالاً فخُورًا" بناں شک رب تعالیٰ ہر آکڑ باز تے گھمنڈی نوں پسند نہیں کردا۔

اوتھے تے صرف عاجزی ای منظور اے۔ وارث شاہ ہوری فرماندے نیں ؎

جیہڑے نیویں سو اوہ حضور ہوئے وارث شاہ نوں پیر نے دسیا ای

وفاداری انسان دی اک بڑی چنگی صفت اے۔ ایہدے اُتّے بہت کجھ لکھیا گیا اے۔ غالب نے تے ایتھوں تیک کہہ دتا: ؎

وفاداری بشرطِ استواری اصلِ ایماں ہے
میرے کعبے میں تو بت خانے میں گاڑو برہمن کو

وارث شاہ ایسے خیال نوں انج ادا کردے نیں: ؎

وارث شاہ نبا ہیئے توڑ تائیں نیوںہہ لا کے پچھاں نہ ہٹیئے نی

بے اثر تربیت:۔ ایہہ گل منی پرونی اے کہ تربیت ہمیشہ بندے دیاں جوہراں نوں ظاہر کردی اے۔ پر شرط ایہہ وے کہ تربیت توں پہلاں بندے وچہ کجھ قدرتی جوہر ہون۔ جتھے کسے قسم دی جاندروا استعداد نہ ہووے اوتھے تربیت دی کوئی نوال نہیں کھوہندی۔ ایس مضمون نوں کئیاں اُستاداں نے اپنے اپنے رنگ وچہ بیان کیتا اے۔ قرآنِ کریم وچہ وی کئی آیتاں آئیاں نیں جیکن "اللہ تعالیٰ نے اوہناں دے دِلاں تے مہر لا دِتی۔ اوہ ڈورے، گنگے تے انھے بن گئے۔ تے سدھی راہ تے نہیں اوندے"

(سورۂ بقرہ)۔ سعدیؒ فرماندے نیں: ؎

تربیت نا اہل را چوں گردگاں بر گنبد است
پرتو نیکاں نگیرد ہر کہ بنیادش بد است

اِک ہور مصرعہ یاد آ گیا اے: ؎ نرود تیغ آہنی در سنگ

وارث شاہ ہوراں ایسے مضمون نوں بنھ کے نویں گل پیدا کیتی اے :-

وارث شاہ نہ سنگ نوں رنگ آوے لکھ سوہے دے وِچ ڈبو رہیئے

وارث شاہ ہوراں اپنی شہرہ آفاق کتاب وِچ اپنے زمانے دے حاکماں تے سخت نکتہ چینی کیتی اے۔ اسیں اپنے مضمون چوں باہر نکل کے ایس گل دی تفصیل وِچ نہیں پیندے۔ ہاں اک مقطع ضرور پیش کرنے آں :-

عامل چور تے چوہدری جٹ حاکم وارث شاہ نوں رب وکھایا ای

مطلب ایہہ پئی وارث شاہ نوں رب نے اجیہے زمانے وِچ پیدا کیتا اے کہ جو لوک چوری دے الزام وِچ ہتھ وڈھے جان دے قابل نیں اوہناں دے ہتھاں وِچ حکومت اے۔ تے پنڈ دا چودھری جنھوں کسے قسم دے حلال حرام دی تمیز نہیں اوہ وچارے محنت مزدوری کرن والے طبقے تے اپنی چودھراہٹ جھاڑ رہیا اے۔

<u>جبر و قدر :-</u> جبر و قدر دا مسئلہ اک ڈاہڈا مشکل مسئلہ اے۔ کجھ شاعر تے بالکل ای جبر وَل سر پئے نیں تے کجھ اصلوں ای قدر دی راہے پے گئے نیں۔ بابے وارث شاہؒ ہوراں جبر تے قدر دوہاں مسئلیاں تے لکھیا اے۔ میر تقی میر نوں ویکھیئے تے اوہ بالکل ای جبر ئیے نظر آوندے نیں۔ اوہ آکھدے نیں :-

ناحق ہم مجبوروں پر یہ تہمت ہے مختاری کی

چاہتے ہیں سو آپ کریں ہیں ہم کو عبث بدنام کیا

حافظ شیرازی فرماندے نیں :-

گنہ اگرچہ نبود اختیارِ ما حافظ

تو در طریقِ ادب کوش و گو گناہِ من است

وارث شاہ فرماندے نیں :-

۱ - وارث شاہ اوہ آپ ہے کرن ہارا اہناں بندیاں دے کائی ہتھ نائیں

۲ - وارث شاہ رضا، تقدیر ویلا پیراں اولیاں وی نہ ٹالیا ئے

۳ - بناں طالع نیک دے کون موڑے وارث شاہ ساڈے دِناں پُٹھیاں نوں

جبر تے اختیار دی حمایت وِچ وارث شاہ ہوراں دا ایہہ مقطع بہت کمال اے :-

وارث فعلاں دے نال خراب ہوون بندے پاک گناہ تھیں جہڑے نی

ایہہ مشہور مقولہ اے "التعجیل من الشیطان والتانی من الرحمٰن"۔ چھیتی کم شیطان دا تے سہجا کم رحمان دا۔ وارث شاہ فرماندے نیں:

سہج نال سب کم نباہ ہندے وارث شاہ نہ ہواوتاولا وے

صحبت دا اثر: "تخم تاثیر تے صحبت دا اثر" مشہور مقولہ اے۔ صوفیہ کرام خاص کر حضرات نقشبندیہ وچہ صحبت دے اثر نوں بہت اہمیت حاصل اے۔ اُنج وی ایہہ اک قدرتی گل اے جہدے توں انکار نہیں ہو سکدا۔ مولانا رومؒ نے سعدیؒ تے بہت عمدہ قسم دیاں مثالاں دتیاں نیں۔

مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ فرماندے نیں:

صحبت صالح ترا صالح کند   صحبت طالح ترا طالح کند

نیک دی صحبت تینوں نیک کر دیندی اے تے بد دی صحبت تینوں بد بنا دیندی اے۔ سعدیؒ فرماندے نیں:

گلے خوشبوئے در حمام روزے   رسید از دست محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری   کہ از بوئے دلآویزے تو مستم
بگفتا من گلِ ناچیز بودم   ولے یک مدتے با گل نشستم
جمالِ ہم نشیں در من اثر کرد
وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

کجھ خوشبودار مٹی اک دن حمام وچوں اک معشوق دے ہتھوں مینوں ہتھیں لگی۔ میں اوہنوں پچھیا توں مشک ایں یا نافہ ایں جہدی مَن بھانویں خوشبو توں میں مست ہو گیاں۔

اوہنے آکھیا میں تے بے قدر جیہی مٹی آں پر کجھ ویلا اک پھل دی صحبت وچہ گذاریا اے۔ بس اوہدا جمال میرے وچہ اثر کر گیا اے، نہیں تے میں اوہوای مٹی آں جیہڑی ہاں۔

ایسے مضمون نوں وارث شاہ ہوراں اِنج ادا کیتا اے:

وارث شاہ جو کیمیا نال چھتا سونا تانبیوں ترت ہی ہو گیا

وارث نے عام روائیت توں فائدہ اُٹھا کے آکھیا اے تانبا پارس نال لگ دیاں ای سونا بن جاندا اے۔ اللہ والیاں دیاں نظراں وی کیمیا ای ہندیاں نیں۔ کسے عارف نے فرمایا اے :-

آناں کہ خاک را بنظر کیمیا کنند
سگ را ولی کنند و مگس را ھما کنند

اک ہور جگہ وارث شاہ ایسے مضمون نوں اِنج ادا کر دے نیں :-

وارث شاہ میاں لوہا ہووے سونا جتھے کیمیا دے نال بھیٹیا وے

نماز روزہ :- نماز اسلام دا اک ستون اے۔ حضور علیہ السّلام نے دنیا وچ جیہڑی چیز نوں بہت پسند فرمایا اے اوہ نماز اے۔ ایسے واسطے ارشاد فرمایا :-

قُرّۃُ عَیْنِی فِی الصَّلوٰۃ ۔ نماز میری اکھاں دی ٹھنڈ اے۔

قرآنِ کریم وِچ نماز تے زکوٰۃ بارے وار وار تاکید کیتی گئی اے۔ کیوں جو نماز برائیاں تے بے حیائیاں توں روک دی اے۔ وارث شاہ نماز نوں اک بہت بھارا قرض سمجھ دیاں ہویاں ایہدی ادائیگی لئی اِنج فرماندے نیں :-

وارث شاہ نماز دا قرض وڈا سِر وں لاہ اوہ دلبرا واسطائی

دین تے ایمان دی راہ وچ جو رکاوٹاں پیدا ہندیاں نیں اوہناں نوں نماز تے روزہ ای پچھاں ہٹاندے نیں۔ وارث شاہ فرماندے نیں :-

وارث صوم صلوٰۃ دی چھُری کپے ایہناں دین ایمان دیاں پھاہیاں نوں

کلمہ توحید :- کلمہ ایمان تے توحید دی اصل اے۔ تمام نبیاں تے رسولاں نے ایہدے ورد وظیفے دا سبق دِتا اے۔ وارث شاہ کلمے دے ورد تے زور دیندیاں ہویاں فرماندے نیں :-

وارث جنہاں نے آکھیا پاک کلمہ بیڑی اوہناں دی عاقبت پار ہووے

جنہاں لوکاں کلمہ طیّبہ نوں دِل بھانوں قبول کر لیا اے اوہناں دا اِنجام

نجات تے بہتری ہندا اے:۔

وارث شاہ میاں بیڑے پار ہوون کلمہ پاک زبان تے لیائیا ای

غفلت:۔ دنیا دی لذتاں وچ غرق تے دینی گلاں توں منہ موڑن والیاں نوں قرآنِ کریم نے "لہو ولعب" بندے قرار دِتا اے۔ ارشاد ہندا اے:۔

لوکاں دے حساب دا ویلا نیڑے آ رہیا اے تے اوہ غفلت وچ چُورنیں۔ تے (رب دیاں حکماں) ولوں مُنہ موڑ لیا ہویا نیں۔ حدوں وی اوہناں دے پروردگار ولوں کوئی نویں نصیحت اوندی اے تے اوہ اوہنوں سُنن توں بعد وی کھیڈ مل وچ لگے رہندے نیں۔ اوہناں دے دِل غفلت وِچ ڈبے ہوئے نیں۔ اے پیغمبر! ایہناں نوں ایہسے پاسے ای لگے رہن دیو، تاں جے قیامت دا دہاڑا آ پہنچے۔

ایہناں کول حدوں وی کوئی اللہ تعالیٰ دا رسول آیا، ایہناں اوہدا مخول اڈایا۔ یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہاڈے توں پہلاں جیہڑے رسول ہوئے نیں اوہناں دا وی مخول اڈایا گیا سی۔

منکراں دا ایہہ چالا ایس واسطے رہیا کہ اوہ اپنے کیتے ہوئے عہد "الست بربکم قالوا بلیٰ" نوں بھلا چکے سَن۔ ایس عہد نے سانوں تناں گلاں ول دھیان دوایا اے۔ "رب نال کیتے ہوئے عہد نوں بھُلا دینا، کھیڈن ملن وچ لگیاں رہنا تے ہر اللہ دے رسول دا مخول اڈانا"، وارث شاہ ہوراں نے اک مقطعے وِچ ایہناں ساریاں گلاں دا ذکر کردِتا اے:۔

وارث قول بھلا کے کھیل رُدھوں کیہا نواں مخول بنایا ای

خدا دا خوف:۔ اللہ تعالیٰ دے ڈر نال کنبنا تے گریہ زاری کرنا بہت وڈی نعمت اے۔ تے ایہہ نعمت رب اپنے خاص بندیاں نوں عطا کردا اے۔ قرآن، حدیث تے اولیاء اللہ دے اقوال تے احوال وِچ تھاں تھاں ایہدا ذکر اوندا اے:۔

وارث شاہ خدا دے خوف کولوں ساڈا رو دندیاں نیر نکھٹیا ای

ایہسے موضوع تے نظیری دا وی اک شعر سُن لو:۔

آں راکہ برد بہ مسندِ ناز　　　لعل در زاریش کند باز

خُوشی تے غم:۔ دنیا وِچ ہسناں روناں، دُکھ تکلیف تے موج میلہ نال نال چلدے رہندے نیں۔ دنیا وِچ کوئی ای بندہ ایسا ہووے گا جنہوں کدی نہ کدی ایہناں دوہاں نال واہ نہ پیا ہووے۔ کسے فارسی شاعر نے آکھیا اے:۔

دریں دُنیا کسے بے غم نہ باشد　　　اگر باشد بنی آدم نہ باشد

مرزا داغ فرماندے نیں:۔

خدا دیتا ہے جن کو عیش ان کو غم بھی ہوتے ہیں

جہاں بجتے ہیں نقّارے وہاں ماتم بھی ہوتے ہیں

ایہو ای مضمون وارث شاہ ہوراں کولوں سنو، تے اوس زمانے دے پنجابی معاشرہ دا نقشہ ویکھو:۔

وارث شاہ پھر تنہاں نے وین کرنے جنہاں وہائیاں گھوڑیاں گا کے تے

"گھوڑیاں گانا"، پنجاب دے ویاہ شادیاں دی اک ٹھیٹھ رسم اے۔ جدوں لاڑا سہرا بنھ کے گھوڑے تے سوار جنج نال اپنے سوہریاں دے گھر جاندا اے تے عورتاں ایسے ویلے خوشی دے گاؤن گاوندیاں نیں۔ ایہناں گاؤناں نوں "گھوڑیاں" آکھیا جاندا اے۔

وَین وی اِک قسم دا ماتمی گیت یا نوحہ ہُندا اے۔

پشیمانی:۔ جدوں بندہ اپنی جوانی دے دِن گوا بہندا اے تے فیر اوہنوں رب دی یاد آؤندی اے پر گوڑے گئے عبادت کرن وِچ اوہدی کوئی مدد امداد نہیں کر سکدے۔ کیوں جو اوہ اُکّا ای رہ گئے ہُندے نیں۔ وارث شاہ ہوراں نوں وی اِہ احساس اے فرماندے نیں:۔

وارث شاہ جوانی وِچ مست رہیا وقت گئے تاں ہُن پچھوتاوندا اے

ایسے مضمون تے موضوع دے نیڑے نیڑے اک ہور مقطع اے:۔

وارث شاہ وساہ کیہ ایس دَم دا ایویں رائیگاں عمر گذار نے ہاں

ہاں سنو! اک میر انیسؔ دا وی شعر یاد آگیا اے :ـ

انیسؔ دَم کا بھروسہ نہیں ٹھہر جاؤ
چراغ لے کے کہاں سامنے ہَوا کے چلے

حرص دی مذمّت :ـ دنیا دی حرص تے لوبھ دا معاملہ وی عجیب معاملہ اے بندے نوں حرص تے لوبھ وچ اک خاص مزہ تے سواد اوندا اے۔ تے ایہدے لئی سب کجھ کر گذردا اے۔ آخر ایہو حرص اوہنوں قیدی بنا دیندی اے۔ وارث شاہ ہوری ایس مضمون نوں ویکھو کڈی مِٹھی تے خطرناک مثال وچ ادا کر دے میں :ـ

مکّھی شہد وچ پھاس دی ہو نیڑے وارث شاہ اینویں جگ پھاس وا ای

مُنافقت :ـ اسلام نے اپنے دیوانیاں نوں اندروں باہروں اکو جیہا ہو کے رہن دی بہت تلقین کیتی اے۔ جے سچ پُچھو تے دل تے زبان وچ مطابقت ای اصل ایمان اے۔ ایہدے اُلٹ سب کجھ منافقت اے۔ ایہہ منافقت الِّا ماشاءاللّٰہ دنیا دے ہر شعبے وچ رائج اے۔ ہندی شاعر دے قول مُطابق :ـ

مَن مَیلا، تن اُجلا بگلے کا سا بھیکھ
تجھ سے تو کاگا بھلا بھتر باہر ایک

وارث شاہ ہوری ایسے مضمون نوں ادا کر دیاں ہویاں فرماندے نیں :ـ

وارث باہروں سوہنے تے سیاہ اندروں تنبو ہون جویں مال زادیاں دے

ہن ایہہ رواج ختم ہو گیا اے تے ہندا جاندا اے۔ کجھ سال پہلاں وڈے وڈے میلیاں تے عُرساں وچ کنجریاں دے نچن دیاں محفلاں بھکھ دیاں سن۔ اوہناں دے تنبو، لیڑا لتّا، آواز تے رنگ رُوپ ہر چیز من موہنی تے من کھچ نظر آؤندی سی۔ پر اندرلی زندگی جنی ہنیری تے سیاہ ہندی سی اوہ کسے کولوں لکی چھپی نہیں۔

علمِ الٰہی :ـ ساڈا ایہہ عقیدہ کہ پروردگار توں کوئی چیز اوہلے نہیں۔ اُوہ ہر چیز

جتھے وی ہووے جاندا اے۔ عرفی نے آکھیا اے :-

والبستہ چہ سود عالم الغیب ۔۔۔ دانائے نہان و آشکارا

شاہ صاحب فرماندے نیں :-

وارث شاہ سب غیب دا رب محرم اینویں سانگ ہے پگڑیاں پوہیاں دا

نماز، روزہ :- دنیا وچہ تھاں تھاں تے پھاہیاں گڈیاں ہویاں نیں۔ جنہاں وچہ بھولا بھالا بندہ پھس کے دین تے ایماندی دولت گوابہندا اے۔ ایہناں پھاہیاں توں بچن واسطے نماز، روزے دی چھری دی ضرورت اے۔ جیہڑی سب پھاہیاں نوں وڈھ کے رکھ دیندی اے۔ رب تعالیٰ فرماندے نیں :-

۱- نماز بے حیائی تے برائی توں روکدی اے۔

۲- روزے دا مقصد ایہہ وے کہ تسیں ڈرن والے بن جاؤ۔

وارث شاہ فرماندے نیں :-

وارث صوم صلواۃ دی چھری کپے ایہناں دین ایمان دیاں پھاہیاں نوں

دعا :- کتاب دا خاتمہ دعا تے ہندا اے۔ دعا وچہ وی پیر وارث شاہؒ نے قرآنی طریقے نوں سامنے رکھیا اے۔ قرآن مجید دیاں بہت ساریاں دعاواں جمع متکلم دے صیغے وچہ ہیں۔ ایہناں لفظاں وچہ دعا منگن والا ذاتی فائدے توں اڈ اپنے نال سارے مسلماناں نوں وی شریک کر لیندا اے تے ساریاں مسلماناں دی بھلائی تے بہتری واسطے اللہ تعالیٰ دے حضور وچہ التجا کردا اے۔ وارث شاہؒ ہوراں ایسے انداز دی پیروی کردیاں ہویاں آکھیا اے :-

۱- وارث شاہ تے جملیاں مومناں نوں
حصہ بخشناں اپنے نور دا ای

۲- وارث شاہ تمامیاں مومناں نوں
دئیں دین ایمان لقامیاں

دُوجا حِصّہ

احسن القصص

اشعر الشعراء افصح الفصحاء عالم اللوذعی الیلمعی الفحول

حضرت

مولانا غلام رسول دی زندگی دے مختصر حالات تے تصنیفاں

سیانیاں تے گیانیاں دا قول اے کہ جدوں رب کسے قوم تے ملک تے اپنا خاص فضل وکرم تے مہربانی کرنا چاہندا اے تے اوہدے وچہ نیک، متقی، عالم، فاضل تے شاعر پیدا کردا اے۔ جنہاں دے اُچے تے اعلےٰ خیالاں دی مدد تے برکت نال قوم دے نوجواناں وچہ بیداری دی روح پیدا ہندی اے تے اوہناں وچوں اہلکس، سُستی تے بے حسی کافور ہو جاندی اے۔ ملی شاعر قوم لئی اک بے بہا خزانہ ہندا اے۔ علامہ اقبالؒ ہوراں فرمایا اے ؎

شاعر اندر سینۂ ملت چوں دل — ملتے بے شاعرے انبارِ گِل

شعر را مقصود اگر آدم گری است — شاعری ہم وارثِ پیغمبری است

جیہڑے لوک اپنے شاعراں دی، جیہڑے قدرت ولوں قوماں نوں تحفے دے طور عطا ہندے نیں، قدر تے عزت افزائی نہیں کردے اوہناں ورگا احسان فراموش دھرتی تے ہور کوئی نہیں ہندا۔ اسیں لوک رج کے ناشکرے تے احسان فراموش آں۔ جے سانوں اپنے پنجابی شاعراں دی قدر تے بہا معلوم ہندا تے اسیں اوہناں دے ادبی کارنامیاں تے ضرور قلم اٹھاندے تے اوہناندے علمی کمالات تے شاعرانہ خوبیاں نوں ظاہر کر کے شیکسپیئر تے ملٹن دا سکہ دلاں تے نہ بہن دیندے۔

قدرت جدوں ویہندی اے کہ لوک اوہدے تحفیاں دی قدر نہیں کردے تے اوہ اوہناں وچوں چنگے انساناں نوں اٹھا لیندی اے۔ تے فیر اوہ لوک شتر بے مہار ہو کے اک دن ذلت دے ڈونگھے ٹوئے وچہ جا ڈگدے نیں۔

جنہاں لوکاں نوں اپنے عالماں دی قدر نہیں اے اوہ اوہناں دے اگے پچھے ہُندے رہندے نیں۔ اوہناں نوں کسے پاسیوں ٹھنڈ نہیں ویندے تے اوہ لوک وی اپنی اعلیٰ صلاحیت نوں استعمال کر کے اپنی قوم دے لوکاں نوں ٹھنڈ نہیں دیندے۔ مسلماناں وچ جدوں تیک ایہو جیہا جذبہ وڈیاں وڈیاں وچ موجود سی، مسلمان دنیا دے امام سن۔ جدوں توں ایہہ جذبہ ختم ہویا اے مسلماناں دی ایہہ حالت ہوگئی اے کہ اوہ علمی، ثقافتی تے سیاسی لحاظ نال ہر جگہ ذلیل نیں

در مسلمان شانِ محبوبی نماند   خالد و فاروق و ایوبی نماند

دوجیاں قوماں دے ہِلّے شاعراں تے لکھاں روپے خرچ کر کے بڑی محنت نال تحقیقی مقالے لِکھّے گئے نیں پر افسوس دا تھاں ایں کہ پنجابی بھراواں نے اپنے ملٹناں، دانتیاں، شیلیاں تے شیکسپیئراں دی لکھ قدر نہیں کیتی تے حالی تیکر اوہناں دی زندگی دے حالات گھُپ ہنیریاں دیاں گٹھاں وچوں باہر نہیں آسکے۔ ایہدی وجہ بیان کرن دی لوڑ نئیں۔ سِدّی تے صاف گل اے کہ اساں اپنی ووماں بولی ،، نوں چنگا ای نہیں سی سمجھیا تے جیہڑی چیز نال اللہ واسطے داویر ہو جائے اوہ اینویں ای بھیڑی پئی لگدی اِے۔

پنجابی اَدب تے شاعری تے تحقیق کرن دی اونی توفیق مسلماناں نوں نہیں ہوئی جنی سکھّاں تے ہندواں نوں۔ پنجابی ادب تے شاعری تے اوہناں دا احسان اے جو اوہناں نے ایہدے تے کجھ کم کیتا مسلماناں دیاں   وچوں بھوں چوں کے عبدالغفور قریشی تے میاں مولا بخش کُشتہ ہوراں دا پنجابی شاعراں دا تذکرہ تے پنجابی اَدب دی تاریخ مِلدی اِے۔ جیہڑی اپنے وَلوں جامع تے مانع دے پر فیر وی مختصر اے۔ ایہناں کتاباں وچہ وی پنجابی زبان دے مہاکوی مولانا غلام رسُول عالمپوریؒ دے حالات بالکل تھوڑے جیہے لکھے گئے نیں۔ پنجابی اَدبی اکیڈمی نے مولانا غلام رسُول صاحب دے کجھ حالات احسن القصص دے پہلیاں صفحیاں وچہ لکھّے۔ جنہاں نوں غنیمت ای سمجھنا چاہی دا اے۔ اسیں حالی تے اپنے قاریاں واسطے مختصر حالات لِکھنے آں۔ آئندہ انشاء اللہ مولانا تے باقاعدہ تحقیقی کم شروع ہو رہیا اے جہدے وچہ اوہناں دی زندگی تے شاعری تے کھُل کے لکھیا جان دی اُمید اِے۔

پیدائش

اشعر الشعرا، افصح الفصحا، عالم الفحول مولانا غلام رسولؒ عالمپوری ۱۸۴۹ء سنہ وِچہ ضلع ہوشیارپور تحصیل دسوہہ دے لہراں بہراں ماردے پنڈ عالمپور وچہ پیدا ہوئے۔ اپنے جنم سال بارے مولانا نے اپنی تصنیف داستانِ امیر حمزہ دے اخیر تے بہت ساریاں کارآمد گلاں لکھیاں نیں۔ اوہ لکھدے نیں ؎

گذری وَریاں پندرہ عمر میری اس روز | جاں بھریا وچہ کاغذاں کڈھ دلید اسوز
اندر تھوڑے دناں دے ہویا ثلث تیار | پھیر سبب تقدیر دا گذر گیا وَچکار

"داستانِ امیر حمزہ" دیاں وکھریاں وکھریاں ترے جلداں نیں۔ پہلا حِصہ مطلب اے کُل داستان دا تیجا حِصہ اوہناں پندرہ سال دی عمر وچہ نظمایا۔ فیر پنج سال تک شعر و شاعری دے شغل نوں چھڈی رکھیا۔ آخر یاراں بیلیاں نے مولانا نوں باقی رہ گئے حِصیاں نوں نظمان واسطے ترلے منتاں کیتے۔ ایس بارے اوہ لکھدے نیں ؎

جاں ہیں ایس فرمائشوں مُڑ ہتھ قلم لئی
وِیہہ برساں تھیں تدوں نوں عمر وہا گئی
شوق دلے نوں آپیا حُب پئی دل آ
دو ماہ وَدھ کجھ باقیوں لئی فراغت پا

ایہدے بعد مولاناؒ نے تِناں سنّاں وچہ اپنی تصنیف دی تاریخ دا ذکر کیتا اے۔

پوری ہوئی داستاں جاں ایہہ دل افروز
ماہ محرم سولھویں پنج شنبہ دا روز

نَے اُج ہجری سَن ہے دو سو اک ہزار | ہور چھیاسی سمجھ توں آیا وچہ شمار
ماہ بساکھوں اٹھویں سمت چھبویں جان | نو سو اک ہزار ہے ہندی سال بیان
ماہ اپریل انتویں اٹھ سو اک ہزار | سن انہتر عیسوی گذریا وچہ شمار

مطلب ایہہ پئی ۱۶ر محرم الحرام بروز جمعرات ۱۲۸۶ سنہ مُطابق ۲۸ ر بساکھ سمت ۱۹۲۶ مُطابق ۲۹ر اپریل ۱۸۶۹ء سنہ توں مولانا دی عمر ویہہ سال گذر چکی سی۔ ایس لحاظ نال مولانا دی پیدائش ۱۸۴۹ء سنہ وچہ ہوئی ہووے گی۔

حضرت مولانا غلام رسولؒ صاحب دے والد صاحب دا ناں چوہدری مراد بخش سی۔ جو گوجر خاندان نال تعلق رکھدے سن۔ چوہدری صاحب بالکل سدّھے سادے تے اللہ لوک دیہاتی سن۔ حضرت مولانا غلام رسول صاحبؒ چوہدری مراد بخش دے کلّم کلّے پُتر سن۔ جدوں مولانا دی عمر کوئی چھ مہینے سی تے ماں نوں رب نے اپنے کول بلا لیا۔ ماں مرن توں بعد ایس معصوم جہے بچّے دے پالن دا سارا بھار پیو دے موڈھیاں تے آن پیا۔ اوہنے جویں وی ہوسکیا مولانا دی دیکھ بھال کیتی۔ مولانا نوں چھوٹے ہُندیاں لوکی نتھّو نتھّو آکھ کے بلاندے سن۔ ایہہ گل وی تحقیق دے مڈھ نوں اپڑ دی اے کہ مولانا اپنے والد نوں ہتھ پڑتھی پوان واسطے مجھّاں وی چراندے ہُندے سن۔

آپؒ دی تعلیم

مولانا دے پڑھن پڑھان بارے کئی روائتاں مشہور نیں۔ کوئی کجھ آکھدا اے تے کوئی کجھ پر مختصر ایہہ وے کہ آپؒ نے عالمپور دے اک مولوی جناب حامد صاحب کولوں درسی کتاباں پڑھیاں۔ مولوی حامد صاحب نوں ایہناں نال بڑا پیار سی۔ اوہناں نے مولانا نوں جنّاں وی پڑھایا دل لا کے پڑھایا۔ ایتھوں تیک کہ مولانا دے علم دی نیہہ بجھ دتّی۔ ایہدے توں اڈ مولانا اپنے پنڈ دے نیڑے ای اک ہور پنڈ وچ جہدا ناں غلزیاں سی علم حاصل کرن لئی چلے گئے۔ ایتھے اک بڑے کابل تے فاضل اُستاد حضرت مولانا عثمان سن۔ ایہناں کولوں حضرت مولاناؒ نے عربی تے فارسی دیاں کئی کتاباں پڑھیاں۔ ایہہ چنگی طراں پتہ نہیں لگ سکیا کہ مولانا نے اوہناں کولوں درس نظامیہ دیاں ساریاں کتاباں پڑھیاں یا نہیں۔ جے مولانا دی تصنیف "احسن القصص" نوں دھیان تے وچار نال پڑھیئے تے پتہ لگدا اے کہ مولانا دی قرآن حدیث، تاریخ، فلسفہ تے علم الافلاک دے علماں تے پوری پوری نظر سی۔ کتاب دے مطالعہ توں پتہ لگدا اے کہ مولانا اک متبحّر عالم سن تے اوہناں نوں علم لدُنّی وی حاصل سی۔

مولانا علم حاصل کرن توں بعد اک پنڈ وچ مدرس ہو گئے۔ "داستان امیر حمزہ" نوں پڑھیئے تے پتہ لگدا اے کہ ایسے زمانے دی ای تصنیف اے۔ ایس کتاب دی تیجی جلد وچ عالم پور نوں چھڈ کے میرپور وچ وسّوں کرن دا ذکر کر دے نیں ے

عالم پور چھڈ یا ملیا میر پور بنیال   اج وچہ حوض مدائینے ملے نہ لائے وال

مولانا اپنے شاگرداں نوں محنت تے پیار نال پڑھاندے سن۔ تعلیم وچہ ایسے رُجھے رہندے سن کہ سکول دے وقت وچہ ایہناں نوں کوئی ساک انگ تے دوست یار نہیں سی مل سکدا۔

عام عادتاں مولانا پہلوں پہل حُقے دے بڑے شوقین سن۔ پر کسے نوں اپنے حُقے دے نیڑے نہیں سن لگن دیندے۔ نہ کسے دا ای حُقہ پیندے سن۔ ہندیاں ہندیاں اجیہا ویلا آیا کہ مولانا نے حُقہ پینا اُکا ای چھڈ دتا۔ آکھدے نیں اک بندے شیخ وسن نوں مولانا نے حُقے تے اگ دھرن لئی گھلیا تے راہ وچہ حُقے دی چلم ڈِگ کے ٹُٹ گئی۔ دوجے دِن فیر اینویں ای ہویا۔ ہُن مولانا کول صرف دو چلماں سن جیہڑیاں شیخ وسن دی مہربانی نال ٹُٹ گیاں۔ مولانا نوں چلماں باہجھوں حُقے دی ڈاہڈی اوڑ آئی۔ حُقہ پین تے جی کردا سی پر چلم نہ ہون نال مولانا نوں بڑی چنتمنی لگدی سی۔ آخر تنگ آکے مولانا نے اپنے اک یار محمد علی نمبردار سکنہ شتاب کوٹ نوں ایہہ شعر لکھ گھلیا ؎

حُقے دیاں دو ٹوپیاں ہتھ لگن تے گھل
بھنیاں وسن شیخ نے اک پرسوں اک کل

ویاہ تے بچے جناب عبدالعزیز صاحب[1] دے بیان مطابق مولانا نے ہیٹھ اُتے تن نکاح کیتے۔ پہلا ویاہ موضع دھوتاں ریاست کپورتھلے کیتا تے دوجا ہریا نے کول اک پنڈ سکرالہ اے اوتھے۔ تیجی شادی کھنہ ودھایا تحصیل دوسوہہ ضلع ہوشیارپور

---

[1]:۔ جناب عبدالعزیز صاحب مولانا غلام رسول صاحب دے داماد نیں۔ اینہاں کول سُنیا ایں مولانا دے اپنے ہتھ دا لکھیا ہویا نسخہ موجود اے۔ عبدالعزیز صاحب ہُن ضلعے شیخوپورے دے اک پنڈ چوڑا سنگھ وچہ وسوں رکھدے نیں تے زمیندارہ کردے نیں۔ اینہاں دا اک برخوردار جہد اناں جناب عبدالرشید اے یونین کونسل دا کدی ممبر سی تے علاقے دا عزت دار آدمی اے۔

وچہ ہوئی۔ پہلی بیوی وچوں مولانا دی کوئی اولاد نہیں سی۔ دوسری بیوی وچوں اِک لڑکی پیدا ہوئی، جہدا ناں مولانا نے عائشہ بی بی رکھیا۔ ایس بی بی دی شادی نال دے اِک پنڈ بلڑاں دے وسنیک چوہدری سلطان علی مرحوم نال ہوئی۔ آخری شادی وچوں وی اک لڑکی اِی پیدا ہوئی جہدا ناں مولانا نے خدیجہ رکھیا۔ ایس بی بی دی شادی جناب عبدالعزیز صاحب نال ہوئی جو عالم پور دے وسنیک سن۔ مولانا دیاں دونویں دھیاں عائشہ بی بی تے خدیجہ بی بی فوت ہو چکیاں ہیں۔

وفات مولانا نے کوئی وڈی عمر وچہ وفات نئیں پائی، آپ دی عمر بالکل تھوڑی اِی سی کہ اللہ میاں نے مولانا نوں اپنے کول بلالیا۔ آپ کوئی بتالیاں ورھیاں دے ہون لگے کہ آپ دی ۷ مارچ ۱۸۹۲ء وچہ وفات ہوگئی۔ فوت ہون توں پہلاں مولانا نے کجھ وصیتاں کیتیاں جنہاں وچوں اِک ایہہ وی سی کہ اوہناں دی نمازِ جنازہ مولوی محمد عبداللہ تلونڈی والے پڑھان۔ مولانا تے مولوی عبداللہ نے اک دوجے نال وعدہ کیتا ہویا سی کہ پچھے رہن والا اگے جان والے دی نمازِ جنازہ پڑھائے گا۔ مولانا فوت ہوئے تے مولوی عبداللہ دی موجودگی دا مسئلہ پیدا ہوگیا۔ لوکی حیران پریشان سن کہ ہُن کیہہ کریئے۔ مولوی عبداللہ نوں کتھوں لبھ کے لیائیے جو مولانا دا نماز جنازہ پڑھان۔ اوہ حالی ایسے اِی کشمکش وچ پئے سن کہ مولوی عبداللہ صاحب آگئے۔ مولوی عبداللہ صاحب اک صاحب کشف بزرگ سن۔ ایہناں نوں مولانا دی وفات دا علم کشف دے ذریعے اپنے پنڈ پنڈوری وچہ ہوگیا سی۔ چوہدری بیرو دین صاحب[1] جنہے خود جنازے وچہ شرکت کیتی سی دا بیان اے۔ مولانا دے جنازے وِچہ دُوروں نیڑیوں ہزاراں بندیاں شرکت کیتی۔ جنازے توں بعد جدوں مولانا نوں قبر وچہ پان لگے تے مولوی عبداللہ صاحب مرحوم دے بے اختیار آنسو وگ پئے۔ اوہ روندے جاندے سن تے آکھدے جاندے سن:۔

---

[1]:۔ چوہدری بیرو دین صاحب پتہ نہیں زندہ نیں یا فوت ہو گئے نیں۔ ۱۹۶۱ء وچہ ایہہ زندہ سن۔ ایہناں دی عمر اودوں پچاسی ورھیاں دی سی۔ ایہہ چک نمبر ۲۴۸ دے وسنیک نے۔ ایہناں مولانا غلام رسول نوں اپنی اکھاں نال ویکھیا ہویا اے۔

"لوکو! میں اَج تہانوں اِک بھید دی گل دسناں واں۔ ایہہ میرا یار غلام رسول ابدال دے رُتبے تے اپڑ گیا ہویا سی، جے لوکاں نوں ایہدی حیاتی وچ ایہدے مرتبے دا علم ہو جاندا تے کل عالم ایہدا مرید ہو جاندا۔"

مولاناؒ دا عرس جناب محمد عالم کپور تھلوی لکھدے نیں، مولاناؒ دا عرس ۲ ر پھگن تے ہندراں ہاڑ نوں سال وچ دو واری ہندا اے۔ ایس عرس دا انتظام چوہدری فضل الدین پٹواری (خلیفہ مجاز حضرت مولانا) کردے نیں۔ ایہہ عرس چک نمبر ۸۴ ۲ وچ ای ہندا اے تے ہزاراں لوک ایہدے وچ شرکت کرکے ثواب حاصل کردے نیں۔

تصنیفاں مولوی صاحب دی تصنیفاں دا صحیح طور تے کسے نوں پتہ نہیں۔ گھر دا ماحول اَن پڑھاں والا سی ایس واسطے مولانا دے کتب خانے دی حفاظت نہ ہو سکی۔ باقی رہی سہی کسر ملک دی ونڈی پین (ہندوستان تے پاکستان) بنن نال نکل گئی۔ گھر توں اَڈ مولانا دیاں بہت ساریاں کتاباں مولانا دے اک جانی جان جانی موچی کول وی سَن۔ اینہاں وچ کئی غیر مطبوعہ نسخے وی موجود سَن۔ جانی مرحوم دے پوترے غلام نبی دا بیان اے کہ میں مولانا دیاں بہت ساریاں کتاباں اک ٹرنک وچ پا کے نال لیا وندا ساں پیا کہ راہ وچ سکھّاں نے حملہ کر کے اوہ ٹرنک میرے کولوں کھوہ لیا۔ ایس ٹرنک دی واپسی لئی میں بہت چارا ماریا پر کوئی گل نہ بنی۔

مولانا دیاں تصنیفاں وچوں "احسن القصص" المعروف بہ "یوسف زلیخا" دی حیثیت اک شاہکار دی اے۔ کتاب دیاں خوبیاں تے انشاء اللہ بعد وچ بحث ہووے گی۔ احسن القصص توں علاوہ مولانا دی دوجی ضخیم کتاب "داستانِ امیر حمزہ" اِے۔ ایہہ چھوٹی بحر وچ اک لمّی مثنوی اِے جو تِناں حصیاں وچ لکھی گئی اِے۔ داستانِ امیر حمزہ دے متعلق مشہور اے کہ ایہدے وچ مولانا نے بہت مبالغے توں کم لیا اِے۔ اوہناں انساناں دے جسم تے جُثّے اینے کولمے چوڑے دسے نیں کہ اوہناں

نوں پڑھ سُن کے ڈراوَن لگ پَیندا اے۔ ایس وڈی ساری کتاب دی تصنیف دا سبب بیان کر دیاں ہویاں مولانا نے ایہناں مبالغے بھریاں گلاں بارے اپنی پوزیشن صاف کر دتی اے۔ مولانا فرماندے نیں :-

''حدوں ہیں ویکھیا کہ ایہہ کتاب عوام وچہ پڑھی جائے گی تے
لوک بڑے شوق نال سُنن گے تے ایس قصّے نال محفلاں تے مجلساں
گرم ہون گیاں تے ہیں ایس قصّے نوں جنہوں میرے توں پہلاں کسے
مورّخ یا مصنّف نے فارسی وچہ لکھیا سی، پنجابی وچہ نظما دِتّا۔''

کِسے مورّخ فارسی لکھی نثر تمام | حالت عم رسولؐ دی حمزہ جس دا نام
ہیں ایہہ قصّہ ویکھیا مجلس دا سنگار | دیتی ہندی شعر نظیں زینت زیب ہزار
پٹی پکار مجالساں شعر چڑھائے جوش | اس موزوں کلام نظیں پُر دُر ہوئے گوش
ضعیف روایت جے کہو ہیں سر دھر ذِکا | اوّل والے راویاں کیتی ہوگ خطا

فیر فرماندے نیں ؎

جے کجھ نفع ودھیرناں مِلے نساناں بھی | دُور کرے دلگیریاں تے پرچاوے جی

مولانا نے اُتلے شعراں وِچہ کتاب دے سچ جھوٹ دا فیصلہ کر دِتا اے، ایس لئی داستانِ امیر حمزہ وچہ بیان کیتیاں گلاں تے واقعات دے سچے جھوٹے ہون دی ذمہ داری مولانا تے نہیں پیندی۔ کیوں جو مولانا کتاب وچہ لکھے گئے مُہا جھوٹھاں دا الزام اپنے سر مڑھان واسطے تیار نہیں۔

داستانِ امیر حمزہ اِک دل کھچ تے سوادی جیہی لڑائی بھڑائی دے موضوع تے کتاب اے۔ جنہوں اگر اک واری پڑھنا شروع کر دِتا جائے تے چھڈن تے جی نہیں کردا۔ جنگی واقعیاں دے نال نال عشق تے محبت دیاں رنگیلیاں تے مزیدار کہانیاں پڑھن والیاں نوں اُکن نہیں دیندیاں۔ ایہناں حکایتاں نوں پڑھ کے بھیڈ توں بھیڈ تے ڈراکل توں ڈراکل بندہ وی شیر ہو جاندا اے۔ تے اوہ بندہ جیہدا دِل پتھر ورگا ہووے بعض واقعاں نوں پڑھ کے نرم دل تے رحم دل ہو جاندا اے۔ مُردہ دل تازہ ہو جاندے نیں تے اوہناں وچہ عشق تے محبت دے جذبے ڈلکاں مارن لگ پیندے نیں۔

ایہناں گلاں توں اڈ برصغیر پاک وہند دا ایہہ مہاکوی اپنیاں تبلیغی ضرورتاں توں وی بے خبر نہیں رہندا۔ ایہنوں جتھے وی موقعہ ملدا اے اوتھوں ای دنیا دی بے ثباتی تے ناپائیداری دے موہنہ توں گھنڈ لاہ کے پڑھن والیاں نوں نیک عملاں ول مائل کردا اے تے عقبیٰ دی یاد دواندا اے۔

چٹھیاں احسن القصص تے داستانِ امیر حمزہ توں علاوہ مولاناؒ نے اپنے اک جگری یار نوں شعراں وِچہ خط لکھے نیں۔ ایہہ خط چٹھیاں دے ناں تے مشہور نیں۔ ایہناں چٹھیاں وچوں بہتیاں چٹھیاں سیّد روشن علی دے ناں نیں۔

پنجابی ادبی اکیڈمی نے جیہڑی احسن القصص چھاپی اے اوہدے نال چٹھیاں شامل نہیں۔ پتہ نئیں اکیڈمی نے ایہہ شامل کرن دی زحمت کیوں نہیں اٹھائی۔ شائد اکیڈمی نوں ایہناں دے مجہول ہون تے شک ہووے۔ پر ایہہ گل نہیں۔ ایہہ چٹھیاں احسن القصص دا اٹوٹ انگ نیں جے ایہناں نوں اڈ کر دِتا جاوے تے بعض لوک کتاب ای مولانا دی نہیں مندے۔

بازار وِچہ جہنے نسخے چھپے ہوئے ملدے نیں اوہناں ساریاں نال چٹھیاں شامل نیں۔

مولانا نے منظوم خط کئیاں لوکاں نوں لکھے۔ سیّد روشن علی شاہ نوں علاوہ مولانا دے اک ہور وی یار سن۔ اوہناں داناں سیّد ہیرے شاہ سی۔ ہیرے شاہ ہوری عالم پور دے نیڑے تیڑے اک پنڈ بھوچھال دے وسنیک سَن۔ ایہہ اللہ لوک تے درویش صفت انسان سَن۔ مولانا نوں اکثر ملن اوہدے رہندے سن۔ پر لک چھپ کے۔ ایہناں جدوں وی مولانا نوں ملنا ہندا اسی رات دے ہنیرے وِچہ اوندے سن تے ملاقات کر کے ہنیرے مُنہ ایں گھر واپس چلے جاندے سَن۔ دوستی تے بھائی چارا اپنی حد نوں پہنچ گیا۔ اِک واری کسے گل توں سیّد ہیرے شاہ ہوری ناراض ہو گئے تے پنڈ چھڈ کے جالندھر چلے گئے۔ مولانا نے سیّد ہیرے شاہ نوں دَرد فراقاں نال بھریاں ہویاں چٹھیاں لکھیاں۔ ایہہ چٹھیاں تصوّف دے رنگ وِچہ رنگیاں ہویاں نیں۔ شعراں وِچہ حقیقت تے معرفت دا رنگ اِے تے اِک اِک

شعر ؎

کرشمہ دامنِ دل میکشد کہ جا اینجاست

دا مصداق اے۔ نمونے لئی کجھ شعر تھلّے لکھّے جاندے نیں ؎

تیرا واس وسّے وسّے توں جگ جیویں کدی موڑ مہار دُکھ ویکھ میرا
نگری سُنج دِسدی جے توں وِچ ناہیں میں وَل فضل دی نظر دا گھت گھیرا
اوہناں دِلاں دی شان بیان ناہیں دوام جنہاں نوں شوق دھیان تیرا
پنڈھ عشق چکیندیاں عمر گئیا اجے سوہنے دا سُنی دا دُور ڈیرا

ایہناں چِٹھیاں وِچ مولوی صاحب نے اپنے یار نوں موت دے علاج دا اک نُسخہ دَسّیا اے ؎

چھڈ موت دا خوف مرجانیاں او مرگذرناں موت نوں ماردا اے
مرے موت تے زندگی رہے زندہ حُکم عشق دی خاص سرکار دا اے
ڈر دا موت کولوں دلیں چھڈ گیوں اوڑک کار الویں خام کار دا اے
اجے موت مگرے موتوں ڈر دیا او کدنساں موت گھلیار دا اے
جے توں موت گھلّیارنی چاہوناں ایں ڈرنا عشق گھرکار سوار دا اے
ایہہ فند فریب نہ پیش آوے راز داں خود راز نِستار دا اے
اگے مرن بھئیں موت ہتھ آوندی اے نفع عشق دے وَنج بیوپار دا اے
توں دُور نہ جا گھر وسّے تیرا تارن ہاریاں نوں گھر تار دا اے
اِختلاف الفاظ اتحاد معنی تک بھُلنا کم غدار دا اے
لئیں واہج پیاریا میریا او ایہہ خط کِسے گنہگار دا اے
او گنہگار دا اے تیرے یار دا اے نادار دا اے گنہگار دا اے

(واہ! واہ! سُبحان اللہ)

مولانا دی ہر چِٹھی دا مضمون تے لفظاں دی بندش وِچ اک توں اِک وَدھ اے۔ آخری چِٹھی دا مقطع ملاحظہ فرماؤ:۔

کِنّے بُرا کہنا کِنّے بھلا کہنا اکو جیہا جہان نہ ہوونا ایں
ویکھ خط غلام رسول دے نوں کِہنّے ہسنا تے کِہنّے رَوونا ایں

سی حرفیاں مولانا نے کئی سی حرفیاں وی لکھیاں نیں۔ جنہاں وِچوں حلیہ شریف سسّی پنّوں، تے چوپٹ نامہ مشہور نیں۔ پر نایاب نیں۔ حلیہ شریف والی یوسف زلیخا دا نسخہ جیہڑا اغلزیاں دے نمبردار صوفی محمد عمر خاں نے شائع کیتا سی، صرف میاں بیر دین ارائیں کول موجود اے۔ بازار وچہ ایہہ نسخہ کدروں نہیں لبھدا۔

حلیہ شریف ایہہ سی حرفی حضور علیہ السّلام دی شانِ پاک وچہ لکھی گئی اے۔ ایہدے لکھن لئی مولانا نوں جانی موچی نے فرمائش کیتی سی۔ ایہدے اخیر وچہ مولانا نے تصنیف دی تاریخ تے فرمائش دا ذکر فارسی نثر وچہ کیتا ہویا اے۔ ایس سی حرفی دے سارے مقطعیاں وچہ مولانا نے جانی دا تخلّص استعمال کیتا اے۔ اِک دو چونویں شعر سُن لؤ ؎

الف: آؤ محبوب دی دید کریئے جدھے حُسن جمال دی شان بھاری
جِندے نور ظہور تھیں طبق چودہ کرسی عرش جنّت طبقات ناری
جِندے عشق دی تیغ نے عرب کٹھا سنے عجم پردیس دی خلق ساری
جانی یار دی یاریوں جان واری اک وار نہ لکھ ہزار واری
(واہ! واہ! سُبحان اللہ)

ب: بہت اس حُسن دیاں خوبیاں نیں خالق پاک نے آپ وڈیایائی
حُسن یوسفی بوند اس بحر وچوں جس مصر کنعان تڑپایائی
ظاہر حُسن اوہو وچہ مظہراں دے ویکھن والیاں نوں دس آیائی
جنہاں جانیاں جان قربان کیتی جو کجھ پاونا سی سو یو پایائی

سی حرفی سسّی پنّوں ایہہ سی حرفی سسّی تے پنّوں دے فراق دی داستان ایں تے

خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں — گفتہ آید در حدیثِ دیگراں

نوں پیشِ نظر رکھ کے لکھی گئی اے۔ ایہہ نایاب نہیں عام مِل جاندی اے۔ بازاروں جیہڑی سی حرفی مِلدی اے اوہدے وچہ غلطیاں دے انبار نیں۔ اک بندا ایہدے

وچوں ایہہ وے ؎

ب : برہوں دے قہر دو گاڑے میرے دل وچ کاری لگے
کر گھائل سٹ گئے شکاری کی جاناں کِت وَل وَگے
کر کے جُدا پنّوں تھئیں مینوں میرے دُکھاں نے سِک ٹھگے
ویکھ غلام رسُول سسّی نوں جیہڑی مردی مرنوں اگے

چوپٹ نامہ ایہہ سی حرفی صدری نسخیاں طرحاں سینہ بہ سینہ آ رہی اے۔ ایہہ اچھپیا ہویا نسخہ کسے کول وی نہیں۔ جناب محمد عالم کپور تھلوی ہوراں دے قول مطابق ایہہ صرف عبدالعزیز ہوراں نوں زبانی یاد اے۔ ایہہ نمونہ ایہہ وے ؎

الف اُچا گر کیتیاں تیرے عِشق الو کھے
آ مِل مینوں سوہنیا ویہہ نہ دھو کے
وردی چِک جمال دی وچ عِشق جھرُو کے
اکھّیں تھیں جے دُور ہیں نہیں دِلوں پرو کھے

پنّد نامہ اسیں پہلاں عرض کر آئے آں کہ مولانا نے اپنی شاعری دے جوہر وکھاندیاں ہویاں اپنے تبلیغی مِشن نوں ہتھوں نہیں چھڈیا۔ ہر تصنیف وچ کِدرے نہ کِدرے نصیحت بھریاں گلاں ضرور ملدیاں نیں۔ کسے تھاں دُنیا دی بے ثباتی دا بیان اے تے کسے تھاں نیک اعمال کرن واسطے وعظ نصیحت اے۔ مولانا کولوں اکثر لوک آ کے مسئلے مسائل وی پچھ لیندے سَن۔ مولانا وی دریا دلی توں کم لے کے پچھن والیاں دی رَج کے تسلّی کر دے سَن۔

آہندے نیں مولانا نے پند نامہ اک عورت دے راہ پچھن تے نظم کیتا سی۔ جس پنڈ دا اڈھی مائی راہ پچھنا چاہندی سی اوہ اوہنوں اتفاق نال بھل گیا۔ مولانا ؒ آلے دوالے دے ساریاں پنڈاں دے ناںواں نوں نظماندیاں مکّے مدینے تک پہنچ گئے۔۔ نمونہ اِنج اے ؎

عالم پور، چک، بلّڑ، کاہلم، کالواں، میانی
کھوکھر، ڈوگر، تلاّ، مدّا، پنڈوری، لٹریانی

گوجر نامہ آکھیا جاندا اے کہ مولانا نے اک کتاب المسمّٰی "گوجر نامہ" وی تصنیف کیتی سی جہدے وِچ گوجر قوم دا بھرپور حال تے اوہناں دی بہادری دے کارنامے بیان کیتے سَن۔ جناب محمد عالم کپور تھلوی ہوراں ایس کتاب نوں لبھن لئی اَنتھک کوششاں کیتیاں نیں پر اوہ کامیاب نہیں ہو سکے۔

قِصّہ روپن قِصّہ روپن مولانا دی اخیرلی تصنیف اِے۔ ایہہ اپنی خوبیاں دے لحاظ نال احسن القصص توں وی وَدھ کے وے۔ ایہدے وِچ حقیقت تے معرفت دے دریا بہا دِتے گئے نیں۔

ان چھپیاں کتاباں منگ کے فیر نہ دین دی لعنت پرانی لعنت اے۔ بعض بندیاں نے اجیہاں مثالاں پیدا کیتیاں نیں۔ حضرت داتا صاحبؒ نے اپنی مشہور کتاب کشف المحجُوب وِچ لکھیا اے کہ میرا اِک شعراں دا دیوان سی جیہڑا میتھوں کسے پڑھن واسطے لیا۔ پر واپس نہ کیتا۔ اوہنوں اوہنے اپنے ناں تے چھپوا لیا پر میری بَددُعا نال اوہ مقبول نہ ہو سکیا تے اوہدے نال ای شعر وی مر گئے۔

ساڈے لاہور وِچ اِک متشاعر صاحب نیں جنہاں اللہ دے فضل نال اپنے اَنھّے اُستاد دا سارا دیوان ای اپنے ناں تے چھپوا لیا ہویا اِے تے دندناندے پھردے نیں۔ قِصّہ روپن بارے مولانا دا وی ایہو ای حال ہویا۔ مولانا دی وفات توں بعد ایہہ قلمی نسخہ مولانا دے اک شاگرد نور محمد قصائی دے ہتھے چڑھ گیا۔ اوہنے ایس پُربہار قِصّے نوں ہوا نہ لگن دِتّی۔ کوئی ویہہ پنجی ورہے گذرن توں بعد اوہنے ایس قِصّے نوں اپنی تصنیف ظاہر کر کے چھپوانا چاہیا۔ لوکاں نوں پتہ لگا تے اوہناں لعن طعن کیتا۔ اوہنے ایس کتاب نوں ایسا گھٹّے لایا کہ اَج تک ایہدی کِسے نوں اُگ سُنگ ای نہیں پئی۔

"احسن القصص"

یوسف زلیخا دی کہانی تراندی نظرے

حضرت یعقوب علیہ السلام دے باراں پُتراں وچوں اک پُتر ڈاڈھا سوہنا سی۔ ایہدا ناں یوسف سی۔ یوسف علیہ السلام نوں اپنے بھراواں تے برتری پان دیاں خواباں آیاں۔ ایہہ خواباں اوہناں اپنے بھراواں اگے بیان کیتیاں تے اوہ سُندیاں سار ای اوہناں دی جان دے دشمن ہو گئے۔ اک دن اوہ شکار دے بہانے حضرت یوسف علیہ السلام نوں اپنے نال جنگل ول لے گئے۔ تے صلاح مشورہ کر کے اوہناں نوں اک کھوہ وچ سُٹ دِتا۔ گھر آ کے پیو نوں آکھن لگے۔۔ اَبا جی! یوسف نوں اک بگھیاڑ کھا گیا اِے۔ قدرت رب دی نال اوودوں اِک قافلہ لنگھیا۔ اوہناں وچوں کجھ بندیاں نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں کھوہ وچوں کڈھیا تے ملک مصر وچ لے گئے۔ مصر وچ اوہناں دے وکن لئی بازار لگا۔ عزیز مصر نے اوہناں نوں خرید لیا۔ یوسف علیہ السلام عزیز مصر دے گھر رہن لگ پئے۔ عزیز مصر دی بیوی یوسف علیہ السلام تے عاشق ہو گئی۔ تے اوہناں نوں گناہ وَل مائل کرن لگ پئی۔ اِک دن بند کمرے اندر یوسف علیہ السلام اگے اوہنے گناہ کرن دی خواہش کیتی پر اوہ اوتھوں بھج اُٹھے۔ اوہنے حضرت یوسف علیہ السلام دا کُرتہ پچھوں پھڑ لیا جیہڑا اُنس لگیاں پاڑ گیا۔ جدوں عزیز مصر نوں پتہ لگدا اے تے اوہ حضرت یوسف علیہ السلام تے الزام لان لئی ہتھ پیر ماردی اِے۔ پر کامیاب نہیں ہندی۔ فیر وی یوسف علیہ السلام نوں قید کر دِتا جاندا اے۔ قید خانے وچ اوہ دو قیدیاں نوں اوہناں دے خواباں دیاں تعبیراں دَس دے نیں جیہڑیاں ویلے سِر ٹھیک نکلدیاں نیں۔

ایہناں دِناں وچہ بادشاہ (فرعونِ مصر) نوں خواباں اوندیاں نیں۔ جنہاں دی تعبیر کسے نوں وی نہیں اوندی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دے نال دے دو قیدیاں وچوں اِک رہائی پا کے بادشاہ دا مقرّب بن گیا ہندا اے۔ اوہ دس دا اے کہ یوسف علیہ السّلام خواب دی تعبیر دس سکدے نیں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں دربار وچہ بُلایا گیا تے حضرت نے دسیّا۔ پہلے ست سال بڑی خوشحالی دے نیں تے دوجے ست سال سخت کال دے نیں۔ بادشاہ اوہناں نوں اپنا کرتا دھرتا بنا لیندا اے۔ تعبیر دے مطابق اوہ پہلیاں ستّاں سالاں وچہ اناج اکٹھّا کردے نیں۔ جیہڑا کال دے دِناں وچہ کم اوندا اے۔ دوجے لوکاں دے علاوہ کنعان وچّوں حضرت یوسف علیہ السّلام دے بھرا وی آٹا دانہ لین اوندے نیں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام اوہناں دے ذریعے اپنے بھرا بنیامین نوں کنعانوں بلاندے نیں۔ تے اک بہانے نال اوہنوں اپنے کول رکھ لیندے نیں۔ آخر حضرت یعقوبؑ دے آکھن تے حد بھرا بنیامین نوں لین اوندے نیں تے محبّت دے جوش وِچہ حضرت یوسف علیہ السّلام اپنے آپ نوں بھراواں کولوں لُکا نہیں سکدے۔ بھرا حضرت یوسف علیہ السّلام دی اینڈی اُچیّ شان ویکھ کے اپنے سر حضرت یوسفؑ دے قدماں تے دھر دیندے نیں۔ ایس طرحاں اوہناندے خواباں دی تعبیر پوری ہو جاندی اے جو اوہناں چھوٹے ہندیاں ویکھے سَن۔

"احسن القصص"

دی کہانی تے پنجاب یونیورسٹی ولوں تبصرہ

پنجابی زبان وِچ لکھی جان والی لمی چوڑی داستاناں وچوں "احسن القصص" فنی لحاظ نال بہت اُچا درجہ رکھدی اے۔ یوسف علیہ السلام دا ایہہ قصہ مولانا غلام رسول رحمت اللہ علیہ عالمپوری نے ۱۸۷۳ء وچ نظم کیتا۔ مولانا عالم پوری دی ایہہ تصنیف ایس اعتبار نال باقی داستاناں توں الگ اے کہ ایہدے پاتر ساڈے علاقے نال تعلق نہیں رکھدے۔ ایس قصے دی بنیاد انجیل دے پرانے عہد نامے دی کتاب پیدائش (ب ۳۰ تا ب ۵۰) تے قرآنِ کریم وچ بیان کیتے گئے اوس واقعہ تے وے جو سورت یوسف (پارہ ۱۲-۱۳) دا موضوع اے۔ ظاہری طور تے ایہہ محسوس ہندا اے کہ حضرت مولانا غلام رسولؒ نے اس قرآنی قصے وچ کوئی وڈی تبدیلی نہیں کیتی۔ پر اصل گل ایہہ وے کہ اوہناں نے قصے وچ کتھیاں واہدیاں توں اُڈا ایہدی بنیاد ای بدل کے رکھ دتی اے۔ قرآنِ کریم وچ جس گل تے زور دتا گیا اے ایہہ وے کہ خدا انساناں نوں مشکلاں وچ پا کے اوہناں دا امتحان لیندا اے۔ تے اوہناں نوں ثابت قدم رہن تے انعام واکرام دیندا اے۔

• دوجی گل ایہہ وے کہ خدا دی حکمتاں وچ عام بندے تے کیہہ پیغبراں نوں وی دخل نہیں۔ اوہ اپنے محدود علم نال ایہہ نہیں سمجھ سکدے کہ ایہہ جو مصیبتاں تے تکلیفاں آرہیاں نیں ایہناں دی کیہہ وجہ اے۔ اے لوک رب دی رضا تے شاکر رہندے نیں تے شکایت دا حرف زبان تے کدی وی نہیں لیاوندے۔ صبر شکر کر کے ہر مصیبت تے دُکھ برداشت کر دے نیں۔ تے اللہ دے حضور وچ اپنا بھار ہولا کران واسطے دُعا منگدے رہندے نیں۔ اللہ تعالیٰ اوہناں دی دُعا قبول کر کے اوہناں دا بھار

اِی ہولا نہیں کردا سگوں اوہناں نوں عزّت تے تکریم دے سب توں اُچّے مقام تے وی بہاندا اے۔ ایس قصّے وچہ حضرت یوسف علیہ السّلام مصر دے لوکاں نوں نجات دواندیاں ہویاں اک اعلےٰ مقام تے پہنچدے نیں۔ ایہدے الٹ مولانا غلام رسُولؒ ہوراں نے حضرت یعقوبؑ دی تکلیفاں دا جواز پیدا کرن لئی اوہناں کولوں اک خطا کرائی۔ مطلب ایہہ کہ بنیامین دے دوجے بھراں نوں ویکھ دِتّا تاں جے بشیر دی ماں بنیامین نوں اپنا پورا دُدھ پیا سکے۔ تے ایس گل دی وی پروا نہیں نیں کیتی کہ اوہناں دی ایس گل توں اک پیغمبر دے کردار وچ خامی پیدا ہو گئی اے۔ اوہ اک جُرم کردے نیں۔ اوہناں اِک بے گناہ عورت دا دِل دُکھایا تے خدا تعالیٰ تے عورت دی دُعا قبول کر دیاں ہویاں حضرت یعقوبؑ توں او ہدا پُتّر وچھوڑ دِتّا۔ ایہدے توں اڈ مولانا نے زلیخا دے کردار نوں نکھا کے ایس قصّے نوں عشقیہ رنگ دِتّا اے۔ زلیخا ست سال دی عمر وچہ حضرت یوسف علیہ السّلام توں خواب وچہ ویکھدی اے تے اوہناں تے عاشق ہو جاندی اے۔ جدوں زلیخا اپنی جوانی وچہ پہنچدی اے تے ایہہ عشق سودا دی شکل اختیار کر لیندا اے۔ حالی عشق اپنیاں پہلیاں منزلاں وچہ ای سی کہ حضرت یُوسف علیہ السّلام نے زلیخا نوں خواب وچہ اِک سوال دا جواب دیندیاں ہویاں دسّیا کہ اوہ عزیز مصر نیں۔ زلیخا عزیز مصر نال شادی کروا لیندی اے پر مطمئن نہیں ہوندی تے آہندی اے

واہ قسمت میں کیہہ کجھ منگیا آخر کیہہ کجھ پایا

ایہدی وجہ ایہہ وے کہ زلیخا دا عشق حالی دنیاوی منزل توں اگے نہیں وَدیا سی۔ اوہدی نظر یوسف علیہ السّلام دے ظاہری حُسن تے سی۔ اوہدیاں اکھاں حالی باطنی حسن تک نہیں سن پہنچیاں تے ایہہ گل حقی اے کہ جدتک جسم دی مادی کندھ درمیان وچہ کھلوتی رہے حقیقی وصل نصیب نہیں ہندا

کہے زلیخا شکل تیری نیں عقل لئی سب میری
یوسف کہے ہوس نے ایویں عقل گوائی تیری

اِک پاسے تے ہوس اے تے دوجے پاسے خدا دے خوف دا ایہہ حال اے کہ یوسف علیہ السّلام زلیخا نوں نظر اٹھا کے وی نہیں ویہندے

کہے زلیخا میرے رُخ تے دو ہتھ پھیر پیارے
یوسف کہے ڈراں ہتھ میرے جلن مناں وچہ نارے

ایس اکو شعر وچہ دونویں پاتر نمایاں ہو کے سامنے آجاندے نیں۔ اک اپنی خواہش پوری کرن واسطے ہر پاسیوں بے خوف اے۔ تے دُوجا گناہ دے خیال توں وی کنب دا اے۔ آخر جد زلیخا محل وچہ خواہش توں مجبور ہو کے حضرت یوسف علیہ السّلام وَل وَددی اے تے سے

آ شیطان دھگاناں کیتس وَھریا ہتھ آزارے
وقت قہاری دوہاں دلاں تھیں اُٹھے قصد ہولارے
قصد یوسف زلیخا دے وَل تن اسدے تنگ لاواں
تے یوسف دا قصد ایہائی جیوں کیوں روک ہٹاواں

ایہہ گھڑیاں ایسیاں نیں جنہاں وچہ خدا دی ذات ای انسان نوں گناہ توں بچا سکدی اے۔ آخر حضرت یوسفؑ دی نیکی کم آوندی اے تے خدا اوہناں نوں خطا توں بچا لیندا اے۔ سے

حکم کرے رَب جبرائیلا خالص بندہ میرا
ویلا اَج اوہدے تے آیا پالیس آفت گھیرا
حکم میرا اسے روک شتابی مت لغزش کھا جاوے
نور نبوت دی روشنائی مت گھٹ بدی بجھاوے

اصل وچہ ایہہ نیکی تے بدی دی طاقتاں دا ٹکرا تے اوہناں اُتّے حاوی خدا دی حکمتاں دی داستان اے۔ اک پاسے حضرت یوسفؑ دے بھرا نیں جو اخلاقی گنہگار نیں تے دوجے پاسے زلیخا اے۔ جیہڑی جنسی گناہ دی علامت بن جاندی اے۔ ایہہ دونویں حضرت یوسف علیہ السّلام دے راہ وچہ رکاوٹ بن دے نیں۔ پر حضرت یوسف علیہ السّلام ایہناں دوہاں توں ایں اپنا پلّہ چھڈا کے نیکی دی راہ وَل چلدے نیں۔ جتھے کدھرے مولوی صاحب نے کسے واقعہ نوں عشقیہ رنگ دین دی کوشش کیتی اے، اوتھے تضاد پیدا ہو گیا جیکن اُتلیاں دو شعراں وچہ بیان کیتا گیا اے کہ زلیخا خواباں دے وچہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں ویکھ دی اے تے یوسف نال ملن لئی بے قرار ہو

جاندی اے۔ تے ہولی ہولی بدی تے اُتر آؤندی اے۔ اِک تھاں مولانا رحمت اللہ علیہ نے زلیخا دی عشق وچہ سرشاری نوں انج بیان کیتا اے ؎

میں واری بازار وکیندیا مُل تو لیندیاں حیا تاں
میں وِکنے تھیں اگے وکیاں کوک سُنی سُلطاناں
عشق دمیں میں وکدی آئی تیرے شوق و ہاجی
مصر سٹی بیماریاں لایاں اُنج بِل پیوُں علاجی
آپ کتھے بہہ رہیوں بچھاڑی مینوں تور آگاڑی
توہیں جان تتی دی ساڑی توہیں گھروں اجاڑی

کیہ ایہناں شعراں وچہ ہیر سوہنی یا سسی دے پاتراں دی جھلک نہیں نظر آؤندی؟ جے نہیں نظر آؤندی تے ایس گل دا جواز ذرا مشکل نال ای ملے گا۔ کہ ایس کردار نے اپنی خواہش پوری نہ ہون توں بعد یوسف علیہ السلام تے بدی دا الزام کیوں لگایا۔ کیوں جو حضرت یعقوبؑ دے زمانے دے معاشرے وچہ عورت دا دُوجے مرد نال عشق کرنا کوئی وڈا گناہ نہیں سی۔ جے اینویں ہندا تے مصر دیاں زنانیاں نوں دعوت تے بُلا کے حضرت یوسف علیہ السلام نہ وکھائے جاندے۔

مولانا نے قرآنی قصے وچہ اِک ہور مُڈھلا فرق پیدا کر دتا اے۔ قرآن مجید نے سُورت یوسف وچہ پیغمبرانہ کردار دی عظمت تے وڈیائی بڑی چنگی طرحاں بیان کیتی اے۔ بھراواں نے حضرت یوسف علیہ السلام نال جو سلوک کیتا ہر بندے نوں معلوم اے۔ ایہدے باوجود جدوں اوہ حضرت یوسف علیہ السلام اُگے اپنی خطا نوں من لیندے نیں تے شرم دی وجہ نال اوہناں اگے سر نوا دیندے نیں تے یوسف علیہ السلام اوہناں دی ہور شرمندگی پسند نہیں کردے۔ اوہ عالی ہمتی تے درگذر توں کم لیندیاں ہویاں فرماندے نیں:۔

لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ ! اُج دے دن تہاڈے تے کوئی اوڑ نہیں۔

پر مولانا کولوں سیرت دا ایہہ چنگا پہلو قائم نئیں رہ سکیا۔ قرآنی یوسف اپنے بھراواں نال بڑی نرمی تے رحم نال پیش آؤندے نیں پر مولانا نے اپنے قصے وچہ حضرت یوسفؑ کولوں گلے گذاریاں کرائیاں نیں ؎

تُسیں جوانوں ظلم کمایا یوسف نے فرمایا
یوسف تائیں باجھ گناہواں تساں عذاب پوچایا
نال پدر دے دغا کمایا وچ فراق ستایا
پاس اساں بگھیاڑے کھادا جھوٹا حال سُنایا
جلّاداں نوں کہندا یوسف پکڑ لو وا ایہہ سارے
قتل کرو ایہہ سبھے ظالم خوف رہاؤں ہارے

مولاناؒ نے صرف ایہدے تے اِی اکتفا نہیں کیتا۔ سگوں جلّادا وہناں نوں پھڑ کے ٹر پیندے نیں۔ اوہ رونا تے چلّانا شروع کر دیندے نیں۔ یوسف علیہ السّلام نوں رحم اوندا اے تے اوہ معاف کر دیندے نیں۔ ظاہرا اے ایس طراں دے سلوک نال "لا تثریب"، دی ساری رُوح ختم ہو جاندی اے۔

اک دوجے نال ٹکراندیاں گلاں توں اڈ مولانا نے اپنی داستان وچ بڑیاں خوبیاں پیدا کیتیاں نیں۔ مثال لئی زلیخا دے پاتر وچ اک تڑفدی ہوئی رُوح دی تصویر کھچی اے۔ جو وصل دی بھال وچ اے تے ایہہ رُوح اوس ویلے تائیں ایدھر اودھر بھٹکدی رہندی اے جد تائیں اوہ صحیح راہ تے نہیں آجاندی۔ جدوں زلیخا دے عشق دا جذبہ بڑھاپے وچ وی اونویں قائم رہندا اے جویں جوانی وچ سی تے یوسف علیہ السّلام وی متاثر ہویاں بغیر نہیں رہ سکدے۔ اوہ زلیخا دی جوانی لئی دُعا منگ دے نیں۔ دُعا قبول ہندی اے تے دوہاں دی شادی ہو جاندی اے۔
شادی توں بعد مولانا نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں زلیخا وانگوں مُضطرب وکھایا نے زلیخانوں حضرت محبوب حقیقی یعنی خدا تعالیٰ دے وصل وچ سرشار وکھایا اے

ایجے زلیخا نسّی جاوے تے یوسف فرماوے
اوہ نیرا ہن عشق زلیخا میںنوں نظر نہ آوے
کہے زلیخا تیں بھیں چنگا لبھ پیا مَیں تائیں
اُسدے اُٹھ حضوروں یوسف جاواں دس کتھائیں

"احسن القصص"، دا اک ہور پہلو بڑا تعریف دے قابل اے۔ اس وچ کوئی شک نئیں کہ در گذر تے معافی دے بارے وچ مولانا کولوں حضرت یوسف علیہ السّلام

دی سیرت دی نرمی قائم نہیں رہ سکی پر جدوں حُسن تے خوبصورتی اپنیاں ساریاں پھاہیاں لاہ کے بدی لئی ضد کر دیندے نیں تے حضرت یوسف علیہ السّلام بڑی ثابت قدمی نال ایس آفت دا مقابلہ کر دیندے نیں۔ نفسیاتی لحاظ نال ایہہ اک بڑا وڈا امتحان سی جہدے وچ یوسف علیہ السّلام پورے اترے۔ اوہ موقعہ وی اوندا اے جدوں محل وچ سارے دروازے بند ہندے نیں تے "یوسف تے زلیخا" دونویں کلّے ہندے نیں۔ اس ویلے حُسن دا سَودا وِکناں چاہندا اے۔ یوسف علیہ السّلام دے سینے وچ وی دِل اے۔ مولانا ایس موقعہ تے قلم دے گھوڑے نوں خوب دوڑاندے نیں۔ زلیخا نے حضرت یوسفؑ دے درمیان جنّھے گل بات لمّی اے اوتھے منتاں ترلے تے اوہدے مقابلے وچ انکار نوں آخری نقطے تے وکھایا گیا اے۔ آخر وچ حضرت یوسف علیہ السّلام وی نفسیاتی کجھ دھرو وچ مُبتلا ہو جاندے نیں۔ ایس ویلے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں جس چیز نے خطا توں بچایا قرآن مجید دی طرحاں مولاناؒ نے وی اوہنوں ظاہر نہیں کیتا۔ ایس طراں نفسیاتی کجھ کھچا دا ایہہ بیان ساڈے جذبیاں نوں ہور وی سخت امتحان وچ پا دیندا اے۔

۰ ۰ ۰ ۰ ۰

دُوجا حصّہ

سُورۃ یوُسف دے نازل ہون دا زمانہ تے سبب

ایہہ سُورت شریف دے نازل ہون دا زمانہ مکّے شریف وچ حضُور علیہ السّلام دی وسّوں دا آخری زمانہ سی۔ ایس زمانے وچ قریش مکّہ دی مخالفت حدّوں وَدھ چکی سی۔ اوہ حضُور علیہ السّلام نوں قتل، قید تے پنڈوں باہر کڈھن لئی صلاحواں پکا رہے سَن۔

ایسے ویلے کافراں نال رَل کے بعضیاں یہودیاں نے حضُور صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم دا امتحان لین واسطے حضُور علیہ السّلام تے سوال کیتا کہ بنی اسرائیل دے مصر جان دا کیہہ سبب سی۔ عرب دے وسنیک ایس قِصّے نوں بالکل ناجانوں سَن۔ انہوں تائیں کہ عرب وچ ایس قصّے داناں نشان وی نہیں سی۔ تے نبی پاک صلّی اللہ علیہ وسلّم دی زبان مبارک وچوں وی ایس واقعہ دا کدی ذکر سُنن وچ نہیں سی آیا۔ ایس واسطے یہودیاں تے کافراں نے ایہہ سوال بڑے ہمّے نال کیتا تے دل وچ ایہہ گمان کیتا کہ حضُورؐ دس نہ سکن گے تے ٹال مٹول کر کے کسے یہوُدی کولوں پچھُن دی کوشش کرن گے۔ پر یہودیاں تے کافراں نوں اُلٹی شرمندگی ہوئی۔ اللہ تعالیٰ نے صرف ایہو ای نہیں کیتا کہ چھیتی نال سُورت یوسف نازل کر دتّی سگوں ایس قِصّے نوں قریش دے اوس معاملے نال وی موافق بنا دتّا جیہڑا سلوک اوہ یوسف علیہ السّلام دے بھراواں طرحاں حضُور علیہ السّلام نال کر رہے سَن

سُورۃ نازل ہون دا مقصد کیہہ سی

ایس سُورۃ شریف دے نازل ہون دے دو مقصد سن۔ پہلا مقصد ایہہ سی کہ جناب محمد رسُول اللہ صلّی اللہ علیہ وسلّم دی نبوّت تے رسالت دا واضح تے روشن ثبوت مل جاوے۔ تے مخالفاں نوں مُنہ منگیا ثبوت

دِتّا جائے۔ نالے ایہہ وی ثابت کر دِتّا جائے کہ حضور صلّی اللہ علیہ وسلّم اینویں سُنی سنائی گلاں بیان نہیں کر دے۔ اوہ تے اوہو گل موہنوں کڈھدے نیں جیہڑی گل دا اللہ تعالیٰ نے وَحی راہیں حکم دِتّا ہووے۔ ایس مقصد نوں ۳-۷ آیتاں نال صاف صاف بیان کر دِتّا گیا اے۔ تے ۱۰۲-۱۰۳ آیتاں وچہ وی پورے زور نال ایس گل دی تشریح کر دتی گئی اے۔

دوجا مقصد ایہہ سی کہ قریشی سرداراں تے حضور علیہ السّلام دے درمیان جیہڑا معاملہ چل رہیا سی یوسف علیہ السّلام دے بھراواں دے قِصّے نوں اوسے طرحاں ای بیان کر کے کافراں نوں دسیا جائے کہ اَج تسیں وی اپنے بھرا نال اوہوای سلوک کر رہے او جو یوسف علیہ السّلام دے بھراواں نے اپنے بھرا نال کیتا سی۔ پر جیویں اوہ خدا دی منشا، تے مرضی نال لڑائی کرن وچہ کامیاب نہ ہوئے تے اخیر اپنے بھرا دے قدماں وچہ سرسُٹ کے رحم دی اپیل کیتی، اوسے طرحاں کافراں دی زور آزمائی خدا دی تدبیر اگے کامیاب نہ ہو سکے گی تے اِک دن کافر وی اپنے ایس بھرا اگے رحم تے شفقت لئی بینتی کرن گے۔

اُصل گل ایہہ وے کہ یوسف علیہ السّلام دے قِصّے نوں حضرت محمد صلّی اللہ علیہ وآلہ وسلّم تے قریش دے معاملے تے چسپاں کر کے قرآن کریم نے اک صاف تے سِدّھی پیش گوئی کر دتی سی جیہنے اگلے دساں سالاں وچہ حرف بحرف پوری ہونا سی۔ ایس سورۃ شریف نوں اُتریاں ہویاں حالی ڈیڑھ کو سال ای ہویا ہونا ایں کہ مکّے دے کافراں نے یوسف علیہ السّلام دے بھراواں طرحاں حضور علیہ السّلام نوں ماردین تے قید کرن دیاں صلاحواں کرنیاں شروع کر دتّیاں۔ تے حضور صلّی اللہ علیہ وسلّم نوں اللہ دے حکم مُطابق مکّہ چھڈنا پیا۔ فیر حضور علیہ السّلام نوں اوہناں دی خواہشاں دے برخلاف دلیس نکالے وچہ وی اللہ تعالیٰ نے ڈاہڈی عزت تے شان بخشی۔ ایسے عزت تے شان جہدے تے سارے جہان دیاں بادشاہواں دیاں شاناں صدقے تے قربان نیں۔

فتح مکّہ دے موقعہ تے اوہو گل سامنے آئی جیہڑی مصر دے دارالخلافہ وچہ حضرت یوسف علیہ السّلام دے سامنے اوہناں دے بھراواں دی آخری حاضری

نے پیش آئی سی۔ جدوں اوتھے یوسف علیہ السلام دے بھراواں بڑیاں لِلّاں۔ لے کے آکھیا "سانوں صدقہ دیو، اللہ صدقہ دین والیاں نوں چنگا بدلہ دیندا اے"۔ تے حضرت یوسف علیہ السلام نے اوہناں نوں معاف کر دیاں ہویاں فرمایا:-

"لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ" اَج دے دن تہانوں کوئی پکڑ نہیں۔

ایسے طرحاں جدوں حضور صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دے سامنے مکّے دے کافر سر جھکا کے کھلوتے ہوئے سن تے حضور صلی اللہ علیہ وسلم نوں اللہ تعالیٰ نے بدلہ لین تے قادر وی بنایا ہویا سی۔ حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے اوہناں کولوں پچھیا دسّو کھاں بھلا میں تہاڈے نال کیہہ سلوک کرن والا ہاں؟ اوہناں نے عرض کیتی تسیں رحم تے کرم کرن والے بھرا او تے رحیم کریم بھرا دے پُتّر او۔ ایہہ سن کے حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا:-

"میں تہانوں اوہو ای جواب دیناں واں جو حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے بھراواں نوں دِتّا سی"۔

لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ، تہاڈے تے اَج کوئی پکڑ نہیں جاؤ
اِذْهَبُوا فَأَنْتُمُ الطُّلَقَاءُ۔ تہانوں چھڈ دِتّا گیا اے۔

اُتلیاں سطراں وچ دوہاں مقصداں دا ذکر سی۔ قرآن کریم نے ایس قصّے نوں صرف قصہ گوئی تے تاریخ نگاری دے طور تے بیان نہیں کیتا سگوں اپنے قاعدے کلیئے مطابق اوہ اوہنوں اپنی اصل دعوت دی تبلیغ لئی استعمال کردا اے۔

قرآنِ کریم ایس پوری داستان وچ ایہہ گل صاف صاف بیان کردا اے کہ حضرت ابراہیمؑ، حضرت اسحاقؑ، حضرت یعقوبؑ تے حضرت یوسفؑ دا دین اوہو ای اے جو حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دا اے تے حضورؐ وی اوسے دین دی دعوت دیندے نیں۔ جیہڑے دین دی دعوت حضرت یعقوبؑ تے حضرت یوسف علیہ السلام نے دِتی سی۔

ایس قِصّے دے ذریعے قرآنِ کریم اک ہور ڈوہنگی سچائی وی انسان دے ذہن وچ رکھدیندا اے۔ اوہ ایہہ وے کہ اللہ تعالیٰ جو کم کرنا چاہندا اے اوہ ہر حالت وچ پورا ہو کے رہندا اے۔ انسان اپنیاں تدبیراں نال اللہ تعالیٰ دے کماں نوں

پوریاں ہون توں نہیں روک سکدا۔ سگوں بعض ویلے انسان اک کم اپنے منصوبے مُطابق کردا اے تے سمجھدا اے کہ میں تیر بالکل نشانے تے ماریا اِے پر نتیجہ ایہہ نکلدا اِے اللہ تعالیٰ نے اوہدے ستھوں اوہو ای کم کڈھیا اے جو اوہدے منصوبے دے خلاف تے اللہ تعالیٰ دے منصوبے دے عین مطابق اِے۔ یوسف علیہ السّلام دے بھراجدوں اوہناں نوں کھوہ وچ سٹ رہے سَن تے اوہناں دا گمان سی کہ اساں اپنے راہ دے کنڈے دا کنڈا کڈھ دِتا اِے۔ پر اصل وچ اوہناں یوسف علیہ السّلام دی ترقی تے عرُوج تے پہنچن دی ڈاہڈی مدد کیتی۔ تے اپنے آپ لئی اخیر وچ ذِلّت تے خواری خریدی۔

عزیز مصر دی بیوی یوسف علیہ السّلام توں اپنے وَلوں بدلہ لینا چاہندی اے پر اصل وچ اوہنے یوسف علیہ السّلام دی مصر دے تخت تے بہن لئی مدد کیتی تے اپنی لئی اخیر وچ شرمندگی خریدی۔

اُتلیاں گلاّں دی سچائی نوں ذہن وچ رکھیا جائے تے پہلا سبق ایہہ ملے گا کہ انسان نوں اپنے مقصد تے اپنی تدبیراں دی حد نہیں ٹپنی چاہی دی۔ جو اللہ تعالیٰ نے اوہدے لئی مقرّر کر دتیاں گئیاں نیں۔ کامیابی تے ناکامیابی صرف اللہ تعالیٰ دے ہتھ وچ اِے۔ پر جو شخص پاک مقصد لئی سدّھی سادی جائز تدبیر کرے گا اوہ بھانویں ناکام وی ہووے کدی ذلیل تے خوار نہیں ہووے گا۔ تے جیہڑا بندہ ناجائز تدبیراں کرے کرائے گا اوہ اخیر تے ضرور ذلیل ہووے گا۔

اِیس سُورۃ توں دُوجا سبق اللہ تعالیٰ تے توکّل تے بھروسے دا ملدا اِے۔ جیہڑے لوک حق تے سچائی لئی آہر کردے نیں دنیا اوہناں دی مخالفت ضرور کر دی اِے پر اوہ اللہ تعالیٰ تے کُلّی بھروسہ رکھ کے ہمیشہ تسلّی تے تسکین حاصل کر دے نیں۔ تے مخالف طاقتاں توں بالکل نہیں ڈردے۔ سگوں نتیجہ اللہ تعالیٰ تے چھڈ دیاں ہویاں اپنا اخلاقی فرض ادا کردے رہندے نیں۔

سب توں وڈا سبق جو اِیس قصّے توں حاصل ہندا اِے ایہہ وے کہ جے اِک مومن بندہ اعلیٰ اسلامی سیرت رکھدا ہووے تے دانائی دیاں صفتاں نال مالا مال ہووے تے اوہ اپنے کردار دی طاقت نال پورے مُلک نوں فتح کر سکدا اِے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام وَل ویکھو! ۱۷ ر سالاں دی عمر، گَل مِکلّے، کجھ کول نہیں، پرایا مُلک تے فیر

کمزوری دی ایہہ حد اے کہ غلام بنا کے ویچ دِتے گئے نہیں۔ تاریخ دے اوس دَور وچہ غلاماں دی جو حالت سی اوہ ہر تاریخ نال محبّت رکھن والا بندہ جاندا اِے۔ سَب توں وَدھ کے ایہہ گل اے کہ اک سخت قسم دے اخلاقی جرم دا الزام لا کے حضرت یوُسف علیہ السّلام نوں قید کر دِتّا سَنے قید دی کوئی مدّت وی مقرّر نہیں سی۔ ایہدے باوجُود یوسف علیہ السّلام محض اپنے ایمان تے اخلاق دی بناء تے سارے ملک تے قبضہ کر لیندے نہیں۔

....

وچہ تفسیر امام غزالی نظر روائیت آئی ۔۔۔ سوُرت یوُسف پاک نبی نوں کیونکر رب پوچائی
اِک دن پاک محمد تائیں بول یہوُد سناون ۔۔۔ قِصّہ یوسف کھول سناویں کرن آزمائش آون
اِس تھیں اوّل سُورت یوسف نہ سی نازل ہوئی ۔۔۔ سرور تائیں اِس ورتی دا حال معلوم نہ کوئی
جدوں یہوُداں آن انھائیں رَولا بہت مچایا ۔۔۔ کہن تورات اندر جیوں قصّہ چاہیئے کھول سُنایا
سُن ایہہ سخن نبی سرور نوں پے گیا فکر کمالی ۔۔۔ نازل ہوگئی اتنے اندر سورت یوُسف والی
پاس یہوداں سَرور سچّے کھول بیان سنایا ۔۔۔ یوسف نال جیویں سی ورتی عین بعین بتایا

سُن سُن حال تمام یہودی حیرانی وچہ آئے
کُل دشمن شرمندہ ہوئے اللہ کرم کمائے

دُوجی وَجہ:۔

ہور وَجہ اک راوی لِکھدے کھول سُناواں ساری ۔۔۔ ہکیش نبی اصحاباں اِک دن اَدبوں عرض گذاری
کامل شغل ہووے کوئی سانوں یا مقبول رباناں ۔۔۔ یا حضرت کوئی قِصّہ ہووے بہت دِلے نوں بھانا
ایسا ذکر نیارا ہووے پڑھ کر دل پرچائیے ۔۔۔ وقت فراغت بیٹھ کدائیں رَل مِل رونق لائیے
مِثل قرآن ثواب وی ہووے ہور فضیلت بھاری ۔۔۔ جِنوں پڑھیاں نازل ہووے رحمت فضل غفاری
سن ایہہ سخن نبی سَرور نے اجے نہ جیبھ ہلائی ۔۔۔ سُورت یوُسف ربدی طرفوں جلدی نازل آئی
اَحسن نام رکھایا اُسدا قادر قدرت والے ۔۔۔ سچّا واقعہ یوسف سَندا درد غماں دے جالے

پڑھن دے فائدے

پورا اَجر قرآن برابر جو کوئی پڑھے پڑھاوے ۔۔۔ دفتر عملاں صاف ہووے گا جو کوئی سُنے سناوے

ایسے کارن احسن کرکے آپ خداوند عالی — اس قصے دا نام دھرایا زمیں زمن دے والی
پڑھے سُنے کوئی نت ایہہ قصّہ کرکے شوق نرالا — نہ دِل اَکّے جیبھ نہ تھکّے اِتنی برکت والا
بڑی نصیحت اُتے ہدائت حکمت ہور شجاعت — دین دُنی دے نفعے ہزاراں کیتے رب عنائیت
پوری خصلت تے ورتارا جو قانون شاہاں نے — طور غلامی قول عقل دا مکر فریب زناں نے
ذکر صبر دا فکر اندر دا جل عقل دی گل ساری — سوز محبّت ہجر فراقاں عِشق حقیقت جاری
معجزہ تے کرامت بوہتے رتبے شان نبیّاں — حال سخاوت عقل بلاغت اثر دعا ولیّاں
دیس اتے پردیسیاں والی تنگی سختی ساری — قید مصیبت حالت عمدی ہور اندوہ عیّاری

ہر رنگ ایس قصّے دے اندر کھولیا ہے رب عالی
تحفہ کرکے پاک نبی نوں رب پوچائی ڈالی

(تفسیر سورت یوسف پنجابی اعنی احسن القصص المعروف بہ یادگارِ سعیدی من تصنیف میاں محمد سعید گوجر۔ موضع ساہدڑیاں ضلع گجرات۔ سال طباعت ۱۹۲۱ء بمطابق ۱۳۳۹ ہجری)۔

احسن القصص

حضرت یوسف علیہ السّلام دا قصّہ قرآنِ کریم دے بارہویں (۱۲) سپارے دے وسویں رکوع دے مکّن توں بعد شروع ہندا اے۔ ایس سوہنے من موہنے تے نیارے قصّے نوں رب کریم نے " الٓرا "، دے حروفِ مقطعات (CODE WORDS) توں شروع فرمایا اے۔ علماء نے ایہدے تے اتفاق کیتا اے کہ ایہہ حروف مہمل تے بے معنی نہیں۔ بلکہ ایہناں حرفاں راہیں بہت سارے ڈوہنگے بھید بیان کرکے سچّیاں گلاں سنن والیاں کنّاں تے دلاں دی مہمانی کیتی گئی اے۔ فیر وی ایس گل توں انکار نہیں کہ ایہناں لفظاں یا حرفاں دے صحیح معنیاں نوں حالی وی چنگی طرحاں نہیں سمجھیا گیا۔ ایہناں تے ایمان تے یقین رکھنا واجب اے۔

قرآنِ کریم وچ اک سو چودہ سورتاں[1] نیں جنہاں وچوں انتی (۲۹) سورتاں ایہناں حرفاں توں

---

[1]:۔ سورت دے لغوی معنے عظمت، منزلت نیں۔ قرآنِ کریم وچ ایہناں دا استعمال کئیاں معنیاں وچ ہویا اے۔ (i) عبرت تے استدلال (ii) اللہ دا کلام (iii) معجزہ، (iv) سچیاں دلیلاں (v) نصیحت (vi) پیغام وغیرہ۔

شروع ہوئیاں نیں جیکن :۔ صٓ۔ قٓ۔ نٓ

حٰمٓ۔ طٰسٓ۔ النمل۔ طٰہٰ۔ یٰسٓ۔ الٓمٓ۔ بقرہ۔ آلِ عمران۔
عنکبوت۔ روم۔ لقمان۔ سجدہ۔ یونس۔ ھود۔ یوسف۔ ابراھیم۔
الحجر۔ طٰسٓمٓ۔ شعراء۔ القصص۔ المص یا اعراف۔ المرا رعد۔
کٓھٰیٰعٓصٓ۔ مریم۔ حٰمٓعٓسٓقٓ۔ شوریٰ۔

ایہناں سورتاں وچوں اک حرفی ۳ نیں۔

دو حرفی	۹ نیں	۔	تِن حرفی	۱۳ نیں
چار حرفی	۲ نیں	۔	پنج حرفی	۲ نیں

کُل سورتاں ۲۹ نیں۔

جنہاں سورتاں نوں پروردگار "الٓمٓرا" توں شروع کیتا اے اوہناں وچ حرف نبیاں دا ای ذکرا اے۔

سورت یوسف احسن القصص کیوں این؟

بزرگاں دے اقوال سورۃ یوسف دے "احسن القصص" ہوں وچ عالماں تے بزرگاں دے کئی قول نیں۔ حضرت خواجہ حسن بصریؒ فرماندے نیں۔ چونکہ ایس قصے وچ لمّی جدائی تے سالاں بدّھی فراق دا ذکرا اے ایس پاروں ایہدا احسن القصص ناں رکھیا گیا اے۔

۲۔ دوسری وجہ ایہہ وے کہ ایہہ قصہ چوآں کریاں نال تعلّق رکھدا اے۔

پہلا کریم خداوند تعالیٰ اے۔ اللہ تعالیٰ نے ارشاد فرمایا :۔
اِنَّ رَبِّیْ غَنِیٌّ کَرِیْمٌ ٥

دوسرے کریم حضور صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم نیں۔ جنہاں دی زبان گوہر فشاں توں ایہہ قصہ بیان ہویا۔ اللہ تعالیٰ فرماندے نیں :۔ اِنَّہٗ رَسُوْلٌ کَرِیْمٌ ط۔

تیسرے کریم یوسف علیہ السّلام نیں جنہاں نوں مصر دیاں عورتاں پکار اٹھیاں اِنْ ھٰذَا اِلَّا مَلَکٌ کَرِیْمٌ۔ حضور علیہ السّلام نے فرمایا حضرت یوسف بن

یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم علیہم الصلوٰۃ والسلام کریم ابن کریم ابن کریم ابن کریم سن۔

چوتھا قرآن خود کریم اے۔ اِنَّہٗ لقرآنٌ کریمٌ۔ کرم ورگی صفت پروردگار نوں بہت پسند اے۔ تے ایہہ قصہ وی اکرام وَل منسوب اے۔ ایس واسطے ایہنوں احسن القصص آکھیا جاندا اے۔

۳ - تیسری وجہ ایہہ وے کہ تمام نبیاں دے قصے قرآن کریم وچ وکھریاں وکھریاں سورتاں وچ کدھرے کدھرے بیان کیتے گئے نیں۔ تے ایہہ قصہ اکوای مستقل سورت وچ بیان کیتا گیا اے۔ ایسے طرح نوح علیہ السلام دا قصہ وی وکھریاں وکھریاں باراں سورتاں وچ اے۔ حضرت ھود علیہ السلام دا قصہ چوداں سورتاں وچ اے۔ حضرت ابراہیم علیہ السلام دا قصہ اٹھاراں سورتاں وچ اے۔ حضرت لوط علیہ السلام دا قصہ نوں سورتاں وچ اے۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام دا قصہ اُنیاں سورتاں وچ اے۔ حضرت شعیبؑ دا قصہ تناں سورتاں وچ اے۔ حضرت عزیر علیہ السلام دا قصہ دو سورتاں وچ اے حضرت ایوب علیہ السلام دا قصہ وی دو سورتاں وچ اے۔ حضرت یونس علیہ السلام دا قصہ چوہنہ سورتاں وچ اے۔ حضرت داؤد علیہ السلام دا قصہ چوہنہ سورتاں وچ اے۔ حضرت سلیمان علیہ السلام دا قصہ چوہنہ سورتاں وچ اے۔ حضرت زکریا علیہ السلام دا قصہ تناں سورتاں وچ اے۔ حضرت یحیٰی علیہ السلام دا قصہ دو سورتاں وچ اے۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دا قصہ نوں سورتاں وچ اے۔ حضرت یوسف علیہ السلام دا قصہ "احسن القصص" مڈھ توں لگ کے اخیر تک اکوای سورت وچ اے۔

۴ - چوتھی وجہ ایہہ وے کہ دوجے پیغمبراں دے قصیاں وچ تے اللہ تعالیٰ دے دشمناں تے رب دیاں سجناں دا ذکر اے۔ تے اللہ دے سجناں دیاں دشمناں دے ہتھوں تکلیفاں دا بیان اے پر ایس سورۃ وچ دشمناں دے ذکر داناں وی ہے نہیں جنہیاں تکلیفاں تے دُکھ حضرت یوسف علیہ السلام نوں جھلنے پئے اوہ سب بھراواں تے رشتے داراں دے دتے اے سن۔ تے جس قصے وچ دشمناں داناں نشان وی نہ ہووے اوہ قصہ احسن ہندا اے۔

۵ - پنجویں وجہ ایہہ وے کہ ایس قصے وچ جنے وی احوال بیان نیں اوہ احسن نیں۔

ایس قِصّے وِچ تن قسم دے احوال نیں :-

ا۔ اللہ دی بندگی تے تابعداری نوں دُکھاں تکلیفاں وِچ برابر نظر رکھنا۔

ب۔ ہر حالت وِچ "حسنِ خلق" نوں ہتھوں نہ چھڈنا۔

ج۔ ہر حالت وِچ جتھوں تک ہو سکے مروّت تے مودّت دی رسی ہتھوں نہ چھڈنا۔

ایہناں نوں علاوہ ایس قِصّے وِچ حضرت یوسف علیہ السّلام دی سخاوت تے رحم و کرم دا بیان اے۔ سخاوت تے اکرام ایسیاں عادتاں نیں جنہاں نوں اللہ تعالیٰ ڈاہڈا پسند فرماندا اے۔ ایس واسطے ایہہ قِصّہ احسن القصص اے۔

۶۔ چھیویں وَجہ ایہہ وے کہ ایس قِصّے وِچ گنہگاراں نوں اللہ تعالیٰ دی رَحمت دا اُمیدوار بنایا گیا اے۔ تے بدکاراں دے معاملیاں نوں سوارن دا سبق دِتا گیا اے۔ ایہو وجہ اے کہ ایہہ احسن القصص اے۔

حضرت امام غزالیؒ دی رائے

سورت یوسف نوں ایس سببوں احسن القصص آکھیا گیا اے کہ حضرت یوسف علیہ السّلام ساری مخلوقات نالوں سوہنے سَن۔ زجاج نے ایس آیت دی ایہہ تفسیر کیتی اِے کہ اے محمد صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم اسیں تہانوں ساریاں نالوں چنگا بیان سناندے آں۔

بعض ایہہ گل آہندے نیں کہ قِصّہ چونکہ ساریاں قِصّیاں نالوں چنگا اے، کامِل اے تے چنگی چیز اودوں ہندی اے جدوں اوہ ہر طرحاں نال کامل اکمل ہووے۔ ایہہ قِصّہ ہر پاسیوں کامل اے ایس لئی ایہنوں احسن القصص آہندے نیں۔

علامہ سلیمان منصور پوری دی رائے

احسن القصص دا مطلب بیان دا بہترین طریقہ اے۔ عام لوک قَصَص نوں قِصص سمجھ لیندے نیں۔ تے مطلب ایہہ لیندے نیں کہ خوبصورت تے سوہنا قِصّہ بیان کیتا گیا اِے۔ پر اوہناں نوں ایہہ گل دلوں کڈھ کے سمجھ لینا چاہی دا اِے کہ لفظ "احسن" دا تعلق بیان نال اے، داستان نال نہیں۔

....

احوالِ یوسفی دی احوالِ محمدیؐ نال مماثلت

سورۃ یوسف وچہ پروردگار نے فرمایا اے :-

۱ - ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَآءِ الْغَيْبِ !	ایہہ غیب دیاں خبراں وچوں اے -
۲ - اِنَّ فِیْ ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّاُولِی الْاَلْبَابِ -	ہر عقلمند لئی ایہدے وچہ عبرت اے -

اُتلیاں دوہاں آیتاں توں ایہہ گل سامنے آوندی اے کہ احوالِ یوسف علیہ السلام نوں احوالِ محمدی صلی اللہ علیہ وسلم نال کئی طراں مماثلت حاصل اے - مطلب ایہہ پئی جو معاملے یوسف علیہ السلام تے یوسف علیہ السلام دے بھراواں دے درمیان ہوئے او ہوای معاملے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم تے قریشِ مکہ دے درمیان ہون والے نیں -

سورت یوسف ہجرت ویلے مکہ معظمہ وچہ نال ہوئی ایس واسطے ایہہ سورۃ مبارکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دے حالات لئی حقیقی طور تے "اخبار عن الغیب"، غائب دیاں خبراں وچوں اے - تے روشن پیشگوئی اے - اسیں مختصر طور تے تھوڑے جیہے واقعاں نوں ہیٹھاں نقل کرنیں آں :-

پہلا واقعہ یوسف علیہ السلام دی روحانی زندگی خواباں توں شروع ہوئی تے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دی نبوت دی ابتداء وی سچیاں خواباں نوں ہوئی -

صحیح بخاری شریف باب "کیف بدء الوحی"، وچہ ام المومنین عائشہ صدیقہ رضؓ توں روائیت اے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دی وحی دی ابتداء سچے خواباں توں ہوئی سی - جو کجھ حضور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خواب وچہ ویکھدے سن او ہوای دِن وانگوں روشن ہو جاندا سی -

دُوجا واقعہ یوسف علیہ السّلام دے خواب سن کے یعقوب علیہ السّلام سمجھ گئے سُن کہ یوسف علیہ السّلام دے بھرا یوسفؑ نال دھوکھا فریب کرن گے۔

نبی پاک صلّی اللہ علیہ وسلّم دی زبان مبارک نوں وحی دے نازل ہون دی خبر سن کے وَرقہ بن نوفل نے آکھیا سی :۔

کوئی آدمی وی اوہ شئے لے کے قوم وَل نہیں آیا جو تُسیں لے کے آئے او۔ پر لوک ایہدے نال دشمنی ای رکھدے نیں۔

ایسے طراں ای ایہناں دا اِک ہور فقرہ اے :۔

کاش ! میں اوس ویلے تائیں جیوندا رہواں جدوں تیری قوم تینوں ایتھوں کڈھ دئے گی :۔

تیجا واقعہ ، اجتباء[1] حضرت یعقوب علیہ السّلام نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں دَسیا سی کہ اللہ تعالیٰ اوہناں نوں اجتباء دا درجہ دے گا۔ اُمّتِ محمدیہ صلّی اللہ علیہ وسلّم واسطے وی اللہ تعالیٰ نے فرمایا :۔

اللہ دی راہ وچہ جہاد کرو جویں جہاد کرن دا حق اے۔ اوہنے ای تہانوں اجتباء بخشیا اے۔ ظاہر اے ایہہ درجہ صرف حضور علیہ السّلام دے صدقے ای ملیا اے۔

چوتھا واقعہ ، علم تے تعلیم یوسف علیہ السّلام نوں دَسیا گیا سی کہ اوہناں نوں "علم تاویل الاحادیث" دِتّا جائے گا۔ نبی پاک صلّی اللہ علیہ وآلہ وسلّم دی شان وچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا اے :۔

وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ تے اوہ نبی سب نوں کتاب تے حکمت دی تعلیم دیندا اے۔

---

[1] :۔ اجتباء دے لفظ دا اطلاق انبیا علیہم السّلام تے وی ہویا اے تے نبیؐ دے اصحابہؓ تے وی ہویا اے۔ ایہدے معنے دینی دنیاوی مادی روحانی سب نعمتاں دے نیں۔

پنجواں واقعہ، رب نے نبیؐ تے نعمتاں ختم کیتیاں

یوسف علیہ السلام نوں دسیا گیا سی، وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ (تے اوہ تیرے تے نعمتاں ختم کرے گا) ایہناں نعمتاں توں مراد نبوت عطا کرناں سی۔ ایسے آیت دے تھلّے ایہہ اشارہ وی سی کہ نبوت دی جولڑی سیدنا ابراہیمؑ تے اسماعیلؑ تے اسحاق تے یعقوب علیہم السلام توں چلی سی اوہ یوسف علیہ السلام تک پہنچی اے۔ اوہ اوہناں تے ختم ہو وے گی۔ چنانچہ اوہناں توں بعد اوہناں دی نسل وچ فیر کسے نوں نبوت نہیں ملی۔ ساڈے نبی پاک صاحب لولاک صلی اللہ علیہ وسلم وچ ایہو نعمتاں دا اتمام سب توں زیادہ سی۔

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَآ اَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ وَ لٰكِنْ رَّسُوْلَ اللّٰهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيّٖنَ ۔

محمد تہاڈے مرداں وچوں کسے دے پیو نہیں۔ اوہ تے اللہ دے رسول نیں تے سارے نبیاں دے خاتم نیں۔

اتمام دی اک قسم ایہہ وی سی کہ دین نوں نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات پاک دے صدقے کمال حاصل ہویا۔ رب نے فرمایا:۔

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَ اَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ وَ رَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا ؕ

اَج میں تہاڈے تے تہاڈے دین نوں کامل کر دتا اے۔ اَج میں تہانوں اپنی نعمتاں رَج کے دِتیاں۔ میری چاہت ایہو ای اے کہ تہاڈا دین اسلام اے۔

مُکدی گل ایہہ ہئی یوسف علیہ السلام تے وی نعمتاں دا اتمام ہویا پر اوہ اوہناں دی نسل وچ ای سی تے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم تے وی نعمتاں دا اتمام ہویا پر ایہہ کل دنیا واسطے وے۔

چھینواں واقعہ، قید تے قتل

حضرت یوسف علیہ السلام دے قتل تے قید دے مشورے ہوئے۔ تے نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دے خلاف وی ایسے طرحاں دے کئی مشورے ہوئے۔ سورت انفال وچ رب تعالیٰ نے فرمایا اے:۔

"اوہ ویلا یاد کرو جدوں کافر تہاڈے خلاف لُک چھُپ کے تدبیراں

کر دے سن کہ تہانوں قید کر دین، قتل کر دین یا دلیس نکالا دے دین "
یوسف علیہ السّلام دے دس بھرا ایس مشورے وچہ شامل سن تے نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم دے خلاف مشورہ کرن وچہ قریش مکّہ دے چوداں سردار شامل سن۔ ایہناں وچوں یاراں تے جنگِ بدر وچہ تباہ ہوئے سن تے تناں نوں امن نصیب ہویا تے اوہ اِسلام دی پناہ وچہ آ گئے۔

ستواں واقعہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں بھراواں دے ظلم توں کھوہ دی تھہ وچہ رہنا پیا۔ تے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلّم نوں وی قریش دے ظلم توں غار ثور وچہ پناہ لینی پئی۔

اٹھواں واقعہ قافلہ سیّارہ نوں جدوں یوسف علیہ السّلام اچانک مل گئے سن تے اوہناں نے ایہدی بڑی خوشی منائی سی۔ ایسے طرحاں اوس تے خزرج دا قافلہ جدوں عقبہ دی تھاں نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم دے نوریاں لاٹاں توں جگمگ جگمگ ہویا تے اوہناں نے ایس خدا دی نعمت دا ڈاڈھا شکر کیتا۔

ناواں واقعہ

حضرت یوسفؑ دا حُسن تے جناب محمّد رسول اللہ صلو علیہ وسلّم دا جمال

یوسف علیہ السّلام دے حُسن دا اندازہ لان واسطے ایہہ واقعہ موجود اے کہ اک مصر دی ڈاڈھی سوہنی تے مالدار عورت نے اوہناں نال شادی دی درخواست کیتی۔

آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم دے زندگی بخش جمال دا اندازہ ایس طرحاں ہو سکدا اے کہ حضرت سیّدہ طاہرہ خدیجۃ الکبریٰ ورگی خاتون نے جیہڑی مالدار وی سی تے صاحبۂ جمال وی سی۔ جیہڑی کنیاں سرداراں دیاں شادی دیاں درخواستاں نند چکی سی۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلّم نال نکاح دی درخواست خود کیتی سی۔

دسواں واقعہ، تہمت حضرت یوسف علیہ السلام نے امراۃ العزیز نے بھیڑی نیت دی تہمت لائی تے دشمنانِ دین نے نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دے نکاح نوں جو زیدؓ دی مطلقہ بیوی نال ہویا سخت برا آکھیا۔

یارھواں واقعہ یوسف علیہ السلام دے خواب دا ذکر قرآنِ کریم وچہ موجود اے تے نبی صلی اللہ علیہ وسلم دے دو خواباں دا ذکر وی ایس پاک کلام وچہ موجود اے۔

ا۔ وَمَا جَعَلْنَا اِلٰی اٰخر — جو خواب اساں تہانوں دکھایا سی اوہ لوکاں واسطے اک آزمائش سی۔

ب۔ لَقَدْ صَدَقَ اللّٰہُ اِلٰی اٰخر — خدا نے اپنے رسول دا خواب سچا کر دکھایا

جو ایہہ سی کہ انشاءاللہ اوہ ضرور مسجدِ حرام وچہ امن امان نال داخل ہون گے۔ تہانوں کسے چیز دا خوف نہ ہووے گا۔ تہاڈے سر منے ہوئے ہون گے یا واں کٹے ہوئے ہون گے۔

بارہواں واقعہ، حضرت یوسف دا وعظ یوسف علیہ السلام دے اوس وعظ نوں جیہڑا اوہناں قید خانے وچہ کیتا ویکھو۔ اوہدے وچہ اللہ دی وحدانیت دے حق وچہ تے شرک دے خلاف کڈیاں زبردست دلیلاں نیں۔

نبی صلی اللہ علیہ وسلم دے مواعظ پاک وی ایسے طرحاں صاف، روشن، دل موہ لین والے تے کامل نیں۔ سورت جن دا دوجا رکوعہ ویکھو۔

قُلْ اِنَّمَآ اَدْعُوْا رَبِّیْ وَلَآ اُشْرِکُ بِہٖٓ اَحَدًا۔ — کہہ دیو میں تے صرف اپنے رب نوں پکارناں واں تے اوہدے نال کسے نوں شریک نہیں کردا۔

تیرھواں واقعہ اللہ تعالیٰ نے یوسف علیہ السلام نوں مصر دے ملک دی بادشاہی عطا کیتی تے ایہو ملک ساڈے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دے دوجے خلیفہ حضرت سیدنا فاروقِ اعظمؓ دے زیرِ فرمان آیا۔ جنہاں دے سوہنے تے سوچے انتظام نال سارے ملک وچہ اسلام پھیل گیا۔ حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنے صحابیاں نوں بہت سارے خزانیاں تے غنیمت دے مال دیاں خوشخبریاں دتیاں سن۔

تے اللہ تعالیٰ جلّ وعزّ نے ایرانیاں دے خزانے تے رُومیاں دے محل اوہناں دے قبضے وچ دے دتے۔ اللہُ اکبر۔

چودھواں واقعہ، مصر تے مکّے دا کال حضرت یوسُف علیہ السّلام دے بھرا قحط تے کال دے ہتھوں ڈاڈے تنگ ہوئے۔ نبی اللہ صلّی اللہ علیہ وسلّم دی ہجرت توں بعد قریش وی ایسے طرحاں کال وچ پھس گئے۔ اوہناں ایہدے توں پہلاں ایسراں دا کال کدی وی نہیں سی ویکھیا۔

پندرہواں واقعہ یوسف علیہ السّلام دے بھراواں نوں یوسف علیہ السّلام دے سامنے ذلیل ہو کے رحم دی بھچھیا منگنی پئی۔ نبی صلّی اللہ علیہ وسلّم دی بارگاہ وچ وی ابوسفیانؓ نے اپنی قوم وَلوں حاجت ہو کے بڑیاں ترلیاں منتاں نال رحم دی درخواست کیتی سی۔ تے حضور صلّی اللہ علیہ وسلّم دی دُعا برکت نال کال دُور ہو گیا سی۔

سولہواں واقعہ یوسف علیہ السّلام نے مصر دی پیداوار وچوں بھراواں نوں اناج دتا سی تے نبی پاک صلّی اللہ علیہ وسلّم نے اپنے خادم حضرت ثمامہؓ بن اثال جیہڑا نجد دا حاکم سی، نوں حکم دتا تے اوہنے بہا اناج مکّہ شریف وچ گھل دتا سی۔

ستارہواں واقعہ یوسُف علیہ السّلام تے جو تہمتاں عزیز مصر دے ٹبّر نے لائیاں سی یا بھراواں نے اوہناں نوں جنہاں مصیبتاں وچ پایا سی۔ اوہ اوس ویلے ختم ہویاں جدوں حضرت یوسُف علیہ السّلام نوں مصر دی وزارت ملی۔

نبی پاک صلّی اللہ علیہ وسلّم دی ذات اقدس تے وی مکّے دے قریش نے ہجرت توں پہلاں تے ہجرت توں بعد کئی تہمتاں لائیاں جنہاں نوں اللہ تعالیٰ نے فتح مکّہ دے بعد ختم کر دتا۔

اٹھارہواں واقعہ حضرت یوسُف علیہ السّلام دے سامنے اوہناں دے ایس

بھراتے "مَسَّنَا وَاَھْلَنَا الضُّرُّ" آکھیا سی تے تَصَدَّق عَلَیْنَا دے لفظاں وچ درخواست کیتی سی۔ تے نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی خدمت وچ حنین دی جنگ توں بعد قبیلہ بنو سعد بن بکر نے جنگی قیدیاں واسطے رحم دی درخواست کیتی سی۔ حضور علیہ السلام نے اپنی رحیمی کریمی دے صدقے اوہناں دے چھ ہزار قیدیاں نوں رہا کر دتّا سی۔

اُنوّیاں واقعہ حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے بھراواں نوں لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الْیَوْم دی خوشخبری دتّی سی۔

نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم نے وی سارے دشمناں نوں جنہاں کئی سو مسلماناں نوں شہید کیتا سی تے ستایا سی، ایہو خوشخبری دتّی سی۔ سُبحان اللہ۔ ذرا ویکھو تے سہی یوسف علیہ السلام تے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم وچ کیہہ فرق اے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے بھراواں نوں معاف کیتا تے نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی جان دے دشمناں نوں معاف کیتا۔

وِیہیاں واقعہ یوسف علیہ السلام دے بھراواں نے آخرکار اپنی جیا جنت نوں لے کے مصر وچ وسوں کر لئی۔ ایسے طرحاں قریش مکہ تے دوجے عدنانی قبیلے مکیوں نکل کے مدینے وچ ٹھہر گئے تے حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی خدمت وچ حاضری دین لگ پئے۔

اکّیاں واقعہ یوسف علیہ السلام نے اپنے واعظ وچ حضرت یعقوب علیہ السلام، حضرت اسحاق علیہ السلام تے حضرت ابراہیم علیہ السلام دی نبوّت دی تصدیق کیتی سی۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دی ہجرت توں بعد حضرت یوسف علیہ السلام دی اولاد وچوں حضرت عبداللہ بن سلام نے نبی پاکؐ دی نبوت دی تصدیق کیتی سی۔ تے پریاہ دے وچ حضورؐ تے ایمان لیاندا سی۔ ایہہ اوہ بزرگ نیں جنہاں نوں حجاز دے سارے یہودی "ساڈے سردار دا پُتّر اے، ساڈے آقا دا پُتّر اے،" آکھدے ہندے سن۔ ایہناں

دے متعلق رب تعالیٰ نے قرآنِ کریم وچہ فرمایا :۔

"ایہہ اوہ بندہ اے جہدے کول توریت دا علم اے"۔

باہیاں واقعہ حضرت یوسف علیہ السلام دی ماں دا انتقال ہوگیا ہویا سی۔ فیر وی اوہناں اپنی ماسی تے متریٔ ماں دا اوناں ای ادب کیتا جناں کوئی سکی ماں دا کر سکدا اے۔

نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دی والدہ کریمہ رضہ دا انتقال اوس ویلے ہویا جدوں حضور علیہ السلام دی عمر شریف صرف چھیّاں ورہیاں دی سی۔ ماں توں بعد حضرت بی بی اُمّ ایمن رضہ نے حضور صلی اللہ علیہ وسلم نوں گود وچہ کھڈایا سی۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلم وی اوہدی ماں طراں عزت تے ادب کردے سَن تے اوہناں نوں "اُمّی بَعدَ اُمّی" کہندے ہندے سَن۔

تیئیاں واقعہ حضرت سیدنا یوسف علیہ السلام نے بادشاہی تے دُنیا دے مال تے دولت نوں ککھ برابر نہ سمجھیا تے پروردگار کولوں ایہو دُعا منگی "یا اللہ مینوں اسلام تے ای ماریں تے مینوں نیکاں لوکاں دا ساتھ نصیب کریں۔

نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں اللہ تعالیٰ نے ایس چیز تے مختار کر دتا کہ آپ چاہن تے دنیا دی زندگی پسند فرمالین، چاہن تے آخرت دی زندگی۔ پر حضور علیہ السلام نے "اَللّٰھُمَّ رفیق الأعلیٰ" نوں ای وردِ زبان رکھیا۔

تیجا حصّہ

احسن القصص دے کردار

حضرت یوسف علیہ السّلام

حضرت یوسف علیہ السّلام دے والد حضرت یعقوب علیہ السّلام حضرت اسحاق علیہ السّلام دے پتّر سن۔ جنہاں دی اولاد اگے جا کے بنی اسرائیل اکھوائی۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام دے کئی پتّر سن جنہاں وچوں حضرت یوسف علیہ السّلام سب توں چھوٹے سن۔ اک تے حضرت یوسف علیہ السّلام رج کے سوہنے تے ڈاہڈے خوبصورت سن تے دوجے چھوٹے ہون دی وجہ نال والد نوں بہت پیارے لگدے سن۔ ایہو وجہ سی کہ اوہ حضرت یوسفؑ نوں کسے ویلے وی اپنیاں اکھاں توں اوہلے نہیں سن ہون دیندے۔

حضرت یوسفؑ دا خواب

حضرت یوسف علیہ السّلام حالی بچّے ای سن کہ اوہناں نوں اک خواب آئی۔ اوہناں ویکھیا کہ یاراں تارے تے چن سورج اوہناں نوں سجدہ کر رہے نیں۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے ایہہ خواب سُنی تے اوہ یوسفؑ نال ہور وی ودھ پیار کرن لگ پئے۔ تے اوہناں نوں چنگی طرحاں منع کر دتا کہ اوہ اپنی ایہہ خواب اپنے بھراواں نوں نہ دسّن۔ کدھرے ایسا نہ ہووے کہ اوہ شیطان دے فریب وچ آکے اوہناں (یوسفؑ) دے خلاف بُرا سوچن لگ پین۔

بھراواں نے جدوں ویکھیا کہ پیو دا پیار یوسفؑ نال بہت ودھ گیا اے تے آکھن لگے ایہہ کیہہ گل اے کہ پیو ساڈے نالوں یوسف علیہ السّلام نوں بہتا پیار کرن لگ پیا اے۔ ایہہ صورت حال ویکھ کے اوہناں یوسف علیہ السّلام نوں مار دین دی صلاح پکائی۔ آکھن لگے جے اسیں یوسفؑ نوں مار دئیے تے فیر پیو سچ مچ ساڈے

نال بہتا پیار کرنا شروع کر دے گا۔ اوہناں وچوں اک نے آکھیا یار! جانوں نکھاں مارناں کوئی چنگی گل نہیں۔ بہتر ایہہ وے کہ یوسف علیہ السلام نوں کسے ہنیرے کھوہ وچ سُٹ دِتا جائے۔ اوہناں ایس مسئلے وچ ڈاہڈی سوچ وچار کیتی تے فیر آکھیا، ایس کم توں نوڑ چڑہان واسطے پیو نوں مناؤ کہ اوہ یوسفؑ نوں ساڈے نال باہر گھل دیئے۔

حضرت یوسف علیہ السلام کھوہ وچ ساریاں بھراواں مِل کے حضرت یعقوب علیہ السلام اگے درخواست کیتی کہ تسیں یوسف علیہ السلام نوں ساڈے نال باہر کھیڈن مَلن گھل دیو ۔ اسیں ایہدے دُشمن تھوڑے آں۔ آخر ایہہ ساڈا بھرا اے تے اَسیں ایہدے خیر خواہ۔ اسیں ایہدی پوری حفاظت کراں گے۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے آکھیا، مینوں اندیشہ اے کہ تسیں ایہدی حفاظت توں غافل ہو جاؤ تے کوئی جنگلی جانور ایہنوں کھا جائے۔ اوہناں اِک زبان ہو کے جواب دِتا کہ اسیں ڈاہڈے طاقتور ہاں۔ ایہہ کویں ہو سکدا اے۔

پیو نے بڑی مشکل نال یوسف علیہ السلام نوں بھراواں نال گھل دِتا۔ بھراواں نے اوہناں (یوسفؑ) نوں باہرے جا کے اک ہنیرے کھوہ وچ سُٹ دِتا۔ تے رات نوں روندے دھوندے گھر مڑ آئے۔ آکے حضرت یعقوب علیہ السلام نوں دَسیا کہ اسیں کھیڈن ملن وِچ لگے ہوئے ساں تے یوسفؑ سامان کول بیٹھا ہویا سی کہ اک بگھیاڑ آکے اوہنوں کھا گیا۔ اوہناں ثبوت لئی حضرت یوسف علیہ السلام دا خون نال بھریا ہویا کُرتا وی پیو نوں وکھایا بُڈھا پیو اپنا کلیجہ مسوس کے رہ گیا۔ اوہدے لئی سوا صبر دے ہور چارہ ای کیہہ سی۔ حضرت یعقوب علیہ السلام خاموش ہو گئے تے ساری عمر پُتر دے فراق وچ روندیاں گذر گئی۔

جس کھوہ وچ حضرت یوسف علیہ السلام نوں سُٹیا گیا سی اوہدے کول ای اِک قافلہ آ کے ٹھہر گیا۔ قافلے والیاں وچوں دو آدمی پانی لین واسطے کھوہ تے آئے۔ اوہناں کھوہ وچ ڈول پا کے کھچیا تے ڈول وچ اِک خوبصورت غلام بیٹھا ہویا ویکھیا۔ اوہ بہت خوش ہوئے تے حضرت یوسف علیہ السلام نوں باہر کڈھ لیا۔ جد ایہہ قافلہ مصر پہنچیا تے مصر دے بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں خرید لیا تے اپنی بیوی زلیخا نوں آکھیا کہ ہو سکدا اے سانوں ایہدے کولوں کوئی نفع پہنچے یا اسیں ایہنوں

اپنا پُتّر بنا لیئے۔

حضرت یوسف علیہ السّلام تے بُہتان جدوں حضرت یوسف علیہ السّلام جوان ہوئے تے عزیز مصر دی بیوی زلیخا نے اوہناں نوں ورغلان دا چارہ کیتا۔ اِک دن اوہنے سارے بُوہے بند کر لیئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے ایہہ حالت ویکھی تے خدا نوں مدد لئی پُکاریا تے بُوہے وَل بھجّے۔ زلیخا نے پچھوں حضرت یوسف علیہ السّلام دا کُرتا پھڑ لیا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دا کُرتا پچھوں پاڑ گیا۔ اوسے ویلے عزیز مصر دی بُوہے تے آ کھلوتا ہویا سی۔ زلیخا نے بادشاہ نوں بھڑکایا کہ ایہہ شخص تیری بیوی دی آبرُو دے پچھے پے گیا اے۔ ایہنوں سزا ملنی چاہی دی اے۔ حضرت یوسفؑ نے اپنی بے گناہی ظاہر کیتی تے آکھیا تیری بیوی مینوں ورغلانا چاہندی سی پر خداوند کریم نے مینوں ایہدے کولوں بچا لیا اے۔

آخر ایہہ معاملہ تریا کل اگے پیش ہویا پر اوتھے اِک بچّے نے یوسف علیہ السّلام دی پاکدامنی دی گواہی دیندیاں ہویاں آکھیا جے کُرتا پچھوں پاٹا ہویا اے تے یوسفؑ سچّا اے تے جے کُرتا اگوں پاٹا ہویا اے تے یوسفؑ جھوٹا اے تے زلیخا سچّی اے۔ جدوں عزیز مصر نے ویکھیا کہ یوسف علیہ السّلام دا کُرتا پچھوں پاٹا ہویا اے تے آکھن لگا "ایہہ تُساں زنانیاں دا فند فریب اے تے تہاڈا مکر بہت وڈا مکر اے"۔ عزیز مصر نے یوسف علیہ السّلام نوں ایس گل توں درگذر کرن لئی آکھیا۔ تے زلیخا نوں یوسف علیہ السّلام کولوں معافی منگن لئی آکھیا۔ کیوں جو اصل وچ اوہو ای مجرم سی۔

حضرت یوسف علیہ السّلام دا حُسن حضرت یوسف علیہ السّلام دے حُسن تے خوبصورتی دی سارے مصر وچ مشہوری ہو گئی۔ ہندیاں ہندیاں زنانیاں وچ وی گلّاں ہون لگ پیاں کہ زلیخا اپنے غلام نال محبت کر دی اے تے اوہنوں ورغلاندی اے۔ زلیخا نوں پتہ لگا تے اوہنے اپنی بدنامی نوں چنگی طرحاں محسوس کیتا۔ ایس بدنامی نوں مٹان لئی اوہنے مصر دیاں عورتاں دی دعوت کیتی۔ کھان پین ویلے اوہنے سبھناں دے ہتھیں اِک اِک دانہ کسے پھل دا تے اِک اِک چھُری پھڑا دِتی تے اوس ویلے یوسفؑ

نوں او تھے آئی جدوں اوہ پھل کٹ کے کھان لگیاں سن ۔ زنانیاں نے حضرت یوسف علیہ السلام دا حسن تے خوبصورتی ویکھی تے حیران رہ گئیاں۔ اوہ ایڈیاں بےخود ہو گئیاں کہ پھل کٹن دی بجائے اوہناں اپنیاں انگلیاں وڈلیاں تے آکھن لگیاں واقعی ایہہ کوئی انسان نہیں فرشتہ اے۔ زلیخا نے زنانیاں نوں آکھیا ایہہ اوہو ای شخص اے جہدے لئی تسیں مینوں جھاڑ جھمبہ کر دیاں او۔ میں ایہنوں سچ مچ ورغلانا چاہیا سی. پر یاد رکھو جے ایہنے میری محبت نوں ٹھکرا دتا تے میں ایہنوں سخت ذلیل کراں گی تے قید کرا دیاں گی۔

جدوں حضرت یوسف علیہ السلام نوں ایہناں گلاں دا علم ہویا تے اوہناں خدا کولوں دعا منگی کہ :-

"اے اللہ! توں ای مینوں بچا سکناں ایں۔ جے میں ایہدے مکر دے اگے جھک گیا تے میں انجاناں دا کم کر بہاں گا۔ ایس کم توں مینوں جیل منظور اے"

اللہ تعالیٰ نے حضرت یوسف علیہ السلام دی دعا قبول کیتی تے یوسف علیہ السلام نوں بندی خانے گھل دتا گیا۔

حضرت یوسف علیہ السلام جیل وچ

حضرت یوسف علیہ السلام توں پہلاں جیہڑے بندے قید سن اوہناں وچ اک بادشاہ دا باورچی تے اک ساقی وی سی. اوہناں دے خلاف ایہہ الزام سی کہ اوہناں بادشاہ نوں زہر دین دی کوشش کیتی اے. ایہہ دونویں تے دوجے قیدی حضرت یوسف علیہ السلام دے حسن تے جمال اتے چنگیاں عادتاں توں بہت متاثر ہوئے۔ جیل وچ حضرت یوسف علیہ السلام سارا دن اللہ دی یاد وچ رہن توں اڈ حضرت ابراہیم علیہ السلام دے دین دی تبلیغ وی کردے رہندے سن۔

اک دن ساقی تے باورچی حضرت یوسف علیہ السلام دے کول آئے تے آکھن لگے اساں عجیب خواب ویکھے نیں۔ ساقی آکھن لگا میں ویکھیا اے کہ بادشاہ نوں انگوری شراب پیا رہیا واں۔ باورچی نے آکھیا کہ میرے سر تے روٹیاں نیں تے جانور نوچ نوچ

کے کھار ہے نیں۔ ایہہ خواب بیان کرن توں بعد اوہناں نے حضرت یوسف علیہ السّلام کولوں تعبیر پچھی۔

خواب دی تعبیر حضرت یوسف علیہ السّلام نے دسیا کہ ساقی تے رہائی پا کے بادشاہ دی ملازمت وچہ آجائے گا تے باورچی نوں سُولی چاہڑ دتا جائے گا تے اوہدی لاش نوں جانور کھان گے۔ ساقی نوں آکھیا جدوں رہا ہو کے جائے تے عزیز مصر نوں میری بے گناہی دا یقین دوائے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دی تعبیر مطابق باورچی نوں تے پھانسی مِل گئی تے ساقی رہا ہو گیا۔ پر رہائی توں بعد اوہ حضرت یوسف علیہ السلام نال کیتے وعدے نوں بُھل گیا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام کئی سال جیل وچہ رہے۔ کسے نوں اوہناں دا خیال نہ آیا۔ اتفاق نال اِک دن بادشاہ نے خواب ویکھی کہ ست پتلیاں تے ماڑیاں جئیاں گانواں ست موٹیاں تازیاں گانواں نوں کھا گئیاں نیں۔ اوہنے ست ہرے تے ست سُکے سِٹّے وی ویکھے۔ بادشاہ نے ایہناں خواباں دی لوکاں کولوں تعبیر پچھی۔ کوئی نہ دس سکیا۔ ایس ویلے ساقی نوں حضرت یوسف علیہ السّلام چیتے آئے۔ اوہنے بادشاہ نوں آکھیا، اک شخص جیل وچہ ہے جیہڑا صحیح تعبیر دس سکدا اے۔ میں اوہنوں جا کے لے اوناں۔

عزیز مصر دی اجازت لے کے اوہ شخص جیل وچہ حضرت یوسف علیہ السلام کول گیا تے بادشاہ دی خواب سنائی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے دسیا کہ ایس خواب دی تعبیر ایہہ وے کہ ست سال تہاڈے ملک وچہ خوشحالی رہے گی تے ست سال ڈاہڈا کال پئے گا۔ فیر اک ورہا خوشحالی دا آئے گا۔ مینہہ کُھل کے وَسّے گا تے پھل فروٹ دی کثرت نال پیدا ہون گے۔

جدوں ایس شخص نے ایہہ سارا واقعہ بادشاہ نوں سُنایا تے اوہنے آکھیا تعبیر دسن والے نوں میرے کول لے آؤ۔ جس ویلے اوہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں جیلوں لین آیا تے اوہناں پچھیا، اوہناں زنانیاں دا کیہ قِصّہ اے جنہاں نے اپنے ہتھ وڈ لئے سن۔ بیشک میرا رب اوہناں دے مکراں تے فریباں توں ڈاہڈا جانوں اے۔ بادشاہ نے اوہناں زنانیاں نوں بُلا کے پچھیا تے اوہناں آکھیا، "اساں یوسف علیہ السّلام وچہ

کوئی بھیڑی گل نہیں ویکھی۔ ایہہ سن کے زلیخا وی بول اٹھی۔ ہُن حق ظاہر ہو گیا اے۔ اصل وچہ میں ای ایہنوں ورغلایا سی۔ اوہ بالکل سچّا اے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا میں ایہہ سب کجھ عزیزِ مصر نوں دسن واسطے کیتا اے۔ کہ میں اوہدی امانت وچہ کوئی خیانت نہیں کیتی۔ کیوں جو اللہ خیانت کرن والیاں نوں پسند نہیں کردا۔

حضرت یوُسف علیہ السّلام دی بادشاہی اتے انتظام

حضرت یوُسف علیہ السّلام دی برئیت ظاہر ہو گئی تے بادشاہ نے حکم دتّا کہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں بڑی عزّت تے احترام نال شاہی انتظام سپرد کیتا جائے۔ حضرت یوسفؑ نے بادشاہ نوں اکھوا گھلیا، جے تسیں قحط توں بچنا چاہندے او تے خزانے دیاں کنجیاں میرے حوالے کر دیو۔ کیوں جو میں حساب کتاب وچہ وی ماہر آں۔ عزیزِ مصر نے آپؑ نوں اپنی حکومت دا مختار بنا کے تے کنجیاں ہتھ پھڑا دتیاں۔

خوشحالی دے بعد جدوں قحط دا زمانہ آیا تے حضرت یوسف علیہ السّلام نے جمع کیتا ہویا اناج لوکاں وچہ تقسیم کرناں شروع کیتا۔ قحط ساری دُنیا تے سی۔ کنعان دی ایہدی زد وچہ آ گیا۔ حضرت یعقوبؑ علیہ السّلام نے اپنے پُتّراں نوں آکھیا تسیں وی مصر جاؤ تے جا کے آٹا دانہ لیاؤ۔ ایہہ سارے بھرا مصر آئے پر حضرت یوسف علیہ السّلام دے بھرا بنیامین حضرت یعقوب علیہ السّلام کول ای رہئے۔ مصر وچہ پہنچے تے حضرت یوُسف علیہ السّلام نے اوہناں نوں پچھان لیا۔ مگر اوہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں نہ پچھان سکے[1]۔ حضرت یوُسف علیہ السّلام نے بھراواں نوں آکھیا اگلی واری آؤ تے اپنے بھرا بنیامین نوں وی نال لئی آونا۔ تہانوں ایس کم بدلے بہت سارا اناج دتّا جائے گا تے جے تسیں اوہنوں نہ لیا سکے تے تہانوں کوئی چیز نہ ملے گی۔ ایہدے نال ای نوکراں چاکراں نوں ایہہ حکم دتّا کہ اوہناں نے اناج وغیرہ دی جو قیمت ادا کیتی اے اوہ بغیر پتہ لگیوں اوہناں دے سامان وچہ رکھ دیو۔ ایس گل دا پتہ ایہناں نوں کنعان جا کے لگے۔ تاں جو اوہ فیر مصر وچہ آ جان۔

---

[1] اصل وچہ پچھان اوہناں نے وی لیا سی۔ پر جان کے گھوگھل کئے ہو رہے سن۔

ایہہ لوک کنعان پہنچے تے اوہناں نے حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں آکھیا وڈا اباجی! ہن سانوں تاں اناج ملے گا جے بنیامین ساڈے نال جائے تے۔ اسیں اوہدی پوری حفاظت کراں گے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام آکھن لگے مینوں تہاڈے تے اعتبار نہیں رہیا کیوں جو تسیں ایہدے بھرا یوسف نوں وی ایسے طرحاں دے وعدے کر کے لے گئے سو۔ ہن اللہ ای اے جیہڑا ایہدی حفاظت کرے۔

جدوں اوہناں اپنا مال متاع کھولیا تے اوہدے وچ اپنی ساری رقم ویکھ کے بہت راضی ہوئے۔ تے زور زور نال آکھن لگے، اباجی! ویکھو مصر دا بادشاہ کڈا اپن دان کرن والا اے۔ کہ اوہنے ساڈی رقم وی موڑ دتی اے۔ تسیں ضرور بنیامین نوں ساڈے نال گھل دیو۔ ایہہ اں سانوں بہتا سارا اناج ملے گا۔

بنیامین مصر وچ

حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا جدوں تائیں تسیں بنیامین دی حفاظت دا وعدہ نہ کرو میں اوہنوں تہاڈے نال بالکل نہیں گھلنا۔ اوہناں نے قسم کھا کے وعدہ کیتا۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے اپنے پتراں نوں صلاح دتی کہ اوہ مصر وچ اکّو ای بوہے تھانی داخل نہ ہون۔ بلکہ وکھرے وکھرے دروازیوں داخل ہون۔ میں اللہ دے بھروسے تے بنیامین نوں تہاڈے نال گھلناں واں۔

جدوں ایہہ سارے جنے وکھرے وکھرے دروازیوں داخل ہوئے تے جس دروازیوں بنیامین داخل ہویا اوس دروازے تے حضرت یوسف علیہ السّلام دی ملاقات اوہدے نال ہو گئی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہنوں دسیا میں ای تیرا گواچا ہویا بھرا واں۔ تے میں تینوں اپنے کول رکھنا چاہناں۔

جدوں ساریاں بھراواں نے اپنے اپنے بوریاں وچ اناج بھر لیا تے لد کے ٹرے ای سن کہ سارے شہر وچ رولا پے گیا کہ بادشاہ دا ٹوپا گواچ گیا اے۔ سرکاری ملازماں نے اوہناں ساریاں بھراواں نوں پھڑ لیا۔ اوہناں آکھیا اسیں چور نہیں۔ جے ساڈے وچوں کوئی چور نکل آوے تے اوہنوں بناں شک قیدی بنا لیا جائے۔ چنانچہ ساریاں دی تلاشی لئی گئی۔ سب توں اخیر وچ بنیامین دی

واری آئی۔ اوہدے سامان وچوں پیالہ یا ٹوپا مل گیا تے ایس طرحاں اللہ تعالیٰ نے حضرت یوسف علیہ السلام دی خواہش نوں پورا کیتا۔ ایس بہانے توں اُڈ بنیامین نوں روک رکھن لئی ہور کوئی سر بندھ ای نہیں سی۔ جدوں پیالہ بنیامین دے بورے وچوں نکلیا نے بھرا آکھن لگے کہ ایہنے چوری کوئی اچرج نہیں کیتی ایہدے بھرا نے وی چوری کیتی سی۔[1]
حضرت یوسف علیہ السلام نے ایہہ سب گلاں سُنیاں پر موہنوں نہ بولے۔

ایہہ سارے بھرا حیران رہ کے سوچن لگے، ہن کیہہ کیتا جائے۔ ساڈے پیو نوں تے ساڈے تے پہلاں ای کوئی اعتبار نہیں سی۔ ہن اوہ فیر سمجھے گا کہ یوسف علیہ السلام وانگوں اساں بنیامین نوں وی ختم کر دتا اے۔

بھراواں نے یوسف علیہ السلام دیاں بڑیاں منتاں کیتیاں کہ ساڈا پیو بڈھا تے انھا اے۔ اوہ پتر دا غم سہہ نہیں سکدا۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنی قمیص اوہناں نوں دے دتی تے آکھیا ایہنوں اپنے پیو دے چہرے تے پا دینا تے جے ہو سکے تے اوہنوں اپنے نال لے آؤنا۔

بڑے مجبور ہو کے ایہہ بھرا واپس آ گئے۔ ایہہ حالی راہ وچ ای سن کہ حضرت یعقوب علیہ السلام آکھن لگے کہ مینوں یوسف علیہ السلام دی خوشبو آ رہی اے۔ پر کول بہن اٹھن والیاں نے آکھیا کہ یوسف علیہ السلام دی محبت تے اپنے بڑھاپے نے تہاڈی عقل مار دتی اے۔ جدوں ایہہ بھرا گھر پہنچے تے اوہناں نے حضرت یعقوب علیہ السلام دے چہرے تے حضرت یوسف علیہ السلام دا کُرتا پا دتا۔ خدا دی قدرت نال اوہناں دیاں اکھاں دی بینائی واپس آ گئی۔

خواب دی تعبیر

حضرت یوسفؑ دے حکم مُطابق ایہہ سارا خاندان مصر وچ

---

[1]:۔ ایہہ وی حضرت یوسفؑ اتے بہتان سی۔ اصل گل ایہہ وے کہ حضرت یوسفؑ چھوٹے ہندیاں اپنی بے اولاد پھپھی کول رہندے سن۔ جدوں حضرت یعقوب علیہ السلام نے ایہناں نوں اپنے کول بُلانا چاہیا تے پھپھی اک پٹکے دی چوری دا الزام لا کے حضرت یوسف علیہ السلام نوں اپنے کول رکھن تے مجبور کر لیا۔

حضرت یوسف علیہ السّلام کول آ گیا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دی شان شوکت ویکھ کے اوہناں دے بھرا تے ماں پیو یوسف علیہ السّلام دے سامنے جھک گئے تے ایس طرحاں اوہ خواب پورا ہو گیا جہدے وچہ حضرت یوسف علیہ السّلام نے ویکھیا سی کہ یاراں ستارے تے چن سورج اوہناں نوں سجدہ کر رہے نیں۔ ایسراں اوہناں نوں یوسف علیہ السّلام مل گئے تے ایہہ خوشی نال مصر وچہ رہن لگ پئے۔

۲۔ زلیخا

زلیخا دے لفظ بارے قرآن کریم تے انجیل تے دوجیاں مستند تے معتبر کتاباں بالکل چپ نیں۔ قرآن کریم نے صرف "امرأۃ" دا لفظ استعمال کیتا اے تے بائیبل دے باب پیدائش ۴۱-۵۲ وچہ ایہہ لکھیا ہویا اے کہ حضرت یوسفؑ نے شہر اون دے اک کاہن فوطی فرع دی دھی جہدا ناں "آسناتھ" سی نکاح کیتا تے اوہدے وچوں دو پتر جنہاں دے ناں منسی تے افرائیم نیں پیدا ہوئے۔ بعض عالماں نوں ایس چیز دا مغالطہ لگ گیا اے کہ العزیز دا ناں فوطیفار سی تے اوس کاہن دا ناں فوطی فرع سی۔ ایہہ دونویں ناں ملدے جلدے نیں۔ پر فوطیفار تے فوطیفرع دو اڈ اڈ شخصیتاں نیں۔ ایہناں دوہاں وچہ تاریخی لحاظ نال بڑا فرق اے۔ فوطیفرع کاہن سی۔ اوہدی دھی کواری سی۔ جہدا ناں آسناتھ سی۔ فوطیفار فرعون دے جلوداراں دا سردار سی۔ اوہدی عورت بیوہ یا مطلّقہ ہو سکدی اے۔ اوہدا ناں لوکاں نے زلیخا یا راعیل دسیا اے۔

حضرت امام فخرالدّین رازی نے اپنی تفسیر وچہ لکھیا اے کہ ایہو ای امراۃ العزیز حضرت یوسف علیہ السّلام دے دوہاں بچیاں منسی تے افرائیم دی ماں سی۔ پر توریت نوں ایس قیاس دی تردید ہندی اے۔

تلمود[۱] وچہ امراۃ العزیز داناں (ZELICHA -) لکھیا ہویا اے ایہدا

نمبر ۱:۔ تلمود یہودیاں دی فقہ دی کتاب اے۔ جہدی تدوین حضرت موسیٰ علیہ السّلام توں سینکڑے سال بعد ہوئی۔

اِی عربی ترجمہ زلیخا اے۔

مُسلمان عالماں تے شاعراں دیاں تحریراں تے شعراں وچ ایس ناں دی بھرمار اے کوئی ای شاعر ہووے گا جہنے ایس ناں نوں تلمیح دے طور تے استعمال نہ کیتا ہووے۔

داتا صاحبؒ نے اپنی کتاب کشف المحجوب وچ "زلیخا" دا لفظ استعمال کیتا اے۔

امام غزالیؒ نے اپنی احسن القصص وچ زلیخا دا لفظ استعمال کیتا اے۔

فتح البیان وچ ابنِ اسحاق نے جتھے یوسف علیہ السّلام دی بیوی دا ذکر کیتا۔ اوتھے زلیخا دا لفظ ای استعمال کیتا اے۔

عارف جامیؒ نے ایس لفظ نوں اپنی "یوسفؑ زلیخا" وچ رَج رَج کے استعمال کیتا اے۔

حافظ شیرازیؒ نے زلیخا دا لفظ استعمال کیتا اے ؎

من از آں حسنِ روز افزوں کہ یوسف داشت دانستم
کہ عشق از پردۂ عصمت بروں آورد زلیخا را

سعدی شیرازیؒ دا اک نعتیہ شعر اے جہدے وچ زلیخا دا لفظ مستعمل اے ؎

یوسف کہ خریداست زلیخا بہ تمنّا بو داست غلامے ز غلامانِ محمدﷺ

فردوسی طوسیؒ نے یوسفؑ زلیخا لکھی[۱]۔ اوہدے وچ زلیخا نوں یوسف علیہ السّلام دی بیوی لکھیا اے۔

ایہناں عالماں، عارفاں تے شاعراں توں علاوہ ہور ہزاراں لکھاری تے کوی نیں جنہاں "زلیخا" دا لفظ اپنیاں کتاباں وچ جابجا استعمال کیتا اے۔ ایہدے توں معلوم ہندا اے کہ "زلیخا" ضرور کوئی شخصیّت سی۔ بھانویں اوہ امراۃ العزیز ہووے تے بھانویں فوطیفرع دی دھی ہووے یا کسے مصری بادشاہ مُسمّیٰ طیموس دی دھی ہووے۔

---

[۱]:- علمی تے ادبی پڑچولیاں نے ایس کتاب نوں فردوسی دی اصلی تصنیف نہیں منیّا۔ اوہ ایس کتاب نوں اوہدے ناں نال منسوب سمجھدے نیں۔

مولانا سیّد محمد سلیمان سلمان منصوری پوریؒ نے امراۃ العزیز نوں حضرت یوسف علیہ السّلام دے پہلو وچ بہن دا اہل نہیں لکھیا۔ اوہ فرماندے نیں :۔
ایہہ اک عورت اے جہدا پہلاں نکاح ہو یا ہو یا اے تے ایہہ فیر وی کسے نوجوان نوں چاہندی اے۔ تے حدوں ودھ ویہندی اے کہ میریاں سبھے تدبیراں ناکام رہ گئیاں نیں تے فیر پاک معصوم نبی علیہ السّلام نوں بندی خانے گھل دیندی اے۔ تے کئی سال گذر جان تک یوسف علیہ السّلام دی مصیبتاں ایں بھل جاندی اے۔ ایسی عورت اک نبیؑ دے پہلو وچ بہن دی اہل نہیں ہو سکدی۔ اگے چل کے فرماندے نیں :۔
اسیں ایہہ وی لکھ دیناں چاہنے آں کہ الطیبّات للطّیبین تے الخبیثات للخبیثین "، دا اصول ایسا زبردست اے کہ ایس گل نوں انہونی قرار دیندا اے۔ کہ کسے نبی یا رسول دے پہلو وچ ایسی عورت ہووے جو حیا توں خالی ہووے۔
علامہ سیّد محمد سلیمان سلمان منصور پوریؒ دی تحقیق تے دلیلاں اپنی تھاں تے بڑیاں مضبوط نیں پر تحقیق تے پڑچول وچ اسیں امام غزالیؒ تے جامیؒ نوں اوہناں توں گھٹ نہیں من سکدے۔ اوہ وی بڑے محقق تے مدّقق بزرگ ہوئے نیں جنہاں نظم تے نثر وچ کتاباں لکھ کے زلیخا نوں اپنی کہانی دا اک اہم کردار تے شخصیّت ثابت کیتا اے۔
جامیؒ تے امام غزالیؒ لکھدے نیں :۔
حضرت وہب بن منبّہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ، توں روائت اے کہ مغرب دی سر زمین وچ اک بادشاہ سی جہدا ناں طیموس[1] سی۔ اوہ اک ایسا بادشاہ سی جہدے سر تے اقبال مندی دا تاج سی۔ اوہدی اک دھی سی جہدا ناں زلیخا سی۔ اپنی ایس دھی نال ایس بادشاہ نوں دنیا دی ہر چیز نالوں زیادہ محبّت سی۔

---

[1]:۔ بعض روائتاں وچ طیموس دی جگہ "رجائیل" وی اوندا اے۔
حوالے لئی مولانا عبدالعزیز صاحب دی کتاب تفسیر احسن الکلام فی احوال یوسف علیہ السلام دا صفحہ نمبر ۲۶۶ ویکھیا جائے۔

ایس لڑکی دی خدمت گذاری واسطے کئی لونڈیاں تے غلام سن۔ ایہنوں عیش آرام تے کھیڈن ملن دے سوا کوئی ہور کم نہیں سی۔ دنیا دا کوئی غم ایہدے کولوں نہیں سی لنگھیا۔ اک رات[1] ایہہ کڑی اپنے نرم گرم بسترے وچ ستی ہوئی سی کہ اچن چیت ایہنوں اک نوجوان جہدا چہرہ چن وانگوں چمکدا سی، سرو وانگوں قد سا سو، جہدے چہرے دی چاننی نوں چن سورج بھچیا منگ رہے سن، خواب وچ ملیا۔ جدوں زلیخا دی نظر اوہدے اتے پئی تے اوہدا دل اوس خوبصورت نوجوان دی محبت دی لڑی وچ پرو ح گیا۔ خواب نوں جاگی تے اوہدی حالت پاگلاں طرحاں ہو گئی۔ اوہنے اوہدے قد وا حیاں دل وچ جما لیا تے اوہدی محبت دا بوٹا دل دی کیاری وچ لا لیا۔ اوہدے نوری چہرے دیاں چمکاں نے زلیخا دے دل وچ سوز پیدا کر دتا۔ دن بدن اوہدی حالت بُری توں بُری ہندی رہی۔ اوہ پاگلاں طراں اپنے کپڑے پاڑن لگ پئی تے ہنڈیاں بڈیاں کولوں تربکن لگ پئی۔ کسے نال اپنے درد دا دکھڑا پھرولن دی ہمت وی نہیں ساسو پیندی۔ غلاماں نے کنیزاں نال گلّاں تے کردی سی پر دل وچ کسے دی محبت دے شعلے اوہنوں بک سوئی تے دل جمعی نال کسے نال گل نہیں سن کرن دیندے۔

لونڈیاں نے جدوں ایہدی حالت بدلی ہوئی ویکھی تے اک دوجی نال گلّاں کرن لگ پیّاں، ایہنوں ہو کیہہ گیا اے۔ کوئی آکھے ایہنوں نظر لگ گئی اے۔ کوئی آکھے ایہدے تے جادو چل گیا اے۔ کوئی آکھے ایہہ پاگل ہو گئی اے۔ کسے آکھیا انج جاپدا اے جو ایہہ کسے دے عشق وچ پھاتھی گئی اے۔

ایہناں لونڈیاں نے نوکرانیاں وچوں اک دائی سی جیہڑی جادوگری جاندی سی تے عشق معاشقے دے معاملیاں وچ وی پورا تجربہ رکھدی سی۔ اوہ اک رات زلیخا کول آئی تے آکے اپنیاں خدمت گذاریاں تے وفاداریاں دسن لگ پئی۔ اوہنے زلیخا نال بڑا ای ہمدردی دا اظہار کینا۔ اپنے آپ نوں زلیخا دا ہمدرد بنا کے پچھن لگی، بچی کیہہ گل اے توں کنیاں مہینیاں توں بڑی ملول نظر آوندی ایں۔ تیرا پھُل گلاب ورگا

---

[1]: ایہہ روایت وی حضرت وہب بن منبہؓ توں مردی اے۔

چہرہ مرجھا گیا اے۔ اینج معلوم ہندا اے جو تیرے تے کسے چن جہی شکل والے محبوب نے جادو کر دتا اے۔ مینوں چھیتی دس جے اوہ آسمان تے وی ہے تے میں اوہنوں پھڑ لیاواں تے شیشے وچہ بند کر کے تیرے حوالے کر دیاں گی۔ جے اوہ انسان اے تے میں تینوں چھیتی نال اوہدے نال ملا دیاں گی۔ زلیخا نے دائی دی ایہہ ہمدردی تے غمخواری ویکھی تے آکھن لگی، ماں! کیہ دساں؟ میری بیماری دا کوئی علاج نہیں۔ نالے ای زلیخا نے دائی نوں اپنی خواب سُنا دتی۔ دائی نے زلیخا دے ذہن توں ساری گل ہٹاں واسطے کہہ دتا پتر! ایہہ شیطانی خواب اے توں پریشان نہ ہو۔ زلیخا نے آکھیا مائی شیطان ایسی سوہنی شکل وچہ کس طرح آسکدا اے تے کسے دا دل کھوہ کے لے جا سکدا اے؟۔ دائی کہن لگی۔ بیبا! جویں وی ہووے ایہہ خیال دل وچوں کڈھ دے۔ زلیخا نے آکھیا ہن ایہدا کڈھنا میرے واسطے مشکل اے۔ دائی نوں یقین ہو گیا کہ محبت دے ایہہ پھٹ نصیحتاں نال ٹھیک نہیں ہوندے۔ اوہنے لک لکا کے بادشاہ طیموس نوں زلیخا دی محبت تے عشق بارے دس دتا۔ بادشاہ نے حیران ہو کے اپنے نجومیاں تے حکیماں کولوں ایس گل بارے پچھیا۔ حکیماں دسیا کہ زلیخا نوں کوئی بیماری نہیں۔ پر نجومیاں آکھیا ایہہ خواب وچہ کسے نوجوان تے عاشق ہو گئی اے تے اوہ مصر دا بادشاہ معلوم ہندا اے۔ بادشاہ نے ایس گل نوں پردے وچہ ای رہن دتا تے نجومیاں نوں آکھیا ویکھیے ایہدا اخیر کیہ بندا اے؟ اک سال گذر گیا تے زلیخا نوں فیر خواب آئی۔ زلیخا نے اوہدے قدماں تے سر رکھ دتا تے پچھیا دس توں کون ایں؟ اوس خوبصورت نوجوان نے آکھیا میں آدم علیہ السّلام دی اولاد وچوں ہاں توں اپنے دل وچہ محبت پکی رکھیں، ڈولیں نہ، تے میرے بغیر کسے نال وی وصل نہ چاہیں۔ ایہہ گل کر کے اوہ خوبصورت تے سُندر شکل زلیخا دیاں نظراں توں اوہلے ہو گئے۔ زلیخا جاگی تے پاگلاں طراں ایدھر اودھر پھرن لگ پئی۔ بادشاہ نے آکھیا زلیخا لئی سونے دیاں زنجیراں بنواؤ تے ایہدے ہتھاں پیراں وچہ پادیو۔ ایہہ ایسے ای لائق اے۔ زلیخا آکھن لگی مینوں زنجیراں نال جکڑن دی کیہ لوڑ اے۔ میرے وچہ تے چلن دی آسک ای نہیں رہ گئی۔ تے نہ ای کسے اوس جان والے ول میرا دھیان ای رہ گیا اے۔ زلیخا نوں ایسے حالت وچہ اک سال بعد تیسری خواب آئی۔ زلیخا نے

خواب وچہ اُون والے کولوں پچھیا۔ میری جان لے جان والیا مینوں اپنا پتہ تے دس چھڈ تاں جو میں تیری خدمت وچہ حاضر ہوواں۔ زلیخا دی درخواست سُنے اوس سُندر نوجوان نے اپنا پتہ مصر دسیا تے آکھیا میں عزیز مصر ہاں۔ ایہہ آکھ کے نظروں اوہلے ہو گیا۔ زلیخا جاگی تے پیو نوں آکھن لگی۔ اباجی! مینوں مصر وچہ وصل دا شربت پیایا جاناں اے۔ ایس واسطے میں مصر ضرور جاں گی۔ پیو نے آکھیا جے ایہہ واقعہ درست اے تے عزیز مصر نال ای تیرا عقد ہووے گا۔ چنانچہ شاہ طیموس نے مصر وچہ اپنا لاگی گھلیا تے مصر دے بادشاہ اگے درخواست کیتی کہ میری لڑکی خوبصورت تے جوان اے میں اوہدا نکاح تہاڈے نال کرناں چاہناں واں۔ بھانویں سانوں ہور ناں بادشاہواں وَلوں شادی دے سنیہے آئے نیں پر اسیں تہاڈے نال ایہہ رشتہ ضرور کرنا ایں۔ بادشاہ مصر بہت سارے تحفے لے کے شاہ طیموس دی خدمت وچہ حاضر ہو گیا۔ رواج دے مطابق نکاح ہویا۔ بادشاہ طیموس نے کئی ہزار غلام۔۔ لونڈیاں تے لاؤ لشکر دے کے اپنی دھی نوں وداع کیتا۔

مصر پہنچ کے بادشاہ نے زلیخا نوں اک بہت خوبصورت مکان وچہ ٹھہرایا۔ زلیخا اپنا مقصود پان دا ویلا اڈیک دی رہی۔ عزیز مصر کمرے وچہ داخل ہویا تے زلیخا نے اوہدی شکل ویکھدیاں ای آکھیا! واحسرتا! جنہوں میں خواب وچہ ڈٹھا سی ایہہ اوہ تے نہیں۔ غائب وچوں آواز آئی اے زلیخا! ایہہ سچ مچ تیرا مقصود نہیں پر ایہدی طفیل تینوں تیرا مقصود حاصل ہو جاناں ایں۔ زلیخا نے کسے نہ کسے طراں اپنے دل نوں تسلّی دتی۔ اوہدے دل وچہ عزیز مصر وَلوں میل آگئی۔ اوہ اوہدے توں نفرت کردی رہی۔ عزیز مصر زلیخا وَل مائل ہون لگدا سی تے کوئی نہ کوئی ایسی گل ہو جاندی سی کہ اوہ اپنی نیت پوری نہیں سی کر سکدا۔ آکھدے نیں جدوں وی عزیز مصر نے زلیخا دا قصد کیتا اوودوں ایں اوہدے درمیان اک کندھ واقعہ ہو جاندی سی۔ بعضے لوکی عزیز مصر دے عنین ہون دے وی قائل نیں۔

حضرت وہب بن منبہؓ روائیت کردے نیں کہ ایس واقعہ توں بعد حضرت یوسف علیہ السّلام نوں بہت سوہنے تے باریک کپڑے پوا کے بازار وچہ کھلہاریا گیا تاں جو اوہناں نوں ویچ دتا جائے۔ یوسف علیہ السّلام نوں ویکھن واسطے لوکاں

دے ٹھٹھاں دے ٹھٹھ لگ گئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دی قیمت پین لگی تے فوطیفار المعروف بہ عزیز مصر وی اوتھے آگیا۔ زلیخا نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں دیکھیا تے دل وچہ آکھیا۔ ایہو میرا خواب والا مقصود اے۔ زلیخا ویکھ کے بے ہوش ہو گئی۔ ہوش وچہ آئی تے آکھن لگی ایہہ عبرانی غلام میرا مقصود اے۔ جہدے واسطے میں اپنا ملک چھڈ کے ایتھے آئی ہاں۔

حضرت یوسف علیہ السّلام دے وکن دا ویلا آیا تے بڑے بڑے سَوداگر قیمت پان لئی آئے۔ عزیز مصر وی آیا۔ لوکاں نے وَدھ چڑھ کے قیمت پائی۔ عزیز مصر آکھن لگا ایس شخص وچہ تے غلاماں والی کوئی خصلت نہیں، میں ایہنوں خرید کے کیہہ کرنا ایں۔ چلو چلئے۔ بادشاہ چلا گیا۔ پر زلیخا نے اوہنوں آکھیا ایہہ غلام جس قیمت تے وی ہتھ لگے خرید لیا۔ بادشاہ نے اپنے تمام خزانے یوسف علیہ السّلام نوں خریدن تے لا دتے۔ ایس خیال تے کہ ساڈا کوئی لڑکا نئیں۔ اسیں ایہنوں اپنا پتر بنا لواں گے۔

آخر کار حضرت یوسف علیہ السّلام نوں عزیز مصر نے خرید کے گھرے آندا تے اپنی بیوی نوں آکھیا، ویکھ اہو سکدا اے ایس غلام توں سانوں کوئی فائدہ ہووے۔ یا اسیں ایہنوں پُتّر بنا لیئے۔ کُجھ دن گذرے تے زلیخا نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اپنی وَل راغب کرن دی کوشش کیتی پر اوہناں زلیخا نوں خدا توں ڈرن لئی آکھیا۔

اک دن زلیخا نے اندروں دروازے بند کر کے یوسف علیہ السّلام نوں وَصل لئی آکھیا پر اوہ اوتھوں نس پئے۔ زلیخا نے پچھوں دی یوسف علیہ السّلام دا کُرتہ پھڑ لیا جیہڑا پاڑ کے اوہدے ہتھ وچہ ای رہ گیا۔ یوسف علیہ السّلام اگے تے اوہ پچھے دوڑی۔ دروازے تے آئی تے اگے اوہدا گھر والا عزیز مصر کھلوتا ہویا سی۔ اوہ سخت شرمندہ ہوئی۔ اپنے مکر نوں چھپان واسطے عزیز مصر نوں آکھن لگی اوس شخص دے حق وچہ تہاڈا کیہہ خیال اے۔ جیہڑا تہاڈی بیوی دی عصمت دری دا خیال رکھدا ہووے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اپنی بے گناہی دا اظہار کیتا۔ اوتھے ای اک چھوٹا جیہا بچہ سی جنھے ایہہ گواہی دتی کہ حضرت یوسف علیہ السّلام سچے نیں۔ کیوں جو ایہناں دا کُرتہ پچھوں پاٹا ہویا اے۔ جے اگوں پاٹا ہویا ہُندا تے ایہہ

جھوٹھے ہندے۔

ایس گواہی دے باوجود زلیخا نے یوسف علیہ السّلام نوں قید خانے بھجوا دِتا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام قید خانیوں رہا ہوئے تے بادشاہ فرعون دے خاص مقربان وِچ داخل ہوئے۔ بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اپنی سلطنت دا مختار بنا دِتا تے ساری حکومت دا انتظام اوہناں دے ہتھ وِچ دے دِتا۔ جدوں حضرت یوسف علیہ السّلام مصر دے مالک تے مختار بن گئے تے زلیخا ڈر کے گھروں باہر نس گئی کیوں جو اوہنوں حضرت یوسف علیہ السّلام نال اپنیاں کیتیاں یاد آوندیاں سَن۔ حضرت یوسف علیہ السّلام زلیخا نوں بھُل گئے۔ اوہ انھی تے محتاج ہو کے اِک بڈھی مائی دی کُلّی وِچ رہن لگ پئی۔

حضرت یوسف علیہ السّلام حسب دستور اپنے غلاماں تے نوکراں چاکراں نال مُلک دا دورہ کر کے جتھے جتھے غریب محتاج ویکھدے سَن اوہناں دیاں ضرورتاں پوریاں کر دیندے سَن۔ جس دِن یعقوب علیہ السّلام مصر آئے اوس دِن زلیخا نے اک عورت نوں آکھیا میرا ہتھ پھڑ کے لے چل تے مینوں راہ راہ تے کھلہار دئیں۔ جدوں حضرت یوسف علیہ السّلام حضرت یعقوب علیہ السّلام دے استقبال واسطے میرے اگوں لنگھن تے مینوں دس دئیں۔ اوس عورت نے ایسراں ای کیتا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام لنگھے تے زلیخا نے آکھیا اے یوسفؑ۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہنوں نہ پچھانیاں اوسے ویلے جبرائیل علیہ السّلام آئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہناں نوں پچھیا ایہہ مائی کون ایں؟۔ حضرت جبرائیلؑ نے آکھیا تسیں خود گھوڑے توں تھلّے اتر کے پچھو۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے گھوڑے توں اتر کے پُچھیا توں کون ایں؟ زلیخا نے آکھیا کیہ تسیں مینوں نہیں پچھان دے؟ آپؑ نے آکھیا نہیں میں نہیں پچھان دا۔ اوہ آکھن لگی جہدے چاہ وِچ ساری عُمر گذر گئی اے۔ فیر آکھن لگی میں اوہو ای زلیخا واں جیہڑی تیری خادمہ ساں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے زلیخا دی کمزور تے مریڑی حالت ویکھی تے بہت حیران ہوئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام اوہنوں بھُل چکے سَن۔ کہ اوہ زندہ اے یا مر گئی اے۔ حضرت جبرائیل نے آکھیا تسیں اللہ دے حکم مطابق ایہدے دِل دی گل پوری کرو۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے پچھیا تیری کیہ حاجت اے؟ زلیخا کہن لگی میں

چاہندی آں کہ تہاڈا میرا نکاح ہو جائے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے آکھیا میں تیرے نال نکاح کر کے کیہہ کراں گا۔ توں تے اک بڈھی عورت ایں۔ تے اپنی عمر وی ہنڈا چکی ایں، نالے تیرا کوئی دین ایمان نہیں آہندے نیں اوسے ویلے اک فرشتے نے اسمان توں آکے آکھیا اے یوسف علیہ السلام اللہ تعالیٰ فرماندا اے جے زلیخا بڈھی ہو گئی اے تے اسیں اوہنوں جوان بنا دیاں گے تے جے اوہ فقیرنی ایں تے اسیں اوہنوں تونگر کر دیاں گے۔ جے اوہ کافرہ اے تے اسیں اوہنوں مومنہ بنا دیاں گے۔

حضرت جبرائیل نے زلیخا نوں ہتھ لایا تے اوہ جوان ہو گئی۔ پچھلا حسن تے جمال فوراً واپس آ گیا۔ حضرت یوسف علیہ السلام نوں ویہندیاں ای زلیخا نال محبت ہو گئی۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے حضرت یوسف علیہ السلام دا نکاح زلیخا نال پڑھا دتا۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے زلیخا نال خلوت کیتی تے اوہنوں باکرہ ای پایا۔ فیر زلیخا نے اک بہت عمدہ مکان پسند کیتا تے اوہدا دروازہ بند کر کے رب دی عبادت وچ مشغول ہو گئی۔ حضرت یوسف علیہ السلام زلیخا کول گئے تے زلیخا نے آکھیا ہن میرا اوہ حال نہیں رہیا۔ ہن تسیں واپس چلے جاؤ۔ مینوں تہاڈے نالوں سوہنا تے بہتر محبوب مل گیا اے۔ تے اوہ میرا پروردگار اے۔

امام غزالیؒ اپنی احسن القصص وچ لکھدے نیں کہ زلیخا حضرت یوسف علیہ السلام کول تہتر ورہے رہی تے حضرت یوسف علیہ السلام دے زلیخا وچوں بارہ بال ہوئے۔ زلیخا نے حضرت یعقوب علیہ السلام کولوں اینا کجھ علم تے عبادت دے طریقے سکھے کہ اوہ مصر وچوں سب مرداں عورتاں توں افضل ہو گئی۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے بھیناں بھراواں نوں شہر حرمین وچ وسالیا تے زلیخا دا انتقال ہو گیا۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے نماز جنازہ پڑھائی۔ حضرت یوسف علیہ السلام وی زلیخا دی وفات توں بعد تھوڑے دن ای زندہ رہے۔ ایہو کوئی ویہہ دن۔

⁂

۳- حضرت یعقوب علیہ السّلام

حضرت یعقوب علیہ السّلام حضرت اسحاق علیہ السّلام[1] دے پتّر سَن۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں یا قب وی آہندے نیں۔ یعقوب دا لفظی ترجمہ "پچھوں اون والا" اے۔ اوہناں دا ایہہ ناں تاں رکھیا گیا کہ ایہہ اپنے پیو دے دُوجے پتّر سَن۔ جس ویلے ایہہ پیدا ہوئے اوس ویلے حضرت اسحاق علیہ السّلام دی عمر سٹھ ورہے سی۔ ایہناں دی شادی اپنے مامے دے گھر ہوئی۔ اوتھے کوئی ویہہ[2] ورہے رہے تے فیر اپنے گھر واپس آ گئے۔ ایہناں دا لقب اسرائیل سی۔ اسرائیل عبرانی زبان دا لفظ اے جہدے معنے "اللہ دا بندہ" نیں۔ ایہہ لفظ عربی لفظ "عبداللہ" دا ترجمہ اے۔ ایہناں دی اولاد بنی اسرائیل اکھواندی اے۔ بعضے لوک اسباط وی آہندے نیں۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام تے اوہناں دی آل بنی اسرائیل تے اللہ تعالیٰ نے اپنے بہت انعام تے اکرام کیتے۔ اوہناں نوں مخلوق دی ہدایت واسطے پیغمبریاں تے رسالتاں بخشیاں۔ اوہناں دی آل تے اولاد وچ برکت پائی۔ اوہناں نوں حکومتاں تے بادشاہیاں دتیاں۔ پر اوہناں اپنے پیو دادے دے دین نوں چھڈ کے شرک کرناں شروع کر دتا۔ تے دُنیا تے ذلیل و خوار ہو گئے۔

۱:- اسحاق دا لفظی ترجمہ "بہتا ہسّن والا" اے۔ ایہہ حضرت ابراہیمؑ دے پُتّر سن۔ ایہہ اوددوں پیدا ہوئے جدوں حضرت ابراہیمؑ دی عمر سو سال دی سی۔ حضرت اسحاق علیہ السّلام نے چالی وریاں دی عمر وچ شادی کیتی۔ ویہہ سال بعد حضرت یعقوبؑ تے عیصو دو[2] جوڑے بچے پیدا ہوئے۔ اک سو اسّی سال دی عمر وچ وفات پائی۔ بڑے خدا ترس، خاموش طبیعت، امن پسند تے دین دار سَن۔ ہر ویلے وقت وچ کھوئے رہندے سَن۔ ایسے لئی "مستغرق الاوقات" دی اکھوائے۔ فلسطین وچ آباد رہے تے اپنے والد حضرت ابراہیم علیہ السّلام دے پہلو وچ دفن ہوئے۔

حضرت یعقوب علیہ السلام دے باراں پتراں وچوں دو پتر بڑے ای سوہنے تے خوبصورت سن ۔ حضرت یوسف علیہ السلام تے بنیامین ۔ جدوں حضرت یوسفؑ نے حضرت یعقوب علیہ السلام نوں اپنے خواب دسے تے اوہناں حضرت یوسفؑ نوں ہدایت کیتی کہ اوہ اپنے دوجیاں بھراواں نوں اپنے خواب نہ دسن ۔ ہو سکدا اے اوہ اوہناں دے دشمن ہو جان ۔ پر حضرت یوسف علیہ السلام نے اوہناں نوں وی اپنیاں خواباں دس دتیاں ۔ نتیجہ ایہہ نکلیا کہ اوہ حضرت یوسف علیہ السلام دی جان دے دشمن ہو گئے ۔ اوہناں حضرت یوسف علیہ السلام نوں مارن دی صلاح پکائی ۔ پر وچوں اک بھرا جہدا ناں روبن سی جانوں تھاں مارن دے حق وچ نہیں سی ۔ چنانچہ صلاح ایہہ پکی کہ یوسف علیہ السلام نوں کسے کھوہ وچ سٹ دتا جائے ۔ بھرا موقعہ دی تاڑ وچ رہے ۔ اک دن یعقوب علیہ السلام نوں آکھن لگے اسیں باہر ہوا خوری واسطے چلے آں تسیں یوسفؑ نوں ساڈے نال گھل دیو ۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے آکھیا مینوں تہاڈی نیت تے شک اے ۔ تسیں کدھرے یوسف علیہ السلام نوں مار نہ دیو ۔ اوہناں بھراواں نے کسے طرحاں حضرت یعقوب علیہ السلام نوں راضی کر لیا تے جنگل وَل چلے گئے ۔ اوتھے جا کے حضرت یوسف علیہ السلام نوں اک ہنیرے کھوہ وچ سٹ دتا ۔ تے اوہناں دا کرتہ اتار کے اوہدے تے بکری دا لہو مل کے اپنے پیو کول لے گئے تے آکھن لگے ابا جی! اسیں جنگل وچ کھیڈ رہے ساں تے یوسفؑ ساڈے سامان کول بیٹھا ہویا سی کہ اوہنوں اچن چیت اِک بگھیاڑ آکے کھا گیا ۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نوں پتہ لگا تے بہت روئے ۔ ۔ روندیاں روندیاں اکھیاں انھیاں ہو گئیاں پر صبر شکر دا پلہ ہتھوں نہ چھڈیا ۔ یوسف علیہ السلام مصر وچ جا کے وِک گئے ۔ عزیز مصر نے اوہناں نوں خرید لیا ۔ فیر جدوں تہمت توں بریت دے بعد اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں مصر دا حاکم بنایا تے حضرت یعقوب علیہ السلام نے ایہناں دِی بطور عزیز مصر تعریف سن کے کال دے دناں وچ اپنے پتراں نوں مصر وچوں اناج لین گھلیا ۔ یوسف علیہ السلام نے ایہناں نوں بہت سارا اناج دے کے گھلیا تے ایہناں دے پیسے وی موڑ دتے ۔ دوجی واری آئے تے حضرت یوسف علیہ السلام نے اوہناں نوں پچھیا تہاڈا کوئی چھوٹا

بھراوی ہیگا اے۔ اوہناں آکھیا ہیگا اے پر اوہ اپنے پیو کول ای رہندا اے۔
حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا جے ہن تسیں آؤ تے اوہنوں نال لئی آؤناں۔
جے اوہ آگیا تے تہانوں بہت زیادہ دانے ملن گے۔ بھرا حضرت یعقوب علیہ السّلام
کول گئے تے آکھیا۔ ابّاجی! عزیز مصر نے ہن دانے دین تے شرط لادتی اے۔
اوہنے آکھیا اے اپنے چھوٹے بھراں نوں وی کے آؤناں۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام
فیر روئے تے آکھیا اگے تساں میرے کولوں یوسف علیہ السّلام نوں وچھوڑیا۔ ہن
تسیں بنیامین نوں وی لے جانا چاہندے او۔ اچھا اللہ مالک اے۔ بھرا بنیامین نوں
لے کے مصر گئے تے یوسف علیہ السّلام نے بنیامین نوں سیہان لیا۔ اوہنوں
اوہلے لے جا کے بڑے روئے۔ بھراواں نے وی یوسف علیہ السّلام نوں پچھان
لیا تے فیر بڑے احترام تے عزّت نال حضرت یعقوب علیہ السّلام کول واپس گھلّیا۔
بنیامین نے تے یہوداہ نے جا کے حضرت یوسف علیہ السّلام دا پیغام دِتّا تے نالے
اوہناں دا کرتہ پیو دیاں اکھاں تے پایا۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام حضرت یوسف
علیہ السّلام دے غم تے وچھوڑے وچہ رو رو کے انھّے ہو چکے سن۔ اوہناں جاں
یوسف علیہ السّلام دا کرتہ اکھاں نال لایا تے اکھاں روشن ہو گئیاں۔ حضرت
یعقوب علیہ السّلام حضرت یوسف علیہ السّلام دے آکھن تے اپنے سارے ٹبّر
نال مصر آ گئے۔ اوتھے وادی جشن وچہ ٹھہرے۔ فیر یوسف علیہ السّلام نے زلیخا
دا نکاح وی اپنے ہتھیں پڑھیا۔

حضرت یعقوبؑ دا وصال

حضرت یعقوب علیہ السّلام مصر وچہ تقریباً چالی
سال رہے۔ حضرت عبداللہ بن عباس توں روایت اے کہ اللہ تعالیٰ نے جبرائیل
نوں حکم دتّا کہ اوہ حضرت یعقوب علیہ السّلام کول جا کے آکھے کہ اوہ اپنے پیو دادے
دے قبرستان ول چلے جان۔ کیوں جو اوہناں دا وصال بیت المقدس وچہ ای ہووے
گا۔ اوسے ویلے حضرت یعقوب علیہ السّلام نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں سدّیا
تے آکھیا مینوں جبرائیل علیہ السّلام نے دسّیا اے کہ توں اپنے پیو دادے دے
قبرستان وچہ چلا جا۔ کیوں جو اللہ تعالیٰ نے میری روح قبض کرن دا حکم دے دتّا اے۔

حضرت یوسف علیہ السلام نے پچھیا تہاڈی رُوح کدوں قبض ہونی ایں۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے جواب دتا بس ویلا نیڑے آگیا اے۔ ایہہ سن کے حضرت یوسف علیہ السلام رون لگ پئے۔ اوہناں حضرت یعقوب علیہ السلام دے سفر دا سامان تیار کیتا تے کئیاں میلاں تک رخصت کرن نال آئے۔ حضرت یعقوب علیہ السلام اوتھوں چل کے بیت المقدس وچہ آ گئے۔ بے ہوشی تے نیندر دا غلبہ ہون لگ پیا۔ خواب وچہ حضرت ابراہیم علیہ السلام سُرخ جواہرات دی کرسی تے بیٹھے ہوئے نظر آئے۔ حضرت ابراہیم، حضرت اسحاق تے حضرت اسماعیل علیہم السلام دے سجّے کھبے ستھ بھر کے بیٹھے ہوئے سن تے کہہ رہے سن "یعقوب ساڈے کول آجا، اسیں تیرا انتظار کر رہے ہاں۔"

ایہہ خواب ویکھ کے حضرت یعقوب علیہ السلام جاگ اُٹھے۔ تے یوسف علیہ السلام نوں پیغام بھیجیا کہ میں اپنے پروردگار کول جان والا ہاں۔ قاصد پیغام لے کے گیا تے حضرت یعقوب علیہ السلام ایدھرا اودھرا اپنی قبر دی فکر وچہ قبرستان وچہ پھرن لگ پئے۔ عزرائیل علیہ السلام انسان دی شکل وچہ ظاہر ہوئے اوہناں کولوں حضرت یعقوب علیہ السلام نے پچھیا اے اللہ دے بندے ایہہ قبر کدی اے۔ اوہنے آکھیا ایہہ قبر اوہدی اے جیہڑا اللہ دیاں نگاہواں وچہ بڑا بزرگ اے۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے رب دی بارگاہ وچہ دُعا کیتی کہ ایہہ قبر مینوں مل جائے۔ حکم ہویا اساں ایہہ قبر تیرے لئی مخصوص کر دتی ہوئی اے۔ ایہہ آواز سندیاں ایں عزرائیل آ گئے تے حضرت یعقوب علیہ السلام دی رُوح قبض کر لئی۔ حضرت جبرائیلؑ تے حضرت میکائیلؑ نے حضرت یعقوب علیہ السلام نوں غسل دتا تے کفن دین توں بعد دفنایا۔ وصال ویلے حضرت یعقوب علیہ السلام دی عمر ۲۰۰ سال سی۔

۴- بَازغہ بنتِ طالون

حضرت یوسف علیہ السّلام دے خریداراں وِچ کئی صاحب حیثیت تاجر تے امیر لوک شامل سَن۔ جدوں حضرت یوسف علیہ السّلام دا وَدھ چڑھ کے مُل پے رہیا سی تے مصر دی اِک عورت بازغہ طالون دی دھی اوتھے آ پہنچی۔ اوہ حُسنِ یوسف نوں ویہندیاں ای عاشق ہو گئی۔ اوہنے حضرت یوسف علیہ السّلام دی خریداری لئی مروارید دا اک ہزار ایسا دانہ حاضر کیتا جہدے وِچ ہر اک دانہ دو مثقالاں[1] دا سی۔

اوہنے ہزار دانے یاقوت دے وی پیش کیتے۔ جدوں مالک بن زعر نے یوسف علیہ السّلام دی اینی قیمت ویکھی تے اوہدے ہتھ اوہناں نوں ویچ دین لگا۔ زلیخا نوں پتہ لگا تے فوراً دلال نوں بُلا کے آکھیا۔ یوسف علیہ السّلام دی جو قیمت بازغہ دیندی اے اوہدے نالوں دونی قیمت مَیں دیاں گی۔ تے ایہدے توں اڈ مروارید دے تہتیہ[3] دانے دیاں گی جنہاں وِچوں ہر اک دا وزن چھ مثقال ہووے گا۔ فیر مَیں مُشک تے عطر پھلیل وی دیاں گی۔ سو خلعتاں دیاں گی۔ تے ہزار توں وَدھ ریشم دے کپڑے دیاں گی۔ دلال نے مالک بن زعر نوں دسّیا تے مالک نے منظور کر لیا تے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں زلیخا دے گماشتے دے حوالے کر دِتّا۔

جدوں بازغہ نوں پتہ لگا تے آکھن لگی اے مالک! جو کجھ زلیخا نے دِتّا اے میں اوہ وی دیاں گی تے سو رطل سونا وی ایہدے نالوں وَدھ دیاں گی۔ جدوں زلیخا دے نوکراں چاکراں نے ایہہ گل سُنی تے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں زلیخا دے گھر لے گئے۔ بازغہ نوں اپنا مقصد حاصِل کرن وِچ ناکامیابی ہوئی تے اوہنوں سخت بے ہوشی دے دَورے پَین لگ پئے۔ ایتھوں تک کہ اوہنوں سودا دا مرض لگ

---

[1]:- اِک مثقال دا وزن ساڈھے چار ماشے ہندا اے۔

گیا۔ اخیر وچاری ایسے بیماری وچہ ای اللہ بیلی ہوئی۔

۵ - مالک بن زعرؓ

مصر دا مشہور تاجر مالک زعر دا پُتّر سی۔ تجارت وچہ ایہنوں قدرت نے خوب برکت دتی۔ اِک دن ایہہ اک قافلے نال مدینیوں چلیا تے قافلہ راہ بُھل گیا۔ جس کھُوہ وچہ بھراواں نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں سٹیا سی اودہے کول ایہہ قافلہ ٹھہر گیا۔ مالک دے دو غلام بشریٰ تے مامل پانی لین دے بہانے کھُوہ تے آئے۔ اوہناں کھُوہ وچہ ڈول سُٹیا تے اودہے وچہ یوسف علیہ السلام بہ کے باہر آ گئے۔ مالک دے دونویں غلام بہت حیران ہوئے۔ یوسف علیہ السلام نوں پھڑ کے مالک کول لے گئے۔ دراصل ایہہ مالک دی قسمت سی۔ آکھدے نیں اک رات مالک نوں خواب آئی کہ چن عرشوں جھڑ کے زمین تے آن ڈگا اے۔ اوہ چن انسانی شکل وچہ مالک دے سامنے آن کھلوتا۔ مالک نے اوس ول تکیا تے موتیاں لالاں دا مینہہ پینا شروع ہو گیا۔ ایہہ مینہہ اودہے سر تے وَسیّا۔ مالک نے ایہہ موتی تے جواہر چُن چُن کے اپنے صندوق بھر لئے۔ سویرے جاگ آئی تے سخت حیران ہو گیا۔ اپنی حیرانی نوں ختم کرن واسطے اک نجومی کول چلا گیا۔ نجومی نوں دسیّا کہ مینوں ایہہ سُفنہ آیا اے۔ نجومی آکھن لگا ایس خواب دی تعبیر ایہہ وے کہ تیری قسمت جاگ پئی اے۔ تیرے گھر وچہ اُگے وی کوئی گھاٹا نہیں پر ہن تیرے گھر دولت اپنی اصل شکل وچہ آئے گی۔

ویکھ! کنعان دی دھرتی وچوں تینوں اک بچہ ملیگا جہدے حسن تے خوبصورتی دا کوئی حساب نہ ہووے گا۔ ایہہ ایڈا برکت والا بچہ ہووے گا کہ ایہدی وجہ نال

ؓ :۔ بعض کتاباں وچہ ابن زعر ''غین'' نال لکھیا ہویا اے۔ غین نال غلط اے تے ''عین'' نال درست اے۔

توں دنیا وچہ مشہور ہو جائیں گا۔ ایہہ لڑکا بازار وچہ وِکے گا تے ایہد اُمل بے حساب ہیرے جواہرات تے موتی ہون گے۔

نجومی دی ایہہ گل سن کے مالک بِن زعر کنعان دی دھرتی وچہ آ گیا۔ جتھے اوہنے غلاماں دی منڈیاں وچہ روز پھیرا مارنا شروع کیتا۔ اوہنے بہتیرا ادھرا اَدھر ویکھیا پر اصل مقصود حاصل نہ ہویا۔ اوہ تقریباً چالی سالاں تک ہر سال مصروں کنعان دی دھرتی وچہ اوندا جاندا رہیا پر مطلب حاصل نہ ہویا۔ اک دن فیر نجومی کول گیا۔ نجومی نے دسیا اوہ بچہ ایس سال جم پیا اے۔ جدوں دساں سالاں دا ہووے گا تیرے ہتھ لگے گا۔ مالک نجومی دی گل سن کے دن گنن لگ پیا۔ آخر اوہ دن آ گیا جدوں مالک دے غلاماں نے یوسف علیہ السّلام نوں کھوہ وچوں بوکے راہیں کڈھ کے تے مالک نوں دے دِتّا۔ مالک دی امید بر آئی۔ اوہنے یوسف علیہ السّلام نوں مصر لے جا کے ویچ دِتّا۔ عزیزِ مصر نے اپنی بیوی دے اصرار تے ہیٹھاں لکھی ہوئی قیمت توں خرید لیا:۔

حضرت یوسف علیہ السّلام دے برابر						=	سونا
″	″	″	″	″	″	=	چاندی
″	″	″	″	″	″	=	موتی
″	″	″	″	″	″	=	یاقوت
″	″	″	″	″	″	=	ابریشم
″	″	″	″	″	″	=	عنبر
″	″	″	″	″	″	=	کافور

۶ - حضرت یوسف علیہ السّلام دے بھرا

جناب بنیامین توں علاوہ حضرت یوسف علیہ السّلام دے دس ہور بھرا سن۔
لیاہ بیگم دے بطن وچوں :- روبن، شمعون، لاوی، یہوداہ، اشکار تے زبلون۔

زلفہ لونڈی دے بطن وچوں :- جد۔ آشر۔

بلہا دے بطن وچوں :- نفتالی، دان۔

ایہہ گل لکھنی ضروری اے کہ یعقوب علیہ السّلام دے باراں پتراں وچوں صرف یوسف علیہ السّلام ای نبی سن۔ باقی کوئی نبی نہیں سی۔ ایس بارے وچ کوئی اسلامی یا اسرائیلی روایت تے حکایت نہیں ملدی۔ علامہ ابن حزم، ابن کثیر تے خازن دے لکھاریاں نے بڑی احتیاط نال ایس رائے نوں بیان کیتا اے۔ علامہ ابن حزم نے کتاب الفصل جلد چوتھی وچ لکھیا اے :-

> یوسف علیہ السّلام دے بھرا نبی نہیں سن۔ اوہناں دی نبوّت بارے کوئی نص موجود نہیں۔ نہ قران توں، نہ حدیث توں، نہ اجماع توں، تے کسے صحابیؓ دا قول وی ایس بارے وچ ثابت نہیں۔

ایہناں وچوں دساں جنیاں رل کے صلاح کیتی کہ یوسف علیہ السّلام نوں جانوں مار دیو۔ پر روبن ایہناں وچوں کوئی رحم دل سی۔ اوہنے آکھیا مارو نہ۔ انج کسے کھوہ وچ سٹ دیو۔ چنانچہ ایہناں بڑی بے رحمی نال جنگل وچ لے جا کے یوسف علیہ السّلام نوں ننگیاں کر کے منہ تے چپیڑاں تے گھسن مار کے کھوہ وچ سٹ دتا۔ تے پیو اگے ایہہ پج لا دتا کہ یوسف علیہ السّلام نوں بگھیاڑ کھا گیا اے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں ایہناں دی گل دا اعتبار نہ آیا۔ تے پتّر دی جان، جان تے کلیجہ مسوس کے رہ گئے۔

ایہناں بھراواں نوں دو واری کلّیاں تے اک واری حضرت یعقوبؑ دے نال مصر جاناں پیا۔ کلّیاں اوس ویلے گئے جدوں ملک مصر تے آسے دوالے دے ساریاں مُلکاں وچہ سخت قحط پے گیا سی۔ یعقوب علیہ السّلام نے ایہناں نوں اناج لین واسطے مصر گھلّیا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے ایہناں نوں بہت سارا اناج دِتّا تے ایہناں دی رقم وی بڑے طریقے نال واپس کر دِتی۔ ایہہ بڑے خوش ہوئے۔ جدوں پہلے دانے مُک گئے تے دوجی واری مصر آئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے حکم دِتّا کہ ایہناں دے اُوٹھاں تے جِنّاں اناج لدّیا جاندا اے لدّو تے ایہناں نوں رقم وی واپس کر دیو۔ نوکراں نے اوہ رقم اوہناں دے بوریاں وچہ لُکا دِتی۔ نوکراں نے حضرت یوسف علیہ السّلام دے حکم مُطابق اوہناں دا پیالہ[1] بنیامین دے بورے وچہ رکھ دِتّا۔

جدوں ایہہ بھرا شہروں باہر نِکلے تے یوسف علیہ السّلام نے اپنے نوکراں نوں اوہناں پچھے گھل دِتّا۔ نوکراں نے آواز ماری تے آکھیا ٹھہر جاؤ۔ تساں ساڈے بادشاہ دا پیالہ چرایا اے۔ ایہہ آکھن لگے اسیں چور نہیں۔ ساڈی تلاشی لے لو۔ خادماں نے تلاشی لینی شروع کر دِتی۔ تے جان کے وڈے بھرانوں شروع ہوئے۔ آخر اوہ پیالہ بنیامین دے بورے وچوں نِکل پیا۔ بھراواں آکھیا جناب صرف ایہو ای چور نہیں ایہدا اک بھرا وی چور ای سی۔ ایہہ ساڈا ساریاں نالو چھوٹا بھرا اے۔ ایہنوں چھڈ دیو تے ساڈے وچوں کسے نوں قید کر لو۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا ملزم ایہو ای اے جنھے چرایا اے۔ تہاڈے وچوں میں کسے نوں کِسراں قید کر سکناں ہاں۔ ایہہ کہن لگے جناب ایہنوں اساں ایتھے اپنے بڈھے پیو دے بڑے ترلے منتاں کر کے آندا سی۔ اوہ ساتوں کیہ آکھے گا۔ کہ تُسیں میرا دوجا دل دا ٹکڑا

---

[1] ۔ ایس پیالے دی ساخت تے بناوٹ وچہ اختلاف اے۔ بعض عالم کہندے نیں ایہہ بلور دا سی۔ بعض آکھدے نیں ایہہ سونے دا سی۔ بعض دے قول مُطابق ایہہ زمرّد دا سی۔ بعضیاں دی تحقیق مطابق ایہہ سُرخ یاقوت دا بنیاں ہویا سی۔ اخیر دا قول زیادہ درست اے۔ ایس پیالے دی قیمت دو لکھ دینار سی۔

وی وٹ وچ آئے او۔

حضرت یوسف علیہ السلام نے ایہناں توں اوہلے بنیامین نوں دسیا کہ اوہ اوہدے وڈے بھرا یوسف نیں جنہاں نوں بھراواں نے کھوہ وچ سُٹ دتا سی۔ فیر حضرت یوسف علیہ السلام بنیامین دے گل لگ کے خوب روئے تے اپنے بڈھے پیو جناب یعقوب علیہ السلام دے متعلق پچھیا۔

ایہناں دی حضرت یوسف علیہ السلام نے دعوت کیتی تے اوتھے ایہناں نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں پچھان لیا۔ تے سارے دے سارے سجدے وچ ڈگ پئے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے یہوداہ نوں اپنی قمیص لاہ کے دتی تے آکھیا جاؤ جا کے میرے پیو دیاں اکھاں تے ایہہ میرا کُرتا رکھ دیو اوہدیاں اکھاں روشن ہو جان گیاں۔ جس ویلے اکھاں روشن ہو جان تے فیر میرے متعلق دسناں کہ میں زندہ واں تے تہاڈا مصر وچ انتظار پیا کرناں واں۔ ایہہ بھرا پیو کول گئے تے بنیامین حضرت یوسف کول ای رہے۔ جدوں فیر یعقوب علیہ السلام دے نال مصر وچ آئے تے حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے بھراواں دے سارے گناہ معاف کر دتے۔ اوہناں نوں خلعتاں دتیاں تے عزت تکریم کیتی۔ تے مصر دی زرخیز زمین تے اوہناں نوں وسا دتا۔

۷۔ بادشاہِ مصر

ایہدا ناں ریان بن ولید سی۔ ایہہ مصر دے فرعوناں دے خاندان نال تعلق رکھدا سی۔ عزیزِ مصر ایہدے جلوداراں دا سردار سی۔ ایس بادشاہ نوں اُتّو رُتّی دو خواباں آیاں۔ درباری نجومیاں کولوں تعبیر پچھی تے اوہ نہ دس سکے۔ ایہدے دو غلام سن۔ اک ساقی گری کردا سی، ایہدا ناں بندا سی۔ تے دُوجا باورچی سی۔ ایہدا ناں حجلت سی۔ ایہناں دوہاں نوں بادشاہ دے امیراں وزیراں پیسے دا لوبھ دے کے بادشاہ نوں زہر دے دین دی ترغیب دتی۔ اِک نے وچوں چُغلی کر دتی کہ بادشاہ

فلاناں آدمی تینوں زہر دے کے مارنا چاہندا اے۔ بادشاہ نے دوہاں نوں سدّیا۔ ایہناں دوہاں وچوں اک دوجے تے الزام لان لگ پئے۔ بادشاہ نے دوہاں نوں ایں جیل بھیج دِتّا۔ ایہناں دوہاں نوں خواباں آئیاں۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے ایہناں نوں ایہناں دیاں تعبیراں دسّیاں۔ جیہڑیاں بالکل درست نکلیاں۔ اِک نوں دسّیا توں اپنے عہدے تے بحال ہو جائیں گا تے دوجے نوں آکھیا توں پھانسی دے تختے تے لٹکیں گا۔ کجھ دِناں بعد اک رہا ہو کے بادشاہ دا خاص مقرّب بن گیا تے دوجا پھانسی لگ گیا۔

جدوں بادشاہ نوں کسے نے خواب دی تعبیر نہ دسی تے اوہ ساقی کہن لگا جناب میں اک ایسے شخص نوں جاناں واں جیہڑا ایس خواب دی تعبیر دس سکدا اے۔ ساقی حضرت یوسف علیہ السلام کول آیا۔ آکے خواب دی تعبیر پچھی۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے دسّی۔

جویں حضرت یوسف علیہ السلام نے دسیا سی اونویں ایں ظاہر ہونا شروع ہو گیا۔ بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں اپنا مختارِ عام بنا دِتّا۔ تے حضرت یوسف علیہ السلام نے ملک مصر دا تیہ دولت سنبھال لیا۔

۸ - شاہد

ایس معاملے وچ مفسّراں دا اختلاف اے۔ معالم التنزیل دی اک روائیت وچ اوندا اے کہ ایہہ گواہ اک دُدھ پیندا بچہ سی۔ پر ایس روائیت دی سند صاحب معالم التنزیل نے بیان نہیں کیتی۔ ایہو ای اعتراض خازن نے درج کیتا اے۔ ایہدے توں اڈ ایہہ روائیت صحیحین دی روائیت دے وی خلاف اے۔ کیوں جو معالم دی ایس روائیت وچ بیان کیتا گیا اے کہ چار بچے ددھ پیندیاں پنگھوڑے وچ بولے نیں۔ پر صحیحین وچ ایہناں دی تعداد تن دسی گئی اے تے ایہناں تِناں وچ حضرت یوسف علیہ السلام دے گواہ دا کدھرے ذکر نہیں۔ علامہ ابنِ کثیر نے آئمہ سلف دے کئی قول پیش کیتے نیں:۔

حضرت ابن عباس دی روایت مطابق اوہ داڑھی والا انسان سی۔

حضرت ابن ابی جلیکہ نے حضرت ابنِ عباس دے قول مطابق، اوہ شاہی مصاحب سی۔ اوہ پنگھوڑے وچ بچہ سی۔

ایہناں دوہاں روائیتاں نوں محمد ابن جریر طبری نے وی بیان کیتا اے۔

ابنِ اسحاق دے قول مطابق۔ اوہ پورا انسان سی۔

ابنِ اسلم دے قول دے مطابق۔ اوہ عورت دے چاچے دا پتر سی۔

امام غزالیؒ نے اپنی احسن القصص وچ حضرت عبداللہ ابنِ عباس دی روائیت مطابق گواہ نوں زلیخا دا چاچے دا پتر بھرا لکھیا اے۔ اوہ لکھدے نیں ایہہ عینی شاہد سی کیوں جو اوہنے بوہے دیاں جھیتھاں تھانی ویکھیا سی کہ زلیخا یوسف علیہ السلام نوں پچھوں اپنے ول کھچ رہی اے۔ امام صاحبؒ لکھدے نیں بعضیاں دے قول مطابق گواہ، چہرے دیاں زردیاں سن۔ پر بہتیاں مفسراں نے بچے دے گواہ ہون تے اتفاق کیتا اے۔

بادشاہ نے بچے دی گواہی تے حیرانی دا اظہار کیتا تے آکھیا ایہہ کویں بول سکدا اے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے کہیا ایہنوں پچھو تے سہی میرا پروردگار ایہنوں بولن دی طاقت دے دے گا۔ بادشاہ نے بچے کولوں پچھیا توں گواہی دیں گا۔ بچے نے جھبدے اشھد ان لا الٰہ الا اللہ وحدہٗ لا شریک لہٗ پڑھیا تے آکھیا، میں چغلی نہیں کردا ہیں تے سچی گل کراں گا۔ ایہہ ویکھو جے یوسف علیہ السلام دا کرتہ اگوں پاٹا ہویا اے تے یوسف علیہ السلام جھوٹھے نیں تے زلیخا سچی اے تے جے یوسف علیہ السلام دا کرتہ پچھوں پاٹا ہویا اے تے یوسف علیہ السلام سچے نیں تے زلیخا جھوٹھی اے۔

علامہ محمد سلیمان سلمان منصور پوری دی رائے

مولانا منصور پوری الجمال والکمال وچ لکھدے نیں:۔

سانوں سمجھ آوندی اے کہ ایہہ گواہ اک ہوشیار چالاک شخص سی۔ تے اوہنے جیہڑا استدلال (دلیل طلب کرنا) دا طریقہ ورتیا اے اوہدے توں صاف ظاہر ہندا اے کہ ایہہ شخص امراۃ العزیز دا حمائتی سی۔ جے اسیں عورت دے بیان نوں ملک وچ رائج قانون تے پرکھیئے تے ایہہ اک زنا بالجبر دا استغاثہ سی۔ تے

استغاثے دی سچائی خود استغاثہ کرن والے دے بیان تے ظاہری حالت توں ہونی چاہی دی سی۔ عورت دے لیڑے لتیاں نوں ویکھیا جاندا۔ جسم تے جھٹّے چھٹّے کوئی تشدّد دسی ملاحظہ کیتا جاندا۔ پر رائے دین والا چونکہ عورت دے خاندان نال تعلق رکھدا سی ایس واسطے اوہنے پُن چھان دا اصلی طریقہ ای استعمال نہیں کیتا۔ بلکہ عورت دے خالی خولی بیان نوں ای من کے حضرت یوسف علیہ السّلام تے صفائی دا بھار پا دتّا۔ اللہ تعالیٰ نے تے اپنے برگزیدہ بندے دی عصمت تے عفّت نوں روشن کرنا ای سی پر گواہ تے استدلال دا جو طریقہ ورتیا اوہ نرا ای تعصّب نال بھریا ہویا سی۔

چوتھا حصّہ

حضرت یوسف علیہ السّلام دی کہانی قرآن کریم دی زبانی

شروع اللہ دے ناں توں جیہڑا ڈاہڈا مہربان تے رحم کرن والا اے

الٓرا :- ایہہ آیتاں اک روشن کتاب دیاں آیتاں نیں جنہاں نوں اساں عربی زبان وچ اتاریا اے۔ تے جے تسیں ایہناں نوں سمجھو۔ ایہہ قرآن جو اساں تہاڈے کول گھلیا اے ایہدے ذریعے اسیں تہاڈے لئی اک ڈاڈھا چنگا قصّہ بیان کرنے آں تے تسیں یا رسول اللہ! ایہدے توں پہلاں جانوں نہیں سو۔

(اوہ ویلا یاد کرو) جدوں یوسف علیہ السّلام نے اپنے والد (پیو) نوں آکھیا۔ ابّا جی! میں (خواب وچ) یاراں تارے[1] ڈٹھے نیں تے چن سورج نوں وی ڈٹھا اے جو مینوں سجدہ پئے کردے سن۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا بچّیا! اپنے ایس خواب نوں کدے بھراواں اگے نہ دس بہیں۔ تاں جے اوہ تیرے ستان لئی تدبیراں کرن لگ پین۔ حقی گل ایہہ وے کہ شیطان انسان دا چٹّا دشمن اے۔ تے ایسے طراں ایں یا رسول اللہ صلّی اللہ علیہ وآلہ وسلّم! تہاڈا رب تہانوں وی چُن لوے گا۔ تے تہانوں وی خواباں دا علم بخشے گا۔ تے فیر تہاڈے تے، اُتنے حضرت یعقوبؑ دی آل تے انعام کرے گا۔ جویں ایہدے توں پہلاں تہاڈے دادے نگڑدادے

ط[1]:- یاراں تاریاں توں مراد حضرت یوسف علیہ السّلام دے یاراں بھرا تے چن سورج توں مراد ماں پیو نیں۔

حضرت ابراہیم علیہ السّلام تے، حضرت اسحاق علیہ السّلام تے رب نے اپنیاں نعمتاں پوریاں کیتیاں نیں۔ واقعی تہاڈا رب بہت جانن والا تے زبردست حکمت والا اے۔ بناں شک پچھن والیاں واسطے حضرت یوسف علیہ السّلام تے اوہناں دے بھراواں دے قصّے وچ دلیلاں موجود نیں۔ جدوں اوہناں اوہلے ہو کے اک دوجے نوں آکھیا، ایہہ کیہ گل اے جو یوسف علیہ السّلام تے اوہدا بھرا بنیامین ساڈے پیو نوں بہتے ای پیارے نیں۔ حالاں اسیں اکو ماں پیو وچوں بہتے جنے آں۔ معلوم ہندا اے ساڈا پیو ایس بارے ڈاہڈی غلطی پیا کردا اے۔ (ہُن) یاں تے یوسفؑ نوں وڈھ کپ دیو یا یاں کسے دوراڈی تھاں چھڈ آؤ۔ فیر یعقوب علیہ السّلام تہاڈے وَل توجہ کرن گے۔ تے فیر تہاڈے سارے کم سَور جان گے۔ اوہناں بھراواں وچوں کسے بھرا نے آکھیا ویکھو! یوسفؑ نوں وڈّو ٹکّو نہ، اوہنوں کسے ہنیرے کھوہ وچ سُٹ دیو۔ تاں جے اوہنوں کوئی مسافر کڈھ لے جاوے، ایہہ کم اساں ایں کرنا اے۔ فیر اوہناں ساریاں اک زبان ہو کے اپنے پیو حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں آکھیا ابّا جی! ایہہ کیہ وجہ اے جو تُسیں یوسف علیہ السّلام دے بارے وچ ساڈے تے ذرا وی اعتبار نہیں کردے۔ حالاں اسیں اوہدی ڈاہڈی بھلائی چاہن والے آں۔ کل اوہنوں ساڈے نال گھلّو تاں جے ساڈے نال کھیڈ مل آوے، اسیں اوہدی پوری حفاظت کراں گے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا جے یوسفؑ تہاڈے نال جائے تے ایہہ گل مینوں دُکھ پہنچاندی اے تے مینوں ایہہ اندیشہ اے کہ یوسف علیہ السّلام نوں بھیڑیا کھا جائے تے تہانوں کسے گل دا پتہ ای نہ ہووے۔ پتراں آکھیا! ابّا جی! جے ساڈے ہندیاں ہویاں یوسف علیہ السّلام نوں بھیڑیا کھا جائے تے اسیں تے فیر ڈاہڈے ای گئے گذرے ہواں گے۔ فیر جدوں اوہ اوہنوں لے گئے تے ساریاں ایہہ متا پکا لیا کہ یوسف علیہ السّلام نوں کسے ہنیرے کھوہ وچ سُٹ دیو۔ تے اساں اوہناں نوں وحی گھلّی تاں جو اوہ اوہناں نوں ایہہ گل جتان گے تے اوہناں نوں پتہ وی نہ ہووے گا۔ تے اوہ عشاء ویلے روندے ہوئے پیو کول پہنچے۔ آکھن لگے ابّا جی! اسیں سارے جنے ایدھر اودھر بھجن لگ پئے۔

نے اساں یوسف علیہ السّلام نوں اپنی چیز وست کول چھڈّیا تے اوہنوں بھیڑیا کھا گیا۔ ہُن تساں نے ایہہ گل منّنی این نہیں۔ بھانویں اسیں کڈے ای سچّے آں۔ یوسف علیہ السّلام دے اوہ بھرا حضرت یوسف علیہ السّلام دی قمیص تے خون دے بناوٹی داغ وی پا کے لے گئے سَن۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا، تساں ایہہ گل دلوں بنالئی اے۔ میں تے آخر صبر ای کرنا ایں۔ تے جیہڑیاں گلاں تُسیں کر دے او اللہ تعالیٰ ای ایہناں دے بارے وچ میری مدد امداد کرے گا تے اوتھے اک قافلہ آنکلیا۔

فیر اوہناں نے اپنے کسے بندے نوں ڈول دے کے کھُوہ وچوں پانی لین لئی گھلّیا۔ اوہنے ڈول ویکھیا تے آکھیا ایہہ بڑی خوشی دی گل اے جو ڈول وچوں اک سوہنا جیہا بردہ نکل آیا اے۔ اوہناں نے اوس غلام نوں وکاؤ مال سمجھ کے کدھرے لُکا لیا۔ تے اللہ نوں اوہناں دیاں سب کارگذاریاں معلوم سَن۔ اوہناں یوسف علیہ السّلام نوں بہت گھٹ قیمت تے ویچ دتّا۔ مطلب ایہہ پئی قیمت کجھ گنیویں درہم سَن۔ تے اوہناں لوکاں نوں یوسف علیہ السّلام دی قدر وی کیہہ سی ؟

تے جس شخص نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں خریدیا اوہ مصری سی (عزیز مصر) اوہنے اپنی وَوہٹی نوں آکھیا ایس بردے نوں ذرا چنگی ٹہل سیوا نال رکھیں۔ کیوں جو ہو سکدا اے اسیں ایس گل دا کجھ پھل پا لئیے۔ یاں اسیں ایہنوں اپنا پُتر ای بنا لیئے۔ تے ایس طراں اساں یوسف علیہ السّلام نوں مصر دی دھرتی دی حکومت دتی۔ تاں جے اسیں اوہنوں خواباں دیاں تعبیراں دسیئے۔ اللہ تعالیٰ اپنے ارادے تے غالب اے پر بہتے لوک ایس گل نوں نہیں جاندے۔ جدوں یوسف علیہ السّلام جوان ہوئے تے اساں اوہناں نوں حکمت تے علم بخشیا۔ تے اسیں انجویں ای نیک لوکاں نوں اُجر دیندے آں۔ جس گھر وچ یوسف علیہ السّلام رہندے سَن اوس گھر دی مالکن یوسف علیہ السّلام تے عاشق ہو گئی۔ تے اپنا مطلب کڈھن واسطے اوہناں نوں پھُسلان لگ پئی۔ اوہنے بوہے بند کر کے آکھیا آجا میں تینوں ایں بُلانی آں۔ یوسف علیہ السّلام نے آکھیا اللہ تعالیٰ اپنی حفاظت وچ رکھّے۔ بناں شک اوہو ای میرا پالن ہارا تے چنگی طراں رکھن والا اے۔ تے ظالم لوکاں نوں کدی وی فلاح حاصل نہیں ہندی۔

اوس عورت دے دل وچہ یوسف علیہ السّلام دا نقشہ جمدا سی پیا تے یوسف علیہ السّلام دے دل وچہ اوس زنانی دا۔ جے اوہناں اپنے رب دی دلیل نوں نہ تکیا ہندا تے اوہ خیال ہور بہتا ہو جاندا۔ ایس طراں اساں اوہنوں چھوٹے وڈے گناہواں توں بچا کے رہن دا علم دتّا۔ اوہ بناں شک ساڈے چنویں بندیاں وچوں سی۔ اوہ دونویں (یوسف علیہ السّلام تے زلیخا) اک دوجے دے اگے پچھے بوہے وَل بھجّے۔ تے اوس زنانی نے یوسف علیہ السّلام دا کُرتہ پچھوں پاڑ دِتّا۔ تے دوہاں اچن چیت اوس زنانی دے گھر والے نوں بوہے کول کھلوتا ویکھیا۔ زنانی نے آکھیا جو بندہ تیری بیوی نال بدکاری دا خیال کرے اوس بندے دی ایس توں اڈ ہور کیہ سزا ہو سکدی اے کہ اوہنوں جیل گھل دتّا جائے۔ یاں کوئی ہور ستان والا عذاب دتّا جائے۔ یوسف علیہ السّلام نے آکھیا ایہہ آپ ای تے اپنا مطلب کڈھن لئی مینوں بھرماندی سی۔ ایس موقع تے اوس زنانی دے ٹبّر وچوں ایں اک گواہ نے آکھیا ویکھو کھاں اوہدا کُرتا کتھوں پاٹا ہویا اے۔ جے اگوں پاٹا ہویا اے تے عورت سچی اے تے اوہ جھوٹھیاں وچوں اے۔ تے جے کُرتہ پچھوں پاٹا ہویا اے تے زنانی جھوٹھی اے تے اوہ سچّیاں وچوں ایں۔ تے جدوں عزیز مصر نے اوہدا کُرتا پچھوں پاٹا ہویا ویکھیا تے آکھن لگا، ایہہ سب تہاڈیاں چالاکیاں وچوں ای اک چالاکی اے۔ حقّی گل ایہہ وے جو تہاڈی چالاکیاں تے دل فریب سب پھند فریباں توں وڈے ہندے نیں۔ عزیز مصر نے آکھیا اے یوسف ایس گل نوں جاندے تے زنانی نوں آکھیا توں اپنے گناہ دی یوسف علیہ السّلام کولوں معافی منگ۔ کیوں جو توں بالکل ای جھوٹھی ایں۔ شہر دیاں عورتاں وچوں اک عورت نے ایہہ آکھ دِتّا کہ عزیز مصر دی بیوی اپنا کم کڈھن واسطے اک بردے نوں بھرماندی اے۔ ایہہ گل انج معلوم ہندی اے جو ایں اوس بردے دا عشق اوہدے لُوں لُوں وچہ رس مس گیا اے۔ ساہنوں تے اوہ صاف غلطی تے معلوم ہندی اے۔ فیر جدوں اوس سوانی نے اوہناں دے دل فریب بارے سُنیا تے اوہناں نوں اپنے کول بلا گھلیا تے اوہناں واسطے گاؤ تکئے لا دِتّے۔ تے اوہناں وچوں ہر اک دے ہتھ وچہ اک اک چاقو وی پھڑ دتّا۔ تے یوسف علیہ السّلام نوں آکھیا ذرا ایہناں دے سامنے

تے آ۔ جدوں سوانیاں نے یوسف علیہ السّلام نوں ڈٹھا تے حیران رہ گئیاں تے اپنے ہتھ وڈ کے آکھن لگیاں ہائے ہائے نی ایہہ بندہ تے نہیں جے! ایہہ تے کوئی عزّت بہت والا فرشتہ اے۔ اوہ زنانی آکھن لگی ایہہ اوہ بندہ اسے جہدے بارے تُسیں مینوں بُرا بھلا آکھدیاں ساؤ۔ تے سچّی گل ایہو ای اے کہ میں ایہدے توں اپنا مطلب حاصل کرن دا چارا لایا سی۔ پر ایہہ پاک صاف رہیا اے تے ہن جے ایہنے میرا آکھا نہ منیاں تے ایہنوں جیل گھل دتّا جائے گا تے آں بہت وی لتھ جاسُو گی۔ یوسف علیہ السّلام نے دُعا منگی اے مولا تعالیٰ جنہاں واہیات کماں ول مینوں زنانیاں بُلاندیاں تے اوہناں نالوں تے جیل جانا ایں چنگا اے تے جے توں مینوں ایہناں دے ول فریب توں نہ بچائیں گا تے میں اخیر تے اوہناں ول مائل ہو جاواں گا تے انجاناں والا کم کرواں گا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دی دُعا رب نے قبول کر لئی تے اوہناں نوں زنانیاں دیاں مکراں توں بچا لیا۔ بناں شک اوہ دُعاواں دا سب توں زیادہ سُنن والا اے تے رَج کے جانن والا اے۔

فیر بہت ساریاں نشانیاں ویکھ وکھا کے عزیز مصر تے ایہو گل ای چنگی سمجھی کہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اک خاص وقت تک قید رکھیا جائے۔ جِس جیل وچہ حضرت یوسف علیہ السّلام سن اوسے جیل خانے وچہ بادشاہ دے دو ہور غلام وی قید ہوئے۔ اوہناں وچوں اک نے آکھیا میں اپنے آپ نوں خواب وچہ شراب نچوڑدیاں تکیا اے۔ دوجے غلام نے آکھیا۔ میں ویکھیا اے کہ میں اپنے سر تے روٹیاں اٹھا کے جاناں واں پیا تے جنور (جانور، پرندے) اوہناں نوں کھا رہے نیں۔ سانوں ایس خواب دی تعبیر دسو۔ کیوں جو تُسیں سانوں نیک بندے معلوم ہندے او۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا۔ ویکھو! جیہڑا روٹی ٹکر تہانوں کھان واسطے جیل وچہ مِلدا اے میں اوہدے بارے تہانوں پہلوں ای دس دیناں واں تے ایہہ سب کجھ اوس علم دی برکت اسے جیہڑا علم میرے پروردگار نے مینوں دتّا اے۔ میں تے اوہناں لوکاں دا دین مذہب پہلاں ای چھڈیا ہویا اے جیہڑے اللہ تعالیٰ تے ایمان نہیں لیاؤندے تے آخرت دے وی منکر نیں۔ میں اپنے پیو دادے ابراہیم، اسحاق، تے یعقوب علیہم الصلوٰۃ والسّلام دا مذہب اختیار کیتا ہویا اے۔ سانوں ایہہ گل پھبدی نہیں کہ

اسیں کسے شے نوں اللہ دا شریک بنایئے۔ ایہہ ساڈے تے، اتے دوجیاں لوکاں تے اللہ تعالیٰ دا فضل وکرم اے پر بہت سارے لوک شکر ادا نہیں کردے۔ او قیدی ساتھیو! وکھرے وکھرے خدا چنگے نیں یا اللہ تعالیٰ جیہڑا اکل مکلا اے تے ساریاں نوں زبردست اے؟ تسیں لوک تے اوہدے سوا کجھ ایسیاں ناواں دی پوجا کردے او جیہڑے تساں تے تہاڈے پیوداداں اینویں ای گھڑ لئے ہوئے نیں۔ حالاں اللہ تعالیٰ نے اوہناں دے خدا ہون دی کوئی دلیل ای نہیں گھلی۔ تے حکم دین دا اختیار اللہ تعالیٰ نوں ای اے۔ اوہنے حکم دتا اے کہ اوہدے سوا ہور کسے دی عبادت نہ کرو۔ ایہو ای سدھا راہ اے۔ پر بہت سارے لوک نہیں جاندے۔

اے قیدی ساتھیو! تہاڈے وچوں اک تے بری ہو کے اپنے مالک نوں شراب پیایا کرے گا تے دوجا چناں تے چڑھایا جائے گا۔ تے اوہدے سر نوں جانور ولوندر کے کھا جان گے۔ جس گل بارے تسیں پچھدے سا اوہ اینویں ای ہووے گی۔ جس قیدی نوں اپنی رہائی دا خیال سی اوہنوں حضرت یوسف علیہ السلام نے آکھیا اپنے مالک سامنے میرا ناں وی لئیں۔ پر اوہنوں شیطان نے یوسف علیہ السلام دا ناں لینا ای بھلا دتا۔ جس پاروں اوہناں نوں ہور کجھ ورہے قید وچ گذارنے پئے۔

تے مصر دے بادشاہ نے آکھیا میں خواب وچ ڈٹھا اے کہ ست موٹیاں تازیاں گانواں نوں ست سکیاں سڑیاں گانواں کھا گئیاں نیں۔ ست ہرے سٹے نیں تے اوہناں توں اڈ ست سکے سٹے نیں۔ اے دربار یو! مینوں ایس خواب دی تعبیر دسو۔ جے تسیں خواباں دی تعبیر دس سکدے او تے۔

اوہناں آکھیا ایہہ تے اینویں ای پریشان جیہاں خواباں نیں، تے سانوں خواباں دی تعبیر دا علم ای نہیں۔ اوہناں دوہاں وچوں جیہڑا بچیا سی اوہ آکھن لگا، کیوں جو اوہنوں پچھلی گل یاد آ گئی سی۔ میں تہانوں ایس خواب دی تعبیر دس ناں واں جے تسیں مینوں حضرت یوسف علیہ السلام کول گھلو تے۔ جا کے آکھن لگا اے سچے یوسف! ایس خواب دی تعبیر کیہ اے۔ جو ست موٹیاں گانواں ست پتلیاں گانواں نوں کھا گئیاں نیں۔ تے ست سٹے ہرے نیں تے ست سٹے سکے نیں؛ مینوں چھیتی دسو تاں جے میں لوکاں نوں جا کے دساں۔

یوسف علیہ السلام نے آکھیا تسیں ست ورہے دب کے زمینداری کروگے تے فیر جیہڑی فصل وڈو اوہنوں سٹیاں وچہ ای رہن دینا تاں جو گھن نہ لگے۔ پر تھوڑا جیہا کھان واسطے ضرور اڈ کر لینا۔ فیر اوہناں ستاں ورہیاں بعد ایسا سخت کال پئے گا جو سب ذخیرہ ختم کر دے گا جیہڑا تسیں اگلیاں سالاں واسطے جمع کیتا ہوویگا۔ پر بی (Seed) واسطے تھوڑا جیہا بچ رہے گا۔ فیر ایہناں ستاں ورہیاں توں بعد اک سال ایسا آوے گا جہدے وچہ لوکاں لئی دب بارش ہووے گی۔ تے اوہ انگوراں وچوں رس کڈھن گے۔

(خواب دی تعبیر سن کے) بادشاہ نے حکم دتا اوہنوں میرے کول لے آؤ۔ جدوں یوسف علیہ السلام کول قاصد گھلیا تے پیغام دتا تے اوہناں آکھیا توں اپنے مالک کول جا تے جا کے پچھ اوہناں عورتاں دا کیہ حال اے جنہاں اپنے ہتھ وڈ لئے سن۔ میرا رب اوہناں عورتاں دے مکر تھیں خوب واقف اے۔ بادشاہ نے پچھیا تہاڈا اوہ کیہ واقعہ اے جدوں تساں اپنے مطلب لئی یوسف علیہ السلام نوں پھسلایا۔ عورتاں نے جواب دتا، توبہ! توبہ! اساں تے اوہدے وچہ ذرا وی برائی دی گل نہیں ڈٹھی۔ عزیز مصر دی بیوی جیہڑی اوتھے حاضر سی آکھن لگی۔ ہن سچی گل سب دے سامنے آگئی اے۔ میں ایں اوہدے سامنے اپنی خواہش دا اظہار کیتا سی۔ بناں شک اوہوای سچا اے۔ یوسفؑ نے آکھیا ایہہ سارا بند و بست صرف ایس لئی کیتا گیا اے تاں جو عزیز مصر نوں یقین ہو جاوے کہ میں اوہدی غیر حاضری وچہ اوہدی آبرو تے ہتھ نہیں سی پایا۔ تے ایہہ وی ظاہر ہو جاوے کہ اللہ تعالیٰ بد دیانتاں دے فند فریباں نوں چلن نہیں دیندا۔ پر میں وی اپنے نفس نوں پاک نہیں آہندا۔ کیوں جو نفس تے بھیڑی گل ول ای لے جاندا اے، سوائے اوس بندے دے نفس دے جہدے تے اللہ تعالیٰ رحم کرے۔ بناں شک میرا اللہ پالن ہارا بخشن ہارا تے رحم کرن والا اے۔ فیر بادشاہ نے آکھیا اوہنوں میرے کول لے آؤ۔ میں اوہنوں اپنے کول خاص کم لئی رکھاں گا۔ جدوں بادشاہ نال گل بات ہوئی تے بادشاہ آکھن لگا اج توں، توں میرے نزدیک بڑا عزت مند تے معتبر ایں۔ یوسف علیہ السلام نے آکھیا مینوں ملک دے خزانیاں دا مختار بنا دے۔ میں اوہناں دی حفاظت کرن والا تے خوب جانن والا ہاں۔

اساں یوسف علیہ السلام نوں اجیہے عجیب طریقے نال دھرتی دا مختار بنا دتا جو

اوہ جتھے چاہندے سن اُٹھ دے بہندے سن ۔ اسیں جنہوں چاہیئے اپنی مہربانی دا مرکز بنا ئیے تے اسیں نیکی کرن والیاں دا اجر ضائع نہیں جان دیندے ۔ تے آخرت دا اجر تے ثواب دنیا دے اجر نالوں چنگا اے ، اوہناں لوکاں لئی جیہڑے ایمان لیائے تے پرہیز گاری اختیار کیتی ۔

کنعان وچ کال پے گیا تے حضرت یوسف علیہ السلام دے بھرا مصر وچ آکے یوسف علیہ السلام کول پہنچے ۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے اوہناں نوں پچھان لیا ۔ پر اوہ لوک یوسف علیہ السلام نوں سیان نہ سکے ۔ جدوں آٹا دانہ لدھ کے گھر نوں ٹرن لگے تے حضرت یوسف علیہ السلام نے آکھیا اپنے متر ئے بھرا نوں وی نال لیونا ۔ تہانوں نظر نہیں اوندا میں پورا پورا تولناں واں تے سب نوں وڈا مہمان نواز ہاں ۔ تے جے تسیں فیر آئے تے اوہنوں نال نہ لیاندا تے فیر میرے کول نہ تہاڈے لئی آٹا دانہ ہووے گا تے نہ تسیں ای اونا ۔ اوہناں آکھیا اسیں ضرور اوہنوں اوہدے پیو کولوں منگ لیاواں گے ۔ تے ایس کم نوں ضرور کراں گے ۔ یوسف علیہ السلام نے اپنے نوکراں نوں آکھیا ایہناں دے پیسے پونجی ایہناں دے مال اسباب وچ ای لکا دیو ۔ تاں جے گھر جاکے ایہنوں سیان لین ۔ تے اپنے گھر پہنچ کے فیر آجان ۔

فیر آکھن لگے ابا جی ! ساڈے لئی آٹا دانہ بند کر دتا گیا اے ۔ تسیں ساڈے نال ساڈے بھرا بنیامین نوں گھلو تاں جے اسیں آٹا دانہ لیا سکئے ۔ اسیں اوہدی پوری پوری حفاظت کراں گے ۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے آکھیا ! بس میاں رہن دیو ۔ میں ایہدے بارے وی تہاڈے تے اُوناں کُو ای اعتبار کرناواں جنہاں ایہدے توں پہلاں ایہدے بھرا یوسفؑ بارے کیتا اے ۔ پس اللہ تعالیٰ سب توں وڈا محافظ اے تے اوہوای سب مہرباناں توں وڈا مہربان اے ۔ تے فیر جدوں اوہناں اپنا مال اسباب کھولیا تے اوہناں نوں اوہدے وچوں اپنی چیز وست وی مل گئی جیہڑی اوہناں نوں واپس کر دتی گئی سی ۔ ویکھ کے آکھن لگے ابا جی ! ہور سانوں کیہ چاہی دا اے ۔ ساڈی مال پونجی وی سانوں ایں واپس مل گئی اے ۔ ہن اسیں اپنے گھر والیاں واسطے ہور آٹا دانہ لے آواں گے ۔ تے اپنے بھرا دی حفاظت کراں گے تے اک اُوٹھ بھر کے ہور دانے لے آواں گے ۔ ایہہ تے بالکل ای تھوڑے جیہے دانے نیں ۔

یعقوب علیہ السّلام نے فرمایا! مَیں اودوں تک بنیامین نوں تہاڈے ناں بالکل نہیں گھلنا جدوں تک تسیں میرے نال قسم کھا کے پکّا وعدہ نہ کر دو کہ تُسیں ایہنوں گھر واپس لے آؤ گے۔ پر جے رَبّ نے ماری دے گھیرے جاؤ تے مجبُوری اے۔ اوہناں ساریاں نے قسم کھا دی تے پیو نوں قول دِتّا تے آکھیا ایہہ جو کجھ اسیں کہہ رہے آں اللہ توکّل کہہ رہے ہاں۔ ٹُردیاں ہویاں یعقوب علیہ السّلام نے پُتّراں نوں آکھیا میرے بچّیو! سارے جنے اکو ای بُوہے وچّوں نہ لنگھنا۔ وکھو وکھ دروازے تھانیں اندر جاناں۔ مَیں خدا دے حُکم نوں تہاڈے توں ٹال نہیں سکدا۔ حُکم تے بس اللہ دا ای اے۔ مَیں اللہ تے توکّل کرناں تے سَب توکّل کرن والے اوہدے تے ای بھروسہ کردے نیں۔ فیر جدوں اپنے پیو دے حکم مُطابق اوہ شہر دے اندر داخل ہوئے تے پیو دی خواہش پوری ہو گئی۔ باقی ایہناں دے والد ایس تدبیر نال خدا دا حُکم نہیں سَن ٹالنا چاہندے۔ پر اوہناں دے دل وچ اک خواہش ضرور پیدا ہوئی سی۔ اوہ بڑے وڈے عالم سَن۔ ایس سبّبوں کہ اساں اوہناں نوں علم عطا کیتا سی پر اکثر لوک اوس عِلم نوں نہیں جاندے۔ جدوں ایہہ لوک (یوسف علیہ السّلام دے بھرا) یوسف علیہ السّلام کول پہنچے تے اوہناں اپنے بھرا نوں اپنے نال مِلا لیا تے آکھیا مَیں تیرا بھرا یوسف ہاں۔ ایہہ لوک جیہڑیاں بدسلوکیاں کردے رہئے نیں اوہناں دا رنج نہ کریں۔ فیر جدوں یوسف علیہ السّلام نے اوہناں دا سامان تیار کر دِتّا تے پانی پین والا بھانڈا اپنے بھرا دے اسباب وچ رکھ دِتّا۔ فیر اک بُلان والے نے آواز دِتّی :-

اے قافلے والیو! تسیں ضرور کوئی چور او۔ اوہ تلاش کرن والیاں وَل دھیان کر کے آکھن لگے تہاڈی کیہ شے گواچی اے۔ اوہ آکھن لگے سانوں بادشاہ دا پیالہ نہیں پیا مِلدا جو شخص اوہ لبھ کے حاضر کر دے گا اوہنوں اک اُوٹھ دانیاں دا ہور ملے گا تے مَیں اوہ دانے دوان دا ذمہ دار ہاں۔ اوہ آکھن لگے، رَب دی سَونہہ! تہانوں پتہ اے اسیں ملک وچ گڑبڑ پیدا کرن لئی نہیں آئے۔ تے نہ ای اسیں چور آں۔ لبھن والیاں نے آکھیا جے تسیں جھُوٹھے نِکلے تے تہاڈی کیہ سزا ؟

یوسف علیہ السّلام دے بھراواں آکھیا، جیہدے کولوں ایہہ پیالہ نِکلے اوہنوں ای سزا دے دیو۔ اسیں لوک ایس طرحاں ظالماں نوں سزا دینے ہاں۔ فیر یوسف علیہ السّلام

نے اپنے بھرا دے مال اسباب والے تھیلے نوں پھرولن دی بجائے دوجیاں بھراواں دے تھیلیاں نوں پھرولنا شروع کیتا تے اخیر اوس پیالے نوں اپنے بھرا دے تھیلے وچوں کڈھ لیا۔ ایہہ اساں یوسف علیہ السّلام کولوں ایہہ تدبیر کروائی۔ یوسفؑ اپنے بھرا نوں اوس بادشاہ دے قانون دے مطابق اوہناں کولوں نہیں سی لے سکدے پر رب نوں اینویں ای منظور سی۔ اسیں جنہوں چاہنے ہاں علم وچہ خاص درجے عطا کرنے ہاں۔ تے ساریاں علماں والیاں توں اک وڈا علم والا ہے۔ بھرا آکھن لگے جناب! جے ایہنے چوری کیتی اے تے حیرانی دی کوئی گل نہیں۔ کیوں جو ایہدا اک بھرا وی سی اوہ وی ایسے طرحاں چوری کر چکا اے۔ سو یوسف علیہ السّلام نے اوس گل نوں جیہڑی اگے اوندی اے اپنے دل وچہ ای رکھیا تے زبان تے نہ آندا تے دل وچہ آکھیا کہ چوری کرن وچہ تسیں تے سب توں ودھ بُرے او تے جو وی تسیں کہہ رہے او اللہ تعالیٰ اوہدی سچائی نوں چنگی طرحاں جاندا اے۔ فیر آکھن لگے۔ اے عزیز مصر! ایس چور (بنیامین) دا اک بہت بڈھا پیو اے۔ تسیں ایسا کرو ایہدی جگہ ساڈے وچوں کسے نوں غلام بنا لو۔ کیوں جو تسیں بھلے تے نیک طبیعت معلوم ہندے او۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے فرمایا:۔

ایسی بے انصافی تے ظلم توں خدا بچائے کہ جس کولوں اساں اپنی چیز لبھی اے اوہدے توں اڈ کسے دوجے آدمی نوں پھڑ لیا جائے۔ جے اسیں ایہہ کرئیے تے اسیں تے ظالم سمجھے جاواں گے۔

فیر جدوں اوہناں نوں یوسف علیہ السّلام کولوں بالکل کوئی امید نہ رہی کہ اوہ بنیامین نوں واپس کر دین گے تے اوہ اک جگہ وکھریاں ہو کے صلاح مشورے کرن لگ گئے۔ وڈا بھرا آکھن لگا تہانوں پتہ نہیں تہاڈا پیو تہانوں خدا دی قسم کھوا کے تہاڈے کولوں پکا قول لے چکا اے۔ تے ایہدے توں پہلاں تسیں یوسف علیہ السّلام دے بارے وچہ وی ڈھل مٹھ ورت چکے او۔ ہن میں تے ایس دھرتی توں ہلدا نہیں جے۔ جد تک پیو مینوں اپنے کول آون دی اجازت نہ دیوے یا فیر اللہ تعالیٰ ایس مشکل نوں حل کر دیوے تے اوہ ای سب توں زیادہ معاملہ ٹھیک کرن والا اے۔

تسیں پیو کول جاؤ تے جا کے آکھو اباجی! تہاڈے پُتر بنیامین نے چوری کیتی اے

تے اوہ پھڑ یا گیا اے۔ اسیں تے اوہو ای گل دسنے آں جیہڑی اُساں اکھیں ویکھی اے۔ تے سانوں غیب دیاں گلاں دا تے پتہ ای نہیں۔ اوس نپڑ دے وسنیکاں نوں پچھ لو جتھے اسیں ساں۔ تے اوہناں کاروانیاں کولوں پچھ لو جنہاں نال رل کے اسیں اوس تھاں تے آئے ساں۔ تے ایس معاملے وچہ اسیں بالکل سچے ہے۔ حضرت یعقوب ع نے آکھیا تساں ہن وی اپنے دلوں ایہہ گل گھڑ لئی اے۔ مَیں ہن صبر ای کراں گا تے ہُن شکائت داناں وی نہ ہووے گا۔ ہو سکدا اے اللہ اوہناں ساریاں نوں میرے کول گھل دے کیوں جو اوہ چنگی طرحاں جانن والا تے حکمت والا اے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے اوہناں توں منہ پھیر لیا تے ہائے یوسف، ہائے یوسف، آکھن لگ پئے۔ روندیاں روندیاں اوہناں دیاں اکھاں چٹیاں ہو گئیاں تے اوہ غم نال اندرای اندر گھٹ رہے سن۔ پتر آکھن لگے تسیں ہن ہمیشہ ای یوسف نوں یاد کردے رہو گے تے کدی جان کندن (کندل) تے پہنچ جاؤ گے یا مرای جاؤ گے۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے آکھیا مَیں تے اپنے دُکھ درد دی صرف اپنے رب کول ای شکائت کرناں۔ تے اللہ تعالیٰ اوہناں گلاں نوں خوب جاندا اے۔ جیہڑیاں تسیں نہیں جاندے۔

میرے پُترو! جاؤ یوسف تے اوہدے بھرا نوں تلاش کرو۔ تے رب دی رحمت توں ناامید نہ ہوؤو۔ بے شک اللہ دی رحمت توں اوہو لوک ای ناامید ہُندے نیں جیہڑے منکر ہون۔

فیر اوہ یوسف علیہ السّلام دے سامنے گئے۔ سب نے آکھیا اے بادشاہ! سانوں تے اساڈے ٹبر نوں مال جان دا گھاٹا پے گیا اے تے اسیں تہاڈے کول کجھ نکمیاں چیزاں لے کے آئے ہاں۔ تسیں سانوں ایہناں دے بدلے پورا پورا آٹا دانہ دیو۔ سانوں صدقہ ای دتّا جائے۔ اللہ تعالیٰ صدقہ دین والیاں نوں اجر دیندا اے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا تہانوں اوس چیز دا پتہ اے جیہڑی تساں یوسف تے اوہدے بھرا نال کیتی سی تے تسیں انجان سو۔ اوہناں آکھیا کدھرے توں ای تے یوسف نہیں؟

یوسف علیہ السّلام نے آکھیا میں یوسف ہاں تے ایہہ میرا بھرا اے۔ خدا نے ساڈے تے احسان کیتا اے۔ اللہ تعالیٰ تقویٰ اختیار کرن والیاں تے صبر کرن والیاں نے

احسان کردا اے۔ اللہ احسان کرن والیاں دے اُجر نوں ضائع نہیں کردا۔ سب بھراواں نے جواب دتا، اللہ دی سَوہنھ! اللہ نے تہانوں ساڈے تے فضیلت دتی اے تے ساڈے توں ضرور خطا ہوئی اے۔ یُوسف علیہ السّلام نے آکھیا:۔

"اَج تہاڈے تے کوئی ملامت نہیں"

خدا تہانوں بخشے، اوہ تے ساریاں رحم کرن والیاں توں وڈا رحم کرن والا اے۔ میرا ایہہ کُرتا لے جاؤ تے ایہنوں میرے پیو دے چہرے تے پا دیو اوہ سُوجاکھے ہو جان گے۔ تے تُسیں اپنے اپنے ٹبراں نال میرے کول آجاؤ۔ جدوں قافلے نے مصر چھڈیا تدوں یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا، مینوں یُوسف علیہ السَّلام دی خوشبو آوندی اے پئی۔ بھانویں تُسیں آکھو ایہہ بہکیاں بہکیاں گلاں کردا اے۔ اوہناں آکھیا رَب دی سَوہنھ توں ایسے تے اپنی اوسے ای پرانی غلطی وچ ایں۔

جدوں بشیر[1] آیا تے اوہنے کُرتہ حضرت یعقوب علیہ السَّلام دے چہرے تے پا دتا۔ تے اوہ پہلاں وانگوں سُوجاکھے ہو گئے۔

حضرت یعقوب علیہ السَّلام نے آکھیا:۔

"میں نہیں ساں آکھدا مینوں اللہ تعالیٰ کولوں اوہ علم حاصل اے جو تہانوں نہیں"

سَب نے مِل کے آکھیا! ابّا جی! ساڈے گناہواں دی معافی واسطے خدا نوں آکھو۔ اُسیں تے وَڈے ایہہ گناہ کردے رہے ہاں۔

یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا "میں اپنے رب نوں تہاڈی معافی لئی درخواست کراں گا۔ میرا رَب بہت معاف کرنیوالا اے تے کمال رحم کرن والا اے"

جدوں ایہہ سارے دے سارے یوسف علیہ السّلام کول پہنچے تے یوسف علیہ السّلام نے اپنے ماں پیو نوں اپنے کول بہایا تے آکھیا کہ مصر وچہ داخل ہو جاؤ، تہانوں اللہ چاہیا تے ہر طرح دا امن ملے گا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے ماں پیو نوں تخت تے بہایا تے اوہ سب (بھرا) سجدے وچہ ڈگ پئے۔

یوسف علیہ السّلام نے آکھیا ابّا جی! ایہہ میرے اوہ خواب دی تعبیر اے جیہڑا

---

[1] ابنِ جریرؓ نے کجھ روایتاں توں ثابت کیتا اے کہ بشیر یہوداہ بن یعقوبؑ سی۔

کدی مینوں آیا سی۔ میرے رب نے اوہنوں سچا کر وکھایا اے۔ اللہ تعالیٰ نے میرے تے احسان فرمایا اے۔ جدوں اوہنے مینوں جیل وچوں باہر کڈھیا، ایہہ وی میرے تے احسان فرمایا کہ تہانوں جنگلاں تے صحراواں وچوں ایتھے لے آندا اے۔ ایہدے توں پہلاں شیطان نے میرے تے میرے بھراواں وچ رنجش پیدا کر دتی سی۔ بناں شک میرا رب اوہناں کماں دا جانن والا اے جو اوہ کرنا چاہندا اے۔ اوہ تے علیم وی اے تے حکیم وی اے۔

اے رب! توں مینوں بادشاہی دتی تے توں مینوں خواباں دی تعبیر دا علم دتا۔ توں زمین تے آسمان نوں وجود بخشن والا ایں۔ توں دُنیا تے آخرت وچ میرا کارساز ایں۔ اسلام تے میرا خاتمہ کریں تے مینوں نیکاں دے نال ملائیں۔

اے محبوب صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم! ایہہ اوہ چھپیاں ہویاں گلاں نیں جنہاں نوں اساں وحی راہیں تینوں دسیا اے۔ تے توں اوس ویلے (یوسف علیہ السلام دے بھراواں کول موجود نہیں سیں۔ جدوں اوہناں اپنی گل تے اتفاق کر لیا تے اوہ ہولی ہولی اپنے سر بندھ کر دے سن۔ تے بہت سارے لوک نیں جو ایمان نہیں لیوندے۔ حالاں تہانوں اوہناں دے مومن ہون دی بڑی خواہش اے۔ نالے یار! توں تے اوہناں توں کوئی بدلہ وی نہیں چاہندا۔ ایہہ قرآن تے دنیا والیاں لئی ذکر اے، ہور بہت ساریاں نشانیاں نیں جو زمین تے آسمان وچ ملدیاں نیں۔ ایہہ لوک اوہناں نشانیاں توں گذر دے نیں پر فیر وی اوہناں توں مونھ پھیر لیندے نیں۔ اوہناں وچوں اکثر لوک ایسے وی نیں جیہڑے اللہ تے اعتقاد رکھدیاں ہویاں وی شرک کر دے نیں۔ کیہ اوہ لوک اللہ دے عذاب توں جو سب چیزاں تے غالب اے نہیں ڈردے یاں اوہناں نوں ڈر نہیں رہیا کہ قیامت اوہناں لئی اک وار آوے گی تے اوہناں نوں ایہدا خیال نہ ہووے گا۔

اے پیغمبر! صلی اللہ علیہ وسلم! ایہناں لوکاں نوں دس دیو کہ میرا طریقہ تے ایہو ای اے۔ میں سب نوں رب وَل بُلانا واں۔ میں تے ہور جو کوئی وی میری پیروی کردا اے، بصیرت تے آں۔ (راہِ ہدایت تے ہاں) تے خدا ہر چیز توں پاک اے۔ تے میں شرک کرن والیاں وچوں نہیں۔ تہاڈے توں پہلاں اساں پنڈ دے وسنیکاں

وچوں ای مرداں تے وحی بھیجی سی۔

ایہہ لوک ملک وچ پھر دے ٹر دے نیں کہ اوہ ویکھن ایہناں توں پہلیاں قوماں دا کیہ حال ہویا اے۔ آخرت دا گھر ڈرن والیاں لئی بہت چنگا اے۔ تے کیہ تسیں ایس گل نوں نہیں سمجھدے؟ تے جدوں پیغمبر منکر لوکاں توں مایوس ہو گئے تے سمجھن لگے کہ ایہہ لوک سانوں جھوٹھا ای سمجھدے نیں۔ تے اودوں سب مدد پیغمبراں لئی اوندی اے۔ اوس ویلے اوہنوں چھٹکارا ملدا اے جنہوں اسیں چاہنیں آں۔ تے ساڈا عذاب مجرم قوم توں ٹلدا نہیں۔

ایہناں دے حالات عقلمنداں لئی بڑی نصیحت نیں۔ ایہہ لوکاں دیاں بنایاں ہویاں گلاں نہیں۔ ایہہ گلاں اوہناں گلاں دی تصدیق کردیاں نیں جیہڑیاں پہلاں سن تے ہر شئے نوں کھول کے بیان کردیاں نیں۔ تے

ہدایت اے تے رحمت اے ایمان والی قوم واسطے۔

(قرآنِ کریم)

پنجواں حِصّہ

حضرت یوسُف علیہ السّلام دی کہانی بائبل دی زبانی

حضرت یعقوب (اسرائیل[1]) کنعان دے ملک وچہ رہندے سَن۔ جتھّے اوہناں دا باپ اک مسافر دی زندگی لبسر کر داسی۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام دے کئیاں بیویاں وچوں باراں پتّر سَن۔ لیاہ دے پُتّر ایہہ سَن:-

ا - رُوبن (حضرت یعقوب علیہ السّلام دا پلیٹھی دا پُتّر)

۲ - شمعُون ۳ - لاوی ۴ - یہوداہ ۵ - اشکار اتے ۶ - زبلون

راخیلؔ دے پُتّر:-

ا - یوسُف علیہ السّلام ۲ - بنانی (بنیامین)

بلہاہؔ (راخیل دی باندی سی) دے پُتّر:-

ا - دان ۲ - نفتالی -

زِلفہ (لیاہ دی باندی) دے پُتّر:-

ا - جدؔ ۲ - آشر

حضرت یوسف علیہ السّلام ستاراں ورہیاں دی عمر وچہ اپنے بھرانواں نال رَل کے بکریاں چراندے ہندے سَن۔ تے اپنے پیو نوں اپنے ایہناں بھرانواں دی ہر بُری گل دس دیندے سَن۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اپنے دُوجے پتّراں نالوں بہتا پیار کر دے سَن، کیوں جو اوہ حضرت یعقوب علیہ السّلام دی آخری عمر وچہ پیدا ہوئے سَن۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے حضرت یوسفؑ نوں اک رنگ برنگی قبا وی بنوا کے دتّی ہوئی سی۔ جدوں اوہدے بھرانواں ڈِٹھّا کہ اوہناں

---

[1] : حضرت یعقوبؑ دا لقب اسرائیل سی جہدے معنے اللہ دا بندہ میں۔ ایہہ عبرانی لفظ اے تے عربی لفظ "عبداللہ" دا ترجمہ اے۔

دا پیو یوسف علیہ السّلام نوں سب توں زیادہ پیار کردا اے تے اوہدے نال کڑ رکھن لگ پئے ۔ ایتھوں تیک کہ حضرت یوسف علیہ السّلام نال سدّھے مُونھ گل وی نہیں سُن کردے ۔

حضرت یوسُف علیہ السّلام نے اک خواب ویکھیا جیہڑا اوہناں اپنے بھرانواں نوں دس دِتا ۔ تے اوہ ایس پاروں اوہدے نال ہور وی بُغض رکھن لگ پئے ۔ حضرت یُوسف علیہ السّلام نے آکھیا ذرا میرا خواب تے سُنو ۔ اسیں کھیت وچ مگریاں[١] بنھ رہے ساں کہ میرا پُولا اُٹھیا تے سِدّھا کھلو گیا ۔ تے تہاڈے پولیاں نے میرے پُولے نوں آلیوں دوالیوں گھیر لیا تے اوہنوں متّھا ٹیکیا ۔ اوہدے بھرا سُن کے آکھن لگے کیہ بھئی توں سچ مچ ساڈے تے حکومت کریں گا ۔ تے اسیں تیرے ماتحت رہواں گے ۔ اوہناں ایس خواب نوں سُن کے حضرت یوسف علیہ السّلام نال پہلاں توں ودھ کے ساڑ رکھنا شروع کر دِتّا ۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں دوسرا خواب آیا ۔ اوہناں اوہ وی بھرانواں نوں دس چھڈّیا ۔ آکھن لگے گل سُنو ۔ مینوں اک ہور خواب آیا اے ۔ میں ویکھیا اے مینوں چن تے سورج تے یاراں ستارے سجدہ کر رہے نیں ۔ ایہہ خواب بھرانواں توں اڈ اپنے پیو نوں وی دسیا ۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے حضرت یُوسف علیہ السّلام نوں ڈانٹیا تے آکھیا ایہہ توں کسراں دا خواب ڈٹھا اے ۔ کیہ تیری ماں تے مَیں تے تیرے بھرا سچ مچ تیرے اگے سجدہ کرن گے ۔ ایہہ خواب سن کے بھرانواں نوں ساڑ پے گیا ۔ پیو نے ایہہ گل پلّے بنھ لئی ۔ بھرا بکریاں چران واسطے سکّم چلے گئے ۔ فیر حضرت یعقوب علیہ السّلام نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں آکھیا ۔ تیرے بھرا سکّم وچ بکریاں چرا رہے نیں ۔ آئیں تینوں وی اوتھے گھل دیاں ۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا میں اوتھے جان نوں تیار ہاں ۔ فیر حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا جا ، جا کے ویکھ تیرے بھرانواں دا تے بکریاں دا کیہ حال اے ، ویکھ کے مینوں دسّیں ۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اوتھے حبرون دی وادی تھانی گھلّیا تے اوہ سکّم پہنچ گئے ۔ اک شخص نے اوہناں نوں اجاڑ بیابان وچ بھوندیاں ویکھیا تے پُچھیا توں کتھوں آیا ایں

---

١ :۔ مگریاں دے معنے پُولے نیں ۔

تے کیہ لبھ رہیاں ایں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا میں اپنے بھراواں نوں لبھناں پیاں۔ ذرا مینوں دس دیو اوہ بکریاں کتھے چرا رہے نیں۔ اوہنے آکھیا اوہ تے ایتھوں چلے گئے نیں۔ میں اوہناں نوں آہندیاں سُنیا ایں کہ چلو ایتھوں "دوتین" نوں چلیئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام بھراواں نوں لبھدے لبھدے دوتین جا پہنچے۔ جس ویلے اوہناں حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اوندیاں ڈٹھا تے اوہناں دے کول پہنچن توں پہلاں ای اوہناں دے قتل دی صلاح پکا لئی۔ آکھن لگے اوہ ویکھو خواباں ویکھن والا اوندا جے پیا۔ آؤ اَج ایہنوں جانوں مار دیئے تے کسے ٹوئے وچ سُٹ دیئے۔ تے پیو نوں آکھ دیاں گے اوہنوں کوئی جنگلی جانور کھا گیا اے۔ فیر ویکھاں گے اوہدے خواباں دا کیہ نتیجہ نکلدا اے۔ رُوبن نے ایہہ سن کے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اوہناں دے ہتھوں خلاصی دوائی۔ رُوبن نے آکھیا ایہنوں مارو نہ ایہنوں جنگل دے کسے ڈونگھے ٹوئے وچ سٹ دیو۔ روبن اصل وچ ایہہ چاہندا سی کہ اوہ یوسف علیہ السّلام نوں اوہناں ظالماں دے ہتھوں بچا کے پیو کول صحیح سلامت پہنچا دے۔

جدوں حضرت یوسف علیہ السّلام بھراواں کول پہنچے تے اوہناں حضرت یوسف علیہ السّلام دے رنگ برنگے کُرتے نوں اتار لیا۔ تے ڈونگھے ٹوئے وچ سُٹ دِتّا۔ اوہ کھوہ سُکا سی۔ اوہدے وچ پانی ناں نوں نہیں سی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں سُٹ کے اوہ روٹی کھان بہہ گئے۔ کیہ ویہندے نیں کہ اسماعیلیاں دا اک قافلہ جلعاد توں لگا آ رہیا اے تے اوٹھاں تے گرم مصالحہ، بلسان دا تیل تے مُرّ لَد کے مصر ول جا رہے نیں۔ فیر یہوداہ نے آکھیا جے اسیں اپنے بھرا نوں مار دیئے تے اوہدا خون لکا لیئے تے سانوں کیہ فائدہ ہووے گا۔ آؤ اسیں ایہنوں اسماعیلیاں دے ہتھ ویچ دیئے۔ تاں جے اسیں اوہدے تے ہتھ نہ اُٹھا سکیئے۔ اوہ ساڈا آخر بھرا اے، خون اِے یہوداہ دی ایہہ گل بھراواں نے من لئی۔ فیر مدیانی سوداگر اودروں دی گذرے۔ اوہناں نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں کھوہ وچوں باہر کڈھیا تے اسماعیلیاں دے ہتھ ویہہ[۲] روپیاں بدلے ویچ دِتّا۔ اوہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں مصر لے گئے۔ جدوں رُوبن کھوہ تے مڑ کے آیا تے ویکھیا کہ یوسف علیہ السّلام کھوہ وچ نہیں۔ اوہنے اپنے

لیڑے پاڑ لئے۔ اپنے بھراواں کول جا کے آکھن لگا مُنڈا تے اوتھے کوئی نہیں جے۔
ہُن میں کیہہ کراں۔ فیر اوہناں نے یوسف علیہ السّلام دے کُرتے نوں لے کے اک بکری
ذبح کیتی تے اوہنوں خون وچہ تر کیتا۔ تے اوس رنگ برنگی قمیض نوں حضرت یعقوب
علیہ السّلام کول گھل دِتّا۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام کول قمیض لے کے جان والے
آکھن لگے ایہہ چیز سانوں جنگل وچہ پئی ملی اے۔ ایہنوں سیانوں کھاں ایہہ یوسف
علیہ السّلام دی اے یاں نہیں۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے قمیض پہچان لئی تے
آکھیا۔ ایہہ تے میرے پُتّر دی اے۔ کوئی بد جنگلی جانور اوہنوں کھا گیا اے۔ یوسف
علیہ السّلام نوں بناں شک ٹکڑے ٹکڑے کر دتّا گیا اے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے
اپنا کُرتہ پاڑ دتّا تے اپنے دوالے ٹاٹ بنھ لیا۔ تے بہت دناں تک غم کر دے رہے۔
سارے پُتّر دھیاں تسلّیاں دیندے رہے۔ پر اوہناں دا غم ودھدا گیا۔ حضرت یعقوب
علیہ السّلام آہندے رہے ہن میں تے اوہدے غم وچہ ای گُھل گُھل کے جان دے دیاں
گا۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام لگاتار روندے رہے۔ مدیانیاں نے حضرت یوسف
علیہ السّلام نوں فوطیفار (POTIPHAR –) دے ہتھ جو فرعون دا اک
حاکم تے جلوداراں دا سردار سی، ویچ دِتّا۔

حضرت یوسف علیہ السّلام دی اللہ تعالیٰ نے مدد فرمائی۔ اوہ اُچّے اقبال نوں
پہنچے تے اپنے مصری مالک دے گھر رہن سہن لگ پئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام
دے مالک نے ویکھیا کہ خداوند تعالیٰ یوسف علیہ السّلام دا حامی تے مددگار اے تے
یوسف علیہ السّلام جیہڑے کم نوں ہتھ لاندے نیں اوہدے وچہ ای برکت ہندی اے۔
ایس گل توں حضرت یوسف علیہ السّلام اوہنوں پسند آ گئے۔ تے اوہ اُلٹا حضرت
یوسف علیہ السّلام دی خدمت کرن لگ پیا۔ بلکہ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اپنے
گھر دا مختارِ عام بنا دِتّا۔ فیر کیہہ سی اوہدے گھر وچہ ہر طراں دی ریل پیل ہو گئی۔ گھر باہر
ہر تھاں برکتاں تے رحمتاں ہو گئیاں۔

حضرت یوسف علیہ السّلام رَج کے سوہنے سَن۔ ایہناں گلاں توں بعد حضرت
یوسف علیہ السّلام دے مالک دی بیوی نے حضرت یوسف علیہ السّلام تے ٹھرک
جمانا شروع کر دِتّا۔ اوہنے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اپنے نال سَون واسطے

آکھیا۔ پر اوہناں انکار کر دِتا۔ تے آکھیا ویکھ میرے مالک نوں خبر وی نہیں کہ گھر وِچ میرے کول کیہہ کیہہ اے۔ اوہنے اپنا سب کجھ میرے سپرد کیتا ہویا اے۔ ایس گھر وِچ میرے نالوں وڈا کوئی نہیں تے ایس گھر دی تیرے سوا ہر چیز میرے لئی اے۔ توں اوہدی بیوی ایں تے میں ایڈی وڈی بدی کر کے کویں اپنے رب دا گنہگار بناں اوہ بھوں چوں کے حضرت یوسف علیہ السلام نال ایسے گلے پئی رہی۔ پر حضرت یوسف علیہ السلام نے اوہدی اک نہ منی۔ اک دن انج ہوئی کہ حضرت یوسف علیہ السلام اپنا کوئی کم کرن لئی اندر گئے تے گھر وِچ کوئی بندہ بشر نہیں سی۔ اوس عورت نے اوہناں دا کرتہ پھڑ لیا تے آکھن لگی میرے نال سوں۔ حضرت یوسف علیہ السلام ویکھ کے اوتھوں نسے تے باہر آ گئے۔ جدوں اوس عورت نے ویکھیا کہ یوسف علیہ السلام اپنا پاٹا ہویا کرتہ اوہدے ہتھ وِچ چھڈ کے نس گئے نیں تے اوہنے اپنے گھر دیاں بندیاں نوں سد کے آکھیا ویکھو فوطیفار نے اک عبری نوں ایہدے نال مخول کرن لئی لے آندا اے۔ ایہہ میرے نال سون واسطے اندر آ وڑیا تے میں اُچی اُچی رولا پانا شروع کر دِتا۔ جدوں اوہنے ویکھیا کہ میں اُچی اُچی رولا پا رہی آں تے اپنا کرتہ میرے ہتھ وِچ چھڈ کے باہر نس گیا اے۔ اوس عورت نے اوہ کرتا اپنے گھر والے دے گھر اون تک اپنے کول ای رکھ چھڈیا۔ فیر اوہنے اپنے گھر والے نال ایہہ گلاں کیتیاں کہ ایہہ عبری غلام جیہڑا توں لیانداں اے، اندر آیا تاں جے میرے نال مخول کرے۔ تے جدوں میں زور زور نال رولا پایا تے اوہ اپنا کرتہ میرے ہتھاں وِچ چھڈ کے باہر نس گیا۔ جدوں یوسف علیہ السلام دے مالک نے اپنی بیوی دیاں گلاں سنیاں تے اوہنوں غصہ چڑھ گیا۔ اوہنے یوسف علیہ السلام نوں اوس بندی خانے گھل دِتا جتھے بادشاہ دے ہور وی قیدی سن۔ حضرت یوسف علیہ السلام قید وِچ رہے پر اللہ اوہناں دے نال سی۔ اوہنے حضرت یوسف علیہ السلام تے رحم کیتا تے حضرت یوسف علیہ السلام قید خانے دے داروغے دی نظراں وِچ خاصے معزز ہو گئے۔ داروغے نے جیل تے قیدیاں دا سارا سلسلہ حضرت یوسف علیہ السلام دے ہتھ وِچ دے دِتا۔ قیدی جو کجھ وی کردے سن حضرت یوسف علیہ السلام دے اشاریاں تے کردے سن۔ جیل دا داروغہ چنگی طرحاں مطمئن سی کیوں جو حضرت یوسف علیہ السلام تے انتظام نوں

چنگی طرح سنبھال لیا ہو یا سی۔

ایس واقعہ توں بعد مصر دے بادشاہ دا سقّہ تے نانبائی کسے گلوں مجرم گردانے گئے تے اوہناں نوں جیل وچ گھل دِتّا گیا۔ فرعون، اپنے دو حاکماں نال سخت ناراض ہو گیا۔ ایہناں دے ذمے باورچی خانے دی سرداری تے پانی پیان دا انتظام سی۔ بادشاہ تے اوہناں نوں حضرت یوسف علیہ السّلام دے نال ای قید کر دِتّا۔ جیلوداراں دے سردار نے اوہناں دوہاں نوں حضرت یوسف علیہ السّلام دے حوالے کیتا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام اوہناں دی خدمت کرن لگ پئے۔ اوہ اک عرصے تک نظر بند رہے۔ اک رات ایہناں دوہاں نوں خواب آیا۔ اوہ بڑے ملول ہوئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام اندر آئے تے ویکھیا کہ اوہ بڑے اداس بیٹھے ہوئے نیں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہناں کولوں پچھیا تسیں کیوں اداس بیٹھے او۔ اوہناں آکھیا اساں اک خواب ڈٹھا اے جہدی تعبیر دسّن والا کوئی نہیں۔ حضرت یوسفؑ نے آکھیا کیہ پر تعبیر دی قدرت خدا نوں نہیں؟ مینوں دس اوہ خواب۔ فیر سقّے نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اپنا خواب دسیا۔ اوہنے آکھیا میں ویکھیا اے کہ انگور دی ویل میرے سر اُتّے وے تے اوس ویل وچ تن شاخاں نیں تے ایسراں نظر اوندا اے جویں اوہناں وچ کلیاں پھُٹ پیاں نیں تے پھُل نکل آئے نیں۔ تے اوہدے ساریاں گچھیاں وچ پکّے پکّے انگور لگ گئے نیں۔ تے فرعون دا پیالہ میرے ہتھ وچ اے۔ میں اوہناں انگوراں نوں فرعون دے پیالے وچ نچوڑیا اے تے اوہ پیالہ میں فرعون دے ہتھ وچ دے دِتّا اے۔

حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا ایہدی تعبیر ایہہ وے کہ اوہ تن شاخاں تن دِن نیں۔ سو ہُن توں تِنّاں دِناں دے اندر اندر فرعون تینوں عزت دے گا تے تینوں فیر تیرے عہدے تے بحال کر دیگا۔ تے توں اوسے ای فرعون نوں پیالہ پھڑائیں کریں گا۔ پر جدوں خدا تیری سن لے تے مینوں یاد رکھّیں۔ میرے نال مہربانی نال پیش آویں۔ تے فرعون کول میرا ذکر کریں۔ تے مینوں ایتھوں خلاصی دوآئیں۔ مینوں عبرانیاں دے ملک وچوں چرا کے لے آئے نیں۔ تے ایتھے وی میں ایسا کوئی کم نہیں کیتا جہدے بدلے مینوں قید وچ رکھّیا جائے۔ جدوں باورچی خانے دے

سردار نے ویکھیا کہ خواب دی تعبیر چنگی نکلی اے تے یوسف علیہ السّلام نوں آکھیا
مینوں وی خواب آیا اے کہ میرے سر تے چِٹّی سفید روٹیاں دیاں تِن ٹوکریاں نیں۔
اُتلی ٹوکری وِچ فرعون واسطے پکّا ہویا کھانا اے تے پرندے میری سر والی ٹوکری
وِچوں چوہنگے بھر رہے نیں۔ حضرت یوسفؑ نے آکھیا ایہدی تعبیر اہ وے کہ اوہ تِن ٹوکریاں تِن دن نیں۔
ہُن توں تِناں دِناں دے اندر اندر فرعون تیرا سر تیرے تَن توں جُدا کرا دے گا
تے تینوں اک درخت نال لمکا دے گا۔ جہنوں تے پرندے تیرا گوشت نوچ نوچ کے
کھا جان گے۔ تیسرے دن فرعون دی سالگرہ سی۔ اوہنے دوہاں جنیاں نوں بُلایا تے
اک تے مہربانی کیتی تے اوہنوں بحال کر دِتّا تے دوجے نوں پھانسی لوا دِتّا۔ جس طراں
حضرت یوسف علیہ السّلام نے دسیا سی۔

سقّہ رہا ہو کے چلا گیا پر یوسف علیہ السّلام نوں اوہنے یاد نہ رکھیا۔ حضرت یوسف
علیہ السّلام اوہدی یادوں وِسر گئے۔ دو ورہیاں بعد فرعون مصر نے خواب وِچ ڈِٹھا
کہ اوہ دریا دے کنڈے تے کھلوتا ہویا اے تے اوس دریا وِچوں ست خوبصورت
تے سوہنیاں پلیاں ہویاں گانواں نِکل کے گھاہ چرن لگ پیاں نیں۔ ایہناں توں
بعد ست بدموہنیاں تے سُکیّاں سڑیاں گانواں دریا وِچوں نِکلیاں نیں تے دوجیاں
گانواں دے برابر دریا دے کنڈے جا کھلوتیاں ہیں۔ تے ایہہ ستّے ای موٹیاں
گانواں نوں کھا گئیاں نیں۔ فرعون ایہہ خواب ویکھ کے جاگ اُٹھیا تے جھٹ کو بعد
فیر سوں گیا۔ اوہنوں اک ہور خواب آیا۔ اوہنے ویکھیا کہ اک ڈنڈل وِچوں دانیاں
دے ست موٹے موٹے سِٹّے نِکل آئے نیں۔ اوہناں نوں بعد ست ہور پتلیاں
تے ہوا دیاں ماریاں ہویاں سِٹیّاں نِکلیاں نیں۔ ایہہ پتلیاں سِٹّیاں پہلیاں
سِٹیاں نوں کھا گئیاں تے فرعون دی نیندر اُگھڑ گئی۔ اوہنوں پتہ لگا جو ایہہ خواب
سی۔ سویرے اُٹھیا تے اوہدا دِل گھبران لگ پیا۔ اوہنے مصر دے تمام جادوگراں نے
سیانیاں نوں سدوا گھلّیا تے اپنا خواب سُنایا۔ پر اوہناں وِچوں کوئی وی فرعون
نوں صحیح تعبیر نہ دس سکیا۔ اوس وقت اوس سقّے سردار نے فرعون نوں آکھیا کہ میریاں
خطاواں اَج مینوں یاد آئیاں ہیں۔ جدوں فرعون اپنے چاکراں نال ناراض سی تے
اوہنے مینوں تے خانسامے نوں جلوداراں دے سردار دے گھر وِچ نظر بند کر دِتّا سی۔

مینوں تے اوہنوں خواباں آیاں سن۔ ایہہ خواباں اساں اپنے اپنے ذہن دے مطابق ویکھیاں سن۔ اوتھے اک عبری نوجوان سی جیہڑا حلوداراں دے سردار دا نوکر سی۔ اساں اوہنوں اپنا خواب سُنایا تے اوہنے سانوں تعبیر دسی۔ ساڈے وچوں ہر اک دے خواب مُطابق اوہنے سانوں تعبیراں دسیاں، جو جویں اوہنے دسیا سی اونویں ایں ہویا۔ کیوں جو مینوں تے اوہنے اپنے عہدے تے بحال کیتا سی تے اوہنوں پھانسی دے دتی سی۔ ایہہ گل سن کے فرعون نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں مُلوا بھیجیا۔ اوہناں نے چھیتی چھیتی یوسف علیہ السّلام نوں قیدوں باہر کڈھیا۔ حجامت بنوائی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام کپڑے بدل کے فرعون دے سامنے آ گئے۔ فرعون نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں پُچھیا میں خواب ویکھیا اے جہدی تعبیر کوئی نہیں کر سکدا۔ تے مینوں پتہ لگا اے توں تعبیروں کر سکناں ایں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے فرمایا:-

میں کجھ نہیں جاندا۔ خدا ای فرعون نوں تسلّی بخش جواب دے گا۔ فیر فرعون نے یوسف علیہ السّلام نوں دسیا کہ میں دریا دے کنڈھے تے کھلوتا ہویا ساں تے اوس دریا وچوں ست موٹیاں تے خوبصورت گانواں نکل کے گھاہ چرن لگ پیاں۔ اوہناں توں بعد ہور ست بدشکل تے سُکیاں سڑیاں گانواں نکلیاں۔ ایہہ گانواں اینیاں بُریاں تے بھیڑی شکل والیاں سن کہ ایسیاں گانواں میں سارے ملک مصر وچ نہیں ویکھیاں۔ اوہ پتلیاں تے بدشکل گانواں اوہناں پہلیاں موٹیاں تازیاں گانواں نوں کھا گئیاں۔ کھان توں بعد ایہہ پتہ نہیں سی لگدا کہ ایہناں گانواں نے اوہناں گانواں نوں کھادا وی اے کہ نہیں۔ کیوں جو اوہ پہلاں طراں ایں بدشکل رہیاں۔ فیر میں جاگ پیا۔ بعد وچ فیر اک خواب ویکھیا کہ اک ڈنڈل وچوں ست خوب بھرے ہوئے تے چنگے سِٹّے نکل آئے نیں۔ اوہناں توں پچھوں ست سُکے سڑے تے چرٹھدے وی ہوا دے مارے ست سِٹّے نکلے جنہاں دانیاں نال بھریاں ہویاں سِٹّیاں نوں کھا لیا۔ میں ایہہ خواب سارے جادوگراں نوں دس کے تعبیر پچھی پر کسے نے وی تعبیر نہ دسی۔ ایہہ سُن کے حضرت یوسف علیہ السّلام نے آکھیا کہ فرعون دا خواب اکّو ای اے۔ اللہ جو کرن والا اے اوہنے اوہ فرعون تے ظاہر کر دتا اے۔ اوہ ست چنگیاں گانواں تے ست بھرے ہوئے سِٹّے، ست ست سال نیں۔ خواب اکّو ای اے۔

اوہ ست بدشکل تے ماڑیاں گانواں تے ست سڑے سُکے سِٹے وی ست ست سال نیں۔ پر ایہہ سال کال دے سال نیں۔ ایہہ اوہوا ای گل اے جیہڑی میں آکھ چکاں کہ خدا جو کرن والا اے اوہ اوہنے فرعون تے ظاہر کر دتّا اے۔ ویکھ! سارے ملک مصر وچہ ست سال اناج خوب اُگے گا۔ ایہدے بعد ست ورہے کال دے اوُن گے تے سارے مصر وچہ لوک ایس پیداوار نوں بھل جان گے تے ایہہ کال ملک نوں تباہ کر دے گا۔ لوکاں نوں ایہہ گل ای بھُل جائے گی کہ کدی ملک وچہ سستا سماں وی ہُندا اسی۔ وجہ ایہہ وے کہ اوہ کال بڑا سخت کال ہووے گا۔ فرعون نوں ایس خواب دے دو واری اوُن دی ایہہ وُجہ سی کہ ایہہ گل خدا دی طرفوں مقرر ہو چکی سی تے خدا اوہنوں چھیتی پوری کرن والا سی۔ ایس واسطے فرعون نوں چاہی دا اے کہ اک عقلمند تے دانے بندے نوں لبھ کے ملک تے مختار کر دے۔ اوہ بندہ ناظر مقرر کرے جیہڑا ستے سُکھیں مصر دی ساری پیداوار وچوں (خمس) پنجواں حصہ لے۔ تے چنگیاں چنگیاں کھان پین دیاں چیزاں جمع کرے۔ شہر و شہر اناج اکٹھا کر کے اوہدی حفاظت کرے ایہہ اناج کال دے دناں لئی کافی ہووے گا۔ ایہہ گل فرعون تے اوہدے چاکراں نوں پسند آئی۔ فرعون نے اوہناں نوں آکھیا کیا سانوں اجیہا آدمی جیہدے وچہ خدا دی رُوح نظر اوندی اے مل سکدا اے؟ فرعون نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں آکھیا تیرے نالوں داناتے سیانا بندہ ہور کوئی نہیں ہو سکدا۔ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے تینوں سب کجھ سمجھا دتّا اے۔ توں میرے گھر دا مختار ایں۔ تے میری ساری رعایا تیرے حکم تے چلّے گی۔ میں صرف تخت دا مالک ہون دی وجہ نال تیرے توں وڈا ہوواں گا۔ فیر فرعون نے آکھیا میں تینوں سارے ملک دا حاکم بناناں۔ فرعون نے اپنی اُنگلی وچوں اک مُندری لاہ کے حضرت یوسف علیہ السّلام دے ہتھ پا دتّی۔ یوسف علیہ السّلام نوں مہین باریک اعلیٰ قسم دے کپڑے پوا کے گل وچہ سونے دی ہسّی پا دتّی۔ تے سارے ملک وچہ مُنادی کرا دتّی کہ میں یوسف علیہ السّلام مصر دا حاکم بنا دتّا اے۔ فیر آکھیا:- یوسفؑ! تیری حکم عدولی کوئی بندہ نہیں کر سکدا۔ فرعون نے حضرت یوسف علیہ السّلام دا ناں صفنات فعنیح رکھ دتّا تے اوُن دے پادری فوطیفرع دی دھی آسینا تھ نال یوسف علیہ السّلام نوں ویاہ دتّا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام مصر تے حکومت کرن لگ پئے۔

حضرت یوسف علیہ السّلام دی عمر ۳۰ ورھے ہوئی تے اوہ فرعون کول گئے تے اوہنوں رُخصت لے کے سارے ملک دا دورہ کیتا۔ ملک وچ ہر پاسے فصلاں ای فصلاں سَن۔ حضرت یوسف علیہ السّلام سَت ورھے کنک سرکاری گداماں وچ جمع کر دے رہے ایتھوں تک کہ بے حساب دانے اکٹھے ہو گئے۔ کال پین توں پہلاں فوطیفرع دی دھی آسناتھ وچّوں دو پُتّر پیدا ہوئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہناں دے وارو واری منسّی تے افرائیم ناں رکھّے۔ سَت سال سستے سَمیں دے گذر گئے تے کال دے سال شروع ہو گئے۔ آلے دوالے دے سارے مُلکاں وچ کال سی پر مصر نوں سَتّے رکھاں سَن۔ جدوں مصر وچ دی لوک بُھکھ نال مَرن لگ پئے تے اوہ فرعون کول آئے۔ فرعون نے اوہناں نوں حضرت یوسف علیہ السّلام کول گھلّیا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اناج دے گودام کُھلوا کے دانے مصریاں کول ویچنے شروع کر دِتّے۔ ملک وچ سخت کال پے گیا۔ دوجیاں مُلکاں دے لوک وی مصر وچ اون لگ پئے۔

حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں پتہ لگا تے اپنے پُتّراں نوں آکھیا میں سُنیاں ایں کہ مصر وچ دانے مِلدے نیں تُسیں وی اوتھے جاؤ۔ تے دانے مل لے آؤ۔ تاں جے ساڈی وی جان بچ جائے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دے دَس بھرا اناج لین لئی مصر آئے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے بنیامین نوں اوہناں نال نہ گھلّیا کیوں جو حضرت یوسف علیہ السّلام وانگوں اوہناں نوں بنیامین دی جان دا وی خطرہ سی۔

جیہڑے لوک دانے لین واسطے مصر آئے اوہناں دے نال حضرت یعقوب علیہ السّلام دے پُتّر وی مصر آئے۔ ایس ویلے کِنعان وچ وی سخت قحط تے کال سی۔ تے حضرت یوسف علیہ السّلام ملک مصر دے حاکم سَن۔ تے اوہ ای اناج فروخت کر دے سَن۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دے بھراواں نے حضرت یوسف علیہ السّلام اگے سِر جُھکا دِتّے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے وی اوہناں نوں پہچان لیا تے جان بُجھ کے انجان بنے رہے۔ یوسف علیہ السّلام نے اوہناں نوں سخت لہجے وچ پُچھیا تُسیں کتھوں آئے او؟ آکھن لگے کِنعان وچّوں دانے لین آئے ہاں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے جیہڑیاں خواباں اوہناں بارے ویکھیاں سَن یاد کر کے آکھن لگے کہ تُسیں جاسوس او۔ تُسیں ایس واسطے آئے او کہ ایس ملک دی بُری حالت دا اندازہ لاؤ۔ اوہ آکھن لگے،

نہیں جناب۔ اسیں نہ۔ انج لین آئے ہاں۔ اسیں سارے اکوّ پیو دے پتر آں۔ ساڈے ساریاں توں چھوٹا گھر پیو کول ای اے۔ تے اک بھرا دی کوئی اُگ سُگ نہیں پیندی۔ فیر یوسف علیہ السّلام نے آکھیا، میں تے پہلاں آکھیا تسیں جاسوس او۔ ہن تسیں ایتھوں اودوں تک نہیں جا سکدے جد تک تہاڈا چھوٹا بھرا ایتھے نہ آوے۔ تہاڈے وچوں کوئی جا کے اوہنوں لے آوے۔ تاں جے تہاڈی سچائی دا پتہ لگ جائے۔ نہیں تے ایتھے ای قید رہوگے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہناں نوں تِنّ دن اکوّ تھاں رکھیا۔ تیجے دہاڑے حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہناں نوں آکھیا اک کم کرو چنگے رہوگے۔ اپنے بھراواں وچوں اک نوں قید خانے رہن دیو تے باقی اناج لے کے چلے جاؤ۔ تے اپنے سب توں چھوٹے بھرا نوں میرے کول لے آؤ۔ اوہناں نے ایسے طراں کیتا۔ اوہ آپس وچہ گلّاں کر دیاں کر دیاں آکھن لگے ایہہ دراصل ساڈے تے ساڈے بھرا دی وجہ نال سختی آئی اے۔ کیوں جو اساں اوہدیاں منتاں سماجتاں دا وی کوئی مُل نہیں پایا۔ فیر روبن نے آکھیا میں تہانوں نہیں ساں آہندا کہ ایس بچے تے ظلم نہ کرو پر تساں میری اک نہ منّی۔ ہن تہاڈے کولوں خون دا بدلہ لیا جائے گا۔ اوہناں نوں پتہ نہیں سی کہ حضرت یوسف علیہ السّلام اوہناں دیاں گلّاں سمجھدے ہَیں کیوں جو حضرت یوسف علیہ السّلام تے بھراواں دے درمیان اک ترجمان موجود سی جیہڑا اک دوجے دی گل سمجھا رہیا سی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام اوہناں تو ں پراں ہٹ کے روئے۔ پھر کول آ کے کجھ گلّاں کیتیاں۔ تے اوہناں وچوں شمعون دیاں مُشکاں کسوا دتیاں۔ فیر حکم دتّا ایہناں دے بوریاں وچہ اناج بھر دیو۔ ہر اک دی نقدی وی بوریاں وچہ رکھ دیو۔ تے خرچ پتّھہ وی دیو۔ اوہناں اپنے کھوتیاں تے اناج لدیا تے ٹُر پئے۔ اوہناں وچوں اک جنے نے اپنے کھوتے نوں پٹّھے پان واسطے اپنا بورا کھولیا۔ تے ویکھیا کہ اوہدے پیسے بورے دے مُنہ دے اگے ای رکھّے ہوئے نیں۔ بھراواں نوں آکھن لگا میرے پیسے تے مینوں واپس کر دتے گئے نیں۔ بھانویں ویکھ لو۔ اوہ حیران ہو گئے تے اک دوجے وَل بِٹر بِٹر ویکھن لگ پئے۔ مصروں کنعان پہنچ کے ساری گل بات اپنے پیو حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں دسّیو نیں۔ آکھن لگے اوہ بندہ جیہڑا اوس مُلک دا حاکم اے ساڈے نال سختی نال پیش آیا تے سانوں جاسوس سمجھن

لگا۔ اساں آکھیا اسیں جاسوس نہیں۔ اسیں سچے بندے آں۔ اسیں باراں بھرا اکو ای پیو دے پتر آں۔ ساڈے وچوں اک دا کجھ پتہ نہیں لگدا تے سابھتوں چھوٹا پیو کول ای اے۔ فیر اوہ آکھن لگا میں ایسے چیز توں ایں پتہ کرلاں گا کہ تسیں سچے او یا جھوٹھے تسیں اناج لے جاؤ تے اپنا اک بھرا میرے کول چھڈ جاؤ۔ تے فیر سب توں چھوٹے بھرا نوں میرے کول لے آؤ۔ اوہنوں لیا کے ایتھے سوداگری پئے کرناں۔ جدوں کنعان پہنچ کے اوہناں اپنے اپنے بوریاں دے مونہہ کھولے تے اپنی اپنی نقدی وچوں نکلدی ویکھ کے سُنے پیو ڈر گئے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا تساں مینوں بے اولاد کر دتا اے۔ یوسف علیہ السّلام دا کجھ پتہ نہیں لگدا۔ شمعون وی میرے کول نہیں ہن تسیں بنیامین نوں وی لے جانا چاہندے او۔ ایہہ ساریاں گلاں میرے خلاف نیں۔ ایہہ سُن کے روبن آکھن لگا جے میں اوہنوں تہاڈے کول نہ لیاواں تے توں میرے دوہاں پتراں نوں قتل کر دئیں۔ تسیں بنیامین مینوں دے دیو میں ایسے طراں لیا کے تہاڈے ہتھ پھڑانواں گا۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام آکھن لگے میرا پتر تہاڈے نال نہیں جائے گا۔ اوہدا بھرا مر گیا اے۔ اوہ کلّا رہ گیا اے۔ جے راہ وچ اوہدے نال کوئی آفت آ پئی تے تسیں مینوں میرے چٹے والاں نال ای قبر وچ پا دیوگے۔

کال ملک وچ ہور وی سخت ہو گیا۔ جدوں اناج مُک گیا تے حضرت یعقوب علیہ السّلام نے فرمایا جاؤ مصر وچوں ہور اناج لیاؤ۔ یہوداہ نے آکھیا ابا جان! والیٔ مصر نے سانوں ایہہ تاکید کیتی سی کہ جد تیک تسیں اپنا چھوٹا بھرا نہ لیاؤ گے میں تہانوں نہیں ملاں گا۔ ایس واسطے تسیں انج کرو کہ ساڈے چھوٹے بھرا نوں ساڈے نال گھل دیو۔ تاں جے اسیں جا کے تے مصر وچوں اناج لے آئیے۔ جے تسیں بنیامین نوں نہ گھلو گے تے اسیں بالکل نہیں جاناں۔ ایہہ سُن کے تے حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا تساں میرے نال ایہہ کیہہ دھرو کیتا اے جو اوہنوں دس دتا جے کہ ساڈا اک چھوٹا بھرا وی ہیگا اے۔ آکھن لگے اسیں کیہہ کریئے اوس خدا دے بندے نے سانوں موڑ چاہڑ کے سارے خاندان دے حالات پچھے سن۔ اوہنے ایہہ وی پچھ لیا سی کہ تہاڈا پیو جیوندا اے۔ تے تہاڈا کوئی ہور وی بھرا ہے اے؟۔ اساں ایہناں سوالاں دے مطابق اوہنوں دس دتا۔ سانوں کیہہ پتہ سی جو اوہنے چھوٹے بھرا دا حال وی پچھ لینا ایں تے فیر اوہنوں مصر لیاون

واسطے وی آکھ دیناں ایں۔ فیر یہوداہ نے آکھیا بنیامین نوں ساڈے ناں ٹور دیو۔ تاں جے اسیں اناج لے آئیے تے تسیں، اسیں تے ساڈے بال بچے کال توں بچ رہن۔ میں بنیامین دا ضامن ہاں۔ تسیں بنیامین میرے کولوں لینا۔ جے میں اوہنوں واپس لیا کے تہاڈے کول نہ کھلار دیاں تے میں ہمیشہ واسطے گنہگار ہوواں گا۔ جے اسیں ایتھے دیر نہ کردے تے دوجی واری مڑکے وی آجاندے۔ فیر اوہناں دے پیو اسرائیل[۴] نے اوہناں نوں آکھیا اگر ایہو گل اے تے اپنے بھانڈیاں وچ ایس ملک دی کوئی نہ کوئی سوغات پالو۔ تھوڑا جیہا بلسان دا تیل، تھوڑا جیہا شہد، کجھ گرم مصالحہ، کجھ مُر، کجھ پستہ تے بادام لے جاؤ تے اوہدی نذر کرناں۔ تے سنو! دوجے پیسے نال لے جاؤ۔ اوہ پیسے وی نال لے جاؤ جیہڑے اوہنے تہانوں واپس کردتے سن۔ شائد اوہنوں بھُل ہو گئی ہووے۔ جاؤ اپنے بھراں نوں نال لے جاؤ۔ رب اوس شخص نوں تہاڈے تے مہربان کرے۔ تاں جے اوہ تہاڈے دوجے بھرانوں تے بنیامین نوں تہاڈے نال گھل دے۔

اوہ نذرانہ، دُونے پیسے تے بنیامین نوں لے کے ٹُرپئے۔ جا کے حضرت یوسف علیہ السلام دے سامنے کھلو گئے۔ یوسف علیہ السلام نے بنیامین نوں اوہناں نال ویکھیا تے گھر دے منتظم نوں آکھیا۔ ایہناں بندیاں نوں گھرے جا تے کوئی جانور ذبح کرکے کھانا تیار کر۔ ایہہ سب دوپہر نوں میرے نال روٹی کھان گے۔ اوہنے اونویں ای کیتا۔ اوہناں نوں گھرے گیا۔ جدوں اوہناں نوں یوسف علیہ السلام دے گھر پہنچا دتا گیا تے ڈر دے ڈر دے آکھن لگے بھانویں سانوں اوس رقم پاروں قید کردتا گیا اے۔ جیہڑی اسیں پہلاں گھر واپس لے گئے ساں۔ اوہ گھر دے منتظم کول گئے تے آکھن لگے، اسیں پہلاں وی ایتھے اناج لین آئے ساں۔ جدوں اسیں راہ وچ بورے دا مُنہ کھولیا تے پتہ لگا کہ ساڈے پیسے سانوں واپس کردتے گئے نیں۔ اوہنے آکھیا ستے خیراں نیں۔ ڈرو نہ۔ تہاڈے خدا تے تہاڈے پیو دے خدا نے تہانوں خزانہ دتا ہوناں ایں۔ مینوں تے تہاڈے پیسے مل گئے سن۔ فیر اوہ شمعون نوں کڈھ کے باہر لے آیا۔ اوہناں نوں پانی دتا تے اوہناں پانی نال اپنے پیر دھوتے۔ کھوتیاں نوں پٹھے پائے فیر اوہناں حضرت یوسف علیہ السلام لئی

نذرانہ تیار کیتا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام آئے تے اوہ نذرانہ لے کے اوہناں کول پہنچ گئے تے زمین تے جھک کے سلام کیتا۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے اوہناں کولوں خیر خیریت پچھی تے آکھیا تہاڈا پیو جیہدا تساں ذکر کیتا سی تگڑا تے ہے؟ اوہ حالی تیکر جیوندا اے؟ اوہ آکھن لگے تیرا خادم ساڈا پیو حالی جیوندا اے۔ فیر اوہناں جھک کے سلام کیتا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے بنیامین وَل ویکھدیاں ہویاں آکھیا تہاڈا ساریاں نالوں چھوٹا بھرا ایہو ای اے؟ جیہدا ذکر تسیں میرے اَگے کر دے سا؟۔

حضرت یوسف علیہ السّلام دا بھرا نوں ویکھ کے جی بھر آیا۔ اوہناں دا جی رون نوں کر دا سی۔ سو اوہ اپنی کوٹھڑی وچ جا کے رون لگ پئے۔ کجھ دیر بعد مُنہ دھو کے باہر نکلے تے حکم دِتا کہ کھانا میز تے لا دِتا جائے۔ چنانچہ لوکاں لئی وکھرے وکھرے دستر خوان وِچھائے گئے۔ مصریاں لئی الگ تے عبرانیاں لئی الگ۔ وجہ ایہہ سی کہ مصری عبرانیاں نال رل کے نہیں سَن کھا سکدے۔ مصریاں نوں اوہناں کولوں کراہت اوندی سی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دے بھرا عمراں دے لحاظ نال سامنے بیٹھے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام اوہناں نوں اپنے ہتھ نال حصے ونڈ رہے سَن۔ اوہناں بنیامین نوں پنج گُنا دِتا۔ اوہناں نے اوتھے شراب پیتی تے خوشی منائی۔

ایہدے توں بعد گھر دے منتظم نوں حکم دِتا کہ ایہناں دے بوریاں وچ جناں اناج آسکدا اے بھر دے۔ تے ہر آدمی دی نقدی بوریاں دے مُنہ اَگے رکھ دے تے میرا چاندی دا پیالہ سب توں چھوٹے بھرا دے بورے دے مُنہ اَگے اوہدی نقدی دے نال ای رکھ دے۔ اوہنے حضرت یوسف علیہ السّلام دے کہن مطابق عمل کیتا۔ سویر ہندیاں ای ایہہ جنے اوتھوں ٹر پئے۔ شہروں حالی تھوڑا کو ای دور گئے سَن کہ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اپنا گماشتہ اوہناں مگر گھل دِتا تے آکھیا جدوں اوہناں نوں پھڑ لوو تے آکھنا:۔

"تساں نیکی دے بدلے بدی کیوں کیتی اے"؟

"ایہہ پیالہ اوہو ای اے ناں جیہدے وچ میرا مالک پانی وغیرہ پیندا اے تے نیک فال وی کڈھدا اے"؟

گماشتے نے اوہناں نوں جا پھڑیا تے جویں حضرت یوسف علیہ السلام نے آکھیا سی اونویں ایں جا آکھیا۔ اوہ آکھن لگے :۔ ساڈا خدا ساڈے نال ایسیاں گلاں کیوں کردا اے ؟ خدا نہ کرے جو تیرے خادم ایہہ کم کرن۔ جیہڑی نقدی سانوں بوریاں دے موہناں اگوں لبی سی اوہ تے اسیں کنعانوں ایتھے لے آئے آں۔ فیر چاندی چران دا سوال کتھوں پیدا ہویا اے۔ تہاڈے خادماں وچوں یعنی ساڈے جہدے کولوں اوہ پیالہ نکلے اوہنوں مار دتا جائے۔ تے اسیں وی اپنے مالک دے غلام بن جاں گے اوہ آکھن لگا۔ ٹھیک اے۔ جہدے کولوں پیالہ نکلیا اوہوای میرا غلام ہووے گا۔ تے تسیں بے گناہ منے جاؤ گے۔ فیر اوہناں چھیتی چھیتی اپنا اپنا بورا کھوتیاں توں دھرتی تے لاہ کے رکھیا تے کھول دتا۔ اوہ پیالہ لبھن لگ پیا۔ اوہنے سب توں وڈے توں لگ کے سب توں چھوٹے تے تلاشی ختم کیتی۔ پیالہ سب توں چھوٹے بھرا بنیامین دے بورے وچوں لبیا۔ اوہناں اپنے کپڑے پاڑ لئے تے کھوتے نال لے کے شہر ول آگئے۔

یہوداہ تے اوہدے بھرا یوسف دے گھر آئے۔ حضرت یوسف علیہ السلام حالی اوتھے ای سن۔ بھرا اوندیاں ایں یوسف علیہ السلام اگے ڈگ پئے۔ آکھن لگے :۔

"اسیں وی تے جہدے کولوں پیالہ نکلیا اے اوہ وی تیرا غلام اے۔"

حضرت یوسف علیہ السلام نے آکھیا نہیں، میرا غلام صرف اوہوای اے جہدے کولوں پیالہ نکلیا اے۔ تسیں اپنے پیو کول آرام نال جاؤ۔

جدوں بھراواں نے ویکھیا کہ یوسف علیہ السلام بنیامین نوں اپنے کول رکھن چاہندے نیں تے اوہناں آکھیا جناب! اسیں تہاڈے حکم مطابق اپنے چھوٹے بھرا نوں پیو دے ترلے منتاں کر کے لیاندا سی تے جے ہُن اسیں ایہنوں پیو کول واپس نہ لے گئے تے اوہ ایہدے وچھوڑے وچ گھُل گھُل کے مر جائے گا۔ تسیں جان دے او اسیں ضامنی دے کے ایہہ بھرا لیاندا اے۔ ایس واسطے مینوں (یہوداہ) نوں اپنا چھوٹا بھرا نال لے جان دی اجازت دتی جائے۔ کیوں جو ایس چھوٹے بچے بناں میں پیو نوں مُنہ وکھان جوگا نہیں رہاں گا۔ تسیں مینوں ایس بچے دے بدلے اپنا غلام بنا لوؤ۔

حضرت یوسف علیہ السلام ایہہ گلاں سُن کے ضبط نہ کر سکے۔ اوہناں کہیا میرے

کوئوں سارے آدمی پراں چلے جاؤ۔ ایہدے بعد حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے بھراواں نوں دسیا کہ میں یوسفؑ ہاں۔ حضرت یوسف علیہ السلام ڈب ڈب کے رون لگ پئے۔ ایڈا روئے کہ مصریاں تے فرعون دے محل والیاں نے وی اوہناں دے رون دی آواز سنی۔ فیر پچھیا ایہہ دسّو میرا بابا زندہ اے؟

ایہہ سن کے بھراواں نوں بہت شرمندگی ہوئی۔ اوہ گھبرا گئے تے حضرت یوسف علیہ السلام نوں کوئی جواب نہ دے سکے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے بھراواں نوں اپنے نیڑے ہون لئی آکھیا۔ اوہ نیڑے ہو گئے۔ فیر اوہناں نوں دسیا میں نہاڈا بھرا یوسف ہاں۔ جنہوں تساں وچکے مصر گھلوایا۔ تساں جو کجھ میرے نال کیتا اے اوہدے بدلے پریشان نہ ہووو۔ کیوں جو میرا ایتھے اوناں کجھ جاناں دی حفاظت لئی سی۔ مینوں ایتھے تساں نہیں خداوند کریم نے گھلیاسی تے اوسے ای مینوں سارے ملک مصر دا حاکم تے والی بنا دتا اے۔ ہن تسیں جا کے میرے پیو نوں آکھو، تیرے پتر نوں خداوند کریم نے ملک مصر دا حاکم تے والی بنا دتا اے۔ توں چھیتی نال مصر جا۔ اوہنوں آکھنا توں جشن دے علاقے وچ رہویں گا تے میں تیری خدمت لئی ہوواں گا۔ نالے اوہدی آل اولاد نوں کال توں بچاں گا۔ کیوں جو کال دے حالی پنج سال باقی نیں۔ اچھا ہن جاؤ تے میرے بارے سب کجھ میرے پیو نوں دس دینا۔ تے چھیتی نال میرے پیو نوں ایتھے لے اوناں۔ ایہہ گلاں کر کے حضرت یوسف علیہ السلام بنیامین دے گل لگ کے روئے۔ تے بنیامین وی بہت رویا۔

فرعون دے محل وچ ایہہ گل دھم گئی کہ یوسف علیہ السلام دے بھرا آئے نیں۔ فرعون دے نوکر چاکر بہت خوش ہوئے۔ فرعون نے آکھیا اپنے بھراواں نوں آکھو، اپنے جانور لد کے کنعان چلے جان تے اپنے پیو نوں ایتھے لے اون۔ حضرت یوسف علیہ السلام دے بھراواں نے فرعون دے کہن مطابق اپنے کھوتے لدے تے کنعان چلے گئے۔ یوسف علیہ السلام نے فرعون دے حکم مطابق سارے بھراواں نوں سفر خرچ تے اک اک جوڑا کپڑیاں دا وی دتا۔ پر بنیامین نوں اوہناں ساریاں کوئوں بہتا مال دتا۔ تن سو چاندی دے سکے تے پنج جوڑے کپڑیاں دے دتے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے پیو حضرت یعقوب علیہ السلام لئی دس کھوتے سامان دے لد کے گھلے۔

کنعان پہنچے تے حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں آکھن لگے ، ابا جی! یوسفؑ زندہ اے! تے اوہو ای سارے ملک مصر دا حاکم ایں۔ فیر اوہناں نے حضرت یعقوبؑ نوں حضرت یوسف علیہ السّلام دیاں ساریاں گلّاں دسّیاں۔ تے جان وچ جان آئی۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام آکھن لگے ایہہ بہت چنگی گل اے جو میرا پتّر یوسف علیہ السّلام حالی زندہ اے۔ میں اوہنوں مصر جا کے مرن توں پہلاں ویکھ لواں گا۔

حضرت یعقوب علیہ السّلام اپنا سارا ساز و سامان لے کے چل پئے۔ راہ وچ اوہناں نوں خواب وچ ایہہ دسیا گیا کہ تسیں مصر جان توں نہ ڈرو۔ کیوں جو اسیں تہاڈے وچوں اک وڈی ساری قوم پیدا کراں گے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام اپنی ساری آل اولاد نال مصر آ گئے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام دے جیہڑے وسیاں پتّر، پوترے دوہترے مصر آئے اوہناں دی تعداد ستّر سی۔

حضرت یوسف علیہ السّلام اک سواری تے بہہ کے اپنے پیو نوں اگل واندڑی لین واسطے گئے۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام دے کول جا کے اوہناں دے گل لگ گئے تے رون ڈیہہ پئے۔ فیر جا کے فرعون نوں دسیا، میرے بھیناں بھرا تے ماں پیو آ گئے نیں۔ اوہ عیالی نیں۔ ایس واسطے اوہناں نوں جشن دے علاقے وچ رہن دی اجازت دتّی جائے، کیوں جو مصری عیالیاں توں کراہت کردے نیں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دے بھرا فرعون کول گئے تے اوہنے پچھیا، تسیں کیہ کم کردے او؟۔ اوہناں آکھیا اسیں عیالی ہاں۔ تے کال دے دن کٹن لئی آئے ہاں۔ تسیں سانوں جشن دے علاقے وچ رہن دی اجازت دے دیو۔ فرعون نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اوہناں دی وسّوں دا اختیار دے دتّا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے حضرت یعقوب علیہ السّلام دی ملاقات فرعون نال کرائی۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے فرعونِ مصر نوں دعا دتّی تے چلے گئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اپنے بھراواں نوں اک بہت چنگی جاگیر وچ جیہدا ناں رعمیس سی وسا دتّا۔ ہُنڈیاں تُنڈیاں کال ودھ گیا۔ مصر تے کنعان دا کال نال بُرا حال ہو یا۔ لوکاں کولوں پیسے مک گئے تے اوہناں کنک لین واسطے اپنے ڈنگر ڈھور دینے شروع کر دتّے۔ جدوں مال ڈنگر ختم ہو گئے تے آ کے آکھن لگے ساڈا سارا کجھ ختم ہو گیا اے۔ ہن ساڈے کول سوا زمین دے تے اپنے آپ دے کجھ

نہیں رہیا۔ تسیں ہن سانوں زمیناں دے بدلے روٹی ٹُکر دیو۔ تاں جے اسیں زندہ رہ سکیے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے زمین خرید لئی۔ لوکاں آکھیا ایہنوں واہو تے ایہدے وچہ بی پاؤ۔ فصل دا پنجواں حصّہ فرعون نوں دے دینا تے باقی چار آپ رکھ لیناں۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دے آکھن تے ایہہ قانون بن گیا کہ فرعون زمین دی پیداوار دا پنجواں حصّہ لے کرے گا۔

حضرت یعقوب علیہ السّلام مصر وچہ ستاراں ورہے رہے۔ اوہناں دی کل عمر اک سو پنجتالی (۱۴۵) ورہے سی۔ حضرت یعقوب علیہ السّلام بیمار ہو گئے تے حضرت یوسف علیہ السّلام اوہناں دی تیمارداری لئی گئے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں حضرت یعقوب علیہ السّلام نے آکھیا ویکھ! مینوں مصر وچہ دفن نہ کریں، کیوں جو مینوں خدا دی زیارت کنعان وچہ ہوئی اے۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہناں نوں یقین دوایا کہ اوہ اوہناں نوں کنعان وچہ ای دفن کرن گے۔

حضرت یعقوب علیہ السّلام نے فوت ہون توں پہلاں اپنے پتراں نوں سد کے کجھ نصیحتاں کیتیاں تے جان خدا دے حوالے کر دتی۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اپنے پیو دے چہرے نوں چمیاں تے نال لگ کے روئے۔ پھر حکیماں تے ویداں نوں حکم دتا کہ حضرت یعقوب علیہ السّلام دی لاش نوں چنگی طراں خوشبو نال بھر دیو۔ سارے مصر وچہ اوہناں دا ستر دن سوگ منایا گیا۔ سوگ دے دن گذر گئے تے حضرت یوسف علیہ السّلام اپنے باپ حضرت یعقوب علیہ السّلام نوں لے کے کنعان چلے گئے۔ کنعان جا کے ست دن سوگ کیتا۔ تے حضرت ابراہیم علیہ السّلام دے قبرستان وچہ دفنا دتے گئے۔ کفن دفن توں فارغ ہو کے حضرت یوسف علیہ السّلام فیر مصر چلے گئے۔ یوسفؑ دے بھراواں نوں ایہہ شک پے گیا کہ شائد پیو دے فوت ہون نال ہن یوسفؑ ساڈے نال چنگا نہ ورتے۔ اوہناں حضرت یوسفؑ نوں اکھوا گھلیا کہ پیو نے فوت ہون توں پہلاں تینوں ساڈے نال چنگا سلوک کرن لئی آکھیا سی۔ ہن توں ساڈیاں خطاواں معاف کر دے۔ حضرت یوسفؑ نے آکھیا میں بدی دا بدلہ بدی وچہ نہیں دیندا! تسیں فکر نہ کرو میں تہاڈی تے تہاڈے بال بچیاں دی خدمت کردا رہواں گا۔ یوسفؑ مصر وچہ اک سو دس ورہیاں دی عمر تک جیوندے رہے تے ایتھے ای وفات پائی۔

چھبنواں حصّہ

قرآنِ کریم تے بائیبل دی کہانی وِچ واقعاتی فرق

حضرت علامہ عبداللہ یوسف علیؒ[۱] سورۃ یوسف دے تعارف وِچ فرماندے نیں:-

قرآنِ کریم نے یوسف علیہ السّلام دی جیہڑی کہانی بیان کیتی اے اوہ ہے تے بائیبل ورگی ای پر (IDENTICAL) سگویں نہیں۔ دوہاں کہانیاں دے ماحول تے فضا وِچ ڈاہڈا فرق اے۔ انجیل نے جیہڑی کہانی دسّی اے اوہ اینج اے جویں پنڈاں دے لوک اک دوجے نوں کہانیاں سناندے نیں۔ ایہدے وِچ اخلاقیات لئی کوئی تھاں نہیں۔ ایس کہانی دا مقصد صرف چالاک تے سرمایہ دارانہ ذہن رکھن والے یہودیاں نوں مصری لوکاں دے مقابلے وِچ اُچا تے سچّا ثابت کرناں ایں۔ نالے ایہدا مقصد ایہہ وی اے کہ یہودیاں دی پرانی تاریخ وِچ اوہناں دیاں کجھ نسلی تے قبائلی خصوصیتاں بیان کیتیاں جان۔ ایہدے وِچ حضرت یوسف علیہ السّلام نوں غریب مصری لوکاں دیاں ساریاں زمیناں تے ڈھور ڈنگر قحط دے بہانے خرید کے حکومت دی ملکیّت بناندیاں وکھایا

---

[۱]:- ایہہ بہت وڈے عالم فاضل سن۔ ایہناں دا تعلق سادات دے گھرانے نال سی۔ ماں پیو دا وطن یمن سی۔ ایہناں نوں عربی زبان تے بڑا عبور حاصل سی تے انگریزی ایہناں دے نال دی ہندے تے پاکستان نوں چھڈ کے انگلستان وِچ وی کوئی نہیں سی جاندا۔ ایہناں نوں انگریزی زبان تے اینا ں نکو ملکہ سی کہ سرکارِ انگریزی ایہناں کولوں بڑیاں تر لیاں تے منتاں نال لیگ آف نیشنز دے جلسیاں وِچ اخلاقیات تے لیکچر دواندی ہندی سی۔ آپ کجھ چر اسلامیہ کالج لاہور دے پرنسپل وی رہے نیں۔ ایہناں قرآنِ کریم دا شعراں ورگی نثر وِچ انگریزی ترجمہ کیتا اے۔ جیہڑا محمد اشرف کشمیری بازار والے ہوراں چھاپیا اے۔

گیا اے۔

ایہدے مقابلے وچ قرآنِ کریم دی کہانی قِصّے کہانی دی شکل وچ گھٹ اے تے اعلیٰ قسم دیاں روحانی تے عرفانی نصیحتاں نال بھری ہوئی اے۔ ایہہ اک ایسی مثال وانگوں اے جہدے ذریعے زندگی دیاں ظاہری منداں (CONTRADICTIONS) دی تشریح ہندی اے۔ ایس کہانی دی خاص الخاص گل ایہہ وے کہ ایہدے وچ نیکی تے پارسائی دے صبر نال بھرے ہوئے سبھا دا بیان اے تے اللہ تعالیٰ دے ہمیشہ رہن والے مقصد دا حیران کرن والا لشکارا اے۔

۲۔ انجیل دے مطالعہ توں ایہہ معلوم ہندا اے کہ یوسف علیہ السلام نوں جدوں بھراواں نے پچھان لیا تے اوہناں بھراواں نوں پچھان لیا تے اوہناں اک جگہ تے اکٹھے بہہ کے شراب پیتی۔ ممکن ایں اوس ویلے دی شریعت وچ شراب پین دی اجازت ہووے۔ پر کسے نبی اللہ توں ایسی چیز استعمال کرن دی توقع نہیں ہو سکدی جیہڑی عقل تے دماغ تے بُرا اثر پائے۔ قرآنِ کریم نے حضرت سیّدنا یوسف علیہ السلام نوں صدّیق فرمایا اے۔ جو شخص صدّیق دے مرتبے تے پہنچ جاندا اے اوہدے ظاہر باطن اِکّو جہے ہندے نیں۔ حضرت یوسف علیہ السلام دا باطن وی پاک تے مطہّر سی تے ظاہر وی نورٌ علیٰ نور سی، فیر یوسف علیہ السلام شراب جیہی رجس تے نجس شے نوں کویں استعمال کر سکدے سَن۔ ایہہ حضرت یوسف علیہ السلام تے بہتان تے جھوٹھ بنھیا گیا اے۔

۳۔ انجیل نے ایہہ بیان کیتا اے کہ حضرت یوسف علیہ السلام دی خواب سن کے حضرت یعقوب علیہ السلام نوں بڑا وٹ چڑھیا تے آکھن لگے اچھا ہن تیرے اگے مینوں تے تیری ماں نوں جُھکنا پئے گا۔ چل چپ کر ایسیاں گلاں نہ کریا کر۔

قرآنِ کریم وچ ایسی کسے گل دا ذکر نہیں۔ حضرت یوسف علیہ السلام نوں حضرت یعقوب علیہ السلام نے صرف ایہہ ہدایت کیتی سی کہ پُتر اپنی ایہہ خواب کہ "یاراں ستارے تینوں سجدہ کر رہے نیں" اپنے بھراواں اگے بیان نہ کریں۔ کِدھرے ایسا نہ ہووے اوہ تیری جان دے دشمن بن جان۔

۴۔ انجیل دے بیان مُطابق حضرت یوُسف علیہ السلام نوں اسماعیلیاں نے

ویچیا سی۔ ایہہ چِٹا جھوٹھ اے۔ اصل گل ایہہ وے کہ یہودی تے عیسائی حضرت اسماعیل دے خاندان نال ایسے واسطے وَٹ رکھدے نیں۔ کہ ساڈے آقا تے مولا جناب محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حضرت سیدنا اسماعیل علیہ السلام دی اولاد نیں۔ حضور علیہ السلام دے نبوت دے دعوے توں بعد یہودیاں تے عیسائیاں نے حضور علیہ السلام دی مخالفت دا ٹھیکہ لے لیا سی۔ تے ہن تک اوہ الزام تراشیاں کردے آئے نیں۔ کہ حضرت اسماعیل علیہ السلام دی اولاد بڑی ظالم سی۔ جنہے یوسف علیہ السلام نوں تھوڑے جہے مُل توں ویچ دتا سی۔ عیسائی تے یہودی حضرت اسماعیل علیہ السلام نوں ذبیح اللہ دی نہیں من دے۔

۵۔ یوسف علیہ السلام دی بیوی کون سی

بائبل دے باب پیدائش وچ لکھیا ہویا اے کہ حضرت یوسف علیہ السلام نے مصر دے اک کاہن فوطیفرع دی دھی آسناتھ نال نکاح کیتا تے اوہدے وچوں دو بچے منسی تے افرائیم پیدا ہوئے۔ پر ایس قسم دا کوئی اشارہ اسلامی کتاباں وچ نہیں ملدا۔

زلیخا نال نکاح بارے کوئی مستند روایتاں ملدیاں نہیں۔ حضرت امام غزالی صاحب نے "احسن القصص" وچ ایہہ گل لکھی اے کہ حضرت یعقوب علیہ السلام نے زلیخا دا نکاح حضرت یوسف علیہ السلام نال پڑھایا سی۔ پتہ نہیں امام صاحب دے ایس دعوے دی دلیل کیہ اے۔ کئیاں دے نزدیک ایہہ کتاب امام صاحب دے ناں نال منسوب اے کیوں جو کتاب دے مافیہات توں ایہہ گل وی سامنے اوندی اے کہ حضرت یعقوب علیہ السلام بیت المقدس پہنچ کے قرآن شریف دی تلاوت کر دے ہندے سن۔ لفظ قرآن دا اطلاق صرف اوسے کتاب تے ہو سکدا اے جیہڑی جناب محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تے اُتری اے۔ انجیل یا دوجیاں صحیفیاں تے لفظ قرآن دا اطلاق بالکل نہیں ہو سکدا۔ کتاب وچ اساں ایس بارے تفصیلی بحث کیتی اے۔ اسلامی مفسراں نے ایہو فیصلہ کیتا اے کہ زلیخا ای حضرت یوسفؑ دی بیوی سی

۶۔ انجیل وچ ایہہ روایت موجود اے کہ حضرت یوسف علیہ السلام دے بھرا اپنے ڈنگر چران واسطے سکّم وَل گئے ہوئے سن تے حضرت یعقوب علیہ السلام نے

خود حضرت یوسف علیہ السلام نوں اوہناں دے پچھے گھلیا سی۔ ایہہ گل قیاسوں دُور اے کہ حضرت یعقوب علیہ السلام نے ایس گل دا پتہ ہون دے باوجود کہ یوسف علیہ السلام نال بھرا حسد تے دشمنی رکھدے نیں، یوسف علیہ السلام نوں اوہناں دے پچھے گھل دِتا۔ ایہراں حضرت یعقوب علیہ السلام تے حرف اوندا اے۔ ایس بارے وچ قرآن دا بیان ای مناسب حال اے۔

۷۔ انجیل وچ ایہہ ذکر موجود نہیں کہ اوس ویلے اللہ تعالیٰ وَلوں حضرت یوسف علیہ السلام نوں کوئی تسلّی وی دتی گئی سی یا نہیں۔ انجیل دس دی اے کہ جدوں حضرت یوسف علیہ السلام نوں کھوہ وچ سُٹیا گیا تے اوہناں بڑیاں چیکاں ماریاں تے بھراواں اگے بڑے ترلے منتاں کیتے۔ قرآنِ کریم دا بیان پڑھیئے تے پتہ لگدا اے، اک ایسے نوجوان دا بیان ہو رہیا اے جیہڑا اون والے زمانے وچ تاریخ دی اک بے مثال ہستی بنن والا اے۔ ایہدے مقابلے وچ انجیل پڑھو تے پتہ لگدا اے جویں جنگل وچ کجھ بدّو اک مُنڈے نوں کھوہ وچ سُٹ رہے نیں۔ تے اوہ اوہو کجھ کر رہیا اے جو ہر منڈا ایسے موقعہ تے کردا اے۔

۸۔ انجیل دے بیان مُطابق جدوں یوسف علیہ السلام دے بھرا یعقوب علیہ السلام نوں دس دے نیں کہ حضرت یوسف علیہ السلام نوں بگھیاڑ کھا گیا اے تے اوہناں نے اپنے کپڑے پاڑ لئے۔ اپنے لک دوالے ٹاٹ وَلیٹ کے اپنے پتر دا ماتم کردے رہے۔ ایہہ کوئی چنگا تاثر نہیں۔ ایہدے توں اک معمولی پیو دا کردار سامنے اوندا اے پر قرآنِ کریم نے جو نقشہ پیش کیتا اے اوہدے توں ساڈے سامنے ایہہ گل اوندی اے کہ حضرت یعقوب علیہ السلام اک عام انسان نہیں بلکہ اوہناں وچ حلم، بردباری، اعلیٰ حوصلے دیاں کمال درجہ صفتاں نیں اوہ اینڈی وڈی غم نال بھری ہوئی خبر سن کے وی اپنا دماغی توازن نہیں کھوندے سگوں کمال دانائی نال معاملہ دی سچائی نوں پہنچ جاندے نیں۔ نالے آکھدے نیں ایہہ سب تہاڈی بنائی ہوئی گل اے میں تے صبر شکر توں ای کم لاں گا۔

۹۔ قرآن کریم نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں ہر جگہ اللہ تعالیٰ دی توحید دا وعظ کردیاں ہویاں دسیا۔ پر انجیل نے تلمود وچ ایس توحیدی وعظ دا کوئی ذکر

ہتھیں۔ انجیل حضرت یوسف علیہ السلام نوں صرف اک سیانا بیانا تے پرہیز گار انسان دسدی اے۔ لیکن قرآنِ کریم صرف ایہو ای بیان نہیں کردا، سگوں اوہناں دی سیرت نوں وی انجیل دے بیان نالوں زیادہ روشن تے صاف پیش کردا اے۔ ایہدے توں اڈ قرآن سانوں ایہہ وی دس دا اے کہ حضرت یوسف علیہ السلام دے ساہمنے اک پیغمبرانہ مشن سی۔ تے اوہناں توحید دی دعوت تے تبلیغ دا کم قید خانے وچ وی نہیں سی چھڈیا۔

⁂

کجھ ہور تشریحاں

۱ - یوُسف دے لفظ دے معنے یوسف عبرانی زبان دا لفظ اے۔ عربی وچ ایہدا ترجمہ "مزید" اے۔ جدوں حضرت یوُسف علیہ السّلام پیدا ہوئے تے اوس ویلے ایہناں دی ماں نے آکھیا "اللہ مینوں ہور وی پُتّر دے گا۔ بس اوتھوں ایہناں دا ناں یوسف پے گیا۔

۲ - اَحسن القصص توں کیہ مُراد اے اَحسن القصص دا مطلب تے مراد "بیان دا سب توں چنگا طریقہ" اے۔ عام لوک "قصص" نوں "قِصص" پڑھ کے ایہہ سمجھدے نیں کہ ایہہ اک خوبصورت قِصّہ بیان کیتا گیا اے پر "اَحسن" دے لفظ دا تعلّق بیان نال اے کسے قِصّے یا داستان نال نہیں۔

۳ - کھُوہ وچ ڈگن ویلے یوُسف علیہ السّلام دی عُمر اِنجیل ۲/۳۷ پ توں معلوم ہندا اے کہ اوس ویلے جناب یوسف علیہ السّلام دی عمر ۱۷ ور ہیاں دی سی۔ اوس زمانے وچ ۱۷ سالاں دا بچّہ نابالغ ہندا سی۔ انجیل دی ایسے صفحے دی اگلی عبارت توں ایہہ وی معلوم ہندا اے کہ ایہہ واقعہ سکّم دی وادی وچ "دوتین" (اک تھاں دا ناں ایں) دے سامنے ہویا سی۔

۴ - حضرت یوُسف علیہ السّلام دا کُرتہ انجیل وچ لکھیا ہویا اے کہ حضرت یعقوب علیہ السّلام نے حضرت یوسف علیہ السّلام لئی اک کُرتہ بنوایا جہدے اُتّے

پھل بوٗٹے کڈھے ہوئے سن۔ حضرت یوسف علیہ السّلام دے بھرانواں نے اوہناں نوں کھوہ وچہ سٹن توں پہلاں ایہہ کرتہ اتار لیا سی۔ نئے ایہسے کرتے تے کسے بکری دا لہو مل کے حضرت یعقوب علیہ السّلام کول لے گئے سن۔ اوہناں نوں ایہہ کرتہ پاڑنا یاد نہ رہیا تے حضرت یعقوب علیہ السّلام نے ایس گل توں سمجھ لیا کہ بگھیاڑ والی گل جھوٹھی گل اے۔

۵۔ حضرت یوسف علیہ السّلام کھوہ وچہ کنّاں چر رہے ایس بارے کئی قول نیں پر سب توں معتبر قول جناب ابو بکر بن عیاشؒ دا اِے اوہ فرماندے نیں کہ حضرت یوسف علیہ السّلام کھوہ وچہ تن دن رہے۔

۶۔ شاہد (گواہ) کون سی۔ بچّہ سی یا جوان ایس بارے مفسّراں وچہ اتفاق نہیں۔ معالم التنزیل دی اک روائیت وچہ اوندا اے کہ ایہہ گواہ اک دُدّھ پیندا بچّہ سی پر ایس روائیت دی سند معلوم نہیں۔ صاحب معالم التنزیل نے ایس روائیت وچہ بیان کیتا اے کہ چار بچّے ایسے ہوئے نیں جنہاں پنگھوڑے وچہ گواہیاں دتیاں نیں۔ علامہ سلیمان سلمان منصور پوری دے بیان مطابق ایہہ اک ہوشیار چالاک آدمی سی۔

مولانا مودودی صاحب نے اپنی تفہیم القرآن وچہ ایس گواہ نوں اک عاقل بالغ پڑھیا لکھیا ہون توں علاوہ باقاعدہ اک عدالت دا جج ثابت کیتا اے۔

۷۔ بادشاہ داناں کیہہ سی بعض کتاباں وچہ اوس ویلے دے مصری بادشاہ داناں قطفیر لکھیا ہویا اے۔ پر علامہ سلیمان سلمان منصور پوری تے دوجے محقّقاں نے اوہدا ناں ریان بن ولید لکھیا اِے۔ ایہہ مصر دے رائی خاندان دا ستارہواں بادشاہ سی۔ نسل دے لحاظ ناں ایہہ سامی سی جیہڑا فرعون موسیٰ علیہ السّلام دے ویلے سی اوہ قبطی سی تے اوہدا ناں فِنتقاح سی۔

۸ - "بنیامین" دے معنے جناب بنیامین حضرت یوسف علیہ السلام دے چھوٹے بھرا سن۔ ایہناں دوہاں نوں اک دوجے نال بڑی محبت تے اُنس سی۔ ماں نے ایہناں داناں درد دی حالت وِچ بنونی رکھیا سی جہدا مطلب "دُکھ درد دا پُتر" اے۔ حضرت یعقوب علیہ السلام نے بنونی ناں بدل کے بنیامین رکھ دِتا۔ جہدا مطلب "سجے ہتھ دا پُتر" اے۔ جناب بنیامین تے حضرت یوسف علیہ السلام دی ماں داناں راحیل سی۔ ایہہ حالی نفاس دی حالت وِچ ای سن تے ایہناں دا انتقال ہوگیا۔

۹ - ستاریاں دے ناں تفسیر ابن کثیر وِچ حضرت جابرؓ توں روائت درج اے کہ اک دِن اک یہودی جناب محمد کریم علیہ السلام دی خدمت وِچ حاضر ہو کے آکھن لگا۔ اے محمد صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم، جنہاں تاریاں نوں جناب یوسفؑ نے خواب وِچ ڈِٹھا سی اوہناں دے ناں کیہ سن۔ حضور علیہ السلام یہودی دی گل سن کے چُپ ہو رہے۔ اوسے ویلے حضرت جبرائیل علیہ السلام خدمت وِچ حاضر ہوئے تے عرض کیتی یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اوہناں یاراں تاریاں دے ناں ایہہ نیں۔ حضور علیہ السلام نوں جبرائیل نے ناں دَسے تے حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے یہودی ول ویکھیا تے فرمایا! جے میں تینوں اوہناں ستاریاں دے سارے ناں دس دیاں تے توں اللہ تے اوہدے رسول محمد صلی اللہ علیہ وسلم تے ایمان لے آویں گا۔ یہودی آکھن لگا ہاں شک میں ایمان لے آواں گا۔ ایہہ سن کے حضور علیہ السلام نے یہودی نوں ہیٹھلی ترتیب وِچ تاریاں دے ناں دسے:-

۱ - جریان	۷ - عمودان
۲ - طارق	۸ - قلیق
۳ - ذیال	۹ - مصبح
۴ - ذوالکتفین	۱۰ - خروخ
۵ - قابس	۱۱ - فرغ
۶ - وثاب	

یہودی نے حضور صلی اللہ علیہ وسلم کولوں ناں سُنے تے آکھیا یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مینوں قسم اوس پروردگار دی جہدے قبضے وچہ میری جان اے تُساں درُست فرمایا۔ تاریاں دے ایہوای ناں نیں۔ ہُن تُسیں مینوں اسلام سِکھاؤ۔ حضور علیہ السلام نے اوہنوں کلمہ پڑھایا تے اوہ مسلمان ہو گیا۔

۱۰۔ **بُرہان توں کیہہ مراد اے** لفظ برہان دے بہت سارے معنے نیں مثال دے طور تے:۔ دلیل، حجت۔ معجزہ وغیرہ۔ ایس لفظ دا اطلاق مادی تے غیر مادی دوہاں قسماں تے ہُندا اے۔ قرآنِ کریم وچہ حضرت موسیٰ علیہ السلام دے سوٹے تے ہتھ نوں وی برہان آکھیا گیا اے۔ حدیث شریف وچہ "صدقے" نوں برہان آکھیا گیا اے۔

علامہ ابنِ حزم اُندلسی فرماندے نیں۔ میری سمجھ وچہ ایہہ اوندا اے کہ حضرت یوسف علیہ السلام دا وعظ جہدے توں زناء دی سخت برائی ثابت ہُندی اے "برہان" سی۔ کیوں جو انبیاء علیہم السلام دی تعلیم تے وعظ و نصیحت اللہ تعالیٰ دے حکم نال ہُندی اے پر برہان توں صحیح مراد نبوت دا نور اے جیہڑا ہر برائی دے ہنیرے نوں دُور کر دیندا اے۔

علامہ غزالیؒ نے "احسن القصص" وچہ "برہان" تے دلیل تے بحث کر دیاں ہویاں فرمایا اے کہ عالماں دا ایس بارے اتفاق نہیں۔ بعضیاں دا خیال اے کہ اک جانور حضرت یوسف علیہ السلام دے موڈھیاں تے آ کے ڈگ پیا سی تے اوہنے حضرت یوسف علیہ السلام دے کن وچہ ایہہ آکھیا کہ توں ایسا کم نہ کریں۔ جے توں ایہہ کم کیتا تے تیرا درجہ نبیاں دے درجے توں گھٹ جائے گا۔

بعض عالم ایہہ آکھدے نیں کہ حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے والد حضرت یعقوب علیہ السلام نوں اپنے ہتھاں نوں دندیاں وڈھدیاں ویکھیا۔ اوہ فرما رہے سن! یوسفؑ میرے وَلّوں ویکھ۔

خواجہ حسن بصریؒ دا برہان بارے ایہہ قول اے کہ حضرت یوسف علیہ السلام نے زلیخا نوں کسے چیز نوں کپڑے نال ڈھکدیاں ہویاں ویکھیا تے پچھیا زلیخا! کیہہ پئی کرنی ایں؟ زلیخا نے آکھیا میں اپنے بُت دا مُنہ پئی کجنی آں تا جو اوہ مینوں نہ ویکھے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے آکھیا توں اوس چیز دا مُنہ پئی ڈھکنی ایں جیہڑی سُن

سکدی اے نہ ویکھ سکدی اے سنے نہ ای بول سکدی اے۔ تے فیر اوہدے توں۔۔ شرماندی وی ایہں تے میں اپنے خدا توں کیوں نہ ڈراں جیہڑا ہر تھاں حاضر ناظر اے زندہ اے۔ ہر چیز دا علم رکھدا اے۔ ہر چیز نوں ویہندا اے۔ ہر اک دا مشکل کشا ہر اک نوں روزی دیندا اے تے ہر اک دا پالنہار اے۔

بعض آکھدے نیں اک کندھ وچوں اک ہتھ نکلیا سی جہدے اُتے زنا توں باز رہن دی تلقین سی۔

بعض کہندے نیں مکان دی چھت پاٹ گئی سی تے حضرت یوسف علیہ السلام نوں اوہدے تھانی اک سُندر تے سوہنی شکل نظر آئی جیہڑی آکھدی سی:۔ اے اللہ دے رسُول توں معصوم ایں، ایہہ کم نہ کریں۔

بعض لوکی آہندے نیں:۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے سر جھکا کے زمین تے نظر ماری تے ایہہ لکھیا ہویا ویکھیا:۔ جو آدمی بدی کریگا اوہنوں اوہدی سزا دتی جائے گی۔

بعض نے لکھیا اے کہ اوس ویلے حضرت یوسف علیہ السلام دے سامنے اک ڈاہڈی خوبصورت جنتی لونڈی ظاہر ہوئی۔ حضرت یوسف علیہ السلام اوہدے حسن نوں ویکھ کے حیران رہ گئے تے آکھن لگے "توں کدے واسطے ویں۔ اوہنے جواب دتا اوہدے لئی جیہڑا زنا توں بچے۔

بعض عالماں نے لکھیا اے کہ اوس ویلے کشفی طور تے حضرت یوسفؑ تے اپنے آپ نوں اک کھوہ دے کنڈے تے کھلوتا ہویا ویکھیا۔ اوہدے دوجے پاسے اک فرشتہ کھلوتا ہویا سی جیہڑا کہہ رہیا سی، اے یوسفؑ! انج لگدا اے جویں توں کھوہ نوں بھل گیا ایں۔

بعض نے لکھیا اے کہ حضرت یوسفؑ نوں زلیخا دی شکل بہت بُری تے ڈراؤنی نظر آئی۔ جنہوں ویکھ کے حضرت یوسفؑ اوتھوں نس وگے۔

علامہ سلیمان سلمان منصور پوری "الجمال والکمال"، تفسیر سورۃ یوسف وچہ لکھدے نیں کہ اُتلیاں گلاں ابنِ کعب قرظی دیاں بنایاں ہویاں گلاں نیں۔ ایہہ گلاں محدثانہ اصول دے خلاف نیں۔ صحیح قول علامہ ابنِ حزمؒ دا ای اے تے اوہ ایہہ وے کہ رب دی برہان توں مراد نبوت دا نور اے۔

قصہ یُوسف زلیخا دے ہور مشہُور پنجابی لکھّاری

"یوُسف زلیخا" دے مَن موہنے تے سوادلے قِصّے نوں مولانا غلام رسُول" توں اڈ ہورناں پنجابی دے شاعراں ستّے کویاں نے وی لکھّیا اے۔ ایہدیاں کئی وجہاں نیں، سَب توں وڈی وجہ ایہہ وے کہ ایہہ قِصّہ عام لوکاں وچہ ڈاڈھی مقبولیّت رکھدا اے۔ پنڈاں دے آجڑیاں توں لگ کے مسیت دے مولویاں تک، کِسے نہ کِسے مصنّف دے شعر پڑھدے رہندے نیں۔ تے لوک وی بڑے دھیان نال سُن دے نیں جنہاں لوکاں نوں گرمیاں یا سردیاں دے موسم وچہ لاہور دے آسے دوالے دے مشہُور باغاں وچوّں لنگھن دا اتفاق ہویا ہووے اوہناں ویکھیا ہوناں ایں کہ ایہناں باغاں وچہ تھاں تھاں تے لوکاں دا اکٹھ نظر اوندا اے۔ ایہہ کنہاں دا اکٹھ ہُندا اِے؟۔ اوہناں لوکاں دا جنہاں وچہ کوئی نہ کوئی پُرانا چار پنج جماعتاں پڑھیا ہویا بندہ کوئی نہ کوئی پنجابی دا مشہور قِصّہ پڑھ دا ہُندا اے۔ کوئی ہیر رانجھا، کوئی لیلیٰ مجنوں، کوئی سسّی پنّوں، کوئی مرزا صاحباں، کوئی مُلکی کیمًا، تے کوئی یوسف زلیخا۔ ایہناں جگہاں تے عام قِصّہ یوسف زلیخا دا ای پڑھیا جاندا اِے۔

ہن اسیں اوہناں لکھّاریاں دا تھوڑا تھوڑا حال لکھ نیں آں جنہاں دے لِکھّے ہوئے پنجابی قِصّیاں نوں لوکاں وچ بڑی مقبولیّت حاصِل اِے۔

۱۔ **مولوی عبد السّتّار صاحب:۔** جمن سال ۱۸۲۳ء تے وفات ۱۹۱۳ء مولوی صاحب حسب نسب وَلّوں ورک جٹ سَن۔ پیو دا ناں مردان سی۔ جدّی پُشتی کھاریاں والا ضلع شیخوپورہ دے وسنیک سَن۔ ۱۸۲۳ء وچہ ایتھے ای پیدا ہوئے تے ۱۹۱۳ء وچ وفات پائی۔ ایہناں دے والد صاحب مسلمان ہو کے جولاہیاں دا

کم کرن لگ پئے۔ مولوی صاحب مرحوم نے وی وڈیاں ہو کے اپنے والد دا پیشہ ای اختیار کیتا۔ چالی ورہیاں تائیں حضرت شیخ سعدیؒ طرحاں علم دے نیڑے نہ لگ سکے۔ چالیاں ورہیاں توں عمر ٹپی تے کجھ لکھن پڑھن دا خیال آیا۔ ایہناں کجھ فارسی تے عربی پڑھی۔

عربی تے فارسی ادب دھیان نال پڑھیا جائے تے بندے نوں شعر کہن دا شوق ضرور پیدا ہو جاندا اے۔ مولانا تے وی کجھ ایہو ای کیفیت طاری ہوئی۔ کجھ پڑھن توں بعد ایہناں وی شاعری کرنی شروع کر دتی۔ کجھ کھلرے پکھرے شعراں توں اڈ سورۃ والضحیٰ شریف دی تفسیر اکرام محمدی صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم لکھی۔ فیر یوسف زلیخا دے قصے نوں مذہبی رنگ وچ لکھیا۔ تے ایہدا ناں قصص المحسنین رکھیا۔ مولوی صاحب لوکاں نوں اپنی ایس تصنیف وچوں شعر سناؤندے رہے تے لوک وی ایہناں شعراں نوں بڑا ای سلاہوندے رہے۔ ایتھوں تیک کہ بہت سارے لوک ایہناں نوں منن والے ہو گئے۔

شاعر نوں جے روٹی ٹکر دے دھندے توں فراغت مل جائے تے اوہندی طبیعت اپنے فن نوں چمکان لئی ہور کھل دی اے۔ مولانا تے اللہ دا فضل ہویا تے اک کھاندے پیندے پنڈ دے چوہدری شمس الدین ہوراں اپنا بھریا بھرایا مکان تحفے دے طور تے مولوی صاحب نوں دے دتا تے آکھیا تسیں ہن جلاہیاں دے کم نوں چھڈو تے اللہ اللہ کریا کرو۔ تہاڈی وعظ نصیحت دا اثر لوکاں تے بہت ہووے گا۔ مولانا صاحبؒ نے اینویں ایں کیتا تے جلاہیاں دا کم چھڈ کے اللہ اللہ تے وعظ نصیحت کرن لگ پئے۔

ایہناں دا قصہ یوسف زلیخا ۱۸۹۴ء وچ پہلی واری چھپ کے بازار وچ آیا۔ زبان بڑی سادی سی۔ بولی من کھچویں تے تاثیر بھریاں نصیحتاں تے حکایتاں سن۔ نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ایہہ کتاب لوکاں وچ بڑی چھیتی مقبول ہو گئی۔ اک پنڈ بگھیاڑی دے لوک ایہناں دے بوہتے ای معتقد ہو گئے۔ اوہناں چوکھی ساری زمین مولوی صاحب دے ناں لا دتی۔

مولوی صاحبؒ نے یوسف علیہ السلام تے زلیخا دے قصے نوں بڑا زور لا کے

لکھیا اے پر فنی لحاظ نال مولانا غلام رسولؒ دے پاسنگ وی نہیں۔ ایہہ گل حقی اے کہ لوکاں وچ مقبول ڈاہڈا اے۔

۲۔ **سیّد فضل شاہ نوین کوٹی:۔** ایہناں دا ناں فضل شاہ سی تے والد صاحب داناں سیّد قطب شاہ سی۔ لاہوروں باہر وار نویں کوٹ دے وسنیک سن۔ سلسلہ نسب حضرت سیدنا امام علی تقی نال ملدا ایں۔ شاہ ہوری اوہناں دی تیویں پشت وچوں سن۔ شاہ صاحب قبلہؒ ۱۸۲۷ء وچ پیدا ہوئے تے ۱۸۹۰ء وچ وفات پائی۔ پڑھائی تے علم حاصل کرن دا سلسلہ چھوٹی عمرے ای شروع کر دتا۔ بھانویں ایہناں دی عربی فارسی دی تعلیم گھروگی ای سی پر بڑی سوہنی تے پکی پیڈی سی۔ گھروگی تعلیم توں اڈ شاہ ہوری کجھ چر درس حضرت میاں وڈے وچ وی پڑھدے رہے۔ ایہہ درس اوس زمانے وچ اک چنگی بھلی اجکل دی یونیورسٹی دا درجہ رکھدا سی۔ ایتھوں دے اُستاد اپنے علم تے فضل وِچ ساری دنیا تے مشہور سن۔

علم حاصل کرن توں بعد جے بندے نوں کسے اللہ والے دی صحبت مِل جائے تے اوہدے دین دنیا دونویں سور جاندے نیں۔ سیّد فضل شاہؒ ہوراں دینی تعلیم حاصل کرن توں بعد حضرت مولانا غلام محی الدین قصوریؒ دی بیعت کر لئی۔ ایہناں تے عجیب کیفیتاں طاری ہون لگ پیاں۔ ہمیشہ خیالاں وِچ ڈبے رہن لگ پئے۔

حضرت شاہ صاحبؒ نوں بچپن توں ایں شاعری دا شوق سی۔ ایہناں سب توں پہلاں "سوہنی مہینوال" دا قصہ نظمایا۔ ایس قصے دی زبان سادی، رس بھری تے دِل موہ لین والی سی۔ ایہہ قصہ لوکاں نے ڈاہڈا سلاحیا جیہدا اثر ایہہ ہویا کہ ناشراں نوں ایہہ قصہ ہزاراں دی تعداد وچ چھاپناں پیا۔ ایس تصنیف توں بعد شاہ صاحب ہوری صنائع بدائع (النکاراں) تشبیہاں تے استعاریاں دے چکراں وچ پے گئے۔ میرے خیال وچ سیّد شاہ ہوری برصغیر ہند تے پاکستان دے سب توں وڈے پنجابی (Punster) لفظاں دے کھڈاری ہین۔ ایہناں دا ایہہ کلام گھٹ پڑھیا ہویا بندہ نہ پڑھ سکدا اے تے نہ سمجھ ای سکدا اے۔ ایہناں اپنے علم تے قابلیت، خیال دی اڈاری تے استادی نوں اُجاگر کرن لئی عربی فارسی دے لفظ خاص کر ورتے نیں۔

اِکّو لفظ نوں زبر زیر تے پیش لا کے پڑھن والے نوں حیران کر دیندے نیں ۔

نیری سِک اندر سِک سِک ہوئیاں ...

جیہڑے سِر دیندے اوہو سِر دیندے ...

ل :- راستہ راستہ کری پھرناایں راس نہ رکھلّے نوں پائیوای وَل یارا
وَل کڈھنے دا تینوں وَل ناہیں جا اوسدے وَل جنہوں وَل یارا
وَلی وَل کڈھا کے وَل ہو گئے توں کیوں وَل اندر پایا وَل یارا
فضل شاہ تاہیوں وَل وَل ہوسی جدوں رب ہوسی تیرے وَل یارا

(ایہہ مصرعے ایہناں دے ناں نال مشہور نیں ۔ پر پتہ نہیں کیہڑی کتاب وچ نیں ۔)

م :- مست ہویوں دولت دم پیارے ، دم نالوں پیارا اے دم تینوں
دَولت ڈولت مار کے نس جاسی دم وی دے جاسی اُتے دم تینوں
جیہڑا دم تیرا ہمدم رہندا ہمیشہ نہیں دیندا اک دم تینوں
فضل شاہ جدم دم دم جاسی گھروں کڈھ دیسن ہمدم تینوں

سوہنا نام آہا سوہنے نین آہے سوہنی ہنس دی مور دی چال آہی
سوہنا رنگ رُخسار انار وانگوں سوہنے مُکھڑے تے سوہنی خال آہی

فضل شاہ ہوراں تحفہ فضل شاہ ، سوہنی مہینوال ، سیحرفیاں (سسی ، ہیر ، سوہنی) ہیر رانجھا ، لیلیٰ مجنوں توں اڈ یوسف زلیخا دے قِصّے نوں نظمایا اے ۔ جیہڑا وڈے سائز دی کتاب دے پَونے تِن سو صفحیاں تے مُشتمل اے ۔ شاہ صاحبؒ نے ایس قِصّے نوں دل لا کے لکھیا اے ۔ تے اپنا روائتی انداز مُطلب اے " لفظاں دی کھیڈ " تے النکاراں نوں رَج کے ورتیا اے ۔

پنجاب یونیورسٹی وَلّوں " تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند تیرہویں جلد " جیہڑی " علاقائی ادبیات مغربی پاکستان " تے مُشتمل اے اوہدے وچ حضرت سیّد فضل شاہؒ ہوراں نوں لکھاری دی ۔ نا سمجھی تے بے علمی دی وجہ نال لکھیا گیا اے کہ اوہ

کوئی وڈے شاعر تے فن کار نہیں سن۔ جے لکھن والے نے فضل شاہ ہوراں دا کلام ویکھیا، پڑھیا ہندا تے کدی وی ایسی کوئی گل کرن دی جرأت نہ کردا۔ پر سانوں ایس گل دا کوئی افسوس نہیں کیوں جو اِہ ساری دی ساری کتاب ای (اغلوطیاں) وڈی وڈی غلطیاں نال بھری پئی اے۔ پنجاب یونیورسٹی دا پیسہ خوب ضائع ہویا اے۔ بعض شاعراں تے بے جا تے گھٹیا قسم دے اعتراض تبصرے دی شکل وچ کیتے گئے نیں جیہڑے لکھاری دی کم علمی دا نتیجہ نیں۔

۳۔ **مولوی محمدؐ دلپذیر بھیروی :۔** بھیرے دی سرزمین بڑی مردم خیز اے۔ ایہدے وچوں کئی اللہ والے، عالم فاضل تے شاعر پیدا ہوئے نیں۔ علم، فضل تے ادب دے اسمان دے سورج، تفسیر دے اسمان دے تارے، حدیث دے اسمان دے چن، حضرت مولانا غلام قادر بھیروی دا وی خمیر ایسے زمین وچوں اٹھیا سی۔

مولوی دلپذیر مرحوم وی ایتھوں دے ای رہن والے سن۔ اوہ ایتھے ۱۸۷۵ء وچ پیدا ہوئے۔ ایہناں دے پیو مولوی کرم الٰہی عباسی نے ایہناں دا ناں محمد دلپذیر رکھیا۔ تے بچپن توں ایں علمِ دین ول لائی رکھیا۔ مولوی صاحب مرحوم نے عربی فارسی تے چنگا بھلا عبور حاصل کیتا۔ تے اپنے علاقے وِچ پُر تاثیر وعظ نصیحت کرن والے مشہور ہوئے۔ شعر جوانی وچہ ای آکھن لگ پئے سن۔ تے اپنے کلام دی اصلاح واسطے مولوی محمد حسین صاحب احمد آبادی نوں اُستاد پھڑیا۔ مولوی صاحب دی شاعری عشق محبت دے عام مضموناں توں خالی اے۔ عموماً وعظ نصیحت نال بھری ہوئی اے پر شعراں وچہ رس وی اے تے روانی وی اے۔ شعر لکھن بہندے سن تے پوری کتاب مُکا کے اُٹھدے سن۔ معلوم ہندا اے ایہناں دی احمد یار گجراتی طراں قلم دوات نوں کدی ہتھوں نہیں سی چھڈیا۔ ایہو ای وجہ اے کہ ایہہ بڑے کثیر التعداد مصنّف نیں۔ اُنج وی ایہناں دیاں تصنیفاں تے تالیفاں ڈھیر ساریاں نیں پر کجھ تصنیفاں دے ناں ہیٹھلیاں سطراں وِچہ لکھے جاندے نیں۔ تاں جے قاری نوں ایہناں دی قلم دی روانی دا پتہ لگ جائے:۔

گلزار محمدی، گلزار آدم، احوال الآخرۃ، گلزار موسیٰ، پنج گنج دلپذیر،

خوانِ یغما دا قصّہ، ترجمہ دیوانِ حافظ، معجزاتِ محمدی، اکرام محمدی، تفسیر سُورۃ والضّحیٰ، چراغ دلپذیر، دعوتِ دلپذیر، انشائے دلپذیر، مکتوباتِ دلپذیر، وعظِ دلپذیر، مجموعہ خطباتِ دلپذیر، اخبارِ دلپذیر، دعواتِ دلپذیر، گلدستہ معجزات، باغِ بہشت، گلدستہ نعت، سی حرفیاں دلپذیر، مناجاتِ دلپذیر، گلزارِ مکّہ تے گلزارِ مدینہ، معراج نامہ دلپذیر، زینتِ اسلام دلپذیر تے قصص المحسنین (قصّہ یوسف زلیخا)۔

ایہناں نوں کئی مذہب بدلن دا وی شرف حاصل رہیا اے۔ کدی وہابیّت دا سواد چکھدے رہے تے کدی حنفیّت دا مزہ لیندے رہے۔ کدی شیعیّت دے گون گاوندے رہے تے کدی خارجیّت دے راگ الاپدے رہے۔ آخری عمر وچ مرزے قادیاں والے دے ڈُھے چڑھ گئے تے مرزائی ہو گئے۔

مولوی صاحبؒ دا قصّہ یوسف زلیخا اک طرحاں قرآن دی سُورۂ یوسف دی پنجابی منظوم تفسیر اے۔ ایہدے وچ شعری تے فنّی خوبیاں گھٹ نیں تے وعظ نصیحت چوکھی اے۔

۴۔ حضرت مولانا محمد نبی بخش حلوائی رحمۃ اللہ علیہ

جنہاں بزرگاں نے "یوسف زلیخا" دے قصے نوں منظوم پنجابی تفسیر وچ لکھیا اے اوہناں وچ حضرت مولانا محمد نبی بخش حلوائی لاہوری داناں سرِ فہرست اے۔ آپ لاہور دے اک درمیانے ارائیں گھرانے دے فرزند سَن۔ آپ ۱۲۶۶ھ وچ پیدا ہوئے۔ ایہناں دے سارے خاندان دے افراد سبزیاں اُگان تے ویچن دا کم کردے سَن۔ وڈے بھرا میاں قادر بخش مرحوم بڑے ہوشیار تے عقلمند سَن۔ اوہناں نوں مولانا دے والد صاحبؒ نے پڑھائی وَل لا دتّا۔ مولانا نبی بخشؒ دی زبان وچ لکنت سی تے اوہ اڑک اڑک کے بولدے سَن۔ ایس واسطے پڑھائی دے قابل نہ سمجھے گئے تے اک حلوائی کول گذر اوقات کرن لئی شاگرد بہا دتّے گئے۔ وڈے بھرا ہوری صرف تن جماعتاں ای پڑھ کے سکولوں نس گئے۔ تے اَجیہے نسے کہ فیر سکول دا مُنہ نہ ویکھیا۔ پر اڑک اڑک کے گلاں کرن والے تے تھتھلا کے بولن والے نبی بخش نوں علم نال

اینّاں کو پیار ہو گیا کہ تھوڑے چر وچہ ای قرآنِ کریم پڑھ لیا تے فیر وقت دے سب توں وڈے عالماں کولوں درسِ نظامیہ دیاں کتاباں پڑھ لیّاں۔ مولانا نبی بخش صاحب حلوائی دے استاداں وچوں حضرت مولانا میواں حسین خطیب شاہی مسجد، مولانا محمد ذاکر بگوی، غلام محمد بگوی، پیر سیّد عبدالغفار شاہ، مولانا غلام قادر بھیروی تے حضرت مولانا غلام دستگیر قصوری دے ناں بہت مشہور نیں۔ علم حاصل کرن توں بعد حضرت مولانا نے صاحبزادہ عبدالرسول بن غلام محی الدّین قصوری توں روحانی استفادہ کیتا۔ حضرت مولانا غلام محی الدین قصوری دے روحانی فیض تے حضرت مولانا نوں صوفی، مصنّف تے مفسّرِ قرآن، مناظرِ اسلام تے اہلِ سُنت والجماعت دا مایہ ناز پنجابی شاعر بنا کے چمکایا۔

مولانا دے ہم مسلک عالماں وچوں حضرت مولانا دیدار علی شاہ بانی حزب الاحناف لاہور، مولانا تاجدین گڑھی شاہو والے، مفتی عبدالقادر صاحب، حافظ فتح محمد اچھرہ والے، حضرت مخدوم شاہ، مولانا میاں شیر محمد شرق پوری رحمہم اللہ داناں سرِ فہرست اے۔ ایہناں دے مخالفاں وچوں حافظ محمد لکھوی، مولوی محمد دلپذیر بھیروی، مولوی عبدالستّار، تے سارجنٹ صاحب بہادر (مولوی حبیب اللہ) مولّف تفسیر نعمانی سَن۔

حضرت مولانا صاحب حضور نبی پاک صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم دے بہت وڈے عاشق سَن۔ زندگی دا سب توں وڈا شغل حضور علیہ السّلام تے درود پڑھنا سی۔ میرے دوست حضرت علامہ اقبال ایم فاروقی ایم۔اے مدظلہٗ نے مینوں دسیا کہ مولانا صبح دی نماز توں بعد شاریاں تے گھٹ توں گھٹ ویہہ تیہہ ہزار واری خود تے طالبعلماں کولوں درود شریف پڑھاندے سُندے سَن۔

مولانا بڑے کثیر التعداد مصنّف سَن۔ ایہناں دا قلمی کمال قرآنِ کریم دی منظوم پنجابی تفسیر اے جیہڑی پندراں جلداں وچہ چھپ چکی اے۔ مولانا دا علمی تے روحانی فیض ہن تک جاری تے ساری اے۔ مولانا دے مخلص شاگرد حضرت مولانا میاں باغ علی نسیم صاحب اوہناں دے مشن نوں لے کے بڑی تیزی نال اگے ودھ رہے نیں۔ ایہناں دیاں کوششاں نال حضرت مولانا نبی بخش صاحب دا فیض جاری

اے۔ ہن تائیں ہزاراں بچے قرآن پاک پڑھ چکے نیں۔ مولانا باغ علی نسیم صاحب نے بڑے اخلاص نال مولانا صاحب دی لائبریری تے تصنیفاں نوں سنبھالیا ہویا اے۔

مولانا حلوائی دا وصال ۱۳۶۴ھ وچ ہویا۔ ایہناں دی آخری آرام گاہ جامع مسجد سٹی کوتوالی دے اک کونے وچ اے، ایتھے ہر سال عرس ہُندا اے۔

۵۔ میاں محمد سعید گوجر:۔ میاں محمد سعید موضع ساہڈریاں ڈاکخانہ برنالی ضلع گجرات دے وسنیک سن۔ ذات دے گوجر سن۔ سکول دی تعلیم گھٹ ای سی۔ پر درس نظامیہ وچ طاق سن۔ ایہناں حضرت مولانا اصغر علی روحیؒ پروفیسر اسلامیہ کالج لاہور توں وی کسب فیض کیتا تے پنجابی زبان وچ سورۃ یوسف دی تفسیر "احسن القصص المعروف بہ یادگار سعید"، لکھی۔ اِہ کتاب کوئی دو سو صفحیاں تے مشتمل اے۔ شعر بڑے سادے تے کلام وچ روانی اے۔

۶۔ مولانا محمد ازہر حنفی بھیروی:۔ اسیں پہلاں کجھ سطراں لکھ کے ایہہ دس چکے آں کہ بھیرہ پنجاب دا اک علمی پنگھوڑا اے جہدے وچ بڑے بڑے عالم، فاضل تے اللہ لوک کھیڈے تے پلے نیں تے وڈیاں ہو کے اللہ دے دین دا خوب پرچار کیتا اے۔ ہن وی ایتھے حضرت محمد کرم شاہ مدظلہ، ایم۔ اے آنرز جامعہ ازہر علم تے عمل دے دیوے جگا رہے نیں۔

مولانا محمد ازہر حنفی بھیروی وی ایسے ای شہر دے وسنیک تے جم پل سن۔ ایہناں دا سارا گھرانہ عالم فاضل سی۔ پیو درس نظامیہ دے فارغ التحصیل تے بھرا دی چوکھا علم پڑھیا ہویا سی۔ جدوں مولوی دلپذیر ہوراں سورۃ یوسف علیہ السلام دی تفسیر لکھی تے مولانا ازہر نوں خیال آیا کہ میں حنفی ہو کے پچھاں کیوں رہ جاں۔ چنانچہ ایہناں نے قصص المحسنین گلزار یوسفؑ دے ناں تے اک وڈی ساری سورۃ یوسف دی تفسیر لکھی۔ جیہڑی کوئی ست سو صفحیاں تے مشتمل اے۔ شعر سدّھے سادے نیں۔ جنہاں وچ تشبیہاں تے استعارے بہت گھٹ ورتے گئے نیں۔ ایہہ تفسیر ۱۹۰۰ء وچ ملک غلام محمد تاجر کتب کشمیری بازار ہوراں نے چھاپی سی۔

قصہ یوسف زلیخا نوں اُردو فارسی تے عربی وچہ کنہاں کنہاں لکھیا اے

۱- مولانا قاضی محمد سلیمان سلمان منصور پوریؒ

حضرت مولانا محمد سلیمان منصور پوری داناں پڑھے لکھے لوکاں وِچ بہت مشہور اے۔ ایہہ ریاست پٹیالہ دی اک بستی منصور پور دے رہن والے سن۔ ایتھے ای ایہناں دی پیدائش ہوئی۔ بچپن وچہ ای بڑے عقلمند تے ہوشیار سن۔ گھر دا ماحول پاک صاف تے مذہبی سی۔ ایہناں دے والد صاحب نے ایہناں نوں گھرو گی تعلیم دے کے کُندن تے پارس بنا دِتا۔ سکول وچہ پڑھن پئے تے میٹرک دا امتحان امتیاز نال پاس کیتا۔ بی۔ اے کرن توں بعد وکالت پاس کیتی تے فیر کجھ چر بعد گورنمنٹ دی ملازمت کر لئی۔ مندیاں ہندیاں سیشن جج دے عہدے تے جا پہنچے۔

مولانا سلیمان ندویؒ لکھدے نیں:۔

مولانا سلیمان منصور پوری میرے نالوں عمر وچہ وڈے سن تے میں اوہناں دے ساہمنے اپنے آپ نوں بچہ سمجھداساں۔ پر اسیں دونویں ایں ندوۃ العلماء دے ممبر ساں۔ مولانا عامل بالحدیث سن پر آمین اُچی نہیں سن آکھدے۔ بڑے روشن خیال تے روشن ضمیر سن۔ اوہناں وچہ دماغی قابلیت دے نال نال روحانی کیفیتاں وی چمکدیاں نظر اوندیاں سن۔ اوہ علم دے مُلّا تے دل دے صوفی سن۔ صاف ستھرے رہندے سن۔ دین دی تبلیغ دے بڑے شوقین تے نرم طبیعت سن۔

مولانا منصور پوری قرآنِ کریم، حدیث، تاریخ، تفسیر تے فقہ دے بہت وڈے عالم سن تے غیر مذہباں دیاں کتاباں۔ توریت، انجیل تے زبور دے ڈاہڈے جانوں

سن۔ ایہناں نوں حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم نال بڑا عشق سی۔ دو واری حج دی سعادت توں مشرف ہوئے۔ دوجی واری حج کرن گئے تے مرگ سینہا آگیا۔

مولانا نے اسلام دے فضائل تے خوبیاں تے بہت ساریاں کتاباں لکھیاں نیں۔ ایہناں ساریاں کتاباں وچوں سب نوں چنگی تے چونویں کتاب ''رحمتہ للعالمین'' اے جیہڑی حضور علیہ السلام دی سیرت تے بہت عمدہ کتاب اے۔

ایہدے توں اڈ مولانا نے الجمال والکمال دے ناں نال تفسیر سورۂ یوسف لکھی اے جیہڑی اپنا جواب آپ اے۔ قاضی صاحبؒ نے ایہدے وچ تحقیق تے پڑچول دے دریا بہا دتے نیں۔ بعض غلط روائتاں جیہڑیاں عام لوکاں وچ مشہور نیں اوہناں دا بڑی تحقیق نال رد کیتا گیا اے۔

اردو نثر وچ ایہہ سورۂ یوسف دی سب توں اُچی تے سچّی تفسیر اے۔

۲۔ منشی محمد عبدالعزیز

منشی عبدالعزیز صاحب لاہور دے اک تاجر حاجی محمود صاحب دے فرزند سن۔ حاجی محمود صاحب کتاباں چھاپن تے ویچن دا کاروبار کردے سن۔ تکیہ سادھواں وچ ایہناں دا بہت وڈا کتب خانہ سی۔

منشی محمد عبدالعزیز اک پڑھے لکھے انسان سن۔ ایہناں نوں عربی فارسی تے بڑا عبور حاصل سی۔ اوہناں نے اردو نثر وچ سورت یوسف دی تفسیر لکھی جیہڑی کوئی سوا پنج سو صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایہناں دی کتاب دے مطالعہ توں ایہہ ثابت ہندا اے کہ اوہناں وی حضرت مولانا غلام رسول عالم پوری دی ریس کیتی اے۔ ایہناں نوں جتھوں وی کوئی روائیت ملی اے اوہ لکھ ماری اے۔ پر لکھت وچ خلوص ضرور نظر اوندا اے۔ لکھدے نیں:۔

میں ایہہ کتاب بڑی محنت تے عرق ریزی نال، قرآن، حدیث، تفسیر دیاں کتاباں تے تصوف دیاں کتاباں وچوں روائتاں کٹھیاں کر کے خلقت خدا دے فائدے تے ہدائیت واسطے لکھی اے۔

اردو بالکل سادی اے تے عام روائتاں امام غزالی کولوں نقل نیں۔ بعض بعض تھانواں تے تشریحاں بہت چنگیاں نیں۔ جیہڑیاں عام قاری دے علم وچ

چنگا بھلا واد ہا کر دیاں نیں ۔

- - - - - - - - - -

۱۔ ابوالقاسم فردوسی فردوسی دی کُنیّت ابوالقاسم اے۔ ایہدے تخلّص تے کُنیت تے کسے پڑچولی تے محقّق نوں اختلاف نہیں پر ناں تے ولدیّت تے تذکرہ نویس اک دُوجے نال اتفاق نہیں کر دے۔ البنداری نے شاہنامے دے عربی ترجمے وچہ ایہہ ناں حسن بن منصُور لکھیا اے۔ پر تاریخ گزیدہ دے مصنّف نے حسن بن علی لکھیا اے۔ تذکرۂ دولت شاہ وچہ تے آتشکدہ وچہ فردوسی داناں حسن بن اسحاق بن شرف شاہ لکھیا ہویا اے۔ پروفیسر ای۔جی۔براؤن وی ایسے گل تے اتفاق کردے نیں۔

ایہہ علاقہ طوس دے کول اک شہر طابران دے اک پنڈ وچہ پیدا ہوئے۔ ماں پیو دا پیشہ ہل واہناں سی۔ ایسے علاقے وچہ ای امام غزالی محقّق طوسی تے نظام الملک طوسی جیہاں ہستیاں پیدا ہوئیاں۔

فردوسی بڑا قادر الکلام شاعر سی۔ ایرانی ایہنوں پہلا قومی شاعر سمجھدے نیں۔ ایہنے تیہاں سالاں دے عرصے وچہ بڑی محنت نال سُلطان محمود غزنوی دے کہن تے شاہنامہ لکھیا۔ جدوں مکمل ہویا تے بادشاہ نے کِسے درباری دے آکھے لگ کے انعام دین توں انکار کر دتّا۔ فردوسی بڑا مایوس ہویا۔ آخر تنگ آ کے فردوسی نے سُلطان محمُود دی ہجو لکھی۔ تے نس دا نساندا اپنے پنڈ پہنچ گیا۔ اوتھے ای ایہنوں مرگ سنیہا آ گیا تے مر گیا۔

مولانا شبلیؒ نے شعر العجم وچہ لکھیا اے کہ ایہنے اِک "یوسف زلیخا" دا قصہ وی لکھیا سی۔ جیہڑا زلیخائے فردوسی" دے ناں تے مشہور اے۔ ایہہ کتاب ہندستان وچہ "نول کشور" نے وی چھاپی سی۔ جیہڑی وڈیاں لائبریریاں وچہ مِل جاندی اے۔

دنیا وچہ، فردوسی شائد پہلا شاعر اے جنہے یوسف علیہ السّلام دے قصّے نوں فارسی زبان وچہ لکھیا اے۔

۲- مولانا نورالدین عبدالرحمٰن جامیؒ ایران نے جیہڑے مشہور سپوت تے عالم، فاضل تے شاعر پیدا کیتے نیں اوہناں وچہ حضرت مولانا نورالدین عبدالرحمٰن جامی نوں بڑا اُچا درجہ حاصل اے۔ جامی صاحبؒ بہت وڈے درجے دے شاعر بہت وڈے عالم تے مشہور صُوفی سن۔

ایہہ صُوفی خراسان دے اِک علاقے جام دے اک پنڈ خرجرد وچہ ۸۱۷ھ وچہ پیدا ہوئے۔ ایہناں دے والد صاحب داناں مولانا احمد بن محمد دشتی تے دادے داناں سمش الدین دشتی سی۔ دشت اصفہان دے اک محلّے داناں این جتھّے کدی پہلاں ایہناں دے وڈوڈیرے رہندے سن۔ آخر اوتھوں جام وچہ آ گئے تے اوتھوں دی نسبت نال جامیؒ مشہور ہوئے۔

چھوٹے ہندیاں اپنے والد صاحب نال ھرات آئے تے ایتھے مولانا جنید اصُولی دے درس وچہ شامل ہو گئے۔ مولانا جنید اصُولی عربی زبان دے بہت وڈے استاد سن۔ ایہناں توں علم حاصل کرن توں بعد مولانا جامیؒ نے مولانا خواجہ علی سمرقندی سید شریف جرجانی تے مولانا شہاب الدین جاجری کولوں کسب فیض کیتا۔ آخر وچہ مولانا اِک بزرگ سعدالدین تفتازانی دی صحبت وچہ بہن لگ پئے۔ ایہہ بزرگ حضرت مولانا بہاؤالدین نقشبندی دے خلیفہ سن۔ جامی صاحبؒ ایہناں دی برکت نال نقشبندی سلسلے وچہ شامل ہوئے۔

جامی صاحبؒ نے بہت ساریاں کتاباں تصنیف کیتیاں۔ جنہاں وچوں "یوسف زلیخا"، ایہناں دی قلم دا شاہکار اے۔ ایس کتاب دی جنی وی تعریف کریئے گھٹ اے کیوں جو ایہدا فارسی ادب وچہ بڑا درجہ اے۔

مولاناغلام رسُول عالم پوریؒ نے اپنی کتاب احسن القصص وچہ تھاں تھاں جامیؒ دے حوالے دتے نیں۔ تے آکھیا ایں اپنے کولوں کوئی وادھا نہیں کیتا۔ میںنوں جو جو نقرہ کارامام غزالیؒ تے جامی کولوں ہتھیں لگّا اے، میں لکھ دتا اے ⁂

امام غزالیؒ حضرت امام غزالیؒ داناں حجۃ الاسلام ابوحامد زین الدین محمد بن محمد بن محمد الغزالی الطوسی اے۔ ایہہ امام احمد الغزالی دے بھرا نیں۔ ایہناں دے

متھے وچوں چھوٹے ہندیاں ایہن خوش بختی تے سعادت دا نور چمکدا سی۔ ایہناں حضرت ابو حامد اسفرائینی تے ابو محمد جوینی کولوں علم فقہ دی تعلیم لئی۔ فقط وچہ ایہہ امام شافعیؒ دے مت والے تے متبع نیں۔

پہلاں پہل اپنے پنڈ طوس وچہ ای علمی مجلساں وچہ بہندے اٹھدے رہے۔ فیر کجھ چر بعد نیشاپور جیہڑا اوس ویلے عجم تے عرب وچہ علم دا اک بہت وڈا شہر سی، چلے گئے۔ اوتھے جا کے حضرت امام الحرمین ابو المعالی دی خدمت وچہ حاضر ہون لگ پئے۔ اوہناں کولوں کسب فیض کر کے اپنی مشہور و معروف کتاب احیاء علوم الدین نوں ترتیب دتا۔

امام صاحبؒ دیاں تصنیفاں دی تعداد کوئی چار سو دے لگ بھگ اے۔ جنہاں وچوں ہیٹھاں لکھیاں ہویاں کتاباں مشہور نیں:۔

تفسیر یاقوت التاویل چالیاں جلداں وچہ۔ کیمیائے سعادت۔ بسیط۔ وسیط، مستصفیٰ۔ تہافۃ الفلاسفہ۔ محک النظر۔ معیار العلم۔ مقاصد۔ مظنون بہ علیٰ غیر اہلہ۔ مقصد الاسنیٰ فی شرح اسماء اللہ الحسنیٰ۔ جواہر القرآن۔ مشکواۃ الانوار تے "احسن القصص"، قصہ یوسف زلیخا۔

آپ بغداد دے دارالعلوم نظامیہ وچ پروفیسر رہے۔ ایتھوں ایہناں دے علم تے فضل دی مشہوری دنیا دے ہر کونے وچہ ہو گئی۔ ہر تھاں ایہناں دی عزت تے اکرام ہون لگ پیا۔ جدوں مدرسیوں اٹھ کے گھر جاندے سن تے پورے پنج سو فقیہہ ایہناں دے اگے پچھے ہندے سن۔

آہندے نیں جدوں امام غزالی صاحبؒ "کتاب المنخول" تصنیف کر کے اپنے استاد کول لے گئے تے استاد صاحب نے فرمایا "تہاڈی تصنیف نے ساڈی تصنیف نوں بھوئیں وچہ چا دبیا اے"۔ ایہدے توں بعد امام صاحبؒ اک گوشے تے کونے وچہ بہہ کے رب دی عبادت کرن لگ پئے۔ حج کرن گئے تے کئی سالاں تائیں ملک شام وچہ وسوں رکھی۔ دن نوں روزہ رکھدے سن تے رات نوں اللہ دی عبادت وچہ لگ جاندے سن۔ بیت المقدس وچہ وی کئی سال گذارے تے عبادت کیتی۔ فیر دمشق وچہ کئی سال رہے، ایہدے بعد گھر آ گئے۔ تے باقی عمر ایتھے ای گذاری۔ ایتھے

اِک مدرّسے تے خانقاہ دی بنیاد رکھی۔ سارا وقت نیکی تے خیر وچہ لنگھاندے رہے۔ آخر ۵۰۵ھ وچہ پچونجا سال دی عمر پا کے فوت ہو گئے۔

اُتلیاں کتاباں توں اَڈ امام صاحبؒ نے عربی زبان وِچہ "احسن القصص"، قِصہّ یوسف علیہ السلام نوں مرتّب کیتا۔ جہدے بعد وچ کئی زباناں وِچہ ترجمے ہوئے۔ ساڈے پاکستان وِچہ ایہہ کتاب ترجمے تے متن نال مِلدی اِے۔ مولانا غلام رسول عالم پوریؒ نے اپنی کتاب "احسن القصص"، وِچہ ایس کتاب دے اکثر حوالے دِتّے نیں۔ تے اپنی کتاب نوں لکھن لگیاں امام صاحب دی کتاب توں بہت فائدہ حاصِل کیتا اسے۔

یوسف علیہ السلام دا حُسن

(تقابلی جائزہ)

اوہناں عالماں تے فاضلاں دا تھوڑا اسیں پہلاں ذکر کیتا اے جنہاں نے "یوسف زلیخا" دے قصے نوں پنجابی، اُردو، فارسی تے عربی زبان وچ نثرایا تے نظمایا اے۔ ہُن اسیں ایہناں ای لکھاریاں دیاں کتاباں وچوں حضرت یوسفؑ دے حُسن دے متعلق چونویں شعر مقابلے لئی لکھنے آں تاکہ ایہناں شاعراں تے ناثراں دا اپنا اپنا اسلوب، بیان دا انداز، خیال دی بلندی، قلم دی رواں روی، لفظاں دا رکھ رکھا تے بندش قاریاں نوں معلوم ہو جائے۔

مولوی حبیب اللہ صاحب عرف سارجنٹ صاحب:۔

رشکِ سرو قد یوسف سندا جو اس دے وَل تکّے
جان عزیز گواوے اپنی ہرگز بھُل نہ سکّے
ہر حسن پر سرو کھلوتا قامت یوسفؑ والا
پستی اُتے بلندی اندر خیر امر گل لالہ
رُخسارے جیوں انبر تارے زُلف کُنڈل جتھ مارے
قرص قمر اوہ عنبر سارا نور بھرے رُخسارے
مشکیں جُعد مسلسل سُنبل دل عشاق کھپاوے
خرمن گل ریحان اتے جیوں مار کنڈل فرماوے
رخ انور تابانی یوسف جیوں سورج تابانی
بلکہ سورج تاب نہ جھلّے اگے ماہ کنعانی

چشم گویا دو خلد بریں وِچ چشمے نوری جاری
کنوں اُنہاں عشاق منوّر دیدے دید بہاری
نور چہرہ تے پہرہ دیندے شمس قمر دربانی
خیرہ تیرہ شمس قمر دو پاس جمال کنعانی
روشن کرے وجود دی چیزاں سورج ایہہ تابانی
دِلاں اندر روشنائی کردا ایہہ مہ کنعانی

مولوی محمد دلپذیر صاحب رح :-

قد مبارک یوسف والا اوسط سرو چمن دا
مکھڑا شمس ضحٰی دا مکڑا سگواں نقشہ چن دا
زلف معطّر نازاں والی سرجی آپ الٰہی
شب یلدا بھی اُسدے کولوں کردی طلب سیاہی
نین رنگیلے بہت رسیلے چشمے جنّت والے
اکس نظروں پُر تاثیروں لکھ کرن متوالے
چن سورج رخسارے دونویں لس لس کردے نوروں
بدر منوّر معلم ہوون نظر پون جد دوروں
پلکاں سو سو ناز وکھاون وہنگو آپ بلاون
جت وَل جاون باز نہ آون زوری جنگ مچاون
بینی الف اللہ آتش سی قدرت کرتاروں
جو کوئی تک دا اجھل نہ سکدا تیز لگے تلواروں
متھا جیوں مہتاب فلک دا بلکہ ودھ صفائی
چند وچالے چھایاں دسن اس وچہ مول نہ کائی
جسم مبارک یوسف والا نازک ودھ حریروں
ریشم سخت وکھالی دیندا اس دے نرم سریروں

حضرت سیّد فضل شاہؒ نوریں کوٹی :-

یوسف صورت حور ملک سیرت حُسن قدرت او سُبحان میاں
چہرہ ویکھ کے حور نظیر یوسف حور خیر نظیر دھیان میاں
ویکھ لباں مرجان، مرجان عاشق یاقوت یاقوت مرجان میاں
صورت سجل آہی مثل آئینے دی وچہ عکس پوی صورتاں میاں
جیکر صاف پچھو چہرے صاف وچوں صورت صاف ویکھن مردماں میاں
تنگ دل ہو کے پچھے وات غنچہ وات ہے یا نہیں دہان میاں
دند چنبے دیاں کلیاں لباں گلیاں دو کان لعلاں ہیریاں میاں
سبز پان جیکر سبز پان لباں ہتھوں چڑھ جائے سبز پان میاں
ہر دو کان دو کان جواہری دے ہر دو کان اندر دو کان میاں
کالے خال ہر دو لال گال اُتے نکتے بِسمِ اللہ الرحمٰن میاں
ملک عرب طرفوں آفتاب چڑھیا جاتا روز محشر شرقیان میاں
پھل کول جائے پھل کول واجے پھل کول رُخسار ویکھان میاں

مولانا محمدؒ سعید گوجر گجراتی

عمر اوائل چہرہ نوری دِن دِن جوبن تازہ
حور فرشتے تاب نہ جھلّن صورت بے اندازہ
صورت ویکھ نورانی حوراں صدقے ہو ہو جاون
عاشق ویکھ لباں دی لالی صبر قرار بھلاون
کالا حال نظر دا راکھا اوپر خوش رُخسارے
کھبّی طرف ٹکانا جس دا موج خوشی دی مارے
دل دا لٹ خزانہ کھڑدی دھیری چشماں والی
بھی تلوار ترکھی وانگوں دیندا تنک وکھالی
چمکن ہاری ڈھلک پیشانیوں جد مارے چمکارا
ثابت رہ کہ تابش جھلّے آدم کون وچارا

موہمو سرے پر زُلفاں گل سر خوں خوشبوئی
مژگاں ویکھ مُلبسّ نوری ونگ رہے ہر کسوئی
لال لباں توں لعل جواہر صدقے ہون ہزاراں
زُلفاں لیل قدر دی وانگوں لایاں عجب بہاراں
نازک چشماں اندر جس دم سُرمہ پوسے نورانی
اس ویلے دے شاعر کولوں کھلدی نہیں کہانی
دَند مبارک موتی لڑیاں کون بیان سُناوے
کر کر پھُل پون اس موہنوں جدم ہاسہ آوے
سر پیراں تک یوسف والی صفت نہ کیتی جاندی
عقل فکر اس منزل اندر ڈُب ڈُب غوطے کھاندی

مولانا محمد ازھر حنفی بھیروی

صُورت سوہنی مُورت موہنی قدرت پاک غفّاروں
چن سورج بھی اوہوں جسدا جلوہ لین دیداروں
ظاہر سوہنا باطن سوہنا چمکے لاٹ نورانی
پلکاں تیر کماناں ابرو پار لنگھاون کانی
خوب جمالوں ہور خصالوں تاج سرے تے دھریا
نیناں مست کیتا آدم نوں گھُٹ شرابوں بھریا
ملک ہزاراں صفاں قطاراں کھلے گرد بہ گردے
ہور پیرا یہ نور سجایا جھلمل جھلمل کردے
سرو قد بیحد بخوبی اُستا کار بنایا
تک کے قد عرش دا پایہ پچکی اندر آیا
حُوراں تے غلماناں ٹک ٹک تکن حُسن نورانی
ملک خدا دی خدمت اندر جان دیون قربانی

حضرت مولانا غلام رسُول عالمپوریؒ

بَرق درخشاں لعل لباں وِچ شمس نور چمک دا
جے سو عاقل لکھے مثالاں حرف نہیں لکھ سک دا
چہرہ مبارک شعلے نوری شکل سبھی نورانی
کیا کہاں اوہ کس دے جیہا ہور نہ اُس دا ثانی
آہی صورت یوسف والی اِڈک چمکاں مارے
چشم دلاور تاب نہ جھلّے جنبش کھان ستارے
یوسف دا منہ ویکھ نہ سکے جے کوئی نظر ٹکاوے
شعلہ حسن اکھیں تے چھاوے ویکھ نظر جل جاوے
رُخ دے نوروں عالم دمکے ماہ کنوں تا ماہی
ستویں چرخ زحل دے جرموں دھوئی گئی سیاہی
ایہہ صورت پُر معنی انور مظہر فیض الٰہی
معشوقاں تے نام جدہے دی گذری شاہنشاہی
اوہ یوسف دا حسن منوّر جاں چمکاں وچ آیا
کس دیاں اکھیں ویکھ نہ جھکیاں نظر نہ صدمہ پایا
حسن کمال جمال معانی کرے نگاہاں مائل
ویکھ دیاں ای اکت نگاہوں نین رہن ہو گھائل
ایہہ خوبی دیاں عالی شاناں سب حیران زمانہ
یوسف شمع جمال کمالوں تے سب جگ پروانہ

مولانا عبدالرحمٰن جامیؒ

ردائے دلبری افگندہ بر دوش
فدائے خاکپائش صد ردا پوش
کمالِ حُسنش از اندیشہ بیروں
زحدِ عقل فکرت پیشہ بیروں

بدوشش خلعتِ لُطفِ الٰہی
بفرقش تاجِ فرِّ بادشاہی
رُخ اُو مطلعِ صُبحِ صباحت
لبِ اُو گوہرِ کانِ ملاحت
زسیمائے صلاحش چہرہ پُر نوُر
زاخلاقِ کرامش سِینہ معمُور
جنبشیں مَطلعِ صُبحِ سعادت
شبِ غیب از رُخش روزِ شہادت
چہ گویم کاں چہ حسن و دلبری بُود
کہ بیروں از حدِ حورُو پری بود
مہے بود از سپہرِ آشنائی
ازوکون و مکاں را روشنائی
نہ مَہ ہیہات روشن آفتابے
کہ ازوَے بر فلک اُفتادہ تابے

ابوالقاسم فردوسی:-

شُنیدم کہ بُد یوسف آراستہ
زحُسن و زخوبی ازو خواستہ
بہ تن بُد برش حُلّۂ از بہشت
چوں بارغ بہشتی دراُردی بہشت
کہ آں حُلّۂ را نرمشت و نبافت
بصَد رنگ ہر ساعتی می نتافت
فروہشتہ مُویش سیاہ و دُراز
ازو گشتہ مشکیں نشیب و فراز
ہمہ بندو پیچ و ہمہ تاب و خم
خم و پیچ دی عنبریں بیش وکم
دو صد شاخ پیچیدہ و تافتہ
گہر در ہمہ شاخہا بافتہ
گہر بافتہ ہر سُوئ مُوئی اُو
چناں بود پیرامن رُوئی اُو
کہ گردد بہم جمع از پیچ و تاب
شبِ تیرہ را اختروآفتاب
بفرقِ سرش تاج و دستورِ شاہ
بگوہر گراں بود و تاباں چو ماہ

بگردن ورش طوقِ گوہر نگار   مرصّع بیاقوت و زرِ عیار
در انگشتہا کردہ انگشتری   یکی ہمچو زہرہ یکی مُشتری
فروزندہ از حسنِ اُو نورِ پاک   ہمی نورِ خورشید را کردہ چاک
دو ابروش ہمچو کمانی نبرہ   سیہ توز و توزش ہم از مُشک بہ
بگرد سیہ چشم مژگاں چوں تیر   ہمہ تیرِ مژگانِ او ہمچو قیر
دو رخسارِ اُو چوں بہارِ بہشت   نگارۂ ہمچو نگارِ بہشت
چوں شمع سپہری ولیکن چوں شمع   ہمہ عالم در دگشتہ بجمع
دو عارض فروزاں چو روئے سروش   شدہ خیرہ در وصف او طبع و ہوش
دو لب راست مانند یکدانہ نار   بیاوردہ از جنتِ کردگار
نہاں زیرِ وے گنجِ دُرِّ یتیم   ز تقدیرِ حُکمِ خدائے قدیم
قدش چوں یکی سروِ نوخاستہ   بنورِ خدائے بیآراستہ
چوں بر شد بہ منبر بدیں حسن و زیب   گسست از ہمہ خلق صبر و شکیب
کہ تابندہ خورشید بُد بر زمیں   بلے صُورتش صُورتِ آدمیں
نظارہ شد صد ہزار انجمن   بشورہ بروئی دل و مرد و زن
براسرارِ شاں مطلع بُد خدائی   قلم راندہ بُد ایزدِ رہنمائی

احسن القصص مولوی غلام رسولؒ عالمپوری دے مآخذ

ا۔ عبرانی :۔ پرانا عہد نامہ باب پیدائش

ب۔ عربی :۔ ۱۔ قرآن مجید ۔ پارہ بارہواں ۔ سورت یوسفؑ

〃 ۲۔ احسن القصص ۔ امام محمد غزالیؒ

ج۔ فارسی :۔ ۱۔ زلیخائے فردوسی ۔ فردوسی طوسیؒ

د۔ 〃 :۔ ۲۔ نقرہ کار[ع۱]۔ ملّا معین کاشفی هروی

س۔ 〃 :۔ ۳۔ یوسف زلیخا۔ ملّا نورالدین عبدالرحمان جامیؒ

قصہ یوسف زلیخا دے پنجابی لکھاری

۱۔ حافظ برخوردار

۲۔ مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

۳۔ عبدالستار

۴۔ عبدالحکیم ملتانی

۵۔ حشمت شاہ

۶۔ دل پذیر

۷۔ صدیق لالی

۸۔ احمد یار مرالوی

۹۔ فضل شاہ

۱۰۔ بہادر علی۔

ع۱:۔ ملّا معین کاشفیؒ نے دو کتاباں لکھیاں نیں ۔ اک داناں اعجاز موسوی المعروف بہ "طلاکار" اے تے دوجی داناں "تفسیر سورہ یوسف" المعروف بہ "نقرہ کار" اے۔ نقرہ کار دے حوالے ہر پنجابی لکھاری نے اپنی اپنی کتاب وِچ دِتے نیں۔

۱۱ - گوپال سنگھ

۱۲ - مولانا محمد ازھر حنفی بھیروی

۱۳ - مولوی نورالدین چھبانوی

۱۴ - ھاشم شاہ

۱۵ - عبدالرحمٰن وِرد قادری

۱۶ - میاں محمد سعید گوجر گجراتی

۱۷ - مولوی حبیب اللہ نعمانی

۱۸ - مولوی حاجی محمد گوجرانوالوی - ایہناں نے جامیؒ دی یوسف زلیخا دا حرف بحرف پنجابی ترجمہ اوسے بحر وِچ کیتا اے۔

۱۹ - اقبال دائم۔

۲۰ - منظور بُٹ۔

۲۱ - مولانا محمد نبی بخش حلوائی۔

۲۲ مولانا حافظ محمد لکھوی۔

حضرت یوسفؑ تے زلیخاؒ دے نکاح بارے تفصیلی بحث

حضرت یوسفؑ تے زلیخا دے نکاح دا مسئلہ مدّت توں اک نزاعی مسئلہ لگا اوندا اے۔ کُجھ سیانے بیانے لوک ایس گل دا بالکل ای انکار کردے نیں کہ حضرت یوسف علیہ السّلام دا نکاح زلیخا نال ہویا سی۔ ایس مخالفت وِچ اہلِ حدیث حضرات پیش پیش نیں۔ پر ایہناں وِچ وی پورا اتفاق نہیں۔ ایہناں وِچوں وی کئی مفسّراں نے حضرت یوسف علیہ السّلام تے زلیخا دے نکاح دی تائید کیتی اے۔

مولانا سلیمان منصور پوری مصنّف " رحمتُ للعالمین ،، ایس نکاح دا کُلّی انکار کردے نیں۔ تے فرماندے نیں کہ ایہہ نصِ قرآنی دے اُکّا ای برخلاف اے۔ تائید لئی اوہ ایتھوں تک آکھ جاندے نیں کہ زلیخا دا کریکٹر ٹھیک نہیں سی ایس واسطے اوہ حضرت یوسف علیہ السّلام دی بیوی نہیں ہو سکدی۔

حقیقت الامر ایہہ وے کہ حضرت زلیخا یوسف علیہ السّلام دی قابلِ عزّت بیوی اے۔ ایہناں دا نکاح اکثر روایات تے آثار توں ثابت اے۔ حضرت زلیخا دے بطن وِچوں حضرت یوسف علیہ السّلام دے دو بچے پیدا ہوئے جنہاں دے ناں افرائیم تے منشا[۱] سن۔ حضرت زلیخا نہ فاحشہ سن نہ زنا ورگا گناہ ایہناں

عـ۱ :- پرانے عہد نامے وِچ ایہناں بچیاں دی ماں دا ناں آسن ناتھ لکھیا ہویا اے۔

توں ہویا۔ ہاں ایہہ گل ضرور اے کہ حضرت یوسف علیہ السّلام دے حسن تے جمال نے اوہناں نوں کملیاں کر دتا سی۔ تے اوہ یوسف علیہ السّلام نال وصل دا آہر کرن لگ پیاں۔ پر پروردگار نے دوہاں نوں محفوظ رکھیا۔ ایہہ گل وی یاد رکھن دے لائق اے کہ زلیخا نے صرف حضرت یوسف علیہ السّلام وَل دل دے ہتھوں مجبور ہو کے رغبت کیتی۔ اوہناں دا کسے ہور بندے وَل راغب ہونا وی کدھروں ثابت نہیں۔ فیر رب کریم نے اوہناں نوں بچا وی لیا۔ نبیاں دیاں بیویاں زناء تے فحش توں محفوظ نیں نہ کہ معصوم۔ چنانچہ حضرت زلیخا توں زناء یا فحش کدی وی صادر نہیں ہویا۔ حضرت زلیخا حضرت یوسف علیہ السّلام دی بیت اطہار وچوں نیں۔ ایہناں دی توہین، گمراہی، بے دینی تے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں دُکھ دین دے برابر اے۔

عام لوک ایہہ اعتراض کردے نیں کہ قرآنِ کریم وچ کدھرے لکھیا ہویا وکھاؤ کہ حضرت یوسف علیہ السّلام دا نکاح حضرت زلیخا نال ہویا سی۔ ایہدا جواب ایہہ وے کہ اوہ سانوں قرآن وچ کدھرے ایہہ لکھیا ہویا وکھا دین کہ ایہہ نکاح نہیں سی ہویا۔ جدوں مفسرین نے ایس نکاح دا ذکر کیتا اے تے فیر نکاح دے انکار دی کیہ صورت اے۔ جے حضرت زلیخا (اللہ معافی دے) فاحشہ یا بدکار ہندیاں تے سارے دے سارے مفسر حضرت یوسف علیہ السّلام نال اوہناں دے نکاح بارے روائیتاں تے اقوال دا ذکر نہ کردے۔ تے چپ کر کے ای آکھ دیندے کہ ایہہ نکاح ثابت نہیں کیونکہ جو زلیخا دا چال چلن صحیح نہیں سی۔ پر ایہہ گل کسے مفسر توں آکھن دی جرأت نہیں ہوئی۔ سگوں ساریاں مفسراں نے نکاح دے ثبوت وچ معتبر روائیتاں نقل کیتیاں نیں۔ ہیٹھاں ہر مکتبِ فکر دے مفسراں دے اقوال پیش کیتے جاندے نیں تاکہ مسئلہ سمجھ وچ آجائے تے اعتراض دی صورت نہ نکلے۔

ا۔ تفسیر روح البیان وچ علامہ اسماعیل حقی حنفی فرماندے نیں:۔

والحاجۃ الثالثۃ ان تزوجنی فسکت یوسف واطرق راسہ فاتاہ جبریل وقال لہ یا یوسف! ربک یقرئک السلام و

يقول لك لا تبخل عليها بما طلبت فتزوّج بها فزوج بها۔

ترجمہ :۔ (جدوں یوسف علیہ السلام شان وشوکت (ٹوہر) نال گذر رہے سن) تے تیری خواہش جیہڑی زلیخا تے حضرت یوسف علیہ السلام دے سامنے پیش کیتی، ایہہ سی کہ اوہ اوہدے نال نکاح کرلین۔ حضرت یوسف علیہ السلام چپ ہو گئے تے حضرت جبرائیل تشریف لیائے تے آکھن لگے اے یوسفؑ! تہاڈا رب تہانوں سلام آہندا اے تے فرماندا اے کہ تسیں جیہڑا اوہنے مطالبہ کیتا اے اوہدے منن وچ بخل نہ کرو۔ تسیں اوہدے نال نکاح کرلو۔ تے اوہناں نکاح کرلیا۔

۲۔ تفسیر معالم التنزیل، صاحب معالم التنزیل فرماندے نیں :۔

وقال ابن زید وكان لملك مصر خزائن كثيرة فسلم سلطانه كلّه اليه وجعل امره وقضاءه نافذا۔ قالوا انّ قطفير هلك في تلك الليالي فتزوّج الملك يوسف راعيل امرأة قطفير فلمّا دخل عليها قال اليس هذا خيرًا ممّا كنت تريدين منّي۔

ترجمہ :۔ تے ابن زید دے قول مطابق مصر دے بادشاہ کول بہت سارے خزانے سن۔ اوہنے حضرت یوسف علیہ السلام دے حوالے اپنی ساری سلطنت کردتی تے اوہناں دے حکم نامے تے قضا لاگو کیتے تے آہندے نیں قطفیر ایہناں راتاں وچ ای مرگیا تے بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السلام دا نکاح راعیل (زلیخا) نال جیہڑی قطفیر دی بیوی سی کردتا۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے حضرت زلیخا نال خلوت صحیحہ کیتی تے آکھیا کیہ ایہہ چیز اوس چیز نالوں چنگی نہیں جیہدا توں پہلاں میرے نال ارادہ کردی سیں۔

.....

۳۔ تفسیر جلالین وِچ علامہ جلال الدّین فرماندے نیں:۔

"وَفی القِصّہ انّ الملک توجّہ وختمہ، و ولّاہ مکان العزیز وعزلہ وھات بعد فزوّجہ امراۃ زلیخا فوجدھا عذرای وولدت لہٗ ولدین۔

ترجمہ:۔ تے اک قصّے وِچ اے کہ بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں تاج پوایا۔ تے اوہناں نوں مہر دتی۔ تے عزیز مصر دی تھاں والی بنایا تے عزیز مصر نوں معزول کر دتّا۔ بعد وِچ عزیز مصر مر گیا تے بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السلام دا اوہدی بیوی زلیخا نال نکاح پڑھا دتا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے وصل ویلے اوہناں نوں باکرہ ای پایا۔ تے زلیخا تے دو بچے جمّے۔

۴۔ حاشیہ جلالین:۔ ایسے تفسیر دے حاشیے تے لکھیا ہویا اے:۔

امراۃ ای امراۃ العزیز وھی زلیخا فلمّا دخل علیھا قال الیس ھٰذا خیرًا ممّا طلبت۔

ترجمہ:۔ امراۃ توں مُراد عزیز مصر دی بیوی اے۔ جہدا ناں زلیخا اے۔ جدوں حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہدے نال وصل کیتا تے آکھن لگے کیہ ایہہ بہتر نہیں اوہدے نالوں جہدی تینوں پہلاں طلب سی۔

۵۔ تفسیر خازن وِچ صاحب خازن فرماندے نیں:۔

امراۃ ای امراۃ العزیز وھی زلیخا فلمّا دخل علیھا قالَ الیس ھٰذا خیرًا ممّا طلبت۔

ترجمہ:۔ امراۃ توں مراد عزیز مصر دی بیوی اے تے اوہ زلیخا اے۔ جدوں حضرت یوسفؑ نے اوہدے نال وصل کیتا تے آکھیا کیہ اہ گل اوہدے نالوں چنگی نہیں جیہڑی توں پہلاں چاہندی سیں۔

۶ - تفسیر جامع البیان ملاحظہ فرماؤ :-

وقال ان العزیز توفّیٰ او عزل فجعل الملک یوسف مکانہٗ فزوّجہٗ امراۃ زلیخا فوجدھا عذرای وولد لہٗ منھا ابنان -

ترجمہ :- تے آکھدے نیں کہ عزیز مصر قطفیر وفات پا گیا یا معزول ہو گیا۔ فیر بادشاہ نے یوسف علیہ السّلام نوں عزیز مصر دی تھاں مقرر کیتا تے عزیز مصر دی بیوی زلیخا نال اوہناں دا نکاح کر دتا۔ یوسف علیہ السّلام نے وصل ویلے اوہناں نوں کواری پایا۔ زلیخا وچوں حضرت یوسف علیہ السّلام دے دو بچے جمّے۔

۷ - تفسیر حسینی وچہ علّامہ حسین کاشفی فرماندے نیں :-

در تفاسیر معتبرہ مذکور است کہ ملک تختے از زرِ سرخ مرصّع بانواع جواہر برائے یوسف علیہ السّلام مقرر کردہ۔ تاج مکلّل بجواہر بر سروے نہاد وکلید ہائے خزائن بوے سپردہ زمامِ اختیارِ مملکت بقبضۂ اقتدار او بازداد و عزیز مصر را عزل کردہ مہمات وے نیز بعہدۂ یوسف علیہ السلام واگذشت۔ اندک زمانے عزیز از رشک وحسد درگذشت و ملک با التماس تمام زلیخا را بعقد یوسف ؑ در آوردہ وحق سبحانہٗ یوسف علیہ السلام را از و دو پسر داد میشا وافرائیم وتفصیل ایں حالات بحوالہ جواہر التفسیر است۔

ترجمہ :- معتبر تفسیراں وچہ ذکر اے کہ مصر دے بادشاہ نے سرخ سونے دا جواہرات جڑیا تخت بنوایا تے یوسف علیہ السّلام دے سر تے موتیاں جڑیا تاج رکھیا تے سارے خزانیاں دیاں کُنجیاں اوہناں دے سپرد کر دتیاں تے ملک دے سارے اختیار وی اوہناں دے حوالے کر دتّے۔ عزیز مصر نوں معزول کر دتا۔ اوہدیاں ساریاں ذمہ داریاں حضرت یوسف ؑ نوں سونپ دتیاں۔ کجھ چر بعد عزیز مصر دُکھ تے ساڑے

ہتھوں مرگیا۔ بادشاہ نے ترلے منتاں نال یوسف علیہ السّلام دا نکاح زلیخا نال کر دتا۔ اللہ تعالی نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں زلیخا وچوں دو پتّر دتے جنہاں دے ناں میشا تے افرائیم سن۔ ایس واقعہ دی تفصیل جواہر التفاسیر دے حوالے نال دیکھی جاسکدی اے۔

۸۔ تفسیر نسفی مدارک وچہ علّامہ ابوالبرکات نسفی حنفی فرماندے نیں:۔

وفوّض الملک الیہ امرہٗ وعزل قطفیر ثم مات بعد فزوّجہ الملک امراتہٗ فلمّا دخل علیہا قال الیس ھٰذا خیرًا ممّا طلبت فوجدھا عذرٰی فولدت لہٗ ولدین۔ افرائیم ومیشا۔

ترجمہ:۔ بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السلام نوں اپنے احکام دے دتے تے قطفیر نوں معزول کر دتّا۔ فیر اوہ مرگیا۔ ایہدے لعد بادشاہ نے قطفیر دی بیوی زلیخا نال حضرت یوسف علیہ السلام دا نکاح کر دتا۔ جدوں یوسف علیہ السلام نے اوہدے نال وصل کیتا تے اوہنوں کواری پایا۔ تے آکھیا کیہ ایہہ چیز اوس چیز نالوں چنگی نہیں جہدی توں پہلاں طلب کر دی سیں۔ زلیخا وچوں دو بچے جنہاں دے ناں افرائیم تے میشا سن پیدا ہوئے۔

۹۔ تفسیر بیضاوی وچہ علّامہ بیضاوی فرماندے نیں:۔

قیل توفّی قطفیر فی تلک اللّیالی فنصبہٗ وبہٖ زوّجہ راعیل فوجدھا عذرای وولد لہٗ منھا افرائیم ومیشا۔

ترجمہ:۔ آکھیا جاندا اے کہ ایہناں راتاں وچہ ای قطفیر مرگیا۔ بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السّلام نوں اوہدی تھاں تے لا دتّا۔ تے اوہناں دا نکاح راعیل (زلیخا) نال کر دتا۔ حضرت یوسفؑ نے راعیل نوں کواری پایا۔ زلیخا دے بطن وچوں حضرت یوسفؑ دے ۲ دو بچے افرائیم تے منشا پیدا ہوئے۔

۱۰۔ تفسیر کبیر وچہ علامہ فخر الدین رازی آیت "ذالک مکنا" دے تحت فرماندے نیں :۔

وعزل الملک قطفیر زوج المرأته المعلومه ومات بعد ذالک و زوجه الملک امراة فلما دخل علیها قال الیس هٰذا خیرا مما طلبت فوجدها عذرای فولدت ولدین افرائیم و میشا :۔

ترجمہ اوہو ای اے جیہڑا پہلاں لکھیا جا چکا اے۔

۱۱۔ تفسیر موضح القرآن وِچہ شاہ عبد القادر صاحب فرماندے نیں :۔

آنہدے نیں حضرت یوسف علیہ السلام نوں بہتر بولیاں اوندیاں سن تے سمجھدے وی سن۔ بادشاہ مصر ریان بن ولید نے اک سونے دا تخت تے چمکاں ماردا ہویا موتیاں جڑیا تاج یوسف علیہ السلام دے سر تے رکھیا تے اوہناں نوں سارے خزانیاں دیاں کنجیاں دے دتیاں تے سارے ملک دا مختار بنا دتا۔ عزیز مصر نوں اوہدے عہدے توں ہٹا دتا۔ اوہ کجھ چر بعد مر گیا۔ تے بادشاہ دے آکھن تے یوسف ؑ نے زلیخا نال نکاح کر لیا۔ اوہدے وچوں دو پتر پیدا ہوئے۔ اک داناں افرائیم سی تے دوجے داناں میشا ؛

۱۲۔ نزہتہ المجالس وچہ علامہ صفوری فرماندے نیں :۔

حضرت زلیخا نے حضرت یوسف علیہ السلام دے راہ وچہ کھلو کے آکھیا ئیں چاہنی آں کہ مَیں سوجاکھی تے جوان ہو جاں تے میرا نکاح تہاڈے نال ہو جائے۔ اینے چر وچہ جبرائیل علیہ السلام حاضر ہوئے تے آکھیا۔ اللہ فرماندے نیں اساں تہاڈی خاطر ایہنوں سوجاکھیاں کر کے جوانی وی بخش دتی اے۔ تسی ہن ایہدے تے کرم کرو تے ایہدے نال حق نکاح کر لو۔ ایہہ سُن کے یوسف علیہ السلام نے زلیخا نال نکاح پڑھا لیا ؛

۱۳۔ کشفُ المحجُوب وِچہ حضرت مخدوم علی ہجویری داتا گنج بخش رح

فرماندے نیں :۔

ترجمہ :۔ اللہ تعالیٰ نے زلیخا نوں جوان کر کے حضرت یوسف علیہ السّلام دا وصال بخشیا۔ تے اسلام دا راہ وکھایا۔ تے یوسف علیہ السّلام نال نکاح کر دتّا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے اوہناں نال خلوت صحیحہ دا ارادہ کیتا تے زلیخا نے گریز کیتا۔ حضرت یُوسف علیہ السّلام نے پُچھیا اے زلیخا میں تے تیرا اوہو ای معشوق آں۔ ہُن توں میرے توں کیوں نسدی ایں۔ شائد میری محبت تیرے دل وچوں مرٹ گئی اے۔ زلیخا نے جواب دتا نہیں اللہ دی سوہنہ محبت اونویں ای قائم اے۔ سگوں ہور وَد گئی اے۔ پر میں سدا معبُود دے ادب نوں نظراں وچہ رکھیا اے۔ جس دِن میں تیرے نال وصل دا آہر کیتا سی اوس دن میرا معبُود اک بُت سی۔ بھانویں اوہدیاں اکھاں نہیں سن، میں اوہدے چہرے نوں ڈھک دتا سی۔ تاکہ میں بے ادبی دی تہمت توں بچ جاواں۔ ہُن میرا معبُود اوہ ذات اے جو بغیر اکھ تے ہتھیار دے ہر شئے ویکھدا اے۔ تے میں جس حال وچہ وی ہوواں تے جتھے ہوواں، اوہ مینوں ویکھدا اے۔ ہن میں نہیں چاہندی کہ ادب نوں ہتھوں چھڈاں۔

ایسے تھاں تے فرماندے نیں کہ اہلِ علم نوں چاہی دا اے کہ سچے خدا دے مشاہدے وچہ "حفظِ ادب" زلیخا کولوں سکھن۔

۱۴۔ تفسیر دُرِّ منثور وچہ اے :۔

قال ذکر وان قطفیر ھلک فی تلک اللیالی وان الملک الریان زوّج یوسف علیہ السّلام امرائتہ راعیل :۔

ترجمہ :۔ (ابن جریر، ابن حاتم تے ابنِ اسحاق رض توں روائت کر دیاں آکھیا اے) ذکر کر دے نیں کہ قطفیر ایہناں راتاں وچہ مر گیا تے بادشاہ مصر ریان نے حضرت یوسف ع دا نکاح اک عورت راعیل نال پڑھا دتّا۔

۱۵۔ ایہسے طرحاں الحکیم الترمذی نے وی وہب بن منبہؓ دی زبانی نکاح دا ذکر کیتا اے :۔

واخرج ابوالشیخ عن زید بن اسلم رضی اللہ تعالیٰ عنہ، ان یوسف علیہ السلام تزوج امراۃ العزیز فوجدھا بکرا و کان زوجھا عنینا :۔

ترجمہ :۔ تے ابوالشیخ نے حضرت زید بن اسلم توں گل کڈھی اے کہ حضرت یوسف علیہ السلام نے عزیز مصر دی بیوی نال نکاح کیتا تے اوہنوں کواری پایا۔ تے اوہدا گھر والا زنانی کول جان دے قابل نہیں سی ۔

۱۶۔ یوسف زلیخا جامیؒ (فارسی)

چوں فرمان یافت یوسف از خداوند
که بندد با زلیخا عقد پیوند
اساس انداخت جشن خسروانه
نهاد اسباب جشن اندر میانه
شه مصر و سران ملک را خواند
به تخت عز و صدر جاه بنشاند
بقانون خلیلؑ و دین یعقوبؑ
بر آئین جمیل و صورت خوب
زلیخا را بعقد خود در آورد
بر بعقد خویش یکتا گوہر آورد

ترجمہ :۔ جدوں حضرت یوسف علیہ السلام نوں زلیخا نال نکاح کرن دا حکم ملیا تے آپ نے اک شاہی جشن رچایا جہدے وچ مصر دے بادشاہ تے امیراں وزیراں نوں شرکت دی دعوت دِتی۔ تے حضرت ابراہیم خلیل اللہ علیہ السلام دی شریعت تے حضرت یعقوب علیہ السلام دے دین مطابق حضرت زلیخا نوں اپنے نکاح وِچ لے آندا ۔

۱۷- تفسیر سورت یوسف وِچہ مولوی غلام رسول عالمپوری فرماندے نیں:-

کہ حضرت زلیخا نے نبیؑ واری حضرت یوسفؑ نوں عرض کیتی :

کرے عقد نکاح اساں تھیں ہُن نہ تاب جُدائی
یوسفؑ چپ پیغام اڈیکے، کہے جواب نہ کائی
تدوں جبرائیل جنابوں آن سلام سُناوے
من جویں تیں کہے زلیخا پاک اللہ فرماوے
اُوپر عرش تیرا تے اِس دا عقد کیتا میں یارا
دردوں غموں زلیخا تائیں بخش دتا چھٹکارا

۱۸- تفسیر بیان القرآن وِچہ مولانا اشرف علی تھانوی صاحب لکھدے نیں:-

تفسیر دُرّ منثور وِچہ نقل اے کہ عزیز اوسے زمانے وِچہ ای مرگیا تے زلیخا نال حضرت یوسف علیہ السلام دا نکاح ہو گیا۔

۱۹- **بیان اللّسان :-** ایہہ اک لُغات اے جہدے اخیر تے مولانا اعزاز علی صاحب دیوبندی، مولانا حسین احمد صاحب، مولانا مُفتی کفائیت اللہ صاحب دہلوی دیاں تقریظاں وی نیں۔ ایہدے وِچہ مولانا زین العابدین فرماندے نیں کہ حضرت یوسف علیہ السلام دی بیوی دا ناں زلیخا اے۔

۲۰- تفسیر مواہب الرحمٰن وِچہ مولانا سیّد امیر علی صاحب فرماندے نیں:-

قصے وِچہ ایہہ گل بیان کیتی گئی اے کہ جدوں قطفیر عزیز مصر نوں بادشاہ نے معزول کر کے اوہدی تھاں حضرت یوسف علیہ السلام نوں مقرر کیتا تے بادشاہ تے بہت سارے ہور لوک اسلام لے آئے۔ عزیز مصر ایسے دوران وِچہ مرگیا تے

بادشاہ نے عزیز مصر دی بیوی دا نکاح حضرت یوسف علیہ السلام نال کر دتا۔
مَیں (صاحبِ مواہب الرحمٰن) آکھناں واں کہ ایہہ دلیل حضرت زلیخا دے مسلمان ہو جان دی اے۔ فیر جدوں اوہ حضرت یوسف علیہ السلام دے گھر رخصت ہو کے آئی تے آپ نے فرمایا کہ کیہ ایہہ اوہدے توں بہتر نہیں جو توں پہلاں چاہندی سَیں۔ اوہنے جواب دتا تسیں میری خطا بخش دیو تے میں عرض کراں۔ اصل واقعہ ایہہ وے کہ میں کھاندے پیندے گھر دی جوان عورت ساں۔ میرا گھر والا کمزور سی۔ میں تہاڈے حُسن تے خوبصورتی تے مرگئی ساں۔

۲۱۔ مؤیّد الفضلاء (لُغات) وِچ اِنج لکھیا ہویا اے:۔

زلیخا بفتحِ یکم وکسرِ دوم ایں محقّق اَست از ملک یوسف ابن حمید تغمدہ اللہ بغفرانہٖ، کہ نام زنی اَست زوجۂ عزیز کہ بر یوسف علیہ السلام عاشق شدہ بود۔ بعدازاں در حبالہ نکاح یوسف علیہ السلام آمد و آں بنتِ بادشاہِ طیموس بوُد۔

ترجمہ:۔ ملک یوسف بن حمید (خدا اوہنوں اپنی بخشش نال ڈھک دے) توں ایس گل دی تحقیق ہو چکی اے۔ کہ زلیخا عزیزِ مصر دی بیوی دا ناں سی جو حضرت یوسف علیہ السلام تے عاشق ہو گئی سی۔ فیر حضرت یوسف علیہ السلام دے نکاح وِچ آ گئی۔ ایہہ طیموس بادشاہ دی دِھی سی۔

۲۲۔ تفسیر محمدی وِچ حافظ محمد صاحب لکھوکی والے اہلحدیث لکھدے نیں:۔

عزیز ہویا معزول اس کموں یوسف حاکم ہویا
تا اوہ قطفیر عزیز وچارا اوہناں دِناں وِچ مویا
پھر یوسف نال نکاح زلیخا بدّہا شاہ زمانے
میاں پاس زلیخا یوسف آیا سُخن الایا دانے

آکھیو سو ایہہ کم نیک یا اوہ جو طلب کیتا توں جینوں
زلیخا آکھیا اے صدّیق نہ کریں ملامت مینوں
میں صاحب حسن جمال آہی وچہ ملک جوانی
تے خصم میرا زن پاس نہ آوے قوّت نامردانی
تے تینوں حُسن جمال دِتا رب صُورت حد نہ کائی
نفس میرے پر غالب آیا طلب کیتی بُریائی
جاں یوسف صحبت کیتی پائی بکر زلیخا کواری
دو فرزند ہوئے پھر اس تھیں رکھّے بہت پیاری
افرائیم تے میشا دونویں بیٹے یُوسف سندے
ملک مصر دا عدلوں بھر یوس پیار کرن کل بندے

۲۳- تفسیر مظہری وِچہ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ حنفی نقشبندی مجدّدی فرماندے نیں :-

اوہناں دناں وِچہ قطفیر مر گیا تے بادشاہ نے حضرت یوسف علیہ السّلام دا نکاح قطفیر دی بیوی زلیخا نال کر دتّا۔

۲۴- ایہو مضمون تفسیر ابی السّعود وِچہ ویکھیا جا سکدا اے۔

۲۵- منتہی الارب :- زلیخا بالفتح زا و بالکسر لام صاحبۂ یُوسف علیہ السّلام :-

ترجمہ :- زلیخا حضرت یوسف علیہ السّلام دی زندگی دی ساتھی سی۔

۲۶- قصص المحسنین وِچہ مولوی عبد السّتار صاحب لکھدے نیں :-

ابن عباس کیہا جد یُوسف سُنیا حکم غفاروں
مومن دامن پاک زلیخا ترک نہ کرو پیاروں

سُن کر حکم ربانا یُوسف نال محبّت بھر یا
راضی ہو کر ساتھ زلیخا عقد شتابی کر یا

۲۷- تفسیر ابن کثیر وچہ ٹھوک وَجا کے حضرت زلیخا نوں حضرت یُوسف علیہ السّلام دی بیوی ظاہر کیتا ہویا اے۔

۲۸- اَحسن القصص وِچہ امام غزالیؒ فرماندے نیں :-

فعقد بینھما یعقوبُ فلمّا خلا بھا فوجدھا بکرًا :-

ترجمہ :- حضرت یوسف علیہ السّلام دا نکاح حضرت زلیخا نال حضرت یعقُوب علیہ السّلام نے اپنے ہتھیں پڑھایا۔ حضرت یوسف علیہ السّلام نے حضرت زلیخا نال وصل کیتا تے اوہناں نوں کواری پایا۔

بعض لوک ایہہ اعتراض کر دے نیں کہ "زوّج" دے صیغے نال نکاح نہیں ہندا۔ ایہہ اعتراض مہمل تے فضول اے۔ کیوں جو فقہ دیاں کتاباں تے قرآن کریم وِچہ "فزوّجنا کھا" دے صاف الفاظ نیں جنہاں دا معنیٰ اے :-

"پس اساں تیرا اوہدے نال نکاح کر دتّا"

(ہُن سُناؤ)

مولوی صاحب دی شاعری

احسن القصص تے اک جھات

جے کوئی کسے پڑھے لکھے بندے نوں پچھ لوے کہ احسن القصص کو تا دی کہڑی صنف نال تعلق رکھدی اے تے او وان اوہنوں فٹ جواب دیگا کہ ایہہ "مثنوی" اے۔ مثنوی عربی لفظ اے جہدے معنے "دو گیتا گیا" نیں۔ ایہدے بامحاورہ تے سدھے سادے معنے "دو ہم قافیہ مصرعیاں دے بیت" دے نیں۔ ایہہ ساری نظم اک ای وزن وچ ہندی اے۔ ایہدے لئی شعراں دی گنتی مقرر نہیں۔

مثنوی شاعری دیاں صنفاں وچوں سبھ توں چنگی تے مفید صنعت اے کیوں جو ایہدے راہیں اک شاعر آسانی نال ہر قسم دے مضموناں نوں برابر بیان کردا لگا جاندا اے۔ ایس صنف دا میدان بڑا ای چوڑا اے۔ ایہدے وچ شاعری دیاں ساریاں قسماں جیکن جذبات نگاری، منظر نگاری، تے واقعہ نگاری بڑے سوکھے طریقے نال بیان ہوسکدیاں نیں۔ مثنوی دیاں کئی قسماں نیں جویں رزمیہ مثنوی، بزمیہ مثنوی تے عشقیہ مثنوی۔ رزمیہ مثنوی وچ فردوسی دا شاہنامہ اک نمبر اے۔ تے پنجابی وچ مولوی غلام رسولؒ دی "داستانِ امیر حمزہ" اپنا جواب نہیں رکھدی۔ جنہاں لوکاں نے شاہنامہ فردوسی تے داستانِ امیر حمزہ دا نقابلی مطالعہ کیتا اے اوہ آہندے نیں کہ بعض تھانواں تے مولوی صاحب فردوسی نوں پچھاں سٹ گئے نیں۔

رزمیہ مثنوی وچ واقعہ نگاری تے تاریخی لڑیاں دے نال نال لفظاں دا رکھ رکھاتے رُعب داب ضروری اے۔ اردو وچ رزمیہ مثنویاں بہت گھٹ

لکھیاں گئیاں نیں۔ پر ایس گھاٹے نوں اردو مرثیاں نے پورا کر دِتّا اے۔ جہدی وجہ نال رزم نگاری وِچ اردو شاعری فارسی شاعری نال موہڈے نال موہڈے لا کے ٹُر سکدی اے۔

اُردو فارسی وِچ بزمیہ تے عشقیہ مثنویاں اینی تعداد وچ لکھیاں گئیاں نیں کہ اوہناں دا کوئی حساب نہیں۔ پنجابی زبان وچ "احسن القصص" اک کامیاب عشقیہ مثنوی اے۔ جیہڑا مولوی صاحب دا شہکار اے۔ ایہہ نری پنجابی زبان دی بے مِثل تے بے مثال نظم ای نہیں، سگوں دوجیاں مشہور زباناں وِچ وی ایہدے درجے تے پائے دی نظم مشکل نال ای مِلدی اے۔ ایس نظم دے موضوع تے کئیاں زباناں وچ بہت ساریاں کتاباں نظم تے نثر وچ لکھیاں گئیاں نیں۔ فارسی وِچ اک پُرانی مثنوی زلیخا ئے فردوسی دے ناں نال نظریں پیندی اے۔ جہدے وِچ سوا ایہدے ہور کوئی وصف تے جاذبیت نہیں کہ ایہدا لکھاری فردوسی اے۔ ہاں ایہہ گل ضرور مننی پیندی اے کہ فردوسی نے بعض تخلیقی وادھے وی کیتے نیں۔ زلیخا نوں بچپن وِچ یوسف علیہ السلام دا کئی واری خواباں وِچ اوناں تے زلیخا دا یوسف علیہ السلام دے خواب وِچ اوناں فردوسی دے دماغ دی پیداوار اے۔ کیونکہ ایہناں خواباں دا ذکر کدھرے قرآن مجید وچ نہ پرانے عہد نامے وِچ اے۔

علامہ عرشی امرتسری دے بیان مطابق اک مثنوی ناظِم ہروی نے فارسی زبان وچ لکھی اے جیہڑی جامیؒ دی بحر وچ اے۔ شاعر نے اپنے وَلوں جامی نال مقابلہ کرن دی انتھک کوشش کیتی اے۔ پر جامیؒ دی لازوال نظم دا مقابلہ کرناں کوئی خالہ جی دا واڑا نہیں سی۔ ایس لئی ناظِم ہروی ہورِیں مقابلہ نہیں کر سکے۔ ایہدے مقابلے وِچ جامیؒ دی نظم سبحان اللہ! انج لگدا اے جویں جامیؒ نے اوہدے وچ اپنا دل کڈھ کے رکھ دِتا اے۔ کوئی بڑا ای جاہل تے بے ذوق ہووے گا جیہڑا جامیؒ دی "یوسف زلیخا" نوں پڑھ کے جامیؒ نوں خراج نہ پیش کرے۔

اُردو وچ بڑیاں شاعراں نے ایس موضوع تے طبع آزمائی کیتی اے، پر کامیاب نظر نہیں اوندے۔ محمد امین گجراتی کاٹھیاواری نے دکنی زبان وچ مثنوی یوسف زلیخا لکھی اے جہدے وچ او ہنے جامی وانگوں ساریاں رنگینیاں تے مضمون

آفرینیاں نوں قائم رکھیا اے۔ دکھنی زبان وچ ایہہ اپنے موضوع دے لحاظ نال اک کامیاب مثنوی اے۔ محمد امین گجراتی نوں دکھنی زبان دا صدیق لالی آکھیا جا سکدا اے۔

پنجابی زبان وچ "یوسف زلیخا" دے قصے تے کتاباں دا اک ہڑ آگیا ہویا اے۔ ایس قصے دے لکھاریاں وچوں سید فضل شاہ، مولوی عبدالستار تے دلپذیر نے بعض تھائیں مشہوری حاصل کیتی اے۔ فضل شاہ ہوراں دی شاعری دی بیڑی گھمن گھیر وچ پھس کے رہ گئی۔ جویں غالب نوں صحیح راہ تے لیان لئی حضرت فضل حق خیر آبادی ورگا بے مثل مشیر مل گیا سی۔ اونویں ایں جے فضل شاہ نوں "تجنیس" (Congruity.) دے ہنیرے وچوں کڈھن والا کوئی خضر مل جاندا تے فضل شاہ پنجاب دا سب توں وڈا تے باکمال شاعر ہندا۔ عبدالستار دا مقصد اک قصے دی شکل وچ عقیدے درست کرن دا سی۔ تے اوہ ایس مقصد وچ کامیاب وی نظر اوندا اے۔ پر اوہ "جوہر لطیف" جنہوں شعر آکھیا جاندا اے سوائے مولوی غلام رسولؒ دے کدھرے نظر نہیں اوندا۔ ایہہ گل بغیر کسے لحاظ تے جانبداری دے آکھی جا سکدی اے کہ مولوی غلام رسولؒ دے سامنے کسے وی شاعر دا ناں نہیں لیا جا سکدا۔

جویں حضرت ملا نورالدین عبدالرحمن جامیؒ دی شخصیت فارسی وچ "منفرد" اے، اینویں ای مولوی غلام رسولؒ دی ہستی پنجابی وچ بے مثال اے۔ جے کوئی بزرگ مولانا محمد شبلیؒ دے "موازنہ انیس و دبیر"، وانگوں جامیؒ تے مولوی غلام رسولؒ دا موازنہ لکھے تے دوہاں بزرگاں دے جوہر سامنے آ سکدے نیں۔ ایس مضمون دی گنجائش موجب دوہاں شاعراں دے بعض ہم مضمون شعر پیش کیتے جاندے نیں۔

زلیخا اپنے دوسرے خواب وچ حضرت یوسف علیہ السلام دے حسن تے خوبصورتی نوں لطف اٹھا رہی اے۔ حضرت مولانا جامیؒ ایس واقعہ دی تصویر انج کھچدے نیں :-

ہماں صورت کز اوّل زد بر و راہ
در آمد با رُخ روشن تر از ماہ
نظر چوں بر رُخ زیبائش انگند
ز جا بر جست و سر در پاش انگند

زمیں بوسد سمائے سرو گل اندام — کہ ہم صبرم ز دل بردی ہم آرام

باں صانع کہ از نور آفریدت
زہر آلائشے دُور آفریدت
بگو با این جمالِ دل ستانے
کہ در اصل از کدامی خاندانے
درخشاں گوہری کانت کدام اُست
گرامی شاہی ایوانت کدام اُست

اُتلیاں شِعراں دی تاثیر تے لطافت وِچ کلام کرن دی گنجائش نہیں۔ مولوی غلام رسُولؒ نے ایسے ای مختصر مضمون نوں بہت لمّا چوڑا کر کے لکھیا اے:-

اوہو نازنہورا تازہ اوہو سرو خراماں
اوہو شہد کرشمیوں رسدا اتری بھتے باداماں
اوہو کاری ہاریاں زلفاں لیندیاں لٹک ہولارے
اوہو نور ندی دی دوویں ٹھاٹھ چھڈن رُخسارے
اوہو لعل لباں رت بھنّیاں دند شفق وچ تارے
نورانی پیشانی اوہو بجلی دے لشکارے
اوہو طاق بھواندے دوویں دیہن ادب پرکارے
اوہو صاف برہوں دا سیلا ابرو دے وچکارے
اوہو وید دُکھاں دا آیا جس لائے دُکھ بھارے
اوہو یار جہدے وِچ درداں رو رو وقت گذارے
اوہو لُٹ لے جاون والا مِلیا دُوجی واری
اوہو جہدیاں وِچ قفنیاں کیتی گریہ زاری

زلیخا تے ایس نظارے دا اثر ایہہ ہندا اے کہ اوہدے پرانے پھٹ ہرے ہو جاندے نیں تے اکھاں وچوں خون تے رت دے فوارے چھٹ پیندے نیں:

ویکھ چھٹے گھاہ خون فوارے ویکھ قدم سر دھر دی
رو رو پکڑ قدم دیاں تلیاں عجز ہزاراں کر دی

جامیؒ نے صرف ایہوای آکھیا سی :

زجا برجست و سر در پاش افگند

پر ویکھو مولوی صاحبؒ نے ایس مضمون نوں کناں لمّا چوڑا کر کے لکھیا اے تے کتھوں دا کِتھے پہنچا چھڈیا اے۔ ہن ذرا مخاطب ہون دا انداز ویکھو۔

ملّا جامیؒ فرماندے نیں کہ "اے سروِ گل اندام"، تے مولوی غلام رسول آکھدے نیں :- اے دلدار کمنداں والیا محبوبا مَیں واری

تیرے ناز کرشمیاں اُتے میں قربان وچاری

جیون جوگیا جو کُجھ ہو گیا سُن لے دَرد کہانی

جے نہ مری مَیں مر جانی توں مَت خام پچھانی

مَیں پر تیریاں دَرداں باہجھوں جے اک گھڑی وہانی

منصب عشق حرام میرے پر تے میں جندیاں کھانی

جس دن دا وِچ سُفنے میں تے گھت گیوں چمکارا

تِس دن دا طوفان اکھیں تھیں کھُل پیا سو سَارا

دَرد میرے دیاں واہراں پیاں دیسیں خبراں گئیاں

شوخیاں میریاں توں لُٹ لئیاں روندیاں میریاں سیّاں

ایتھوں تائیں نری تمہید ای سی۔ ایہدے توں بعد مطلب دی گل شروع ہندی اے۔ زلیخا حسن و جمال دے پیکر حضرت یوسف علیہ السّلام نوں حسن دے پروردگار دی سوہنہ دیندی اے۔ حضرت جامیؒ نوں اک واری فیر ویکھو:

"باں صانع کہ از نور آفریدت"

مولوی غلام رسول دے قلم دا اعجاز تے گل کاریاں ذرا ملاحظہ فرماؤ :

تینوں سوہنہ اس سرجنہارے بے عیبا سُلطاناں

جس لفایا روغن دے دے تیریاں بھواں کماناں

دس جواناں نازیں بھریاں زمزاں دیا اُستادا

سوہنی صورت سیرت والیا رعنا سرو آزادا

تیر اندازہ نیزہ بازا شوخا تند صیّادا
شاہنشاہا بے پروا ہا خوش قامت شمشادا

ایس اللہ دی دتی ہوئی روانی، سوز تے خطاب دی قوّت نال ای زلیخا اپنے مخاطب نوں اک سوال کر دی اے جہدا دو ٹوک جواب چاہندی اے۔ ایہہ نکتہ سانوں جامیؒ توں نہیں ملدا۔ مولوی صاحبؒ فرماندے نیں:۔

سچ کلام صباحوں صادق صاف گہر دی آبوں
روشن نوروں شیریں شہدوں خوشبوناک گلابوں
صدقوں بھری کذب تھیں خالی درد گواون والی
کون گئی توں کیہڑی کوٹوں کیہہ ہیں شئیں نرالی

سوال حالی پورا نہیں ہویا۔ ایہہ پورا اگلے شعراں وچ ہووے گا۔ پر اگانہہ ودھن توں پہلاں غالبؔ دا اک شعر پڑھدے جاؤ:۔

ہے صاعقہ و شعلہ و سیماب کا عالم
آنا ہی سمجھ میں مری آتا نہیں گو آئے

ہُن ویکھو مولوی غلام رسُول صاحبؒ کا غذاں تے کِس طرحاں انجم ریزیاں کر دے نیں:۔

دلیں زمینے یا اسمانے چند ہوویں یا تارا؟
یا توں سُورج یا توں بجلی یا توں کجھ نیارا
یا توں صرف برہوں دا شعلہ یا آہاں دیاں لاٹاں
یا توں داغ غماں دا روشن یا فرقت دیاں واٹاں

انج معلوم ہندا اے کہ زلیخا دا ترجمان شاعر زلیخا توں بہتا تڑپ رہیا اے تے درداں غماں وچ گھل رہیا اے۔ اوہدے لفظ اوہدے دل دے انجھے انگیارے نیں جیہڑے کدی بجھ نہیں سکدے۔

تیجے خواب دی تمہید ویکھو کویں کیف تے سرور دا سماں پیش کر رہی اے:۔

ہن ساقی بس کریں شرابوں دِہ اک جام گلابوں
ملے آرام خمار عذابوں منتاں حال خرابوں
کھول اکھیں دم کائی پھر مڑ ویکھ لواں جگ وسدا
گذریا درد حساب کتابوں یار ملے ہن ہسدا

ہاں اسیں مثنوی بارے کجھ عرض کر رہے ساں۔ مولوی صاحب دی اِہ طویل مثنوی "یوسف زلیخا"، صرف تیہاں دناں وچہ مکمل ہوئی۔ مسلماناں وچہ بہت سارے اجیہے مصنف ہوئے نیں جنہاں نوں اللہ تعالیٰ نے گھٹ توں گھٹ وقت وچہ ودھ توں ودھ لکھن دی توفیق دتی۔ اوہناں دیاں تصنیفاں نوں ویکھیئے تے حیرت گم ہو جاندی اے۔ آکھدے نیں تفسیر جلالین اَدھی لکھی گئی تے مفسر دا انتقال ہو گیا۔ فیر دُوجے جلال الدینؒ نے چالیاں دناں وچہ پندراں پاریاں دی ضخیم تفسیر لکھ دتی۔ مولوی صاحبؒ نوں وی اللہ تعالیٰ نے ایس گُن تے وصف توں نوازیا ہویا سی۔ اوہناں اپنی طویل مثنوی جیہڑی چھ ہزار چھ سو چھیاٹھاں شعراں (قرآن کریم دیاں آیتاں برابر) تے مشتمل اے صرف تیہاں دناں وچہ مکمل کیتی۔ ایس مثنوی وچہ کئی رنگ برنگے موضوعاں تے طبع آزمائی کیتی گئی اے۔ رب تعالیٰ نے مولانا نوں ایہہ خاص وصف عطا کیتا اے کہ اوہ باریک توں باریک نکتیاں نے عالمانہ، فلسفیانہ تے متصوفانہ مضموناں نوں اپنی نازک خیالی، استغراقی اشاریاں تے تاریخی تلمیحاں نوں اپنی سدا بہار آمد نال اک لڑی وچہ پروندے جاندے نیں۔ ایہہ مثنوی مولانا دا اک روشن تے واضح قلمی شہکار اے۔ کتاب بارے آخری صفحے تے فرماندے نیں:۔

جس دن میں آغاز قصے تے بسم اللہ دا پڑھیا
بارہ سو نوّے ہجری سال مبارک چڑھیا
سارا ماہ محرم مینوں وچہ تصنیف وہایا
اَج اخیر محرم سندی جان مقصد ہتھ آیا

کتاب دا ناں "احسن القصص" اے۔ ایہدے حرفاں دیاں قیمتاں نوں ترتیب واری جمع کریئے تے سال تصنیف نکلدا اے:۔

"احسن القصص"، دھر نام قصے دا ایں لکھیا تن واری

پورا سال ہویا تصنیفے نال رَبے دی یاری

کتاب دا مڈھ اللہ تعالیٰ دی حمد توں بنھیا گیا اے۔ مولوی صاحب نے ایس نازک تے لطیف موضوع نوں اٹھاسیاں شعراں وچ بیان کیتا اے۔ پنجاب دے پڑھے لکھے صوفیہ، دانشمند، اہلِ نظر تے اہلِ علم ایس حمد نوں بہت اُچّی حمد خیال کردے نیں۔ تے حدوں وی ایہناں دیاں محفلاں مجلساں وچ وجود تے شہود دے مسئلیاں تے گل بات ہندی اے تے اوہ مولوی صاحب دے ایہناں حمدیہ شعراں نوں سند دے طور تے پیش کردے نیں۔ ایہناں شعراں دے مطالعہ توں پتہ لگدا اے کہ مولوی صاحبؒ نوں توحید شہودی، حدوث وقدم، وجود وعدم، دیاں رمزاں الست بربکم تے قالوا بلیٰ بارِ امانت، نفس، دل، رُوح، خلق وامر، عرفانِ نفس، تنبیہ، انذار، نفسِ امّارہ، سیرا صی اللہ، نفی واثبات تے شرح آیتِ نور جیہاں مشکل تے ادق علماں تے ڈاہڈا عبور سی۔ بعض شعرا اپنے موضوع دی ڈونگھائی دی وجہ نال بہت ای اوکھے نظر اوندے نیں۔ اینے کُو اوکھے کہ اوہناں دے معنیاں دی تعیین وی سوکھی طرحاں نہیں ہو سکدی۔ نمونہ ملاحظہ فرماؤ۔ عام طور تے شاعر حضرات خدا دی حمد کردے نیں پر مولوی غلام رسُول دی جدّتِ طبع نے پہلاں حمد دی حمد کیتی اے تے دَسیا اے کہ وراء الوراء محمود دی حمد کِس طرحاں دی ہونی چاہی دی اے ؎

عِشق بھٹّا اخلاص سہلایا رنگیا رنگ شہودی

صدق صفا دی آب ہواؤں پلیا وچہ خوشنودی

مطلب ایہہ پئی حمد دا مضمون عشق نال بھریا ہویا سبھ توں چنگا تے خالص ہووے توحید شہودی دے رنگ وچہ رنگیا ہووے تے صدق صفا دی کھلی ہوا وچہ پلیا ہووے ؎

برگ وبرگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا

محویّت دی خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا

حمد ایس طرحاں دی ہونی چاہی دی اے کہ حمد دے باغ دے پھلاں دے ہر

پڑھے وِچ "ارادتِ ازلی" دا نور ہووے تے ایہدے وِچّوں "شراب طہور" دے نشے دی محویت ٹپکدی ہووے۔

افضل، اطہر، اکمل انور جیں وِچ سبّ وڈیایاں
عدم تکلّف والیاں جس تھیں ندیاں وہندیاں آیاں
ازل ازالی ابد آبادی حمد دوام دوامی
وِچ دربار وجوب غنا دے اوہ سرسبز مدامی

ایہہ سبّ حمد دیاں صفتاں نیں۔ وڈے وڈے بزرگاں نیں اللہ تعالیٰ دی حمد تے اپنے مقدور موجب طبع آزمائی کردیاں ہویاں اپنی عاجزی نوں کئیاں طریقیاں نال بیان کیتا اے۔ مولوی صاحب فرماندے نیں کہ کائنات دا ذرّہ ذرّہ ایس عالی سرکار اگے اپنا سرِ نیاز جھکاندا اے۔ جے سارے ذی روحاں دے اِک اِک وال، اِک اِک ساہ وِچّوں لکھّاں حمداں دے نغمے فضا وِچ گونجن تے عاجزی کرن تے فیر وی عاجزی ای رہے گی:

عجز کمال خدا دی حمدوں ہر ذرّہ اقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں تھیٔے نہ شکر گذاری

حمد دی ایس تعریف توں بعد مولوی صاحب اللہ دے عرفان تے پہچان بارے عقل تے فہم دی نارسائی[۱] دا مضمون بنھدے نیں تے حادث تے قدیم دا فرق بیان کردے نیں:

حادث کیا قدیموں جانے جے لکھ اُڈے ہوائیں
وِچے ڈُب مرندیاں عقلاں حیرت دے دریائیں

قرآنی آیتاں بعض شعراں وِچ قرآنی آیتاں دی بڑے لطیف انداز وِچ تفسیر بیان کیتی اے۔ جیکن سورت دہر شریف دی پہلی آیت جہدا مفہوم ایہہ وے کہ

۱:- عقل گو آستاں سے دُور نہیں
اس کی تقدیر میں حضور نہیں (اقبالؔ)

کیہہ انسان تے اجیہا ویلا نہیں آیا جدوں اوہ کوئی شے ای نہیں سی ؟ ؎

نا ہیں شے مذکور کدائیں اندر وقت وہائے

فیض وجود عدم تے چمکیا کھوے راز چھپائے

مطلب ایہہ پئی انسان دا ماضی ایہہ وے کہ اِہ کوئی قابلِ ذکر شے نہیں سی۔ آخراوہ ویلا آگیا جدوں عدم دے ہنیرے تے وجود دے سورج دی روشنی ظاہر ہوئی تے چھپے ہوئے راز سامنے آ گئے۔

بارِ امانت:۔ صوفی شاعراں نے "امانت" بارے آیت دیاں عجیب عجیب تفسیراں کیتیاں نیں۔

خواجہ حافظ شیرازی فرماندے نیں: ؎

آسمان بارِ امانت نتوانست کشید

قرعۂ فال بنامِ منِ دیوانہ زدند

ایسے طرحاں کسے ہور آکھیا اے: ؎

انسان کشید بارِ امانت نگہ کنید

ما را ازیں گیاہِ ضعیف ایں گماں نبود

جے اردو تے فارسی شاعری وچوں نرے ایس مضمون دے شعراں نوں لبھیا جائے تے ایہہ اک دفتر بن جائے گا۔ ایس مضمون بارے مولوی صاحب نکتہ آفرینی کردے نیں ملاحظہ فرماؤ: ؎

بار امانت چا نہ سکے زمیاں فلک بچارے

انس ظلوم جہول اٹھایا ہن کیوں عہدوں ہارے

ایہدے توں بعد کئیاں شعراں وچہ معرفت دے بھیداں نوں بیان کردیاں کردیاں اوہو ای عہد یاد کراندے نیں ؎

اے غدار نہ ہار اقراروں انت پچھوں ستھ ملنا

کت ول چلیوں کدھر چلنا کس سنگت وچہ رلنا

ایہہ گل بڑی قابلِ دید تے قابلِ تعریف اے کہ شاعر حمد دا فریضہ ادا کر رہیا اے تے ایہدے نال نال علمی تبلیغ دا حق وی ادا کر رہیا اے۔ "ظلوم جہول" دی تفسیر

کردیاں ہویاں لکھدے نیں: ؎

ظالم جاہل جے نہ ہُندوں نہ پوندوں وچکارے
ایہہ ہے مدّح مذمّت ناہیں اسوچہ ناز اشارے

مُطلب ایہہ ہئی ظلم تے جہل دی مدح اے۔ اوہ کویں بھلا ۔۔؟

ظلم کما سر نفس امارے نوم نہ رہی موُوے
بعد وصُول الہام اچانک اطمینان قبوُوے

نفس امارہ تے ظلم تے سختی کر کے غفلت دی نیندر توں خلاصی پاؤ۔ ایہدے بعد الہام تے فیر اطمینان دی دولت نصیب ہووے گی۔ الہام تقویٰ تے خدا دا خوف اے جیہڑا نفس نوں بفضلِ خدا حاصل ہندا اے ؎

لازم جہل فنا نوں آیا جاں ایہہ پاویں ناہیں
سب پر وار تیرا وچہ تیرے خودیوں جاویں ناہیں

مطلب ایہہ ہئی بقا نوں اپنی منزل سمجھدیاں ہویاں ایس فانی جہان توں جاہل ہونا ضروری اے۔ بندے نوں چاہی دا اے کہ اوہ ایس بھید نوں سمجھے تے خودی تکبّر نوں چھڈ دیوے۔ جد تائیں اوہ خودی تکبّر تے ہنکار نہ چھڈے گا اوہنوں ایس لمّی چوڑی کائنات دی معرفت نہیں ہوسکدی۔ پر جنّاں چر بندے وچہ مذاقِ سلیم نہ ہووے کوئی نعمت حاصل نہیں ہندی۔ بندہ ایس نعمت نوں علماں نال وی حاصل نہیں کر سکدا۔ ایہہ صرف اللہ تعالیٰ دا اک تحفہ ہندا اے۔ ایہدی اک مثال ملاحظہ فرماؤ: ؎

جنہاں مذاق سلیم پچھانن خود شیرینی قندوں
صفرائیاں ہر تلخی جاپے ہون خلاص نہ بندوں

فرماندے نیں مصری تے شکر دا سواد لین واسطے وی جسم دیاں خلطاں وچہ اعتدال ضروری اے۔ جے صفرا ذرا وی اپنی حدوں ودھ گیا تے ایہو شیرینی تماں تے اندرائین بن جائے گی۔ سُبحان اللہ! ملاحظہ فرماؤ، عالم عرفان تے الہام دیاں بھیداں نوں کس کھُلم کھُلے لفظاں وچہ پیش کر رہے نیں۔ سانوں ڈر اے کہ مضمون کدھرے بُہتا لمّا نہ ہو جائے پر شاعر دے شاہکار دا مرتبہ متعیّن کرن لئی ہر مضمون دا نمونہ پیش کرنا ای پئے گا۔

"افعال ذات" تے "صفات ذات" دا مسئلہ صوفیاں دے نزدیک بڑی اہمیت والا مسئلہ اے۔ جنہاں لوکاں نوں دنیا دا کشف حاصل اے اوہناں نوں دُنیا اک شیش محل وانگوں دسدی اے۔ جہدے وِچ اللہ تعالیٰ دے افعال اپنا عکس سٹ رہے نیں تے افعال نتیجہ نیں صفات دا۔ اونویں ایں جویں سایہ اثر ہندا اے سایہ دار درخت دا۔ فیر ذات نے صفات وچہ کوئی فرق نہیں۔ ایہدی مثال اینج سمجھو کہ اللہ تعالیٰ "ذاتِ خالق" اوہدی صِفت اے تے تخلیق اوہدا فِعل اے۔ مولانا صاحبؒ ایس نکتے نوں اکو شعر وِچہ بیان کردے نیں:

ہر محسوس تیرا تک ویکھیں سب معکوس افعالوں
تے افعال اظلال صفاتوں صفتاں ذات کمالوں

ساڈا عام تصوّر ایہہ وے کہ گھمیار دا بھانڈے نال تے ترکھان دا صندوق نال تعلّق اوس ویلے تائیں اے جدتک اوہ مکمّل نہ ہو جان۔ مکمّل ہو جان توں بعد بنی ہوئی چیز تے بنان والے دیاں راہواں وکھریاں ہو جاندیاں نیں پر ایتھے الٹ معاملہ اے۔ ساڈا پیدا کرن والا ساتھوں اک منٹ لئی وی جُدا نہیں ہندا۔ مولوی صاحبؒ ایس نکتے نوں وی عکس تے صاحبِ عکس دی تشبیہہ نال سمجھاندے نیں:

عاکس عکسوں ہر جا اقرب اِس دی ذات احوالوں
اوہ اقرب تھیں اقرب جس تھیں شورش حسن جمالوں

ایتھے پہنچ کے صوفیاں دے بعض فرقے ویدانتیاں تے دُوجے قدرت دیاں نشانیاں دی پوجا کرن والے مذہباں دی طرحاں پُٹھے پاسے پے گئے۔ اوہناں دا خیال سی کہ خالِق تے مخلوق ویکھن نوں تے دوٗ نیں پر اصل وِچہ اکوّ ای نیں۔ یاں خالق مخلوق دے اندر سمایا ہویا اے۔ مولوی صاحب قبلہ قرآنِ کریم دی روشنی وِچہ اوہناں دے ایس دعوے نوں ایس طرحاں جھٹھاندے نیں:

اثر حلوُل اتحاد نہ سمجھیں تے نہ کیف بیانوں
جے پاویں حق پاویں جیوں کہ ہے منصوص قرآنوں

اصل گل ایہہ وے کہ دُنیا بے سواد تقریر تے بیان دے وس وِچہ نہیں۔ "حال" بیان کرن لئی نہیں ہندا، اپنے آپ تے وارد کرن لئی ہندا اے: ع

ذوقِ ایں بادہ ندانی بخُدا تا نہ چشی!

مولوی غلام رسولؒ ہوراں صرف دو شعراں وِچ ایس موضوع تے جو کُجھ کہنا سی کہہ دِتّا اے تے حقی گل ایہہ وے کہ ایہدے توں کجھ ہور ودھ آکھن دی گنجائش وی نہیں۔ آخر وِچ تنبیہہ تے تبلیغ دا حق وی ادا کر دِتّا اے:

باہجھوں حال نہ قال منافع قالی دا ہتھ خالی
ہو خالی سب دعوے عالی ایہہ ہے طبع رذالی
فرج شکم دا بندہ ہو کے لاناں مار نہ موُوے
نام دھریں کافور زنگی دا پرکھوں کرن قبوُلے

مُناجات:۔ اللہ تعالیٰ دی حمد کر دیاں کر دیاں اعلیٰ تے اُچیاں اخلاقی، تفیسری تبلیغی تے متصوفانہ باریک گلاں بیان کرن توں بعد، عبد تے معبُود دا حقیقی تے ابدی تعلّق بیان فرماندے نیں تے اوہ تعلق یا رشتہ ایہہ وے کہ اک پاسے بالکل ای حاجت مندی تے نیاز مندی اے تے دوجے پاسے بے حد وحساب رحمت اے۔

مِنکَ احسانٌ وفضلٌ بعدا عطاءِ الجزیل۔ فرماندے نیں:

تیں بُندے ئیں کِتول جاواں نائیں ہور ٹکاناں
جے تقصیروں ئیں پر دامن غالب فضل رّباناں
ایہہ گرداب اندھیر غماں دا دنیا نام سداوے
پور بھرے وِچ بیڑے غرقن جے نہ بنّے لاوے
ئیں بندہ توں صاحب میرا انت نہ تیں وڈیایوں
رحمت تیری بہت زیادہ بندے دی بُریایوں

ایہدے نال نال اِی کُجھ چنگیاں گلاں توں وی پردہ اٹھاندے نیں:

ایہہ اقرار نبیّاں سندا لا احصی وِچ آیا
کنہ تیری نوں پا نہ سکے توں بے مثل خدایا
عادت عقل دی اڈّی وگنی تے توں نیڑیوں نیڑے
خود تھیں نیڑے عقل نہ پاوے تے نہ راز نکھیڑے

ایہہ کہہ کے مولوی صاحبؒ مناجات وَل مُڑ اوندے نیں: ~

توبہ دی توفیق اسانوں دیویں پاک الٰہا
در اپنے دا رکھ سوالی ہر دم شاہنشاہا
قدم نبیؐ دے پچھے سانوں یارب راہ چلائیں
اندر قوم نبیّاں کیتا توں سَرور جیں تائیں

نعتِ رسُول پاک صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم:-

جیہڑے لوک مقامِ رسالت تے حقیقتِ محمّدیہ علیہ التحیۃُ والثناء توں واقف نیں اوہناں نے بڑے غور تے فکر تے حزم تے احتیاط توں بعد ایہہ فیصلہ کیتا اے کہ نعتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم، حمدِ باری تعالیٰ توں وی اوکھا تے مشکل معاملہ اے۔ عزّت بخاری ایسے معاملے نوں مدِّ نظر رکھدیاں ہویاں ایہہ لکھدے نیں:-

ادب گاہیست زیر آسماں از عرش نازک تر
نفس گم کردہ می آید جنیدؒ و بایزید ایں جا

ایہدے توں علاوہ اک ہور بزرگ نے کیہا:-

'با خدا دیوانہ باشد با محمدؐ ہوشیار

شائد عُرفی شیرازی دے ذہن وِچ ایہوای نازک احساس اُبھریا سی جدوں اک نعتیہ قصیدے وِچ اوہدے قلم وِچوں ایہہ مصرعہ نکلیا سی:-

ع - در نعت تو سر بر دم تیغ است قلم را

عام نعت گو شاعر تے عام نعتاں سُنن والے اوہناں ای مضموناں نوں نعت سمجھدے نیں جیہڑے عام طور تے غزلاں وِچ ورتے جاندے نیں۔ فرق صرف اِہ ہندا اے کہ نعت گو شاعر اپنا مُنہ عام معشوق توں موڑ کے ذاتِ رسالتمآبؐ وَل کر لیندے نیں۔ تے اوہو پرانے مضمون کالی زلف، غنچہ دہنی تے عارض گل بنھدے جاندے نیں۔ ساڈے خیال وِچ اِہ حضور نبی پاک صلّی اللہ علیہ وسلّم دی مرتبہ شناسی دا کوئی ثبوت نہیں۔ اصلی تے اعلیٰ نعت دا نمونہ ویکھنا ہووے تے قرآن وِچ بیان کیتے گئے حضور علیہ السّلام دے وصف ویکھے جان۔ حضور پاک صلّی اللہ علیہ وسلّم

دے ایہناں وصفاں نوں حضرت سیدہ صدیقہ عائشہؓ نے اک چھوٹے جیہے فقرے "کان خلقہ القرآن" وچ ادا کیتا سی۔

مطلب ایہہ پئی جے قرآنِ کریم دی تعلیمی روح نوں کسے مادی پیکر وچ متجسّم تے متشکل ویکھیا جا سکدا اے تے اوہ حضور علیہ السّلام دی ذاتِ مقدّس اے۔

ایس اک چھوٹے جیہے فقرے نال وی نعت اج تک کسے دے مونہوں نہیں نکلی۔ تے نہ ای اگانہہ نکل سکے گی۔ جنہاں شاعراں نے ادب نوں ملحوظ رکھیا اے اوہناں نے وی ایسے حدیث دے سرچشمے توں اپنے بیان دے پیالیاں نوں بھریا اے شیخ شرف الدّین مصلح الدّین سعدیؒ دا قطعہ :

بلغ العلےٰ بکمالہٖ | کشف الدجےٰ بجمالہٖ
حسنت جمیع خصالہٖ | صلّوا علیہ و آلہٖ

ایہدی چوتویں مثال اے۔ غالب دی اک نعت دا ایہہ مقطع وی قابلِ قدر نمونہ اے :

غالب ثنائے خواجہ بہ یزداں گذاشتیم
کاں ذاتِ پاک مرتبہ دانِ محمدؐ است

حضرت حسّان بن ثابتؓ نے ساریاں نالوں ودھ گل کیتی اے :۔

ما ان مدحت محمّداً بمقالتی
ولٰکن مدحت مقالتی بمحمّدٍ

ایہہ کوئی مدح نہیں کہ میں اپنیاں گلاں نال جناب محمد رسول اللہ صلّی اللہ علیہ وسلّم دی مدح کیتی اے۔ اصل گل تے ایہہ وے کہ میں حضور علیہ السّلام دے اسمِ گرامی محمدؐ نال اپنیاں گلاں دی تعریف کیتی اے۔

آؤ ایس معیار تے مولوی غلام رسول صاحبؒ نوں پرکھیئے۔ اوہ عرض کردے نیں :

ا۔ جوہر عرض وجود خلائق اصل اصول کمالی
امت خیر امم دا والی نام محمدؐ عالی
مظہر فیض اتم یگانہ مطلع صبح ظہوری
اوہ شاہ بیت قصائد عالم جیں وچ خوبی پوری

اُتلے شعر دا دیوانۂ رسولؐ جناب جامیؒ دے شعر نال مقابلہ کر کے دیکھیئے تے مولوی صاحبؒ اُچے نظر اوندے نیں۔ جامیؒ کہندے نیں: ؎

نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست

۲ - رحمت نور جہان کھلارے مرضاں ولاں گوایاں
ڈب دیاں جاندیاں کڈھ کرم تھیں بیڑیاں بنّے لائیاں
گم گئیاں نوں راہ وکھائے روگ گئے بیماراں
تاریکی وچہ چلدیاں تائیں ملیاں شمع ہزاراں

---

۳ - داگاں وَل مقصود چلائیاں موڑ کوراہوں اونویں
واہ سیّد ثقلین محمدؐ تر گئے عالم دونویں
پاون ہاریاں سب کجھ پایا منکر گئے ازائیں
احمد باہجھ نہ ہندے پیدا جنت راز کدائیں

ایہوای اصل نعت اے جنہوں لکھن لگیاں نہ تے بشریت نوں الوہیت دے عرش تے بہا دتا گیا اے تے نہ ای رسالت دے مقصداں دی سدّھی راہ توں ذرا بھر انحراف ہویا اے۔ وقت تے صفحے بہت گھٹ نیں، نہیں تے اسیں مولوی صاحبؒ دی آکھی ہوئی نعت دے ہر مصرعے دی تصدیق قرآنی آیتاں نال کر دیئے۔

حق ایہہ وے کہ مولوی صاحبؒ دی نعت دا اک اک مصرعہ عقیدت دے موتیاں دا اک چمکاں ماردا ہویا ہار اے۔ نعت دے اخیر وچہ صحابہؓ تے اماماںؓ دے مناقب وی صحیح تاریخ دی روشنی نال مختصر بیان کیتے گئے نیں۔ صحابہؓ دے فضائل تے وی قرآنی مہر ای لائی نیں: ؎

"رضوان اللہ حق تماماں آکھاں لکھ لکھ واری"

جنہاں دلاں وچہ غیظ صحابہؓ حیف تنہاں ایمانے
اوہ مصداق "یغیظ بھم" دے بھانویں کسے زمانے

عشق اَتے رضاء دا شوق تے رغبت

مولوی صاحبؒ نے اُتے ذکر کیتے گئے تبرکات توں بعد داستان نوں شروع کرن توں پہلاں رضاء دی دُنیا تے عشق دے مشہد دی بلندی دل بڑے مشتاقانہ طریقے نال رغبت دُ آئی اے۔ فرماندے نیں: ؎

۱- ساقی آب طہور طلب دا جام مزے بھر پائیں
دَریا ذوق محبّت والا گھت دلاں وِچ جائیں

۲- عِشق بناں دل مردہ غافل کِس گنتی وِچ آوے
عِشق دلاں نوں صِقل عِناں بخشیں کر شمشیر وکھاوے
عِشق بناں تن دشمن دِل دا تے دِل دشمن تن دَا
ویری نال پیا وس وَیری وا سا خار چمن دَا

۳- عشق کرم دا قطرہ ازلی نہیں ہَیں دے وَس نائیں
اِکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے اِکناں دے وِچ راہیں
اِکناں کھپدیاں عمر گوائی پلّے پیا نہ کائی
اِکناں ہوش حدو کی کیتی ایہہ نعمت گھر پائی

عِشق دیاں وَڈیایاں کر دیاں کر دیاں اوہناں لوکاں دیاں صِفتاں وی بیان کر دے نیں۔ جو عشق دے راہ وِچ کامیاب ہوئے نیں: ؎

اِس دنیا دی گردن اُتے قدم دَھرے لنگھ جاوے
بحر طلب دے رُڑیا جاندا لوکاں نظر نہ آوے
جھاں جھلّے تلوار برہوں دی قدم نہ موڑ ہٹاوے
تیغ وگے پر پَیر اگاہیں زخموں خبر نہ پاوے

خواجہ حافظ صاحبؒ حدوث اُتے قدم دے وصال دی ترکیب بنائی سی ؎

توں خود صحاب خودی حافظ از میاں برخیز

حضرت مولانا صاحبؒ فرماندے نیں: ؎

وچہ اڈیکاں وقت وہائے وصل ملن دی تانگے
گرد غبار امکانے والا گذرے الکت الا ہنگے

ذرا خُدا دے واسطے مولوی صاحبؒ دے "الکت الاہنگے" نوں ویکھو، صوفیاں دے مقولے "یک قدم بر خویش و دیگر در بزم وصال" دی یاد تازہ کردا اے کہ نہیں؟ "گرد غبار امکانے سارا گذرے الکت الاہنگے" نوں پڑھ کے چاچے غالبؒ ہوریں یاد آجاندے نیں۔ اوہ آکھدے نیں: ؎

ہے کہاں تمنّا کا دوسرا قدم یارب
ہم نے دشتِ امکاں کو ایک نقشِ پا پایا

اہلِ دل حضرات آکھدے نیں: ؎

نہ شود نصیبِ دشمن کہ شود ہلاک تیغت
سرِ دوستاں سلامت کہ تو خنجر آزمائی

ہن ویکھو ذرا مولوی صاحبؒ ایہسے خیال نوں کس سوہنے طریقے نال ادا کردے نیں پئے: ؎

پیوے گھول پیالے زہروں مستی چڑھے سوائی
وجے تیغ کہے بسم اللہ اوہ محبوب لگائی

خواجہ حافظ شیرازی دے مطلعے دا مصرع ثانی سب نوں اوندا اے:۔ ع
"کہ عشق آساں نمود اوّل ولے افتاد مشکلہا"

مولوی صاحبؒ وی اوہناں دی تائید کردے نیں: ؎

عشق چنگا پر اوکھے پینڈے مرد ہووے تے جھلّے

اک شعر مرزا بیدلؒ ہوراں دا وی ویکھو: ؎

حذر ز راہِ محبت کہ پُر خطرناک است
تو مشتِ خاکِ ضعیفی و نالہ بے باک است

نوں جاندیاں ہویاں وی عاشق وی ہلا شیری کر دے نیں ؎

مردا ! ڈر ڈانس نہ جائیں ویکھ چمکدیاں تیغاں
نسّے جاندے خود پچھتاندے مردے ناں دریغاں
مشہد عشق شہادت اکبر قتل ہوویں اک واری
قسم دِلا دھر پیر نہ پچھے زخم اِکاّ جھلّ کاری

سُبحان اللہ ! الیں ویلے پیر رُومیؒ دی یاد آ گئی اے :؎

نان دہی در راہ حق نانت دہند
جاں دہی در راہ حق جانت دہند
جانِ شور و تلخ پیشِ تیغ بر
جان چوں دریائے شیریں آب خر

تمّت بالخیر

(نوٹ :- کتاب وچ جتھے جتھے وی انجیل اے اوہنوں بائیبل پڑھیا جائے -)

(کتبہ :- ایم محمد بشیر عابد چاہ میراں - لاہور)

کتاباں

اوہ کتاباں جیہڑیاں "ابدی آوازاں"، نوں لکھن ویلے ورتیاں گئیاں

وارث شاہ کے مقطعے	حضرت مولانا علامہ عرشی امرتسری
ہیر وارث شاہؒ ۔	سید علی عباس جلالپوری
" " " ۔	محمد افضل خاں (ایم-اے لکھن پال)۔
" " " ۔	پیراں دتا ترگڑ۔
" " " ۔	عبدالعزیز۔ بار ایٹ لاء
" " " ۔	ڈاکٹر فقیر محمد فقیر۔
پنجابی شاعراں دا تذکرہ	میاں مولا بخش کُشتا۔
دیوان حافظ۔	خواجہ محمد شمس الدین حافظ شیرازی۔
پریم کہانی۔	باوا بدھ سنگھ۔
قرآنِ کریم ۔	
بائیبل۔ باب پیدائش	
زلیخائے فردوسی۔	ابوالقاسم فردوسی طوسی۔
یوسف زلیخا فارسی۔	مولانا نورالدین عبدالرحمٰن جامیؒ۔
احسن القصص۔	حضرت ابو حامد محمد الغزالیؒ۔
" " " ۔	حضرت مولانا غلام رسول عالمپوریؒ
تفسیر سورۃ یوسف۔ تفسیر نبوی۔	حضرت مولانا نبی بخش حلوائیؒ۔
شعر العجم حصہ چہارم۔	حضرت مولانا محمد شبلی نعمانیؒ۔
الجمال والکمال۔	حضرت مولانا محمد سلیمان سلمان منصورپوریؒ

قصص المحسنین ۔	مولوی محمد دلپذیر ۔
" " ۔ "	" عبد الستار صاحب
" " ۔ تفسیر نعمانی ۔	" حبیب اللہ صاحب
احسن القصص ۔	" محمد سعید صاحب گجراتی ۔
قصص المحسنین ۔	مولانا محمد ازھر حنفی بھیروی ۔
تفسیر یوسف ۔	مولوی عبد العزیز صاحب لاہوری ۔
احوال و آثار مولوی غلام رسول صاحب ۔	جناب محمد عالم کپور تھلوی ۔
تفہیم القرآن ۔	حضرت مولانا ابو الاعلیٰ مودودی صاحب ۔
The Illustrious Quran.	حضرت سید علامہ عبد اللہ یوسف علی رح
ایک آتش نوا شاعر ۔	حضرت علامہ عرشی امرتسری ۔

اغلاط نامہ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
ط	۳	بالبغہ	نابغہ
ل	۶	سیاراں	مِعیاراں
س	۱	مالی بولی	ماں بولی
۸۵	۴	کیما ملکی	ملکی کیما
۹۱	۴	واجب لذّات	واجب بالذّات
۱۳۳	۱۰	پُرور	پُر دُر
〃	۱۶	مُہبا	مَہبا
۱۶۲	۱۷	ارم	اِمام
۲۸۲	۲۲	ملول	حلول
۲۸۵	۱۱	مصرع	مقطع
۲۸۹	۷	نہ	نان